KEVIN B. ANDERSON • MARX SINIRLARDA

Kevin B. Anderson

Marx Sınırlarda

Etnisite, Ulus, Ulusçuluk ve Batı Dışı Toplumlar

İngilizceden Çeviren: Deniz Gedizlioğlu

Yordam Kitap

Kevin B. Anderson

Kaliforniya Üniversitesi'nde siyaset bilimi, sosyoloji ve feminist çalışmalar profesörüdür. Marx ve Engels'in tüm yapıtlarını eksiksiz yayımlamayı amaçlayan Marx-Engels Gesamtausgabe (MEGA) Projesi'nin yürütücüleri arasındadır. Anderson'ın Türkçede *Lenin, Hegel ve Batı Marksizmi* (Yordam Kitap, 2014) ve *Foucault ve İran Devrimi* (Janet Afary ile birlikte, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi) kitapları yayımlanmıştır. Ayrıca Bertell Ollman ile birlikte hazırladıkları *Çağdaş Toplumun Marksist Analizi*, Yordam Kitap'ın yayın programındadır.

Eserin Orijinal Adı

Marx at the Margins:
On Nationalism, Ethnicity, and Non-Western Societies
(The University of Chicago, 2010, 2016)

MARX SINIRLARDA

ETNİSİTE, ULUS, ULUSÇULUK VE BATI DIŞI TOPLUMLAR

Kevin B. Anderson

İngilizceden Çeviren:
Deniz Gedizlioğlu

Yordam Kitap: 323 • **Marx Sınırlarda** • Kevin B. Anderson
ISBN 978-605-172-271-9 • *Çeviri*: Deniz Gedizlioğlu
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni*: Gönül Göner
Birinci Basım: Temmuz 2018
© The University of Chicago, 2010, 2016 © Yordam Kitap, 2017
(Yayın hakları AnatoliaLit aracılığıyla alınmıştır)

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat: 3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • **W:** www.yordamkitap.com • **E:** info@yordamkitap.com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap
instagram.com/yordamkitap

Baskı: **Yazın Basın Yayın Matbaacılık Turizm Tic. Ltd. Şti.** (Sertifika No: 12028)
İ.O.S.B. Çevre Sanayi Sitesi 8. Blok No: 38-40-42-44
Başakşehir - İstanbul
Tel: 0212 565 01 22

MARX SINIRLARDA

ETNİSİTE, ULUS, ULUSÇULUK VE BATI DIŞI TOPLUMLAR

İçindekiler

Önsöz, 2016 9
Teşekkür 25
Kısaltmalar 29
Giriş 31

Birinci Bölüm
1850'lerde Sömürge Karşılaşmaları:
Hindistan, Endonezya ve Çin'deki Avrupa Etkisi 41

İkinci Bölüm
Rusya ve Polonya: Ulusal Kurtuluş ve Devrim İlişkisi 87

Üçüncü Bölüm
Irk, Sınıf ve Kölelik:
İkinci Amerikan Devrimi Olarak İç Savaş 137

Dördüncü Bölüm
İrlanda: Milliyetçilik, Sınıf ve İşçi Hareketi 188

Beşinci Bölüm
Grundrisse'den *Kapital*'e: Çok Doğrultulu Temalar 243

Altıncı Bölüm
Batı Dışı ve Kapitalizm Öncesi Toplumlar
Hakkındaki Son Yazılar 300

Sonuç 358

Ek
1920'lerden Bugüne *Marx-Engels Gesamtausgabe*'nin
Geçirdiği Değişiklikler 372

Notlar 382

Kaynaklar 412

Dizin 425

Önsöz, 2016

Bu kitabın, ortaya çıkışını izleyen altı yıl içinde farklı yerlerde aldığı yorumlar, yola çıkış amaçlarından en az birinde başarılı olmuş olabileceğini gösteriyor: Bir düşünür olarak Marx'ın, Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlara bakışının, sadece Batılı modern kapitalist toplumları kuramsallaştırmasının bir uzantısı olmadığını, aynı zamanda doğrudan bu toplumların kendisine yönelmiş derin bir ilginin de söz konusu olduğunu göstermek. Bu açıdan, elinizdeki kitap belki de Marx'ın, kendi zamanının, yani on dokuzuncu yüzyıl ortasının dar fikirlerine sıkışmış ve dolayısıyla ırk, toplumsal cinsiyet ve sömürgecilik gibi çağdaş konulara büyük ölçüde kapalı, özünde Avrupa-merkezci bir düşünür olduğu yolundaki yaygın görüşü de zayıflatabilmiştir. Burada kastım, Edward Said'in ünlü *Şarkiyatçılık*'ındakine benzer tezlerin yanı sıra, Marksizmin "on dokuzuncu yüzyıl düşünce dünyası içinde âdeta denizdeki bir balık olduğunu, dolayısıyla başka hiçbir yerde nefes alamayacağını" ileri süren Michel Foucault'nunkiler gibi kapsamı daha geniş felsefi fikirleri de içeriyor ([1970] 1966, s. 262).

Marx Sınırlarda içinde böylesi tezlere yanıt verirken, Marx'ın 1840'lar ve 1850'lerin başlarındaki kimi yazılarının Oryantalizm ve Avrupa-merkezcilik örnekleri sergilediğini, hatta yer yer ilericilik adına alttan alta İngiliz sömürgeciliğini desteklediğini açıkça teslim ettim. Ancak Marx'ı bu perspektiften değerlendirenlerin en çok ilgi gösterdiği 1853 Hindistan yazılarında bile, ters yönde diyalektik eğilimler olduğunu da belirttim; örneğin 1853'te, İngilizlerin Hindistan'daki sömürgeciliğini barbarlık

olarak nitelendirirken veya aynı yıl, ülkedeki toplumsal baskı ve durağanlığa çözüm olarak Hint bağımsızlığından söz ettiğinde olduğu gibi. Daha da önemlisi, Marx'ın 1856-1858 arasındaki Hindistan ve Çin yazılarında, tam da *Grundrisse*'de Asya tipi üretim tarzlarını tartıştığı dönemde, daha sömürgecilik karşıtı bir konuma zaten çoktan kaymış olduğuna işaret ettim.

Ne var ki, sözünü ettiğim bu tartışma ve metinler, özellikle 1980'lerde Marx'ın tüm *New York Tribune* yazıları İngilizce asıllarıyla *Marx-Engels Toplu Eserleri* içinde yeniden basılarak geniş bir erişim kazandığından beri, Marx uzmanları tarafından büyük ölçüde biliniyordu. Bu yüzden, pek çok yorumcu ve okuyucu, *Marx Sınırlarda*'nın ileri sürdüğü kanıtları, Marx'ın Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlar hakkında 1879-1882 arasında tutmuş olduğu ve çok bilinmeyen defterlere de dayandırmış olduğu gerçeğine değindi. Bir kısmı hâlâ yayımlanmamış olan bu defterler, sürmekte olan *Marx-Engels Gesamtausgabe* (MEGA²) projesinde, Marx'ın yazılarından oluşan 32 ciltlik muazzam bir külliyatın parçasıdır. Bunlar ağırlıklı olarak başka yazarlardan alıntılar ve Marx'ın yer yer eklediği yorumlardan oluşmaktadır.

Marx'ın alıntı not defterleri, özellikle Adolph Wagner'in ekonomi politik kitabı üzerine 1881'de alınmış notlarla 1874-1875'te Mihail Bakunin'in devlet hakkındaki bir kitabının kenarlarına düşülmüş notlar gibi görece yaygın olarak bilinen birkaç örnekten dolayı, uzmanların haberdar olduğu bir kaynaktır. Ancak yine de, Marx'ın alıntı defterlerindeki içeriğin büyük kısmı, bu konuda uzmanlaşmış araştırmacılar tarafından bile pek iyi bilinmemektedir ve MEGA içinde buna ayrılmış otuz iki cildin henüz ancak bir düzine kadarı yayımlanmıştır.

Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlar hakkında tutulmuş 1879-1882 alıntı defterlerinin bazıları MEGA²'den önce yayımlanmıştır. Neticede bunların tamamı, editörlüğünü Jürgen Rojahn'ın yürüttüğü, benim de özellikle İngilizce basımı için editörlerden biri olarak görev aldığım MEGA IV/$_{27}$ içinde yer

alacaktır. İlgi alanları bakımından bu defterleri üç kümede sınıflandırmak mümkün: (1) Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlara dair 1872-1889 defterlerinin önemli bir kısmı; Hindistan ve Güney Asya, Kuzey Afrika, sömürge öncesi ve sömürgecilik döneminde Latin Amerika, Kuzey Amerikan yerlilerinden Homeros dönemi Greklerine uzanan geniş bir yelpaze içinde, yazı öncesi çeşitli toplumları ele almaktadır. Bu içeriğin tamamı daha önce yayımlanmış olup Altıncı Bölümde Marx'ın son dönemleri hakkında yürüttüğüm tartışmanın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. (2) Alıntı notlarının içindeki ikinci bir grup, Rus tarihi ve Endonezya'yla ilgilidir ve bunlar henüz hiçbir dilde yayımlanmamıştır. *Marx Sınırlarda* içinde bunlar kısaca değerlendirilmiştir. (3) Üçüncü bir grup ise antik Roma ile Ortaçağ Avrupa'sıyla ilgilidir ve bu kitabın kapsamı dışında kaldığından, bunlar burada ele alınmamıştır. Ancak bu notlar, Marx'ın bu dönemdeki genel düşünsel tasarısını kavramak açısından önemlidir.

Bir bütün olarak 1879-1882 defterlerinin içeriği, Marx'ın son yıllarında yazdığı mektuplar ve Rusya hakkında kaleme aldığı diğer yazılarla birlikte incelendiğinde, düşünsel yolculuğunun bu noktasında, kimisi kapitalizme doğru ilerleyebilecek olan geçiş durumundaki tarım toplumlarıyla hayli ilgili olduğu görülüyor. Ancak, bu son dönem yazılarında Marx'ın tavrı bir konuda çok açıktı: Kapitalist olmayan toplumların tamamı kaçınılmaz olarak kapitalizme yönelmiş değildi. Altıncı Bölümde tartışıldığı gibi, 1877'de Rus dostlarına yazdığı mektubun bir yerinde, zaman içinde Rusya'da kapitalizme doğru gerçekleşecek bir evrimin olasılıklarını tartışırken, antik Roma'da kapitalizmin gelişmemesinden söz etmeye koyulmaktadır. Roma'da (1) köylüler topraklarını kaybetmiş ve dolayısıyla üretim araçlarından koparılmış; (2) köle sahibi aristokratların elinde bulundurduğu geniş arazi mülkleri ortaya çıkmış ve (3) kayda değer bir parasal sermaye yaratılmış olmasına rağmen, Marx burada hiçbir zaman kapitalizmin gelişmemiş olmasına dikkat çeker: "Ne olmuştu peki? Romalı pro-

leterler ücretli emekçiye dönüşmedi, ama Birleşik Devletler'in güneyinde eskiden *yoksul beyazlar* denilen insanlardan çok daha beter, aylak bir 'ayak takımı' oluştu; bununla eş zamanlı olarak gelişen ise kapitalist değil, bir köleci üretim biçimi oldu" (s. 228). Elbette Marx burada muhtemelen salt toplumsal-tarihsel açıdan bir üretim tarzından diğerine geçişi incelemekten çok, yaşadığı zamanda devrim için ne tür olasılıklar bulunduğuyla, özellikle de, Engels ile kendisinin 1882'de *Komünist Manifesto*'nun yeni Ruşça basımının önsözünde belirtmiş olduğu gibi, Rusya'da yapılacak bir tarım devriminin, bunun Batı Avrupa'daki devrimci hareketle bağlantı kurabilmesi koşuluyla, kapitalist olmayan bir gelişim modeliyle sonuçlanıp sonuçlanamayacağıyla ilgiliydi.

Dolayısıyla elimizde Marx tarafından 1877-1882 arasında derinlikli bir şekilde incelenmiş, kapitalist olmayan, geçiş halinde üç tarım toplumu bulunmaktadır: (1) Eski tarımsal kolektivizmi geriletmekte olan kapitalist toplumsal ilişkilerin gücü gitgide artan nüfuzuna ve aynı zamanda, yeni devrimci hareketlere sahne olan komünal köyleriyle Rusya; (2) İngiliz sömürgeciliğinin, kapitalizm öncesi köy yapısını köklerinden büyük ölçüde koparmış olduğu ve birçok isyan biçiminin ortaya çıktığı Hindistan; (3) Özgür köylülere dayalı bir tarım düzeninden köle emeğine dayalı bir tarım düzenine geçmekte olan ve hem halk direnişinin, hem de köle ayaklanmalarının başarısızlığa uğradığı antik Roma.

Bu kitabın Altıncı Bölümünde bunların yalnızca ilk ikisi ele alındığından, bildiğim kadarıyla henüz herhangi bir dilde yayımlanmamış bulunan ve ancak MEGA IV/$_{27}$'de basılması planlanan Roma notlarına ilişkin birkaç şey söylemek istiyorum. Marx'ın yaklaşık otuz bin kelime tutan Roma notlarının 1879 civarında yazıldığı düşünülmektedir. Bunlar, Altıncı Bölümde bir ölçüde ayrıntılı olarak tartışılmış bulunan Hint köyü hakkındaki Kovalevski notları ile Hindistan tarihi hakkındaki Sewell notlarıyla aynı defterdedir, hatta aralara serpiştirilmiş durumdadır. Roma hakkındaki notlar, Alman toplum tarihçileri Karl Bücher,

Ludwig Friedländer, Ludwig Lange ve Rudolf Jhering'in çalışmalarına uzanarak, en eski zamanlardan imparatorluğun son dönemlerine dek sınıf, toplumsal statü ve toplumsal cinsiyet gibi konuları ele almaktadır.

Bücher'in *Hür Olmayan İşçilerin Ayaklanmaları, M.Ö. 143-129* [*Die Aufstände der unfreien Arbeiter 143-129 v. Chr.*] (1874) adlı kitabı hakkında Marx'ın yaklaşık iki bin kelime tutan notları, Roma hakkındaki ilk notlarıdır ve 1877'de Rus okuyucularına yazdığı mektupta görülen temalara en yakın olanlardır. Marx burada yeni ortaya çıkmakta olan köleliğe dayalı geniş ölçekli tarım düzeninin ve bununla aynı zamanda yükselerek eski soylular düzeninin yanında yerini alan "para oligarşisi"nin doğurduğu toplumsal dönüşümlere özel bir dikkatle bakmıştır. Çeşitli toplumsal gruplar –köleler, azat edilmişler, yoksul halk tabakası, atlılar ve soylular– arasındaki etkileşimleri yakından incelemiş ve özellikle yoksul halk tabakasının daha önce elinde bulunan üretim araçlarından koparılışını ele almıştır. Ayrıca, Romalı proleterlerin kölelerden hoşlanmadığına dikkat çekerek, bunu Amerika'nın güneyindeki yoksul beyazların tutumuna benzetmiştir. Bu notlar, M.Ö. ikinci yüzyılın sonlarında çıkmış köle ve halk isyanlarını da, özellikle Küçük Asya'daki köle ayaklanmalarını kısaca ele almaktadır.

Marx bundan sonra Ludwig Friedländer'in Pax Romana [Roma Barışı] (M.Ö. 27-M.S. 192) dönemini kapsayan *Augustus Döneminden Antonine Çağı'nın Sonuna, Roma Âdetleri Tarihinin Temsilleri* [*Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit v. August bis zum Ausgang der Antonine*] başlıklı çalışmasını ele almıştır. Marx'ın görece kısa yer tutan yaklaşık üç bin kelimelik notları, Romalıların özellikle kölecilikle sağlanmış lüks tüketiminin yanı sıra güzel sanatlar ve Roma teknolojisindeki ilerlemelere odaklanmaktadır. Marx belki bu konuları Bücher notlarında ele almış olduğundan, bu kez proletarya ve kölelere şaşılacak derecede az yer ayırmıştır. Marx burada, bunların yerine, azat

edilmiş yeni zenginler ile aristokrasinin kendi himayesine bağımlı kıldığı, köle olmayan, gitgide fakirleşip alçalan bir sosyal tabakanın durumuna eğilmiştir.

Marx, Rudolf Jhering'in üç ciltlik meşhur çalışması, *Gelişiminin Farklı Dönemlerinde Roma Hukukunun Ruhu* [*Geist des römischen Rechts in den verschiedenen Stadien seiner Entwicklung*] hakkında da notlar almıştır. Yaklaşık dört bin kelimelik görece kısa sayılabilecek bu notlarda, Marx, doğrudan doğruya hukuk üzerine değil, hukuku şekillendiren, altta yatan toplumsal ve ekonomik değişimler üzerine odaklanmıştır. Öncelikle, *gens* ya da klanlara ve ticari etkinlikle birlikte bu en eski bağların nasıl çözüldüğüne eğilmiştir. Marx, Jhering'in çalışmasından aldığı notların geri kalan bölümünde, özellikle uzak savaşların sonucu olarak Romalı toplumsal sınıf ve statü gruplarının gelişimini, toprağa bağlı eski aristokrasinin bir kısmının yeni para aristokrasisine dönüşmesini ve hami-himaye edilen ilişkisinin gelişmesini ele almaktadır. Burada, özgür proleterler ile köleler arasında dayanışma yokluğuna, Bücher notlarında olduğundan bile daha büyük bir ölçüde yoğunlaşmaktadır.

Marx, Roma konusunda toplamı yirmi bin sözcüğü aşan en uzun notlarını, Ludwig Lange'nin üç ciltlik siyaset, toplum ve hukuk tarihi, *Antik Roma* [*Römische Alterthümer*] hakkında almıştır. Marx burada, Roma devletinin yazı öncesi klan toplumundaki kökenine eğilirken, toplumsal cinsiyet ve aile konusuna özel bir ilgi göstermiştir. İncelediği konular Romalı aile reisinin; karısı, çocukları, torunları, köleleri ve himayesi altındaki yetişkin kadın ve çocuklar üzerindeki iktidarını içermektedir. Marx, Roma uygarlığı geliştikçe evliliğin gitgide geleneksel klan hukukundan devlet temelli dünyevi hukukun yasaları altına geçtiğine dikkat çekiyordu. Bu ise aile reisinin iktidarının zayıflamasına ve peşi sıra, en azından aristokrasi içinde, kadınların gücünün artmasına neden olmuştu. Altıncı Bölümde ayrıntılı biçimde incelenen Lewis Henry Morgan'ın *Eski Toplum*'u [*Ancient Society*] hakkın-

daki notlarla benzer biçimde, Marx'ın Lange notları Engels'in, klan yapılarından sınıf toplumuna geçilmesiyle birlikte "kadınların dünya tarihindeki yenilgisi"nin gerçekleştiği iddiasına ters düşüyordu, ki Marx'ın bu konuda aldığı konum genellikle arkadaşınınkinden çok daha incelikliydi. (Bu konuda Morgan ve Lange üzerine tutulan defterleri toplumsal cinsiyet açısından inceleyen Brown'un çalışmasına da bakılabilir. Brown, 2012.)

Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlar hakkındaki diğer yazıları gibi, Roma defterlerinin bize sağladığı veriler de, Marx'ın, kendi zamanındaki ve geçmişteki kapitalist olmayan toplumlara, geniş kapsamlı bir ilgi duyduğunu düşündürmektedir. Merkezinde ağırlıklı olarak Rusya, Hindistan ve antik Roma'nın yer aldığı bu not ve yazılar, zihninin, geçiş süreçleriyle, özellikle kapitalizme geçiş olasılıklarıyla meşgul olduğunu göstermektedir. Ayrıca, sınıf ve mülkiyet ilişkilerindeki zorlu değişimlerin ezilen sınıflar için toplumsal devrim olasılıkları yaratırken, aynı zamanda buna ters olarak, bu sınıfların direnişlerini egemen sınıflar için zararsız kanallara saptırdığına da dikkat çekmektedir. En önemlisi de şudur ki, Rusya, Hindistan ve antik Roma hakkındaki bu son dönem yazı ve notları, Marx'ın, toplumsal-tarihsel özgünlüğü dikkate almaksızın yerküre üzerindeki tüm toplumlara uygulanabilecek genel formüller geliştirmekten ziyade, her bir toplumu kendi içinde derinlikli bir şekilde incelemekle ilgilendiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Rus yoldaşlarına yazdığı mektuplarda ve *Kapital*'in Fransızca çevirisinde (Beşinci Bölümde tartışıldığı gibi) belirttiği üzere, erken modern dönemde Avrupa'daki ilk sermaye birikimine ilişkin çıkardığı özet, dünyada kapitalist toplumsal ilişkilerden etkilenmeye başlamış tüm toplumlar için geçerli genel bir model değil, Britanya ve halihazırda kapitalist sanayileşme yoluna girmiş ülkelerle sınırlı bir modeldi.

Bu bilgilerin ışığı altında, Beşinci Bölümde *Kapital I*'in Fransızca basımında değiştirilen metinleri ele alırken, niyeti-

min, Joseph Roy'un yaptığı Fransızca çevirinin niteliği, özellikle de edebi kalitesi üzerine bir tartışma olmadığını tekrarlamak isterim. Benim için buradaki mesele, 1872-1875 Fransızca basımının, Marx'ın kendisi tarafından eklenmiş olan, ancak ne yazık ki bugün bile MEGA dışındaki herhangi bir Almanca basımda veya Engels'in nihai olduğu iddiasıyla yayımladığı 1890 Almanca basımına dayalı çevirilerin hiçbirinde yer almayan, birçok önemli yeni düşünce barındırmasıdır. Bu eksikli çevirilere, mevcut iki İngilizce çeviri de dahildir. Yeni basımlara alınmayan bu kısımların bazıları, ilk birikim hakkındaki çözümlemenin geçerliğini Batı Avrupa'yla sınırlandırarak Rusya, Hindistan ve dönemin kapitalist olmayan diğer toplumlarını dışarıda bırakan ifadeler içermektedir. Bu bölümler, *Marx Sınırlarda*'nın ileri sürdüğü genel tez için son derece önemlidir; zira burada Marx'ın, zaman geçtikçe, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın dışında kalan toplumlar için değişik gelişim ve devrim rotalarına gitgide daha duyarlı hale gelmiş, determinist olmayan, çok doğrultulu bir bakış açısına sahip bir düşünür olduğu savunulmaktadır.

Bu noktada, çalışmalarımı içinde sürdürdüğüm, bu kitabı da şekillendiren kuramsal geleneğe dair birkaç şey söylemek istiyorum. Yıllar içinde Frankfurt Okulu'ndan, Georg Lukács'tan ve diyalektik konusunda Lenin'den kuvvetle etkilenmiş olmakla birlikte, buradaki başlıca esin kaynağım biraz farklı bir düşünsel çevreden gelen, Rus-Amerikalı Marksist-hümanist felsefeci Raya Dunayevskaya oldu. Benzer şekilde, ırk, sömürgecilik ve devrim konularında Frantz Fanon, W.E.B. Du Bois ve C.L.R. James'in yazdıkları beni çok etkilemiş olsa da, burada, yine herkesten önce Dunayevskaya'ya borçluyum. Yetişkin yaşamımın büyük kısmında kendisinin sergilediği Marksist-hümanizm gelenek içinde çalışmış biri olarak, Dunayevskaya'nın çalışmalarının *Marx Sınırlarda* ile ilişkisi hakkında birkaç söz söylemem sanıyorum faydalı olacaktır.

Bu sebeple (1) Dunayevskaya'nın Hegel, Marx ve diyalektiği kavrayışımıza yaptığı katkılar ve (2) bugün ırk, sınıf ve sermayeye karşı mücadelenin kesişimselliği olarak anılan olgu hakkındaki çalışmalarına dair kısaca yorumda bulunacağım.

Dunayevskaya, 1940'lardan itibaren Hegel diyalektiğinin sonraki Marksist kuşaklar için yeniden canlandırılmasıyla ilgilenmiştir. Afrikalı-Karayipli Marksist ve kültürel kuramcı C.L.R. James'le birlikte bu işe giriştiği sırada, Hegelci bir Marksizm kavramı en iyi ihtimalle çok küçük bir azınlığın duruşunu ifade ediyordu. Akademinin solundan (bu, McCarthizmden önceydi) Dunayevskaya'nın içinde yer aldığı Troçkist partilere dek, diyalektik, büyük ölçüde bir slogandan ibaretti ve bir tür Darwinci pozitivizm hüküm sürüyordu. Felsefi fikirler maddi gerçekliğin bir yansıması olarak görülüyor ve idealizmin herhangi bir biçiminin bizi yeniden dinci karanlığa, hatta daha da kötüsü faşizme sürükleyeceğinden korkuluyordu.

Ancak, II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi, Nazi ölüm kamplarıyla Stalinist zorunlu çalışma kamplarının açığa çıkması ve bunun yanı sıra, ABD'nin nükleer silahlarının Hiroşima ve Nagazaki'de yaşattığı acıyla birlikte, yeni radikal düşünce biçimleri öne çıktı. Sınıf mücadelesi ve ekonomik gelişme sorunu her zamanki canlılığını korurken, Sol'un, birey olarak insanın veya genç Marx'ın deyişiyle, toplumsal bireyin haysiyetine yönelik ilgisi arttı. Fransız varoluşçuları –tek taraflı öznel bir şekilde olsa da– radikal bir hümanizmi savunuyor ve ortodoks Marksizmin deterministliğini eleştiriyordu. Frankfurt Okulu, Marksizmin anti-teknokrat yorumlarını öne sürüyor, ancak işçi sınıfı ve ezilen diğer gruplara dair pek az söz söylüyordu. Dunayevskaya ise, yolun başındaki bir Marksist-hümanist olarak, Doğu'da ve Batı'da teknokrat devlet kapitalizmini sorgulayan ve aynı zamanda, Detroit'teki hem Siyah, hem beyaz sıradan işçileri ele alan Hegelci bir Marksizm biçimini ortaya koyuyordu.

Sonraki kırk yıl boyunca, Dunayevskaya, kendisine özgü bir diyalektik kavram geliştirmiştir. Önce, başta ABD Troçkizmi içinden, C.L.R. James ve Grace Lee Boggs'un da aralarında bulunduğu küçük bir gruba yönelik olmak üzere, Lenin'in *1914-1915 Hegel Defterleri*'nin [*1914-1915 Hegel Notebooks*] ilk İngilizce çevirisini gerçekleştirmiştir. (Anderson, 1995 içinde bunu ayrıntısıyla tartışıyorum.) Akademik sol, çevirinin ABD'de yayımlanmasına engel olsa da, Dunayevskaya Lenin'in Hegel'i devrimci bir duruşla benimseyişini, Hegel'in *Mantık Bilimi ve Aklın Fenomenolojisi* adlı çalışmalarına bir sıçrama tahtası olarak kullanmıştır. 1953'e gelindiğinde, Hegel'in Mutlakları üzerine Mektuplar'ını yazmış, Hegel'in (bugün bile) pek tartışılmamış olan *Aklın Felsefesi*'ni de seçkiye eklemiştir. Bu 1953 Mektupları, Hegel'in Mutlak kavramını –Engels'ten başlayarak– tutucu sonuçları olan, kapalı bir bütünlük olarak gören daha önceki yorumları karşısına almaktadır. (Bu mektuplar, Dunayevskaya, 2002 içinde, Peter Hudis'le birlikte yazdığımız bir giriş bölümüyle yeniden basılmıştır.) Dunayevskaya, Hegel'in düşüncesindeki sistemle metodu birbirinden ayıran Engelsçi yaklaşımla bağını tamamen koparark Marx'ın, Hegel'in diyalektiğini bir bütün olarak alıp eleştirel bir tavırla sahiplendiğini ileri sürmüştür. Mektuplarını sonlandırırken de, Hegel'in *Aklın Felsefesi*'ndeki son paragraflarını, ki bu bölümler aynı zamanda Hegel'in üç ciltlik *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi*'nde ayrıntılarıyla açıkladığı sisteminin de son kısmıdır, –bu kez Engels'e doğrudan doğruya karşı çıkarak– kendi eleştirel tavrıyla sahiplenmiştir.

Hegel, sistemini Mantık, Doğa ve Akıl hakkında üç tasımla* [*syllogism*] sonlandırır; bunlar mutlak akılla ilgili bölümdeki kendini düşünen Düşünce ve kendinin farkında olan Düşünce gibi kavramları da beraberinde getirmektedir. Dunayevskaya'ya göre, bu tarz Hegelci kavramlar, yirminci yüzyılın ikinci yarısında or-

* Kesin olarak doğru olduğu düşünülen iki yargıdan kıyas yoluyla üçüncü bir yargı oluşturulan çıkarım yöntemi. –*çev.*

taya çıkan; sıradan işçilerin, Siyahların ve başka etnik azınlıkların, kadınların ve gençlerin özgürleşme yolunda artık başkalarının kendileri adına karar almasına izin vermeyen yeni toplumsal farkındalıklarına hitap etmekteydi.

Diğer yandan, Hegel'in mutlakları başka bir şeye, kapitalizmin, yirminci yüzyılda gittiği her yere ölüm ve yıkım getiren, Dunayevskaya'nın bir tür totaliter devlet kapitalizmi olarak gördüğü şeye doğru mutlak gelişmesine de işaret ediyordu. Dunayevskaya'ya göre, Marx'ın *Kapital*'de "Kapitalist Birikimin Mutlak Genel Yasası"nı tartışırken vahşi sömürünün ortasında sınıfların kutuplaşmasından söz ettiği sırada ortaya attığı mutlak kavramı da bununla ilişkiliydi. Ancak –Dunayevskaya'nın *Mantık Bilimi*'ni okumasında vurguladığı gibi– Hegel'in mutlakları, bir kapanmadan ziyade, içlerinde çok derin çelişkiler de barındırıyordu. Bütün bunlardan yola çıkan Dunayevskaya, ilk kitabı *Marksizm ve Özgürlük*'e [*Marxism and Freedom*] kendisinin yazdığı özgün girişte, "mutlaklar çağında yaşıyoruz –mutlak tiranlığa karşı verilen mücadeleden çıkacak mutlak özgürlüğün eşiğinde" ([1958] 2000, s. 23-24) diye yazmıştır. Burada kastedilen yalnızca anti-faşist direniş hareketleri değil, aynı zamanda, 1940'larda ABD ve başka yerlerde ortaya çıkmış olan yeni toplumsal farkındalıklardır.

Hegel'in *Hukuk Felsefesi* gibi daha tutucu ileri dönem metinlerine bir Marksist olarak Dunayevskaya da elbette karşı çıkıyordu, ancak Hegel'in daha soyut önceki çalışmalarının, devrimci diyalektik açısından tüm diyalektiğin kökünü barındırdığı görüşündeydi. Bu fikirleri ilk olarak Herbert Marcuse'yle gerçekleştirdiği bir diyalog sırasında geliştirmişti (Anderson & Rockwell, 2012). *Felsefe ve Devrim*'de [*Philosophy and Revolution*] (1973), Hegel'in *Mantık Bilimi*, *Tinin Fenomenolojisi* ve *Aklın Felsefesi* gibi eserlerine değinerek şöyle yazmıştı: "Hegel, tam da kulağa en soyut geldiği, tarihin tüm hareketine karşı kepenkleri sıkıca kapatır gözüktüğü noktada, diyalektiğin can suyunun –mutlak olumsuz-

lamanın– akmasına izin verir. Hegel'in, hayatın karşıt güçleri salt düşüncenin aşkınlığıyla çözüme kavuşacakmış gibi *yazdığı* doğrudur. Ancak karşıtlıkları mantıksal açıdan mümkün olan en uç noktaya taşıyarak, Marx'ın felsefeyle devrimin tamamen yeni bir ilişkisine dönüştürdüğü yeni yollar, teori ile pratik arasında yeni bir ilişki yolu açmıştır. Bugünün devrimcileri, buna arkalarını dönmekle kendi kuyularını kazmaktadır." ([1973] 1989, ss. 31-32)

Bana kalırsa bu, –daha önceki Althusserci akımları ya da hatta daha da eski mekanik maddecileri ya da pozitivistleri saymasak da, Negri'den Habermas'a, Foucault'dan Said'e– bunca farklı radikal düşünür, bir ağızdan, Hegel'in devrimci diyalektiğinden ne olursa olsun kaçınmamız gerektiğini söylerken, bugün bizler için hâlâ önemli bir mirastır.

Dunayevskaya'nın diyalektik kavramının başka bir yönü, *Marx Sınırlarda* içinde yer alan temalara doğrudan açılan bir köprü sunmaktadır. Hegelci Marksizm içinde rastlanan bütünlük ya da evrenselliğe ilişkin kimi görüşlerinin aksine, Dunayevskaya, evrenselin, hakiki anlamda özgürleştirici olmak için, soyut bir evrensel olarak kalmayıp kendisini özgülleştirmesi gerektiğinde ısrarcıydı: "Özgülleşme yoluyla soyuttan somuta hareketi sağlamak için çifte olumsuzlama şarttır. Hegel bu mutlak yaratıcılığın, bütün gelişimin itici gücünün, yaratıcı kuvvetinin unutulmasına hiçbir açık kapı bırakmıyor." ([1973] 1989, s. 25) Dunayevskaya, bu tarz bir diyalektiği Marksist siyaset ve toplumbilim alanına aktararak, hepsi kapsayıcı bir kapitalizm çerçevesinde yer alsa da, ırk, sömürgecilik ya da toplumsal cinsiyete ilişkin kaygıların, sermaye ve sınıf çözümlemesi altında toplanamayacağını, bunların kendilerine özgü bir konuma ve dinamiğe sahip olduğunu ileri sürüyordu.

Yine 1940'lardan itibaren ve yine başta C.L.R. James'le birlikte olmak üzere, Dunayevskaya, ABD'de ırkı daima bir yan destek olarak kullanan sınıf sistemini incelemeye girişmiştir. *Amerikan Uygarlığı Sınavda: Öncü Kuvvet Olarak Siyah Kitleler* [*American*

Civilization on Trial: Black Masses as Vanguard] ([1963] 2003) ve başka çalışmalarında, ırkçılığın ABD tarihi boyunca, bir yüzyıl öncesinin sol kanat Popülistlerinden zamanın Amerikan İşçi Federasyonu'na (AFL) dek, sınıfa dayalı ilerici hareketleri her defasında nasıl gerilettiğini göstermiştir. Aynı zamanda, Beyazlık Çalışmalarına ve benzeri başka akademik yaklaşımlara ters düşerek, beyaz emekçilerin, Siyahların verdiği mücadelenin etkisiyle, toplumun genelinin kendilerine aşıladığı ırkçılığı aşmaya başladıkları kritik kesişim noktaları olduğuna da işaret etmiştir. Söz gelimi, 1890'ların Narodnik hareketinin kimi evreleri ya da daha sonraları, donanımlı işçilerin ağırlıkta olduğu AFL'ye karşı kendi ağırlığını koymak üzere 1930'larda ortaya çıkmış olan Sanayi Örgütleri Kongresi (Congress of Industrial Organizations-CIO), bu kesişim noktalarına örnektir. Dunayevskaya, 1920'lerde Komünist Parti'nin Chicago'daki haftalık gazetesi *Negro Champion*'da çalıştığı ilk gençlik yıllarından, ölümünden önceki sene, 1986'da Frantz Fanon hakkındaki Marksist-hümanist çalışmaya yazdığı yeni giriş yazısına kadar, yaşamının her noktasında "Siyah kitlelerin öncülüğü"nün ABD tarihi boyunca toplumsal ilerleme için değişmez bir temel ilke olduğunu vurgulamıştır. Bunun gereği olarak, on dokuzuncu yüzyılın Kölelik Karşıtlığını ya da 1920'lerin Siyah Milliyetçi Garvey hareketini, bunlar her zaman sosyalizm ve Marksizmle bağlantılı görülmemiş olsa da, incelenmeye değer bulmuştur. Siyah ve beyaz emekçiler arasında, hem sanayi hem de tarımda bir işbirliği olasılığına her zaman ilgi gösterse de, hiçbir zaman, yüzeysel ve yanıltıcı bir sınıf birliği yaratma adına, ırkçılığa karşı verilen mücadeleyi bir kenara koymaya yanaşmamıştır.

Dunayevskaya'nın düşünce çizgisindeki bu boyut, Marx'ı, Lenin'i, Troçki'yi, Fanon'u ve Marksçı gelenek içindeki başka düşünürleri yorumlama biçiminde de kendini göstermektedir. Marx'ın, Kuzey'e eleştirel bir destek verdiği, bir yandan Kuzey'le Güney arasında bir fark görmeyenleri topa tutarken, diğer yan-

dan, savaşı köleliğe karşı devrimci bir mücadele olarak yürütemeyişinden ötürü Lincoln'ü hedefe oturttuğu Amerikan İç Savaşı yazılarının önemini tekrar tekrar vurgulamıştır. Yalnızca bu kadar da değil. ABD'deki İç Savaş'ın *Kapital*'in I. cildini nasıl etkilemiş olduğunu, Marx'ın buradan aldığı ilhamla "Siyah derili emeğin damgalandığı yerde, beyaz derili emek kendisini kurtaramaz," diyerek ciddi bir uyarıda bulunduğu işgünü hakkındaki bölümü kitaba eklediğini yazan da Dunayevskaya'dır (alıntılandığı kaynak için bkz. Dunayevskaya, [1958], 2000, s. 84).

Dunayevskaya hayatının sonlarına doğru, Marx'ın da kendi yaşamının son yıllarında toplumsal cinsiyet, sömürgecilik, klan ya da kabileye dayalı toplumsal biçimler ve sınıf yapılarının bunların yerini alması gibi konuları incelediği *Etnoloji Defterleri*'ne [*Ethnological Notebooks*] yoğunlaşmıştır. İlk olarak büyük Marx araştırmacısı Lawrence Krader tarafından 1972'de yayımlanmış olan bu defterler, Marx'ın 1879-1882 arasında Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlar hakkında tuttuğu notların önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Dunayevskaya, *Rosa Luxemburg, Women's Liberation, and Marx's Philosophy of Revolution* [Rosa Luxemburg, Kadınların Kurtuluşu ve Marx'ın Devrim Teorisi] ([1982] 1991) adlı kitabında Marx'ın bu son dönem yazılarını merkeze alırken amacı, Marx'ın erken ve ileri dönemleri arasında Althusserci bir ayrım yapmak değil, Marx'ın ömrü boyunca toplumsal cinsiyet konusuna ve kapitalizmin kapitalist olmayan topraklara nüfuz etmesiyle sermaye ve sömürgeciliğe karşı gelişen yeni direniş biçimlerine nasıl bir ilgi duymuş olduğuna ışık tutmaktı. Dunayevskaya, bu incelemesini, Marx'ın bugün *Etnoloji Defterleri* olarak bilinen çalışmasında önemli bir yer tutan Morgan hakkındaki notlarına dayandırmıştı. Böylelikle, Marx ve Engels'in Morgan'ı nasıl farklı okuduklarını tespit ederek, Engels'in *Ailenin ... Kökeni* adlı çalışması üzerine ilk feminist eleştiriyi getiren isim Dunayevskaya oldu. Dunayevskaya'nın *Rosa Luxemburg* kitabında belirttiği gibi: "Marx'ın kapitalizmin

sömürgeciliğine duyduğu öfke şiddetleniyordu. Sorun, mevcut toplumun ne kadarının kökünden sökületeceği ve teoriyle pratiğin ilişkisinin ne kadar yenilenebileceğiydi. İncelemeleri sayesinde Marx (ama Engels değil), yeni insan ilişkileri olasılığını görebilmiş, bu tür ilişkilerin, İrokualarda görülen ilkel komünizmdeki cinsiyet eşitliğini basitçe 'güncelleyerek' değil, yeni bir devrim tipinin ürünü olarak patlak vereceğini sezmiştir." ([1982] 1991, s. 190) Dunayevskaya'nın Marx'ın son dönemine ilişkin olarak kendi yaşamının sonlarına doğru kaleme aldıkları, *Marx Sınırlarda*'nın Altıncı Bölümü için özellikle önem taşımaktadır.

Dolayısıyla, Dunayevskaya'nın çalışmaları, kitabımı iki ayrı anlamda etkilemiştir; hem diyalektik açısından genel bir düzeyde, hem de kendisinin doğrudan burada tartışılan kimi konuları ele alışı açısından, daha özgül bir düzeyde.

Marx Sınırlarda, benim için, zamanımızda Marx ve geride bıraktığı miras hakkında süren tartışmalara genel anlamda bir katkı oluşturmaktadır. Pek çoklarının Marx'ı Avrupa-merkezci umutsuz bir vaka, Hegel'den devraldığı diyalektik modeliyle küreselleşme, sermaye ve sınıfa dair büyük anlatıları türdeş kılmak için ırk, toplumsal cinsiyet ve sömürgecilik gibi özgüllükleri dışarıda bırakan bir düşünür olarak reddettiği bir dönemde, Marx'ın çağımızın bir düşünürü olduğunu savunmaya çalıştım. Şunu diyebilirim ki Marx'ın sermaye eleştirisi, incelikli ve diyalektik niteliğiyle ve kökünü dünyanın farklı yerlerindeki çeşitli toplumların karşı karşıya kaldığı somut koşulları özgül olarak ele alan toplumsal-tarihsel çalışmalara dayandırmasıyla, kendi zamanına olduğu kadar bizim zamanımıza da aittir.

Teşekkür

Bu proje üzerinde çalıştığım on yıl ve daha fazlası boyunca, Marksist çalışmalar ve başka alanlardaki araştırmacılardan birçok farklı açıdan cömert yardımlar aldım. Bu yıllar içinde, *Marx-Engels Gesamtausgabe*'ye katılımım, özellikle Jürgen Rojahn, David Norman Smith, Charles Reitz, Lars Lih, Georgi Bagaturia, müteveffa Norair Ter-Akopian ve Rolf Hecker'le, ayrıca da, Jürgen Herres, Malcolm Sylvers, Gerald Hubmann, Gerd Callesen, Regina Roth ve Carl-Erich Vollgraf'la olan iletişimlerimiz, bu kitapta ele alınan konuları kavrayış biçimim açısından büyük fayda sağladı. Çalışmalarım sırasında Amerikan Eğitim ve Araştırma Kurumları Konseyi'nin bursu (1996-1997), Amerikan Felsefe Topluluğu'nun seyahat bursu (1996) ve Purdue Üniversitesi Hümanist Çalışmalar Merkezi bursundan (2004) faydalandım. Ayrıca Purdue Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nden Bert Rockman ve California-Santa Barbara Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden Verta Taylor sayesinde 2007 ve 2009'da bu proje için derslerden vakit ayırmam mümkün oldu.

Hem Douglas Kellner, hem Bertell Ollman, hem de Frieda Afary çalışmamın bütün taslağını okuyup önemli yorumlarda bulundular. Eşim Janet Afary için de aynısı geçerli; kendisi bu projenin her aşamasını takip ederek, hem kişisel hem de düşünsel açıdan inanılmaz bir destek sundu ve beni yüreklendirdi. Yıllar içinde bu proje hakkında sık sık görüştüğüm ve daima verimli tartışmalar gerçekleştirdiğim bir diğer isim Peter Hudis oldu. Louis Dupré, Donald N. Levine ve William McBride çok kritik

noktalarda cesaretlendirici sözleriyle birlikte çok değerli önerilerde bulundular. Taslağın önemli bölümlerini okuyarak faydalı yorumlar sunmuş diğer isimler şunlar: David Black, Paresh Chattopadhyay, Richard Hogan, Lars Lih, Albert Resis, Arthur Rolston, Jack Rhoads, David Roediger, Jürgen Rojahn ve Eamonn Slater. Ayrıca projenin çeşitli konferanslar ve başka yerlerde bildiri ya da makale olarak sunulmuş bölümlerine yorumlar yapan isimler arasında özellikle Robert Antonio, Colin Barker, Franklin Bell, Roslyn Bologh, Jordan Camp, Norman Fischer, Chris Ford, Andrew Kliman, Lauren Langman, David Mayer, Ted McGlone, David McNally, Hal Orbach, Michael Perelman, Annette Rubinstein, Lawrence Scaff ve Suzi Weissman'ı saymak isterim. Araştırmamda asistan olarak görev almış olan Heather Brown, Alexander Hanna, Lisa Lubow, C. J. Pereira di Salvo, Michelle Sierzega, Rebekah Sterling ve Mir Yarfitz'e ayrıca teşekkür ediyorum. Purdue Üniversitesi'nde Michele Conwell, teknik ve sekreterliğe dair işler açısından bana çok destek oldu.

Yıllar içinde, sayacağım şu kütüphanelerde çalışırken birçok isim özel yardımlarda bulundu: Kuzey Illinois Üniversitesi (Robert Ridinger), Chicago Üniversitesi (Frank Conaway) ve Amsterdam'da bulunan Uluslararası Toplumsal Tarih Enstitüsü (Mieke Ijzermans). Kaynak malzeme konusunda yardımını aldığım diğer isimler ise, Vinay Bahl, David Black, Sebastian Budgen, Paul Buhle, Paresh Chattopadhyay, Rolf Dlubek, Carl Estabrook, Eric Foner, Urszula Frydman, Rolf Hecker, Robert Hill, William McBride, Jim Obst, David Roediger, Jürgen Rojahn, David Norman Smith ve Danga Vileisis.

Bu kitabın kimi bölümlerinin daha eski taslakları, Amerikan Sosyoloji Derneği, Tarihsel Maddecilik konferansları (Londra ve Toronto), Sosyalist Bilim İnsanları konferansları (New York), Sol Forum konferansları (New York), Marksizmi Yeniden Düşünme konferansları (Amherst) ve Ortabatı Sosyoloji Derneği gibi, akademik kuruluşların düzenlediği çeşitli toplantılarda sunuldu.

Ek olarak, ciddi tartışmacıların verdiği tepkilerle bu kitabı derinlemesine düşünme fırsatı bulduğum dört ayrı etkinliğe özellikle değinmek isterim: 1996'da Illinois Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde John Lie'nın davetiyle katıldığım bir seminer; 2000'de New York'taki Brecht Forumu'nda Liz Mestres ve Eli Messinger'in davetiyle yaptığım bir konuşma; 2007 kış ve baharında California-Los Angeles Üniversitesi'ndeki Toplumsal Kuram ve Karşılaştırmalı Tarih Merkezi'nde Robert Brenner ve Thomas Mertes'in davetiyle ziyaretçi araştırmacı olarak aldığım görev ve son olarak, 2007 güzünde Wuhan Üniversitesi'nde He Ping'in davetiyle yine ziyaretçi araştırmacı olarak aldığım görev.

Ayrıca yayın süreci boyunca verdikleri yoğun emek ve desteklerinden dolayı, Chicago Üniversitesi Yayınevi'nden John Tyneski, Rodney Powell, Mary Gehl ve Kristi McGuire'a teşekkür ediyorum.

Son olarak, bu kitabı, bana yolu açan sıradışı iki düşünürün hatırasına adamak istiyorum: *Rosa Luxemburg* kitabında Marx'ın Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlar hakkındaki yazılarına ilişkin özgün fikirler geliştirmiş olan Marksist-hümanist felsefeci Raya Dunayevskaya (1910-1987) ve bitmek tükenmek bilmeyen enerjisiyle 1972'de Marx'ın *Etnoloji Defterleri*'ni gün yüzüne çıkaran Marx uzmanı Lawrence Krader (1919-1998).

KISALTMALAR

Capital I	Karl Marx, *Capital*, cilt I, çevirmen Ben Fowkes, Penguin basımı ([1890] 1976)
Capital III	Karl Marx, *Capital*, cilt III, çevirmen David Fernbach, Penguin basımı ([1894] 1981)
Grundrisse	Karl Marx, *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft)*, çevirmen Martin Nicolaus ([1857-1858] 1973)
KML_1	*Karl Marx Library*, cilt 1, editör ve çevirmen Saul K. Padover (1971-1977)
$MECW_{12}$	Karl Marx ve Friedrich Engels, *Collected Works*, cilt 12 (1975-2004)
$MEGA^2$ $II/_{10}$	*Marx-Engels Gesamtausgabe*, kısım II, cilt 10 (1975-)
MEW_1	Karl Marx ve Friedrich Engels, *Werke*, cilt 1 (1956-1968)
Œuvres$_4$	Karl Marx, *Œuvres*, cilt 4, editör ve notlar Maximilien Rubel (1963-1994)

Giriş

1849'da, Marx, ölene dek siyasi sürgün olarak ikamet edeceği Londra'ya taşınmak zorunda kaldı. Kıta Avrupası'ndaki 1848 devrimlerinin yenilgisini deneyimledikten sonra, artık bir gerileme dönemine girilmekte olduğunu seziyordu. Aralık 1851'de Fransa'daki Bonapartçı darbe bunu doğrulayarak 1848-1849 yıllarındaki devrimci dalganın sona erdiğini göstermişti. Bu siyasi yenilgilerin Marx'ın ufkunu bir miktar daraltmış olması mümkündü, ancak Londra'ya yerleşmesiyle birlikte ufku bu kez farklı biçimlerde yeniden genişleyecekti. British Museum'da en büyük eseri *Kapital*'i meydana getirecek olan çalışmalarını sürdürürken, tam manasıyla sanayileşmiş yegâne kapitalist ekonominin merkezinde bulunuyordu. Ayrıca, Londra'ya taşınarak, dünyanın en büyük imparatorluğunun da merkezine yerleşmiş, bunun sonucunda, Batı dışı toplumlar ve sömürgecilik üzerine daha çok kafa yormaya başlamıştı.

Yapıbozumcu felsefeci Jacques Derrida, Marx'ın siyasi sığınmacı olarak Victoria Londra'sında edindiği marjinal yeri isabetli bir şekilde tespit ederek, bunu, Batı'nın entelektüel geleneği içinde sahip olduğu bir o kadar marjinal konumla birleştirir: "Marx, aramızda bir göçmen olarak kalmıştır; parlak, kutsal, lanetlenmiş, fakat yine de hayatı boyunca hiç şaşmamacasına, kaçak bir göçmen." (1994, s. 174) İngiltere'de gelirinin başlıca kaynaklarından biri, *New York Tribune* gazetesinin Avrupa başmuhabiri olarak çalıştığı işiydi. Bir diğeri ise, bir başka 1848 gazisi olarak ailesinin Manchester'daki son derece iyi iş yapan imalat şirke-

tine ortak olmuş olan dostu Friedrich Engels'ten aldığı maddi destekti. Üç dilli kozmopolit bir aydın olarak Marx, anadili Almancanın yanı sıra, sık sık Fransızca ve İngilizce yazılar da kaleme alıyordu.

Bu kitap, Marx'ın ortaya koyduğu muazzam külliyatın içinden neredeyse tamamı Londra'da kaleme alınmış iki ana hattı bir araya getirmektedir: 1) Marx'ın, –Hindistan'dan Rusya'ya, Cezayir'den Çin'e– zamanındaki Batı dışı toplumlar ve bunların kapitalizm ve sömürgecilikle ilişkisi hakkında geliştirdiği birtakım kuramsal görüşler. 2) Ulusal kurtuluş hareketleri, özellikle de Polonya ve İrlanda'dakiler ile bunların o dönemdeki demokrat ve sosyalist hareketlerle ilişkisi hakkında yazdıkları. Marx'ın hem Amerika'daki İç Savaş sırasında Siyah işgücüyle, hem de Britanya'daki İrlandalı işgücüyle ilgili olarak geliştirdiği, sınıfla bağlantılı ırk ve etnisite kuramlaştırması da bu ikinci hatla ilintilidir.[1]

Elinizdeki çalışma, Marx'ın yaşadığı dönemde kapitalizmin büyük ölçüde çeperinde kalan toplumlar hakkında yazdıklarına odaklanmaktadır. Özellikle *New York Tribune*'deki muhabirliği gibi, daha az bilinen yazılarına eğileceğim. Ayrıca, Marx'ın 1879-1882 yılları arasında, Batı dışı ve kapitalizm öncesi aşamada bulunan toplumlar hakkında tuttuğu, kapsamlı olmasına karşın az bilinen, kimi henüz hiçbir dilde yayımlanmamış olup önümüzdeki yıllarda (bundan sonra MEGA[2] olarak anılacak ve ekte tartışılacak olan) *Marx-Engels Gesamtausgabe* çerçevesinde basılması planlanan not defterlerini de ele alacağım. Marx'ın incelediği Batı dışı kapitalizm öncesi toplumlar arasında Hindistan, Endonezya ve Cezayir gibi bazıları, sömürgecilik yoluyla kapitalist modernite ye kısmen dahil olmuş durumdaydı. Polonya, Rusya ve Çin gibi bazı ülkeler, büyük ölçüde, küresel kapitalist sistemin dışında kalmaya devam ediyordu. Birleşik Devletler ve İrlanda gibi başka bir bölümü ise küresel kapitalizmin parçası olmakla birlikte, İrlanda'nın esas olarak tarıma mecbur bırakılması gibi daha çok

çeperde yer alıyordu. İster on dokuzuncu yüzyıl küresel kapitalizminin içinde, ama en uç sınırında bulunsun (İrlanda, Birleşik Devletler), ister sisteme kısmen eklemlenmiş olsun (Hindistan, Cezayir, Endonezya) veya isterse küresel kapitalizmin dışında kalsın (Rusya, Çin, Polonya), bu toplumların hepsi şu ya da bu şekilde sınırda yer alıyordu. Kitabın başlığı da adını buradan alıyor: *Marx Sınırlarda.*

Marx'ın, adı geçen toplumlar üzerine yazdıklarında, yukarıda sözü edilen iki ana izlek öne çıkmaktadır. (1) Marx, Rusya, Hindistan, Çin ve Cezayir gibi ülkelerin, Batı Avrupa'dakinden belirgin biçimde farklı toplumsal yapılara sahip olduğunu vurgulamaktaydı. Yazıları boyunca, Batı dışı bu toplumların ileride gelişiminin nasıl olacağı sorusuyla uğraşıp durmuştu. Daha özgül biçimde, bunların devrim açısından ve sermayeye karşı direnç alanları olarak neler vadedebileceğini araştırmıştı. Bu toplumlar hakkındaki görüşlerinin, yıllar içinde, evrime uğradığını savunacağım. 1840'larda, zaman zaman etnik-merkezciliğe de kayan, adını açıkça koymasa da doğrusal ve tek yönlü bir perspektiften bakıyordu; buna göre, Batı dışı toplumlar kaçınılmaz bir şekilde kapitalizm tarafından yutulacak, sömürgecilik ve dünya pazarı aracılığıyla modernleşecekti. Ancak zaman içinde bu bakış açısı, daha çok yönlü bir biçime doğru evrildi ve söz konusu toplumların gelecekte nasıl ilerleyeceği, ucu açık bir soru haline geldi. 1881-1882 yıllarına gelindiğinde, şayet köylü temelli devrimci hareket Batı Avrupa'nın işçi sınıfı hareketleriyle birleşebilirse, Rusya'nın kapitalist olmayan ilerici bir formda modernleşmesinin olanaklı olduğunu öngörüyordu. Bu konudaki fikirlerinin evrimini, ağırlıklı olarak Birinci Bölüm, Altıncı Bölüm ve yer yer Beşinci Bölümde takip edeceğim. Kısmen kronolojik bir çerçevede, *Komünist Manifesto*'da (1848) ve 1850'lerin başlarında *Tribune*'e yazdığı yazılardaki örtük doğrusal bakış açısıyla başlayacak, daha sonra *Grundrisse* (1857-1858) ve *Kapital*'in Fransızca basımında (1872-1875) şekillendirdiği çok doğrultulu tarih ku-

ramı ile devam edecek, son olarak 1879-1882 arasında, Rusya, Hindistan ve Latin Amerika'nın aralarında bulunduğu Batı dışı toplumlar hakkında yine çok doğrultulu bir perspektifle yazılmış son dönem yazılarını ele alacağım.

(2) Marx'ın ezilen milliyetler ve etnik gruplar hakkındaki yazıları –Polonya, İrlanda, Britanya'daki İrlandalı işçiler, Birleşik Devletler'deki Siyahlar ve bunların önde gelen kapitalist ülkelerdeki demokrat hareketler ve işçi hareketleriyle ilişkisi– bu kitabın ikinci temel odağını oluşturmaktadır. Marx bu konuları, *Tribune* ve başka gazetelerde, 1860'larda Uluslararası İşçi Birliğinde ve *Kapital*'de tartışmıştır. 1840'lardan itibaren, Polonya ve İrlanda'daki bağımsızlık hareketleri ile Birleşik Devletler'deki kölelik karşıtı mücadeleyi tutarlı biçimde desteklemişti. Ancak, Amerika'da İç Savaşın çıkması, Polonya'daki 1863 ayaklanması ve İrlanda'daki Fenian hareketiyle birlikte, 1860'lara gelindiğinde bu meseleler yeni bir aciliyet kazanmış ve ele alış biçimi bazı değişiklikler geçirmiştir. İkinci, Üçüncü, Dördüncü Bölüm ile Beşinci Bölümün bir kısmı bunlara odaklanacaktır. 1860'ların en güçlü iki kapitalist toplumu olan Britanya ve Birleşik Devletler'deki işçi sınıfı hareketlerini değerlendirirken, bu meseleler Marx için merkezî bir nitelik kazanmış durumdaydı. Vardığı sonuca göre, başlıca kapitalist ülkelerdeki işçi hareketlerinin, hükümetlerinin gazabına uğrayan ilerici ulusal hareketlere yeterli ölçüde destek vermekten geri durması ya da kendi toplumlarında etnik azınlıklara uygulanan ırkçılığa karşı savaşmakta başarısız kalması, bu işçi hareketlerinin kendi gelişimini yavaşlatma ve hatta sonunu getirme tehlikesini taşıyordu.

Bu çalışmanın merkezinde yer alan bu iki izleğin, Marx'ın kapitalizm teorisi açısından taşıdığı önemin ikincil nitelikte olmadığını; dönemin küresel toplumsal düzeni üzerine geliştirdiği girift ve kapsamlı analizin bir parçası olduğunu da savunacağım. Marx'ın proletaryası yalnızca beyazlar ve Avrupalılardan oluşmuyor, Amerika'daki Siyah işçilerin yanı sıra, o sırada ne

Britanya ne de Kuzey Amerika'nın egemen kültüründe "beyaz" sayılmayan İrlandalıları da içeriyordu. Ayrıca, kapitalist modernite Rusya ve Asya'ya sızarak bu toplumlardaki kapitalizm öncesi sosyal düzenin altını oydukça, Marx'a göre, bu yeni yerlerden devrim için yeni olasılıklar doğacaktı. Bu açıdan ümitleri, daha çok sermayeye direniş açısından olası yeni *mevkiler* olarak gördüğü Hindistan ve Rusya'nın köylerindeki komünal toplumsal biçimler üzerinde toplanıyordu. Söz konusu, ister Hintli ya da Rus köylüler, ister İrlanda'nın kiracı çiftçileri ya da Britanya'daki göçmen işçileri, isterse de Birleşik Devletler'in güneyindeki eski Siyah köleler olsun, Marx sermayeye karşı mücadele eden Batılı işçi sınıfı için daima yeni müttefikler bulmanın peşindeydi.

Marx'ın buradaki konumu bir başka açıdan da önem kazanmaktadır. Kendisi Britanya'da belli bir ayrıksılığa sahip olsa da, baştan itibaren, sürgündeki Alman cemaatiyle beraber toplumun geri kalanından tecrit edilmiş halde yaşamayı reddetmişti. Aksine, Çartistler ve işçi mücadelesinin diğer savunucularıyla her zaman temas içinde bulunarak, İngiliz toplumunun bir parçası olmuştu. İngilizce yazıları *Tribune*'e yazdıklarıyla sınırlı değildi; 1860'larda Enternasyonal'in birçok bildiri ve açıklamasının da yazarlığını üstlenmişti. Marx'ın hayatı kendi enternasyonalizm idealinin bir örneğiydi; son kertede ne bir Alman ne de bir İngiliz'di, Avrupalı ve hatta küresel bir aydındı. Sermayeye karşı olgunluk dönemi eleştirisine şekil verdiği yer, tam da sanayinin ve imparatorluğun merkezi olan kozmopolit Londra'ydı. Şüphesiz, hayatı boyunca Marx'ın entelektüel gündeminin merkezinde, ekonomi politiğin eleştirisi –modern kapitalist toplum yapısı ve modern işçi sınıfının özgürleşme hareketi yoluyla bunun olumlu yönde dönüştürülme potansiyeli için bir model oluşturulması– yer almıştı. Ancak bu kitapta benim savunacağım husus, Marx'ın milliyetçilik, etnisite ve Batı dışı toplumlar hakkında yazdıklarının, modern topluma ilişkin çabasının görmezden gelinmiş, ancak önemli bir parçası olduğudur.

MARX'LA ENGELS'İN İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR NOT

Henüz başlarken, Marx'la Engels'in ilişkisini kısaca nitelendirmek istiyorum. Kitap boyunca yer yer Engels'i eleştirerek Marx'la aralarındaki farklılıklara değineceğim. Ancak Jean-Paul Sartre'ın, "Materyalizm ve Devrim" (1949) başlıklı meşhur makalesinde Marx'ın 1844'te "talihsizlik eseri Engels'le tanışması"na ([1949] 1962, s. 248) esef edişi gibi, Engels'i aşağılayan eleştirilere katılmıyorum. Sartre'ın kullandığı dildeki aşırılık, Engels hakkında öne sürdüğü, idealizmin materyalizmle ilişkisi ve diyalektik için önemli başka konulara değinen geçerli bazı eleştirilerine gölge düşürmektedir. Şahsen Engels'in daha ampirik kimi çalışmalarını son derece kıymetli birer katkı olarak görüyorum; özellikle Marx'ın da sıkça yararlandığı ve övgüyle söz ettiği, tam da entelektüel dostluklarının başladığı yıl yazılmış olan *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu* (1844) ile *Almanya'da Köylü Savaşı*'nı (1850). (Engels'i eleştirenlere yönelik en keskin karşı saldırılardan biri de bu eserlere vurgu yapmaktadır [Gouldner, 1980].) Engels'in, *Kapital*'in II. ve III. ciltlerinde yaptığı editörlük çalışması da yine son derece önemli bir iştir.

Ne var ki Engels sonuç olarak Marx değildi ve maalesef, birçok alanda, Marx'ın sunduğu katkıların kapsam ve özgünlüğünün anlaşılmasının önünde ciddi engeller yaratmıştı. *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu* (1886) gibi eserlerinde diyalektiğin bilimci bir savunuyla popülerleştirilmesi böyle bir durumdur. Ben de Lenin ve Hegel hakkında yazdığım daha önceki bir kitabımda (K. Anderson 1995), Marksist Macar felsefeci Georg Lukács ([1923] 1971) ve Alman eleştirel kuramcı Iring Fetscher (1971) gibi pek çok kişinin benden evvel yaptığı gibi, diyalektik konusunda Engels'i eleştirmiştim.

Marx'ın ölümünden sonra *Kapital*'in birinci cildinin dördüncü Almanca basımı (1890) için Engels'in hazırladığı ve nihai olduğu düşünülen metin konusunda da aynı şey geçerlidir. Beşinci Bölümde ileri süreceğim gibi, Engels, Marx'ın 1872-1875 arasında hazırladı-

ğı Fransızca basımı sıklıkla görmezden gelmişti; bu husus daha önce –yer yer tek taraflı bir bakış içerse de– Fransız Marx uzmanı Maximilien Rubel tarafından da gündeme getirilmiştir. Yakın zamanda *Marx-Engels Gesamtausgabe, Kapital*'in II. ve III. ciltlerinin Marx'a ait orijinal taslaklarını yayımlamış, bu da *Kapital*'in editörü olarak Engels hakkında yeni eleştirilere yol açmıştır.

Son olarak *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'ne de (1884) değinilebilir; Engels burada antropolojik bulgulara dayanarak cinsiyet eşitliğini güçlü bir şekilde savunsa da, aynı dönemde Marx'ın tuttuğu notlarda görülen incelikli kavrayışın epey gerisinde kalmaktadır. Bu duruma ilk olarak dikkat çeken Marksist hümanist felsefeci Raya Dunayevskaya ([1982] 1991) olmuştur.

KAYNAKLAR ÜZERİNE BİR NOT

Bu çalışma ağırlıklı olarak Marx'ın gazetecilik çalışmaları, Enternasyonal için yazdığı örgüt manifestoları, mektupları ve yayımlanmamış defterlerine dayanmaktadır.[3] *Tribune* ve başka gazeteler için hazırladığı yazılar genellikle geçim derdiyle gerçekleştirilmiş sıradan işler olarak görmezden gelinmiş olsa da, ben bunların Batı dışı toplumlar, etnisite, ırk ve milliyet konuları hakkında, *Kapital* ya da ekonomi politik üzerine kaleme aldığı başka çalışmalarda olduğundan çoğunlukla daha ayrıntılı ve derinlikli kuramsal analizler içerdiğini ileri süreceğim. Bu, özellikle Hindistan, Rusya, Çin ve ayrıca Amerika'daki ırk ve kölelik meseleleri hakkında yazdığı gazete yazıları için doğrudur. Dahası, bu gazete yazılarının en kapsamlı olanları, *Tribune* için yazdıkları, özgün İngilizceleriyle ve bir bütün olarak ancak 1980'lerde, Marx ve Engels'in *Toplu Eserler*'inin (bundan sonra bunlar MECW olarak anılacaktır) basımıyla geniş bir erişime açılmıştır. Marx'ın Enternasyonal için hazırladığı örgüt manifestoları, ırk ve kölelik konularının yanı sıra ve bundan daha geniş ölçekte, İrlanda ve Polonya hakkındaki bakış açısını ortaya koyuyordu. Sözü edilen bütün bu konular mektuplarında yankı buluyordu. Kitabın ilk dört bölümünün merkezinde,

sözünü ettiğim bu kaynaklar yer almaktadır. Beşinci Bölümde, ırk, etnisite ve Batı dışı toplumlar meselelerinin, Marx'ın temel ekonomi politik eleştirisinde nasıl bir yer tuttuğunu görmek amacıyla *Grundrisse* ve *Kapital*'e dönüyorum. Beşinci Bölümde savunduğum temel husus, bu çalışmada yer verilen temaların, Marx'ın en olgun kabul edilen çalışmalarıyla –alt metin şeklinde bile olsa– genellikle farkına varıldığından daha derin bir ilişkiye sahip olduğudur. 1879-1882 arasında tuttuğu, birçoğu henüz hiçbir dilde yayımlanmamış olan defterler bu kitabın önemli bir kısmını oluşturacak; özellikle Altıncı Bölüm, bu defterlerin Hindistan, Cezayir, Latin Amerika ve Endonezya hakkındaki bölümlerini inceleyecek. 1883'teki ölümünden sonra bunları yayın için düzenleyecek olan Engels'in ve daha birçoklarının, kendisinden *Kapital*'in II. ve III. ciltlerini tamamlamaya odaklanmasını beklediği sırada, Marx bu yazılarla meşgul oluyordu. Ben 1879-1882 arasında tuttuğu bu defterlerin, Marx'ın fikirlerinde Batı dışı toplumlara karşı daha derinlikli bir ilgiyi içeren yeni bir dönüşüm ortaya koyduğunu öne süreceğim.

Peki, Marx'ın "başlıca" eserleri yerine görece karanlıkta kalmış yazılarına odaklanmanın sebebi nedir? Burada birkaç tespitte bulunmam gerekiyor. Başka modern kuramcılar arasında, hayattayken yayımlanmış yazılarının tüm çalışmaları arasında bu kadar az yer tuttuğu birini düşünmek zordur. Bu durum kısmen Marx'ın olgun yıllarının büyük bölümünde çektiği yoksulluk ve sağlık sorunlarından, kısmen siyasi sığınmacı olarak ayrıksı bir konuma sahip olmasından, kısmen de metinlerini sürekli yeniden elden geçirmesinden kaynaklanmaktadır. Bugün Marx'ın ana öğretisi içinde merkezî bir yer tuttuğu düşünülen *1844 Elyazmaları*, *Alman İdeolojisi*, *Grundrisse* ve *Kapital*'in II. ve III. cildi gibi eserleri Marx'ın yaşadığı sırada basılmamıştı. Dolayısıyla, Marx'ın belirli bir metni yayımlamak üzere kaleme almamış olduğu elbette göz önünde bulundurulmalı, ancak bu bizi, ilgili metnin söyleyecek önemli bir şeyi olup olmadığını araştırmaktan alıkoymamalıdır. Hiç kuşkusuz, yıllar içinde, Marx'ın ana öğretisinin hangi

eserlerinde bulunduğu konusunda görüşler değişmiştir. Yirminci yüzyılın başlarında, Marx bir politik iktisatçı ve sanayi işçilerinin bayraktarı olarak görülüyordu. O yıllardan bu yana Louis Dupré (1983) gibi düşünürler, Marx hakkında çok daha kapsamlı bir bakış açısı geliştirmiş; onu bir bütün olarak kapitalist modernitenin bir eleştirmeni, diyalektik ve hümanist bir felsefeci, yabancılaşmayı anlamaya çalışan bir sosyolog ve bir kültür eleştirmeni olarak görmeye başlamıştır. Bu kitap, Marx'ın Batı dışı toplumlar hakkındaki 1879-1882 defterlerini, yine aynı toplumları ele alan *Tribune* yazılarını, *Grundrisse*'yle *Kapital*'in Fransızca basımında kapitalizm öncesi toplumlar hakkındaki tartışmalarını ve ihmal edilmiş başka yazılarını öne çıkararak, Marx'ın ana öğretisine ilişkin görüşte yeni bir değişim sağlamayı amaçlamaktadır. Yirmi birinci yüzyılda Marx'ı tanımlarken, onu, toplumsal eleştirisiyle milliyetçilik, ırk ve etnisite özgüllüklerini ve bunun yanı sıra Avrupa'dan Asya'ya, Amerika'lardan Afrika'ya kadar, insanın toplumsal ve tarihsel gelişimindeki çeşitlilikleri kapsayabilecek ölçüde geniş ve açık sermaye ve sınıf kavramlarına sahip, küresel bir kuramcı olarak görecek yeni bir bakış açısına yönelmek gerektiği kanaatindeyim. Bu yüzden, bu çalışmada Marx'ı genel olarak varsayıldığından çok daha doğrusallıktan uzak bir tarih ve toplum kuramcısı, Batılı kapitalist toplumların yanı sıra Asyalı toplumların somut gerçekliğini de derinlikli biçimde incelemiş bir düşünür ve sınıfın yanı sıra milliyetçilikle etnisiteyi de dikkate almış bir kuramcı olarak sunacağım. Bunun ötesinde, bir kuramcı olarak Marx'ın ortaya koyduğu kapitalizm kavramının, toplumsal bir sistem olarak soyut bir evrensellik oluşturmadığını, aksine, evrensel ve özgül olanın diyalektik bir bütünlük içinde etkileşime girdiği zengin ve somut bir toplumsal tasavvurla dopdolu bulunduğunu savunacağım.

BİRİNCİ BÖLÜM

1850'LERDE SÖMÜRGE KARŞILAŞMALARI: HİNDİSTAN, ENDONEZYA VE ÇİN'DEKİ AVRUPA ETKİSİ

Marx ve Engels, 1848'de yazdıkları[1] *Komünist Manifesto*'da, "bütün ulusları, hatta en barbarlarını bile uygarlığın bağrına çeken" kapitalist dünya pazarının yükselişine işaret ederken, kısaca sömürgeciliğe de değinirler:

> Burjuvazi bütün üretim araçlarının hızla iyileşmesi, iletişimin son derece kolaylaşması sonunda bütün ulusları, hatta en barbarlarını bile[2] uygarlığın bağrına çekiyor. Burjuvazinin metalarının ucuz fiyatları bütün Çin setlerini yerle bir eden, barbarların yabancılara karşı duyduğu alabildiğine inatçı nefreti zorla dize getiren ağır toplardır. Burjuvazi bütün ulusları yok olup gitmemek için burjuvazinin üretim tarzını benimsemek zorunda bırakıyor; bütün ulusları kendisinin uygarlık dediği şeyi kabullenmek, yani burjuva olmak zorunda bırakıyor. Açıkçası burjuvazi kendi suretinde bir dünya yaratıyor. (MECW 6, s. 488)*

Avrupa'daki gelişmelere geri dönmeden önce Doğu'ya şöyle bir değinen yukarıdaki tartışma, "uygarlık" sözcüğüne "dediği" ifadesiyle konulan çekince dışında (1) İngiltere'nin Çin'e açtığı

---

* *Komünist Manifesto*'dan yapılan alıntılarda Yordam Kitap'tan çıkan Nail Satlıgan çevirisi esas alınmıştır. *-çev.*

meşhur 1839-1842 Birinci Afyon Savaşı da dahil olmak üzere, Batı'nın Asya'da gerçekleştirdiği sömürgeci istilaları genel olarak ilerici ve yararlı bir şey olarak görmekte ve (2) dünyanın geri kalanının er ya da geç endüstriyel olarak daha gelişmiş durumdaki Batı Avrupalı ulusların ayak izlerini takip edeceğini varsayar gözükmektedir.[3]

Ne var ki, etnik-merkezciliği ve alttan alta hissedilen doğrusalcılığı rahatsız edici olsa da, bu pasajı kendi bağlamı içinde değerlendirmek çok önemlidir. Bu satırlar, *Manifesto*'nun açılış sayfalarında, kapitalist modernleşmenin Avrupa içindeki başarılarının baş döndürücü bir portresini çizen ve Avrupalı işçi yığınları ya da isyanları hakkında tek bir laf etmeyen sayfalarda yer almaktadır. Kesinlikle Marksist olmadığını söyleyebileceğimiz iktisatçı Joseph Schumpeter, bu açılış sayfalarını, "burjuva başarıları hakkında iktisat literatüründe eşi benzeri bulunmayan bir övgü" (1949, s. 209) olarak tanımlamakta haklıdır. Marx ve Engels, burjuvazinin, insanı aptallaştıran geleneksel toplumsal yapıların kökünü kazıdığını yazmıştır. Burjuvazi, "insanı 'kendisinin tabii olarak üstünde yer alanlara' bağlayan karmakarışık feodal bağları acımasızca kesip atmış," "aile ilişkisinin dokunaklı-duygusal örtüsünü yırtıp atmış," ve "Ortaçağın" "miskin tembelliğini" gözler önüne sermiştir (MECW 6, ss. 486-487).[4] Burjuvazi yalnızca modernlik öncesi düzenin kökünü kazımakla kalmamış, yerine yeni bir toplum inşa etmiştir: "İnsan faaliyetinin neler yaratabileceğini ilk ortaya koyan burjuvazi olmuştur. Mısır'ın piramitlerinden, Roma'nın su kemerlerinden ve Gotik katedrallerden kat kat üstün harikalar yaratmıştır." (MECW 6, s. 487) Bunun ötesinde, "daha önceki kuşakların hepsinden daha büyük ve daha görkemli üretici güçler yarattı." (MECW 6, s. 489) İyi bilindiği üzere *Manifesto*'daki bu açılış paragraflarını, bu denli övücü olmayan bir kapitalizm portresi takip etmektedir. Önce Marx ve Engels'in özellikle bu toplumsal sisteme özgü olduğunu düşündüğü ekonomik krizler, ardından da, modern üretimin

yabancılaştırıcı ve sömürücü koşullarına karşı emeğin isyanı, iç çelişkilerinin elinde oyuncak olmuş bir kapitalizm portresi çizer.

O halde, Marx ve Engels'in *Manifesto*'da Batı sömürgeciliğinin Asya'daki fetihlerine düzdüğü övgüler, kapitalizmin Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki başarıları için ana hatlarını çizdikleri ve arkasından yerin dibine geçirici bir eleştirinin geldiği değerlendirmenin bir parçası olarak görülebilir. Ne var ki, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika içindeki kapitalist başarıları yeni bir pencereden değerlendirerek iç çelişkilerini gösteren Marx ve Engels, Asya'daki Batı sömürgeciliği konusunda aynı şeyi yapmamıştır. Bu ise Marx'ın o sırada Batı dışı toplumlar[5] için, bunlar dünyadaki kapitalist sistemin içine sürüklendikçe, kısa sürede halihazırda sanayileşmiş ülkelerdekine benzer çelişkiler sergileyeceğini öngören, doğrusal bir gelişim modelini dolaylı olarak savunduğu fikrini doğurmaktadır. Ne var ki, bu dönemde Marx Batı dışı toplumlara genel olarak pek az ilgi gösterdiğinden, böyle bir modelin varlığı ancak örtülü bir biçimde hissedilebilirdi.[6]

Marx'ın 1849'da Londra'ya taşınmasından sonra dünya görüşündeki bu boşluk dolmaya başlayacak ve 1853'ten itibaren entelektüel çabalarının önemli bir kısmını, Hindistan, Endonezya, Çin ve Rusya gibi Batı dışı önde gelen toplumları ve ayrıca, İrlanda'yla Polonya'daki devrimci ulusal haraketi ve bunun yanı sıra Birleşik Devletler'de ırk ve sınıf diyalektiğini incelemeye ayıracaktır. Bu bölümde, Marx'ın 1850'lerde Hindistan, Endonezya ve Çin üzerine yazdıklarını inceleyeceğim. Diğer bölümlerdeki gibi, burada da düşüncesinin geçirdiği değişiklik ve gelişmelere işaret edeceğim. Böylelikle, Shlomo Avineri'nin, Marx'ın sömürgecilik üzerine yazdıklarını bir araya getiren derlemesinin girişinde yer alan şu sözleri gibi yorumlara da meydan okumuş olacağım: "Marx'ın, dünyanın Avrupalı olmayan bölümü hakkındaki görüşlerinin genel tonu *Komünist Manifesto*'da belirlenmiştir." (Marx 1968, s. 1)

1853 HİNDİSTAN YAZILARI: SÖMÜRGECİLİĞE KOŞULLU DESTEK

Marx'ın 1853'te Hindistan üzerine kaleme aldığı yazılar çok şiddetli çekişmelere konu olmuş, Marx'ı eleştirenler bu yazıları Avrupa-merkezciliğinin bir kanıtı olarak göstermiştir. Bu yazılar *New York Tribune* gazetesinin muhabiri olarak yaptığı, genellikle Marx'ın adıyla yayımlanmakla birlikte Engels'in de önemli katkılarda bulunduğu çalışmaların bir bölümünü oluşturuyordu. Bu *Tribune* makaleleri yazılırken, sıklıkla Marx ve Engels arasında mektuplar gidip geliyordu. *Tribune*, 200 binlik tirajıyla on dokuzuncu yüzyılda ABD'nin tartışmasız en önemli gazetesiydi. Hâkim çizgisi ilerici bir gazete olarak, bir yandan güçlü bir kölelik karşıtlığı sergilerken, diğer yandan, hem ütopik sosyalizme, hem de kuzeyli üreticilerin çıkarlarına dönük eklektik eğilimler barındırıyordu. Birleşik Devletler'de sosyalizmin kökleri üzerine yapılan bir tartışma sırasında Sosyalist Parti lideri Eugene Debs, *Tribune*'ün kurucusu Horace Greeley hakkında şu değerlendirmede bulunmuştu: "Amerika'daki Sosyalist hareketin erken dönem tarihinde, sosyalizmin adının bile nefret ve baskıya yol açtığı bir sırada Greeley'nin etkisinin gücü, henüz hakkıyla teslim edilmiş değildir... Horace Greeley, gerçek anlamda bir işçi lideriydi. New York kentindeki Basın-İş Sendikası'nın 6 No.'lu şubesinin ilk başkanıydı ve işçi sınıfını etkileyen her meselede ileri bir konumdaydı." (Debs, 1908, s. 100; ayrıca bkz. Reitz, 2008) Ne var ki bu durum, Marx'ın yazılarını basma konusunda belli bir tedirginliğin var olduğu gerçeğini ortadan kaldırmıyordu. 1853 yılının bir noktasında *Tribune* editörleri okurlarını "Bay Marx'ın kendine ait son derece keskin görüşleri vardır ve bunların bir kısmına katılmak bizler için mümkün değildir," diyerek bilgilendirmiş, ancak "Avrupa'daki mevcut siyasete yönelik en önemli sorunlar karşısında en bilgilendirici kaynaklardan biri," sözleriyle onu övmekten de geri durmamıştı (alıntının kaynağı Ledbetter, 2007, s. xxi).

Marx 1851'den 1862'ye kadar, yani on yıldan uzun bir süre *Tribune*'ün Avrupa başmuhabiri olarak çalışmaya devam etti; bu onun hayatı boyunca yaptığı en uzun ve en kazançlı iş olmuştu. *Tribune*'e yazdığı yazılar, genellikle farkına varıldığından çok daha ciddi ve sürekli bir uğraş olmuştur. MECW'nin her biri beş yüz sayfayı geçen 12-17 arası ciltlerinde içeriğin büyük bölümü bunlardan oluşmaktadır. Ben bu çalışmada Marx'ın (ve yer yer Engels'in)[7] *Tribune*'de Hindistan, Çin, Rusya ve Batı dışı başka toplumların yanı sıra İrlanda ve Polonya üzerine yazdığı yazılara odaklanacağım. Ancak şunu da not etmek gerekir ki, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya ve başka Batı Avrupalı toplumlar, Marx'ın *Tribune* yazılarında daha da fazla yer tutmaktadır. Bu yazılarda parlamentolar ve krallar, savaşlar ve devrimler, ekonomik krizler ve işçi hareketi ele alınmıştır. Bunların birçoğu Çartist gazete *People's Paper*'da [*Halkın Gazetesi*] ve İngiliz solunun başka yayınlarında yeniden basılmıştır. Marx'ın *Tribune* yazıları bugüne dek hâlâ kapsamlı bir şekilde analiz edilmiş değildir; kaldı ki bunlar, ilgili MECW ciltlerinin basıldığı 1980'lere dek, İngilizce dilinde (yani yazıldıkları dilde) bir bütün halinde ulaşılabilir dahi olmamıştır.

Fazlasıyla sık biçimde, *Tribune* makaleleri, Marx'ın ekonomi politik yazılarına ayırdığı dikkati bölen rastgele işler olarak görmezden gelinmiştir.[8] Bunun bir sebebi, Marx'ın kendi mektuplarında gazeteciliği hor gören ifadeler kullanmış olmasıydı. Örneğin, Birleşik Devletler'de bulunan yakın meslektaşı, Alman göçmeni Adolph Cluss'a yazdığı 15 Eylül 1853 tarihli mektupta, "gazeteler için aralıksız olarak yazı karalamayı bezdirici" bulduğunu belirterek, "birkaç ay inzivaya çekilip Ekonomi üzerinde çalışmak" isteğinden söz eder (MECW 39, s. 367). Marx'ın *Tribune*'le geçirdiği ilk yıllarda özel olarak ifade ettiği bu çekinceler görmezden gelinmemeli ve *Tribune* yazıları, önem açısından, *1844 Elyazmaları*, *Grundrisse* ya da *Kapital* gibi başlıca kuramsal metinleriyle bir tutulmamalıdır. Ne var ki Marx, gurur duyduğunu birçok defa

açıkça belirttiği *Tribune* makaleleri için ciddi bir akademik ve entelektüel çaba da sarf etmiştir. Örneğin, *Tribune* için yazmaya başladıktan yaklaşık on yıl sonra *Bay Vogt* (1860) başlıklı kitapçığına bir ek olarak, 1848 devrimi sırasında Almanya'da tanışmış olduğu *Tribune*'ün sorumlu yazı işleri müdürü Charles Dana'dan aldığı bir mektubu yayımlamıştır. Dana'nın 8 Mart 1860 tarihli mektubunda şöyle yazmaktadır: "Yaklaşık dokuz yıl önce sizi *New York Tribune*'e yazmaya davet ettim ve bağlantımız o zamandan beri devam ediyor. Bizim için, hatırlayabildiğim kadarıyla tek bir hafta kesinti olmaksızın sürekli yazdınız; gazeteye katkıda bulunanlar arasında yalnızca en kıymetli olanlardan değil, aynı zamanda en iyi ücret alanlardan birisiniz." (MECW 17, s. 323) Ancak mektuplarına bakılırsa, Marx iyi para aldığı yolundaki bu imayı herhalde karşı çıkmadan kabul edecek değildi!

Bu mektup Marx'ın ölümünden sonra, Rusya ve Türkiye* hakkındaki *Tribune* yazılarını yeniden yayımlayan bir derlemenin (Marx [1897] 1969) girişinde bizzat Eleanor Marx tarafından alıntılanmış olsa da, Marx'ın *Tribune* yazıları hâlâ yeterince takdir edilmemekte ya da hatta görmezden gelinmektedir. Bunun bir sebebi, Kıta Avrupası'nda yürütülen Marksist çalışmalarda ağırlık sahibi olan akademisyenlerin, Marx'ın Almanca yerine İngilizce yazdığı metinlerine görece daha az önem verme eğiliminde bulunmaları olabilir. Öyle ya da böyle, *Tribune* makalelerinin hafife alınması, Marx'ın Batı dışı toplumlar hakkında yazdıklarının, ki bunlar arasında bu toplumlar hakkındaki kitaplar üzerine tutulmuş çoğunluğu İngilizce notlar da vardır, gölgede kalmasına katkıda bulunmuştur. Marx'ın Almanca metinlerine ayrıcalık tanıyan bu eğilim, Marx'ın yayına bizzat hazırladığı 1872-1875 Fransızca basımının karşısında Engels'in düzenlediği 1890 basımına garip bir biçimde öncelik vererek, *Kapital*'in I. cildinin okunma biçimini dahi çarpıtmış olabilir.[9]

* Elbette bunlar yazılırken bizim kullandığımız anlamıyla Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş değildir. *-çev.*

Marx *Tribune*'de yazmaya 1851 yılında başlamış olmakla birlikte, o yıl kendi adıyla yayımlanmış olan makalelerin tamamı aslında Engels tarafından yazılmıştı. Engels daha sonra da Marx'ın adıyla yazmaya devam etmiş ve dile hâkimiyeti nispeten kısıtlı olduğu için Marx'ın Almanca taslaklarının bir kısmı, bir süre daha arkadaşı tarafından İngilizceye çevrilmişti. İlk iki yıl, yazdıkları makaleler tamamen Fransa, Almanya, Avusturya ve İngiltere gibi Batı Avrupa'daki başlıca ülkelere odaklanıyordu,[10] ancak 1853 yılında Balkanlar ve Doğu Akdeniz'de ortaya çıkan Rusya-Osmanlı çatışmasıyla birlikte, o zaman "Şark Meselesi" adı verilen bu konunun Avrupa siyasetinin ön sırasına yerleşeceğine dair tehlike çanları çalmaya başlamıştı. Marx, yazılarında Şark Meselesinin artan önemine işaret etmekteydi, ama 10 Mart 1853'te Engels'e yazdığı mektupta konu hakkındaki bilgi eksikliğini de itiraf ediyordu:[11] "Fakat bu temelinde askerî ve coğrafi bir mesele olduğundan[12] benim *département*'umun [alanımın] dışında. Dolayısıyla işi bir kez daha senin *exécuter* etmen [yapman] gerekiyor. Türk İmparatorluğunun başına neler gelecek, benim bu konuda hiçbir fikrim yok. Bu yüzden genel bir perspektif sunamıyorum." (MECW 39, s. 288)

Marx, *Tribune*'de Hindistan üzerine yazdığı, anlık olaylara tepki vermekten ziyade hepsinde Hint toplumu ile Britanya yönetiminin genel bir portresini sunduğu yazılarında, bu açığı hızla kapatmaya başlamıştı. 1853 Hindistan makalelerinin çıkış noktası, özel sermayenin elinde bulunan İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin imtiyazının yenilenmesi üzerine mecliste yapılan tartışmalar olmuştu. Marx'ın farklı kaynaklardan alıntılar not ettiği yayımlanmamış defterlerinin Amsterdam'daki Uluslararası Toplumsal Tarih Enstitüsü'nde muhafaza edilen dökümünde, 1853 yılına ilişkin Hindistan, Cava, Türkiye [Osmanlı] ve Rusya hakkında düzinelerce başlık listelenmekte, bunlar arasında François Bernier'nin Hindistan ve Thomas Stamford Raffles'in Endonezya yazıları da bulunmaktadır. Engels'e yazdığı 2 Haziran 1853 tarihli uzun bir mektupta,[13] Marx, Hindistan üzerine literatür çalışma-

sı yapmakta olduğunun işaretlerini vermektedir. Hindistan'daki Babür İmparatorluğu'nun askerî ve toplumsal düzeni üzerine "emektar François Bernier"den (MECW 39, s. 332) uzun uzadıya alıntı yaptıktan sonra şu sonuca varır: "Bernier isabetli bir şekilde Doğu'nun tüm tezahürlerinin –Türkiye, İran ve Hindistan'a değiniyor– ortak bir temeli paylaştığını, bunun da toprakta özel mülkiyet diye bir şey bulunmayışı olduğunu görmüş. Gerçek anahtar bu işte, doğu cennetinin bile anahtarı." (MECW 39, s. 333-334)

Marx'ın 1853 Hindistan makaleleri, Bernier ve Raffles'ın yanı sıra açık bir şekilde Hegel'den, özellikle de *Tarih Felsefesi*'nden etkilenmişti. Fransız sosyolog Michael Löwy, Hegel'in etkisinin Marx'ı, bu yazılarda, daha sonra uzaklaşacağı "teleolojik ve Avrupa-merkezci" bir ilerleme anlayışına yönelttiğini ileri sürenler arasındadır (Löwy, 1996, s. 199; ayrıca bkz. Curtis, 2009).[14] Hegel, *Tarih Felsefesi*'nde, Hint kültür ve toplumunu sert bir şekilde eleştirmektedir.[15] Kast sistemini "son derece alçaltıcı ruhani bir kölelik" olarak tanımlayarak (1956, s. 144), özellikle dulların çoğunlukla gönülsüz olarak gerçekleştirdiği intihar âdetine (*sati*) vurgu yapar. Daha da sorunlu olan, Hegel'in, Hindistan'ı "durağan ve sabit kalmış" bir toplum olarak, dikkate değer bulmamasıdır (s. 142). Brahman kastının, Hegel'in iddiasına göre ezelden beri sürmekte olan hâkimiyeti yüzünden, "sıradan Hindu halkı için siyasi devrimlerin hiçbiri ilgilenilecek bir mesele değildir, çünkü kendi kaderleri değişmez kalır" (s. 154). Dolayısıyla, hakiki bir değişim ya da gelişmenin gerçekleşmediği bir toplum olarak, Hindistan'ın gerçek anlamda bir tarihi olmamıştır. Hegel, "Hint kültürünün yayılımı" konusunda, Budizm gibi Hint dinlerinin alabildiğine yaygınlaştığı yerlerde bile, "dilsiz, uyuşuk bir genişlemeden ibarettir; hiçbir politik eylem sergilemez," yargısında bulunur (s. 142). Aynı şekilde, her ne kadar Hint aydınları dilbilgisi ile "geometri, astronomi ve cebir" konusunda (s. 161)[16] büyük keşifler yapmış olsalar da, kendilerine dair bir farkındalık ve bireysel "kendilik bilinci"nden yoksun olmaları, onları "Tarih

yazmaktan aciz" kılmaktadır (s. 162). Dahası, Hegel'e göre Hint toplumu özünde pasiftir; "hiçbir dış [toprakta] fetih gerçekleştirmemiş," sürekli "bozguna uğratılmıştır" (s. 142). Batı sömürgeciliğini tarihsel bir gereklilik olarak benimseyen Hegel, teleolojik bir tutumla, "Avrupalılara tabi olmak Asyalı İmparatorluklar için gerekli bir kaderdir," (s. 142) sonucuna varır. Söz konusu pasiflik, içerideki despotizmin de temelinde yatmaktadır. Başka ülkelerde "tiranlık insanda hınç uyandırır. ... Hindistan'da ise normal bir şeydir, çünkü orada despotluk durumunun kıyaslanabileceği bir kişisel bağımsızlık duygusu yoktur" (s. 161). Hegel ayrıca Hindu mistisizmine [gizemciliğine] de, "aşağılık tutkuların var gücüyle ateşlendiği" (s. 148) bir "Hülyalar Ülkesi" yaratmış olan, "benliği feda eden saf bir İdealizm" (s. 159) diyerek saldırır. Bu mistisizmin bir diğer etkisi, despotizmi ve kast baskısını daha dayanılır kılmaktır. Ne var ki, Amerikalı antropolog ve Marx editörü Lawrence Krader, tüm sınırlılıklarına rağmen, Hegel'in bakış açısında Batı'nın Hindistan ve Asya üzerine geliştirdiği daha önceki kuramlara göre bazı üstünlükler bulunduğunu belirtmektedir. Bu, Hegel'in daha somut ve tarihsel bir yaklaşım benimsemesinden kaynaklanır: "Fakat Montesquieu'de olduğu gibi ekonomik düzen resmin dışına atılmamıştır, dolayısıyla Montesquieu'nün coğrafya saçmalıkları Hegel'e uzaktır." (Krader, 1975, s. 45)

Marx'ın 1853 Hindistan yazıları güçlü bir Hegel etkisi sergilemekle birlikte, bunlar Hegel'in bir tekrarı olarak değerlendirilemez. Tanınmış Hint tarihçi İrfan Habib, Marx'ın 1850'lerde Hindistan hakkında yazdıkları üzerine bugüne dek gerçekleştirilmiş en titiz analizi sunduğu çalışmasında, Marx'ın "Hindistan'ı düşünme biçiminin," henüz 1853'te bile, "kesinlikle Hegel'in gözden geçirilmiş bir tekrarından ibaret olmadığını" belirtmektedir.[17] Habib'in bu iddiasının temelinde, Hegel'in dini belirleyici unsur olarak ele almasına karşılık, Marx için, "Hint kültürünün belirgin özelliklerinin, Hindistan'daki toplumsal düzenin, her şeyin başında da köy topluluğunun sonucu" olması yatmaktadır

(Habib, 2006, s. xii). Bu bir noktaya kadar doğru olmakla birlikte, Hegel'de bulunmayıp Marx'ın Hindistan analizinde belirgin olan temel bir başka öğeden bahsedilmemektedir. Bu ise Marx'ın Hinduizmde gördüğü, kutsal hayvanlarla sembolize edilen köklü bir anti-hümanizm, yani onun değerlendirmesine göre doğanın insanlardan üstün kabul edilmesidir.

Marx'ın Batı dışı bir toplum üzerine yaptığı kayda değer ilk yayın, *Tribune*'ün 25 Haziran 1853 tarihli sayısında çıkan "Hindistan'da İngiliz Egemenliği" başlıklı yazısıdır.[18] Burada, Hindistan'ın farklı bölgelerini coğrafi düzlemde İtalya'ya, fetih yapan İngilizlerin yarattığı mağduriyeti ise İrlanda'nınkine benzetmektedir. Hindistan'ın uğradığı işgallere değinerek şu sonuca varır: "Ancak hiç şüphe yok ki, İngilizlerin Hindistan'da yarattığı sefaletin türü, Hindistan'ın daha önce katlanmak zorunda kaldığı tüm zorluklardan özünde farklı ve sonsuz derecede daha yoğundur." (MECW 12, s. 126) Marx, Raffles'ın Cava üzerine yazdıklarını alıntılayarak Hollanda Doğu Hindistan Şirketinin, kahredici bir tasvirle aktarılmış olan açgözlülük ve sömürüsünün, İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin denetimi altında Hindistan'da yaşananlar için de geçerli olabileceğini ileri sürer.

Marx, kısa sürede Hint toplumu tarafından soğurulan önceki işgalcilerin aksine, ilk defa İngilizlerin "yüzeyin" altına indiğini belirtir, zira "İngiltere Hint toplumunun bütün iskeletini çökertmiştir." (MECW 12, s. 126) İngilizlerin fethine dek, Hindistan'ın genel toplumsal yapısı "en eski çağlardan beri değişmeden kalmıştır." (s. 128)[19] Britanya, geleneksel Hint ekonomisi ile toplumsal yapısını esas olarak "İngiliz buharlı makinaları ve İngiliz serbest ticareti yoluyla" (s. 131) yerle bir etmiş, bunlar geleneksel tekstil endüstrisinin yerine geçerek "pamuğun ana vatanını pamuğa boğmuştur." (s. 128) İngilizler "böylece Asya'da bugüne dek duyulmuş en büyük ve doğrusunu söylemek gerekirse tek toplumsal devrimi yaratmıştır." (s. 132)[20] Bu noktada, Hint tarihçi Bipan Chandra, 1853'te Marx'ın, daha sonra terk edeceği, "kapitalizmin sömür-

gede bir ayna imge yaratacağını öngören kuramsal varsayım" ile çalıştığını öne sürmektedir (1980, s. 402).

Bu makalede Marx, ayrıca, içinde Çin, eski Mısır, İran ve Mezopotamya toplumlarının da yer aldığı, geniş çaplı "Doğu despotizmi" kavramının bir taslağını oluşturmaya başlamıştır: "Asya'da, kadim zamanlardan bu yana Hükümet, genel olarak üç daldan oluşur; Finans, yani iç yağma; Savaş, yani dış yağma; ve son olarak Kamu (Bayındırlık) Hizmetleri." (MECW 12, s. 127) Bu despotizmin ekonomik temeli, büyük ölçekli sulama işlerine duyulan ihtiyaçtır:

> İklim ve bölge koşulları, özellikle Sahra'dan başlayarak Arabistan, İran, Hindistan ve Tataristan üzerinden Asya'nın yüksek dağlık bölgelerine uzanan engin çöl alanları, kanallar ve su şebekeleriyle uygulanan yapay sulamayı Doğu tarımının temeli haline getirmiştir. ... Suyun idareli ve müştereken kullanılma zorunluluğu, Batı'da Flandre ve İtalya'da olduğu gibi özel girişimi gönüllü işbirliğine çekerken, gönüllü işbirliğini hayata geçirmek açısından uygarlığın fazlasıyla düşük seviyede ve coğrafi yayılımın çok geniş olduğu Doğu'da, Devletin merkezî iktidarı tarafından duruma müdahale edilmesini zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla Asyalı Devletlerin hepsine iktisadi bir işlev, kamu (bayındırlık) hizmetlerini sağlama işlevi yüklenmiştir. (MECW 12, s. 127)

Marx'ın buna ilave ettiği üzere, İngilizler ise Hindistan'da fetih yapan öncekilerin aksine, "kamu (bayındırlık) hizmetleri" geliştirme sorumluluğunu "tamamen ihmal etmiş" ve bu durum, "İngilizlerin serbest rekabet ilkesiyle idare edilmeyi kaldıramayan tarımın gerilemesi" ile sonuçlanmıştır (s. 127).

Güçlü bir merkezî devlete sahip bu İngiliz öncesi "Doğu despotizmi"nin, kamu hizmetleri dışında ikinci ekonomik temeli, Hint köyünün toplumsal yapısında bulunuyordu: "Unutmamalıyız ki bu pastoral köy toplulukları, ne kadar zararsız görünseler de, daima Doğu despotizminin sağlam bir dayanağı olmuştur." (MECW 12, s. 132) Marx yine Raffles'ın sunduğu malzemeyi kul-

lanarak, sayısız işgalle birlikte tepedeki yönetenlerin değişmesine rağmen ekonomik açıdan kendine yeten Hint "köy sisteminin," "kadim zamanlar"dan beri (s. 128) temelde değişmeden devam ettiğini savunur.[21] Bu ise "durağan ve bitkisel bir hayat" ile sonuçlanmıştır (s. 132). Avineri'nin kaydettiği üzere, "bu bağlamda 'durağanlık', Marx için yalnızca ekonomik ve teknolojik bir niteleme değil, antropolojik bir belirlemedir: Şayet insanın ayırıcı özelliği yaratıcılık becerisiyse, durağanlık herhangi bir topluma atfedilebilecek en kötü sıfattır." (1968, s. 169) Marx şunu da ilave eder ki, pek çok güzel niteliklerine karşılık, "bu küçük topluluklara, kast ayrımcılığı ve kölelik bulaşmıştı." (MECW 12, s. 132)

Marx, Hint köy sisteminin "insanı yücelterek" hümanist bir perspektif geliştiremeyişini şöyle açıklar:

> kendi kendine gelişen bir toplumsal durumu asla değişmeyen doğal bir kadere dönüştürmüş, böylece doğaya karşı hayvanlaştırıcı bir tapınma yaratmış ve doğanın hâkimi olan insanın alçalışını, maymun Kanuman ve inek Sabbala karşısında dizlerinin üstüne çökmesiyle teşhir etmiştir. (MECW 12, s. 132)

Marx, Goethe'nin, 1398'de Türk fatih Timur'un Delhi halkını kılıçtan geçirdiği korkunç katliamı anlatan uzun şiiri *Doğu-Batı Divanı*'ndan bir dörtlük alıntılayarak makalesini sonlandırır:

> Katmerlenmeli mi bu azap
> Bize daha çok haz verdiği için,
> Timur'un hükümdarlığı da
> Tüketmemiş miydi sayısız ruhu? (MECW 12, s. 133)*

Bu noktada Marx'ın bu dörtlüğü ne şekilde kullandığını daha ayrıntılı olarak incelemeye geçebiliriz.

---

* Dörtlük, Edward Said'in *Şarkiyatçılık* adlı kitabında da yer almakta olup, Berna Ülker çevirisinden faydalanılmış, bir tek ilk dizedeki "katmerlenmez" sözcüğü, "katmerlenmeli" olarak değiştirilmiştir. *–çev.*

MARX İLE GOETHE VE EDWARD SAID'İN AVRUPA-MERKEZCİLİK ELEŞTİRİSİ

Marx'ın "Hindistan'da İngiliz Egemenliği" başlıklı makalesi, özellikle de sonunda alıntıladığı Goethe'nin dörtlüğünde görülen, Hindistan'daki zulümlerin sonuçta "daha çok haz verdiği", yani ilerlemeyi getirdiği söylemi, birtakım sert eleştirilere yol açmıştır. Bunlar arasında en iyi bilineni, Edward Said'in klasik *Şarkiyatçılık* [*Orientalism*] kitabıdır: Said'e göre, Marx İngiliz sömürgeciliğinin yıkıcılığını tasvir ederken "insanların ıstırabı karşısındaki insaniyeti, duygudaşlığı açıkça görülse de," "sonunda galip gelen Romantik Şarkiyatçı tasavvur olur." (1978, s. 154) Said ayrıca, Marx'ın "özünde cansız olan Asya'nın" İngiliz sömürgeciliği aracılığıyla "yeniden canlandırılması idealini" savunduğunu belirtmektedir (s. 154). Başlangıçta Marx "zavallı Asya'yla pek az da olsa özdeşleşebiliyor" olsa da, "Şark'a dair bir bilgelik kaynağı niyetine Goethe'ye yöneldikten sonra", oryantalist "etiketler üstün gelmiş" ve "böylece, Şark'a uygun olduğu varsayılan 'Şark' folkloruyla (yani [Goethe'nin eseri] *Divan*'la) desteklenen Şarkiyatçı bilimin inşa ettiği sarsılmaz tanımlarla karşı karşıya geldiğinde, kabarmış olan duygu dalgası dağılıp yok olmuştur." (s. 155) Said kesin bir inançla şunu iddia eder: "Pek çok makalesinde, *giderek artan bir inançla*, Britanya'nın Asya'yı yakıp yıkarken bile orada gerçek bir toplumsal devrimi olanaklı kıldığı fikrine geri dönmektedir." (s. 153, vurgu eklenmiştir) Avineri'yle benzer şekilde Said de, Marx'ın Batı dışı toplumlara karşı bakış açısının bu erken dönemden sonra da değişmeden kaldığını savunmaktadır.

Hiç kuşkusuz Said, Marx'ın "Hindistan'da İngiliz Egemenliği" yazısındaki Avrupa-merkezci öğelere işaret ederken haklıdır.[22] Ne var ki, ünlü edebiyat kuramcısı, Marx'ın, "Şark'a dair bir bilgelik kaynağı" olarak, bu kişi Goethe kadar parlak biri olsa bile, bir şaire yaslandığını iddia ederken yanılmaktadır.[23] Daha şaşırtıcı olanı, edebiyat kuramcısının, Goethe'ye ait bu dörtlüğün on doku-

zuncu yüzyıl bağlamı içindeki yerini tartışmaktan, hatta bu noktaya değinmekten dahi geri durmasıdır. Bir kere, Goethe'nin ilk kez 1815'te yayımlanan, kitap uzunluğundaki *Doğu-Batı Divanı* şiirinde Timur karakteri, neredeyse kuşkuya yer bırakmaksızın, sıkı sıkıya Napolyon'la ilişkilidir; ikisi arasındaki paralelliği, kısmen, ikisinin de kış ortasında çıkılan büyük bir askerî seferde –Timur Çin'e, Napolyon ise Rusya'ya karşı– yenilgi almış olması gerçeğine dayandırılmıştır.[24] Napolyon'la yaratılan bu paralellik, ayrıca, doğurduğu yaratıcılık ve yıkıcılık bileşimiyle Goethe'nin neslindeki aydınlara büyük bir ilham kaynağı olmuş olan Fransız Devrimi'yle de bağlantı kurulduğu fikrini uyandırmaktadır.[25]

İkincisi ve daha önemlisi, Marx Goethe'nin bu dörtlüğünü birçok yerde alıntılamayı sürdürmüş, ama bu sefer bunun bağlamı Hindistan değil, sanayi işçisinin insanlıktan çıkarılması olmuştur. Said'in hiç değinmediği yetkin bir çalışma olan S.S. Prawer'in *Karl Marx ve Dünya Edebiyatı*'nda (1976), bu alıntılardan birine atıfta bulunulur: Marx'ın İngiltere'deki ekonomik kriz üzerine *Neue Oder* [*Yeni Oder*] gazetesine yazdığı Ocak 1855 tarihli makalesi. Marx bu yazısında, şayet sermayenin gücü dizginlenmezse, "Bütün bir işçi nesli fiziksel kuvvetinin, zihinsel gelişiminin ve yaşama yeteneğinin yüzde 50'sini kaybedecektir," diye yazar. "Yine aynı Manchester Ekolü ... kaygılarımıza şu sözlerle yanıt verecektir: 'Katmerlenmeli mi bu azap, bize daha çok haz verdiği için' (alıntılayan Prawer, 1976, s. 248; ayrıca bkz. MECW 13, s. 576).[26] Burada Marx hiç de Goethe'nin mısralarında ifade edilen hislere katılıyormuş ya da kapitalizmin "azabı" altında acı çekenlere karşı şefkat duymuyormuş gibi görünmez. Peki bu durum, Marx'ın Hindistan makalesinde Goethe'nin dörtlüğünü kullanırken kendi bakış açısından çok, İngiliz sömürgecilerinin yaklaşımını tarif etmeyi amaçladığı anlamına da gelemez mi?

Alman eleştirel kuramcı Iring Fetscher, Marx'ın aynı Goethe dörtlüğünü, yine fabrika işçilerinin çektiklerinden söz ederken alıntıladığı bir başka yazıya değinmektedir. Fetscher, bu metinle,

Britanya'nın Hindistan'da gerçekleştirdiği "toplumsal devrim" türünü Marx'ın "meşrulaştırmış" olduğu söyleminin temelsiz kaldığını savunmaktadır (1991, s. 113). Fetscher'in bahsettiği daha sonraki bu alıntı, Marx'ın 1861-1863 arasındaki iktisadi el-yazmalarında[27] şu şekilde yer almaktadır:

> İngiliz kömür madenlerinde her hafta ortalama [on beş] kişi ölmektedir. 1861'e kadar geçen on yıl içinde yaklaşık 10.000 kişi ölmüştür. Çoğunlukla sebep kömür madeni sahiplerinin aşağılık pintiliğidir. Genel olarak vurgulanması gereken nokta şudur: Kapitalist üretim –tüm dolaşım süreci ile temelde mübadele değerinden kaynaklanan ticari ve parasal işlemlerin muazzam karmaşıklığını bir yana bıraktığımızda, bir dereceye kadar– *somutlaştırılmış emeğin*, yani emeğin metalarda gerçekleştirilmesinin en ekonomik biçimidir. İnsanın, canlı işgücünün en çok israf edildiği, israf edilenin yalnızca et, kemik ve adalelerden değil, beyin ve sinirlerden oluştuğu üretim biçimidir. Gerçekte bu, insanın sosyalist düzene geçişini önceleyen tarihsel dönemlerde, evrensel insanın gelişiminin ancak bireysel gelişimin azami ölçüde harcanması pahasına olabilmesidir.
>
> Katmerlenmeli mi bu azap
> Bize daha çok haz verdiği için,
> Timur'un hükümdarlığı da
> Tüketmemiş miydi sayısız ruhu? (MECW 30, s. 168; vurgu metne aittir)

Marx'ın yukarıdaki genel tezinin merkezinde, kapitalizmin, işçilerin hem bedenlerini hem de zihinlerini yok etmesi, "bireysel gelişimlerine" gem vurması bulunmaktadır. Ancak zaman içinde bu süreç, devrimci bir özne teşkil edecek olan "evrensel insan"ı[28] yaratacaktır. Bu insanların devrimci proleterler olarak yeniden yaratılması, kapitalizmin alt edilmesini ve "sosyalist düzene geçişi" "önceler". "Bize daha çok haz veren" bu şeyin bedeli, Timur'un 1398'de Delhi'deki "sayısız ruhu tüketen" katliamından daha hafif değildir. Ne de 1855'te olduğu gibi, çoğalan hazzın yalnızca ka-

pitalistlere ait olduğu kastedilmemektedir. Şurası açık ki, Marx'ın İngiliz işçiler üzerine yürüttüğü ve kapitalist İngiltere dışında herhangi bir toplumdan bahsetmediği bu tartışmada, özellikle oryantalist olan hiçbir şey yoktur. Ayrıca, *Komünist Manifesto*'daki giriş paragraflarının aksine, kapitalist ilerlemeye ilişkin coşkulu hatırlatmalar da artık ortalıkta görünmemektedir.[29]

Son olarak, Marx *Kapital*'in işgünü hakkındaki bölümünde, adını söylemeden Goethe'nin dörtlüğünü anar: "Dolayısıyla sermaye, toplum onu zorlamadıkça, işçinin sağlığını ve yaşayacağı sürenin uzunluğunu dert etmez. Fiziksel ve ruhsal olarak çökme, erkenden ölme ve aşırı çalışma işkencesi feryatlarına yanıtı şudur: *Katmerlenmeli mi bu azap, bize daha çok haz (kâr) verdiği için?*" (*Capital* I, s. 381, vurgu eklenmiştir). Burada da, kapitalizmin ilericiliğini düşündüren pek bir şey yoktur.

Dolayısıyla, Said'in öne sürdüğünün aksine, Marx'ın 1853'teki "Hindistan'da İngiliz Egemenliği" makalesi ve başka yerlerde Goethe'nin Timur hakkındaki bu dörtlüğünü kullanış biçimi saydam olmaktan uzaktır. Marx, Said'in sözcüğüyle, Avrupalı işçilerin acılarıyla da mı "özdeşleşemiyordu" acaba? Bunu savunmak zor. Ben burada söz konusu olan şeyin, Marx'ın 1853'teki makalesinde, 1848'de *Komünist Manifesto*'da, derken 1860'larda ve daha sonrasında, kapitalizmin ilericiliği ve hem uzun, hem de kısa vadede insanın özgürleşmesine olan katkıları konusundaki bakış açısının değişmesi olduğunu ileri süreceğim. Marx, *Manifesto*'da kapitalist modernleşmeyi coşkuyla karşılamaktadır. Hint toplumu üzerine yazdığı ilk önemli makale olan "Hindistan'da İngiliz Egemenliği"nde, kapitalizmin Hindistan'daki etkilerini daha yakından inceler. Bu sırada hâlâ İngilizlerin Hindistan'da yaratmakta olduğu "toplumsal devrim"in gerekli olduğunu ve dehşet veren yıkıcılığına rağmen nihayetinde faydalı olacağını savunur. Burada Marx'ın, Goethe'nin Timur dörtlüğünü alıntılaması, daha ilk bakışta bile İngiliz sömürgeciliğinin yıkıcı etkisini görünmez kılmaktan çok altını çizer gibi durmaktadır, özelikle de Timur'un en

korkunç katliamını tam da Delhi'de gerçekleştirdiği düşünülürse. Bu, hiçbir şekilde, katliam yüzünden acı çeken insanların duygusunu paylaşmadığı anlamına gelmez. Yine de, Said'in, 1853'te Marx'ın eleştirellikten uzak ve son kertede İngiliz emperyalizminin Hindistan'da ilerici olduğunu söylemeye getiren modernist bir bakış açısı sergilediğine ilişkin genel eleştirisini haksız çıkarmaz.

Said'in eleştirileri kayda değer bir tartışma doğurmuştur. Marksist Hint sosyolog Aijaz Ahmad, Said'in "postmodern sömürgecilik karşıtlığına" (1992, s. 222) vurgu yapan ateşli bir tepki yazısı kaleme almıştır.[30] Ahmad'a göre, sömürge karşıtlığının bu biçimi, kast sisteminin oluşturduğu baskıyı ve Marx'la Hindistan ilericilerinin uzun yıllar destek verdiği, "Asya toplumlarında" ihtiyaç duyulan "dönüşüm" gibi konuları dikkate almamaktadır (s. 225). Doğrudan Said'e yanıt vermemekle birlikte, siyaset kuramcısı Erica Benner de, 1853'te Hindistan'da gelenekçi olmayan ve ilerici bir ulusal hareket bulunmadığına işaret etmiştir. Marx "ayrılıkçı bir kimlik politikası"na da pek yakınlık beslemediğinden, Benner, bu Hindistan yazılarında, Marx'ın politik alternatiflerinin oldukça kısıtlı olduğu sonucuna varmıştır (Benner, 1995, s. 179).

Yine de, 1853 Hindistan makalelerinde etkili olduğu görülen, Avrupa-merkezci, sorunlu iki ayrı söylem mevcuttur. Birincisi, Marx Hindistan dahil tüm toplumların, Batı'nın geçtiği yollardan, yani kapitalist gelişme yolundan yürümeye yazgılı olduğunu ima etmektedir. Marx'ın o dönem kaleme aldığı çalışmalarının altında yatan bir büyük anlatıdır bu. İkincisi, Marx, Britanya'nın "yüksek" uygarlığının "daha aşağı" bir yerde duran Hindistan üzerindeki faydalı etkilerini tekrar tekrar övmekten geri durmamıştır. Bu sorunların ortaya konması gerekir. Fakat devam eden sayfalarda, Marx'ın fikirlerinde beliren bu iki öğenin, Said'in (ve Avineri'nin) savunduğu gibi sürekli ve hatta zamanla güçlenen öğeler olmadığını, Hindistan hakkındaki bakış açısı değişim geçirdikçe, bunların tamamen farklı yönlere evrilmiş olduğunu da göstereceğim.

1853 HİNDİSTAN YAZILARINDA DİRENİŞ VE YENİDEN DOĞUŞ

"Hindistan'da İngiliz Egemenliği" yayımlandıktan bir hafta sonra Marx, İngilizlerin Hindistan'a yayılma tarihi içindeki farklı dönemleri ele aldığı, "Doğu Hindistan Şirketi-Tarihi ve Sonuçları" başlıklı önemli bir başka makale yazdı. Burada vardığı sonuç, imalatçı sınıfın anavatanda artan egemenliğinin, 1853'te İngilizlerin Hindistan'da yönetimi doğrudan ele almasına yönelik bir baskı yaratmış olduğu idi. Bu ise Hint halkını "[İngilizlerce üretilmiş] malları tüketme gücünü mümkün olan en düşük seviyeye çekecek" denli yoksullaştırmış olan "Doğu Hindistan Şirketinin üstündeki güneşin nihai olarak batması" anlamına gelecekti (MECW 12, s. 155). Yine bu dönemde yazdığı bir başka makalesinde Marx, kocaları ölen dul kadınları intihar etmeye zorlayan geleneksel Hint uygulaması "*Suttee*'nin [*sati*] kaldırılması" için çıkarılan yasadan ve "Doğu Hindistan basınının özgürleşmesi"nden söz etmektedir. Ancak elbette alkış tuttuğu bu reformların aslında sömürge yönetiminin üst seviyelerinde neredeyse önünün tıkanmış olduğu ve "kendi sorumlulukları dahilinde hareket eden bireysel Valiler" tarafından uygulandığı konusunda tavrı nettir (MECW 12, s. 181).

1853 yazının aynı haftalarında yazdığı bir başka yazıda Marx, İngilizlerin *zemindar*'larla *ryot*'ların [*reaya*'nın] yer aldığı eski tarım sisteminin üzerine kurduğu toprak mülkiyeti ve kiracılık sistemi altında, *ryot* denilen Hint köylülerinin aşırı derecede sömürülüyor oluşuna değinir. Bundan evvel, kısmen kalıtsal yolla devam eden yerel yöneticiler sınıfını oluşturan *zemindar*'lar, yalnızca geliri devlet adına *ryot*'lardan toplamakta, bunun bir bölümünü de kendileri almaktaydı. Ancak 1793'te İngiliz başbakanı William Pitt'in emriyle Lord Charles Cornwallis tarafından Bengal'de uygulamaya konan "nihai düzenleme" sonucunda, *zemindar*'lar, Batı tipi özel mülkiyetle birlikte, *ryot*'ları atalarının yüzyıllardır ekip biçtiği ve üzerinde kullanım hakları bulu-

nan topraklardan atma hakkına kavuşmuştur. Böylelikle, karşılıklı hak ve görevleri belirleyen bütün bir sistem tek kalemde yok edildiği için, *ryot*'un nesi var nesi yok sistemin tepesinde yer alanlar tarafından elinden alınmasının önünde hiçbir engel kalmamıştır. Marx *ryot*'ların durumunu şöyle tasvir eder:

> Ryot, tıpkı Fransız köylüsü gibi, özel tefecilerin gaspına maruz kalmaktadır; ancak onun elinde Fransız köylüsü gibi miras yoluyla sahip olduğu bir tapu hakkı yoktur. Ekip biçme işine zorlanan serflere benzer, fakat serf gibi yoksulluğa karşı korunmuş da değildir. *Métayer* [ortakçı] gibi, hasılatını Devlet'le bölüşmek zorundadır, ama Devletin ona karşı, *métayer*'ye olduğu gibi, avans olarak para ve çiftlik hayvanı verme yükümlülüğü yoktur... Ryotlar –ki bu Hint toplumunun 11/12'si demektir– acınası birer dilenci konumuna düşürülmüştür. (MECW 12, s. 215)

Marx bu makalede, ayrıca, Hindistan'daki aşırı yoksullaştırılmanın bir sonucu olarak gördüğü kolera salgınlarına da değinir. Salgınların yurtdışına sıçramasını "Hindistan'ın Batılı dünyadan intikamı"[31] olarak değerlendirir ve tam bir hümanist devrimci gibi, bu gelişmenin "insanın acılar ve haksızlıklarda dayanışmasının çarpıcı ve ağır bir örneği" olduğunu sözlerine ekler (s. 216).

Marx'ın bu dönemde Hindistan üzerine yazdığı önemli makalelerin sonuncusu, 8 Ağustos 1853'te "Hindistan'da İngiliz Egemenliğinin Gelecekteki Sonuçları" başlığıyla yayımlanmıştır. Bu yazı, son derece bölünmüş durumda olduğundan Hindistan'ın "işgallere av olmaya yazgılı" olduğu iddiasıyla açılır. Bu bölünmüşlük, "sadece Muhammedçilerle [Müslümanlar] Hindular arasında değil, kabileler ve kastlar arasında da" geçerliydi. Bu yüzden Hindistan tarihi "art arda uğradığı fetihlerin tarihidir." Bunun ardından, güçlü bir Avrupa-merkezci havayla, "direnmeyen ve değişmeyen" bir toplum olarak "Hint toplumu tarihsizdir, en azından bilinen bir tarihi yoktur," yargısında bulunur (MECW 12, s. 217). Bu cümle, muhtemelen, Marx'ın bu dönemde Hindistan'a tepeden bakışının kilit noktalarından biridir. 1853'te

sergilediği bu anlayışa göre, Hintliler yüce ve kadim uygarlıklarının İngilizler tarafından fethedilmesine, Çinlilerin aksine, "direnmeden" izin vermiştir.[32]

Sonraki paragraflarda Marx, İngiliz sömürgeciliğinin, Hint toplumunu modernleştirdiğini düşündüğü etkilerini parlak sözlerle açıklamaya koyulur: "İngiltere'nin Hindistan'da yerine getirmesi gereken çift taraflı bir görevi vardır: Biri yıkıcı, diğeri yeniden yaratıcıdır –eski Asya toplumunun imha edilmesi ve Asya'da bir Batı toplumunun maddi koşullarının yaratılması." (MECW 12, s. 217-218) Burada etnik-merkezciliğe kayarak Hindistan'da fetih gerçekleştirdikten sonra "kurbanlarının üstün uygarlığı tarafından fethedilen" öncekilerin aksine, İngilizlerin "üstün olan ilk fetihçiler olduğunu ve bu yüzden Hindu uygarlığının etkisine teslim olmadığını" yazar. Üstelik bu, "tarihin ebedi ve ezeli bir yasasıdır." (s. 218)[33]

İngilizler telgrafı, "Asya toplumunda ilk kez görülen özgür basını," "özel toprak mülkiyetini", modern bilimsel eğitimi, buhar gücünü, Batı'yla doğrudan ve hızlı iletişimi ve demiryollarını getirmiştir (MECW 12, s. 218). Marx demiryolunun "modern sanayinin başlangıcı" olacağını öngörerek (s. 220), bunun "Hintlilerin ilerlemesi ve iktidarı ele almasının önünde kati bir engel teşkil eden Hint kastlarının dayandığı, aileden aktarılan toplumsal işbölümünü sona erdireceği" iddiasında bulunur (s. 221). Marx ayrıca Hint halkının "matematiksel bir zihin berraklığı ile sayılar ve müspet bilimler konusunda özel bir yeteneğe" sahip olduğunu ileri süren bir Doğu Hindistan Şirketi yöneticisinden de alıntı yapar (s. 220).

Ardından, daha önceki yazılarında Goethe'nin Timur dörtlüğünü kullanmasını hatırlatır biçimde, İngiliz işgalinin yıkıcı unsurları hakkında şöyle sorar: "[Burjuvazinin] bireyleri ve halkı kan ve çamura batırmadan, sefalet ve alçalmaya sürüklemeden bir ilerleme meydana getirdiği hiç görülmüş müdür?" (MECW 12, s. 221).

Makalenin burasına kadar Marx, "Hindistan'da İngiliz Egemenliği"ndekine benzer, İngiliz sömürgeciliğinin genel açı-

dan ilerici olduğunu savunan bir kavramsal yapı sergilemektedir. Bu bölümün başında da belirttiğim gibi, bu tez *Komünist Manifesto*'nun, kapitalizmin Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki başarılarını öven girişiyle yakınlık taşımaktadır, ancak sanayileşen dünya üzerine yürüttüğü tartışmada işaret etmiş olduğu kapitalist modernleşmenin içinden yükselen derin çelişkiler, Hindistan bağlamında yer bulmaz.

1853 Hindistan yazıları serisinin sonuncusu olan "Hindistan'da İngiliz Egemenliğinin Gelecekteki Sonuçları"nda, Marx'ın ileri sürdüğü tezin yapısı ve havası hafiften değişerek daha diyalektik bir hal kazanır. Burada ilk defa İngiltere'de sömürge politikasını değiştirecek bir toplumsal devrime gereksinim olduğundan söz etmeye başlar. Daha da dikkat çekici olan, ulusal bir Hint kurtuluş hareketinin olasılığına işaret etmiş olmasıdır:

> Hintliler, bizzat Büyük Britanya'da sanayi proletaryası bugünkü egemen sınıfların yerini alıncaya dek, ya da Hinduların kendisi İngiliz boyunduruğunu bütünüyle koparıp atacak kadar güçlenınceye dek, İngiliz burjuvazisinin ülkelerine saçtığı yeni toplumsal öğelerin meyvelerini toplayamayacaktır. Ancak her ne olursa olsun, az ya da çok uzak bir gelecekte, nazik yerlilerinin ... cesaretleriyle İngiliz idarecilerini kendilerine hayran bıraktığı; ülkeleri bizim dillerimize ve dinlerimize kaynak olmuş olan, Catlarda antik Alman karakterini, Brahmanlarda antik Yunan ruhunu temsil eden bu büyük ve ilginç ülkenin yeniden doğuşunu güvenle bekleyebiliriz. (MECW 12, s. 221)[34]

Marx bunun ardından "burjuva uygarlığına içkin barbarlık"tan söz ederek (s. 221), makalesine başlarken öne sürdüğü etnik-merkezci üstün ve aşağı uygarlıklar ayrımını âdeta tersine çevirmiş olur. *Komünist Manifesto*'daki konumunun değişmekte olduğunun ilk göstergesi budur.

İngiliz tarihçi Victor Kiernan, yukarıda alıntılanan bu uzun bölümün, "Marx'ın Hint toplumuna saygısı az olsa da, kendi ülkelerini yönetmeyi öğrenmeye tamamen muktedir olduklarına

inandığı Hintlileri hor görmediğinin" bir göstergesi olduğunu belirtmektedir (1967, s. 163). Habib bunu daha da ileri götürür: "1853'te Avrupa sosyalist hareketinin önüne salt sömürge reformunu değil, sömürge özgürleşmesini bir hedef olarak koymak, ayrıca, Avrupa işçi sınıfının özgürleşmesini dahi önceleyebilecek bir gelişme olarak Hint halkının mücadelesiyle meydana getirilecek ('İngiliz boyunduruğunu koparıp atacak') bir ulusal kurtuluş hareketini beklemek –böylesi bir içgörü ve tasavvur ancak Marx'a ait olabilirdi." (2006, s. liv)

"Hindistan'da İngiliz Egemenliğinin Gelecekteki Sonuçları"ndaki diyalektik yapı, *Komünist Manifesto*'nunkiyle paralellik göstermektedir. Marx, *Manifesto*'da burjuva egemenliğine yaptığı gibi, kast sistemini, *sati* uygulamasını ve dar ufuklu dünya görüşünü geriletmesinin yanı sıra modern bilimi, teknolojiyi ve birtakım modern politik hakları getirmesine işaret ederek, İngiliz sömürgeciliğinin modernleştirici özelliklerini coşkuyla selamlamaktadır. Ardından, diyalektik düşüncenin kan donduran eleştiri yöntemini kullanarak, bu ilerlemenin çelişkili niteliğine dikkat çeker.[35] Marx ve Engels *Manifesto*'da Avrupa kapitalizminin içindeki iki ana çelişkiye; yeni gelişmekte olan kapitalist toplumun istikrarını tehdit eden yapısal ve dönemsel ekonomik krizler ile hasım bir işçi sınıfının yükselişine işaret etmiştir. Marx, 1853'te yazdığı Hindistan yazılarında da, benzer şekilde, İngiliz kapitalizmini iki eş zorluğun beklediğini öngörmüştür: İngiliz işçi sınıflarının yükselişi (iç kriz) ile bir Hint ulusal kurtuluş hareketinin yükselişi (dış kriz). Ne var ki, burada savunduğu mantığın yapısı *Manifesto*'daki sermaye ve emek çatışmasını andırsa da, içeriği tamamen farklıdır. 1853'e gelindiğinde Marx *Manifesto*'nun Batı dışı toplumlar karşısındaki tek taraflı bakış açısından uzaklaşmaya başlamıştı. Dünya ticaretinin ve hatta sömürgeci fetihlerin açıkça ilerici olarak değerlendirdiği etkileri Çin (ve Hint) setlerini yerle bir etmeyi sürdürse de, Marx artık Batı dışı toplumlardaki insanların, "İngiliz boyunduruğunu ko-

parıp atma" ve kendi toplum ve kültürlerinin "yeniden doğuşunu" başlatma potansiyeline sahip olduğunu kabul etmekteydi. Ancak bu yeniden doğuş, Batılı işçi sınıflarının mücadelesinden çok da ayrılmıyordu, zira hedef kapitalizm öncesi bir geçmişe dönüş değildi. Kapitalist modernitenin başarılarını koruyacak bir dönüşüm söz konusuydu.

1853 ENDONEZYA ÜZERİNE NOTLAR

Marx'ın alıntı kaydettiği 1853 defterleri, Hindistan hakkındaki düşünce çizgisine ışık tutmak için ilave bir kaynak sunmaktadır. 1853'te Marx Hindistan üzerine el yazısıyla elli sayfa, Endonezya üzerine de beş sayfa not tutmuştur; bu malzeme nihayet MEGA² IV/11'de yer bulacaktır. Marx'ın karınca duasını andıran el yazısı düşünüldüğünde –tek sayfaya dokuz yüz ve üstü sayıda kelime sığdırdığı çoktur– daha önce hiçbir yerde herhangi bir formda yayımlanmamış olan bu notlar, basılı olarak yaklaşık yüz sayfa tutacaktır. Bunların içindeki beş sayfalık Endonezya notları, Thomas Stamford Raffles'in ilk olarak 1817'de basılan iki ciltlik klasik eseri *Cava Tarihi*'nden alıntılar ve kimi yerlerde Almanca özetler içermektedir. Bu notlara özel bir ilgi göstermemizin birkaç sebebi vardır. Öncelikle, Raffles'in bu öncü çalışmasının üstün niteliği ve bugün hâlâ süregelen şöhretinden söz etmem gerek. İngiliz tarihçi John Bastin, kitabın 1965'teki bir yeniden basımının girişinde, bunu "Güney-Doğu Asya tarih yazımının klasiklerinden biri" olarak anmış, Cavalı-Hollandalı tarihçi ve Marx uzmanı Fritjof Tichelman ise "parlak bir eser" sözleriyle nitelendirmiştir (1983, s.14). Britanya'nın Napolyon savaşları süresince, Hollanda'ya iade edilene dek Endonezya'da devam eden kısa yönetimi sırasında sömürge valisi olan Raffles, müthiş bir entelektüel merak sahibi olan ve yerli halka karşı yakınlık besleyen biriydi. Dışarıdan biri konumunda oluşu, Hollanda yönetiminin son derece baskıcı bulduğu kimi yönlerini eleştirme konusunda onu serbest kılmıştı.

İkincisi, Marx'ın Raffles'la ilgili notları, Raffles'ın çalışmasında Hindistan'la kıyaslamalar yapan bölümlere ağırlık vermektedir; dolayısıyla bunlara göz atmak Marx'ın Hindistan yazıları konusundaki anlayışımızı derinleştirecektir. Üçüncüsü, bu 1853 notları, Marx'ın bugün Endonezya olarak bildiğimiz ülke hakkında, ömrünün son yıllarında konuyu yeniden ele alıncaya dek yaptığı en uzun soluklu çalışmayı teşkil etmektedir.

Üzerinde çalıştığı eserden alıntıların yanı sıra kendi özet, eleştiri ve yorumlarını da eklediği başka bazı defterlerin aksine, Marx'ın 1853 Endonezya notları neredeyse tamamen Raffles'ın bu klasik çalışmasından alınmış parçalardan oluşmaktadır. Yine de, şöyle bir göz atıldığında, Marx'ın hangi kısımları seçtiği, bunların sıralaması ve içeriği ortaya önemli bir şeyler koymaktadır. Marx'ın bakış açısı, elbette, Vali Raffles'ınkinden farklıdır. Tichelman, Raffles'ın yaklaşımını şöyle özetler: "İki dönemi bir araya getirmektedir: on sekizinci yüzyılın sonları –Rousseaucu etkiler, Wilberforce'un kölelik karşıtı kampanyası, 'soylu vahşi' tasavvuru, tüm insanlığın Batı uygarlığının nimetlerinden yararlanmaya hakkı olduğu düşüncesi– ve on dokuzuncu yüzyılın başlamasıyla birlikte, Batı'nın barbar denizaşırı ülkeleri uygarlaştırmak gibi bir görevi olduğu düşüncesi" (1983, s. 14-15). Bu ikincisi, İngiltere'nin Endonezya'yı savaştan sonra Hollanda'ya iade etmesi nedeniyle, uygulanmasına fırsat bulunamamış olan İngiliz tipi ekonomik liberalleştirme planlarını içeriyordu.

Marx, Raffles'ın kitabını alıntılamaya Endonezya'nın en yoğun nüfuslu adası olan Cava'ya ayrılmış olan ana metinden değil, ekonomik ve politik açıdan daha az gelişmiş olan Bali adası üzerine sunulmuş bir ek bölümden başlar. Tichelman'a göre, Marx'ın gözünde Endonezya'nın koşulları, 1790'larda "Cornwallis'in gerçekleştirdiği kalıcı (toprak)-gelir düzenlemesinden önce Bengal'de *ryot* (vergilendirilebilir toprak sahibi çiftçi/köylü) ve *zemindar* arasındaki ilişkiye tekabül eder gibi görünmekteydi." (1983, s. 16) Marx'ın başlangıç notları, Bali'nin düzgün limanla-

ra sahip olmadığı için büyük ölçekli okyanus ticaretinden uzak kalışına işaret eden kısımları bir araya getirir. Defterine aldığı sonraki pasaj, Bali'nin bir tür Hinduizme bağlı olan ve köy reislerinin "despotizmi" altında ezilse de "vahşi doğalarının gözü pekliğini ve dik başlı atılganlığını hâlâ büyük ölçüde koruyan" yerlilerini betimlemektedir (Raffles [1817] 1965, 2: s. cxxxi).[36] Bunun ardından Marx, Balili kadınları tasvir eden bir pasaja yer verir: "Kadınları ... burada erkekleriyle tam bir eşitlik içindedir ve Cava'da kendilerine dayatılan ağır ve alçaltıcı işlerin hiçbirini yerine getirmeleri beklenmez." (s. cxxxi; noktalı kısım Marx'ın notlarında eksiktir). Bir diğer bölüm, halk yöneticilerine büyük saygı duysa da, "zihinlerinin boyun eğmelerini emreden sayısız taleple bozulmamış" (s. cxxxii) durumda olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, Marx 1853 Hindistan yazılarında her ne kadar kendi içine kapalı komünal köylerin "Doğu despotizmi"nin temel taşı olduğunu vurgulamış olsa da, bu notlarda, despot yönetimlerin toplumsal yapıya ve hatta köylülerin "zihinlerine" musallat olmasından önceki bir döneme odaklanır gibidir. Marx, 1853'teki Hindistan makalelerinde geleneksel köy komününün bu daha serbest olan yönüne değinmemiş veya üzerinde durmamış olsa da, sermayeye karşı ilerici bir direniş doğurabilecek bir husus olarak, bu yön 1879-1882 yazılarında yeniden ortaya çıkacaktır.

Kültür ve din üzerine yazılmış bazı bölümleri atlayan Marx, toprak ve mülkiyet ilişkilerine yoğunlaşır. Raffles'ın açıkladığı üzere, Cava'dan farklı olarak Bali'de "hükümdarın, her yerin sahibi olduğu kabulü yoktur; aksine, toprak neredeyse değişmez biçimde kişinin özel mülkü olarak görülür." Ayrıca, kerpiç duvarlı evleri yüzünden "başlıca şehirlerinin Hindistan anakarasındaki Hindu kentlerini andırdığı söylenir." (Raffles [1817] 1965, 2: s. cxxxiv) Marx, Bali'deki yaşamın barındırdığı afyon bağımlılığı, kölelik, *sati* ve kast sistemi gibi baskıcı yönleri de kayda geçirme konusunda özen gösterir; bu baskıcı yönler, "köyde kalmasına izin verilmeyen" kast dışı bir grubun varlığını da içermektedir (s.

cxxxviii). Marx'ın notlarına aldığı bölümlerin oluşturduğu tabloya bakıldığına, Bali konusunda, Rousseau'dan etkilenmiş olan Raffles kadar toz pembe bir bakış açısı taşımadığı düşünülebilir.

Bu noktadan sonra, Marx kitabın Cava'yı inceleyen ana bölümlerine döner. Coğrafya ve "ırk" hakkındaki bölümleri dikkate almayarak yeniden toprak kullanım hakkı sorununa odaklanır. Cava'yla Hindistan ve özellikle Bengal'i kıyaslayan bir pasajı kayda geçirir: "Cava'nın çiftçi köylüleri ve yerli reislerinin karşılıklı konum, mevki ve ayrıcalıkları, çoğu açıdan Bengal'deki *ryot* ile *zemindar* ilişkisini andırmaktadır." (Raffles [1817] 1965, 1: s. 135) Ancak Raffles'ın yaptığı bu kıyaslama, 1853 Hindistan'ını değil, Cornwallis'in *zemindar*'ı tescilli toprak sahibi olarak kutsayan "kalıcı düzenleme"sinden öncesini esas almaktadır. Görünen o ki, bu sırada Cava'da Batı tipi özel toprak mülkiyetinden ziyade üç katlı bir düzenleme mevcuttur. Birincisinde *ryot* bulunmaktadır ve şayet para veya mahsul biçiminde vergi ödüyorsa, "ekip biçtiği toprağı elinde tutma" hakkına sahiptir. Raffles'a göre bu, "onu keyfî olarak ya da belirli bir süre dolduğunda toprağından uzaklaştırılabilecek sıradan kiracıdan daha sağlam bir konuma yerleştirmiş gibi görünmektedir" (s. 136). İkinci sırada, Batı Avrupalı toprak sahibinin tüm haklarına değil ama bir kısmına sahip olan vergi tahsildarı *zemindar* gelmektedir. Üçüncü unsur ise, "ihmal veya itaatsizlik durumunda hem *zemindar* hem de *ryot*'u" toprağından kovma yetkisine sahip olan "hükümdar"dır (s. 136). Görüldüğü gibi, Cava'nın *zemindar*'ları katıksız bir özel mülkiyet hakkına sahip değillerdi. Toprak üzerindeki haklar, hükümdar, aracı ve köylü arasındaki karşılıklı bir düzenlemeden doğmuş, hükümdarın kendisine sadık *zemindar* ve *ryot*'ları beklenmedik biçimde topraktan çıkarması ise görenekler tarafından istenmeyen bir tutum olarak tanımlanmıştır.

Tichelman, Marx'ın notlarında yakından incelediği bu düzenlemedeki çeşitlemeleri sıralı bir şekilde özetlemektedir:

> Marx'ın dikkati temel olarak Cava'daki köy ilişkileri ve toprak kullanımı, özellikle de üç bölge arasındaki farklar üzerinde toplanmıştı: 1. Batı'daki dağlık Priangan topraklarında (görece verimli, sınır özellikleri de taşıyan, nüfusun fazla yoğun olmadığı bir bölge) güçlü bir köy özerkliği, iyi kötü varlık gösteren özel toprak mülkiyeti ve ekilmemiş boş arazilerde köylülerin müşterek hak iddiası; 2. Priangan'ın kuzeyinde kalan kıyı bölgesi Cheribon (Cirebon); burada yerli reisler toprak üzerinde mülkiyet hakkına sahip iken tarlalar geniş ölçüde Çinli girişimcilere (özellikle şeker tarımı için) kiralanıyordu; [3.] kuzeydoğu sahilinde (burası da sömürge öncesine ait Asya içi alım satım ve tekne taşımacılığı geçmişi bulunan ticarileşmiş bir bölgeydi), mülk ve toprak üzerinde eken kişiye zarar verecek doğrudan bir sahiplik söz konusu değildi. (1983, s. 16)

Görüldüğü gibi, Priangan'ın daha tecrit olmuş bölgeleri dışında, denizaşırı ticaret ve Hollandalıların getirdiği kapitalist yöntemler, daha eski ve ortak mülkiyet biçimlerini zayıflatmıştı.

Yönetimin en tepesinde, elbette, Raffles'ın yargılamakta kendini serbest hissettiği Hollanda Doğu Hindistan Şirketi vardı. Marx'ın defterine aldığı aşağıdaki paragrafta Raffles, Cava halkına uygulanan genel baskıyı, kölelikten de beter diyerek mahkûm etmekte:

> Sırf kâr hırsıyla hareket eden Hollanda Şirketi, Cavalı halka, köleleri için hiç değilse para ödemiş olan eski Batı Hint adaları plantasyon sahiplerinden de kötü davranarak, halkın her türlü katkı ve emeğini son damlasına kadar sağmak için despotizmin tüm eski mekanizmalarını devreye sokmuş ve böylece, politikacıların talimli sahtekârlığına tüccarların hep bana diyen bencilliğini katarak, keyfî ve yarı barbar bir yönetimin şeytanlarını daha da azdırmıştı. (Raffles [1817] 1965, 1: s. 151)

Ancak Raffles'ın aksine, Marx bu uygulamaları doğrudan İngilizlerin Hindistan'da yaptıklarıyla ilişkilendirmektedir. Hatta yukarıdaki paragrafı daha önce sözü edilen 1853'teki "Hindistan'da

İngiliz Egemenliği" makalesinde olduğu gibi alıntılayarak, "İngiliz Sömürge Yönetimi"ni "Hollandalıların bir taklidinden ibaret" sözleriyle değerlendirir. Marx'a göre, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin işleyişini nitelendirmek için, Cava'nın İngiliz Valisi Sir Stamford Raffles'ın önceki Hollanda Doğu Hindistan Şirketi için söylediklerini aynen tekrarlamak yeterlidir." (MECW 12, s. 126)

Raffles'ın kitabının Marx'ın malzeme devşirdiği üçüncü bölümü, Cava köylerinin politik yapısını, örneğin Cava'nın bazı yerlerinde çiftçilerin köy reisini seçme hakkını –Raffles bunun bir zamanlar tüm adada genel bir uygulama olduğunu ima etmekte– ele almaktadır. Marx bu notları Raffles'ın dipnotlarından biriyle sonlandırır. Bu dipnot İngiliz Avam Kamarasının, Hindistan'ın toplumsal yapısı hakkında geniş kapsamlı bir çalışma içeren ünlü *Fifth Report*'undan [*Beşinci Rapor*] (1812) bir alıntı içermektedir. Marx, Raffles'ın girizgâh olarak "belki seçim hakkı dışında, ki Hindistan anakarasına dair hiçbir kayıtta buna rastlamadım, Cava köylerinin yapısı Hindu köyleriyle çarpıcı bir benzerlik taşımaktadır," şeklinde yaptığı açıklamayı not eder (Raffles [1817] 1965, 1: s. 285). *Fifth Report*'un son derece ayrıntılı bir şekilde sunulan Hindistan tasviri, geleneksel köylerdeki çeşitli yöneticiler ve görevlerine odaklanmaktadır; "*potail*, yani köy sakinlerinin reisi," işlenen suçlara ceza kesen ve kanunu uygulayan "*tallier* ve *totie*," "köyün sınırlarını koruyan hudut sorumlusu," su rezervi düzenleyicisi, dinî törenleri gerçekleştiren Brahman, "takvim Brahmanı ya da yıldız falcısı [astrolog]" ve okulun öğretmeni. Raffles'ın ve daha sonra Marx'ın alıntıladığı üzere *Fifth Report*, bunun "çok eski zamanlardan beri ülke halkının yaşayış biçimi" olduğunu ileri sürmektedir. Savaşlar ve istilalar dahi bunda pek az değişiklik yaratmıştır: "Krallıkların dağılıp bölünmelere maruz kalması, yerli halk için bir sorun teşkil etmemiştir: Köy bir bütün olarak kaldıkça, hangi iktidara aktarıldığıyla ya da iktidarın hangi hükümdarın eline geçtiğiyle ilgilenmez; köyün iç ekonomisi olduğu gibi kalır" (Raffles [1817] 1965, 1: s. 285; MECW 12, s. 131).

Marx'ın Endonezya üzerine aldığı notlar, kimi ümitsiz anlarındaki özel mektuplarında aksini ima etmiş olsa da, baştan savma bir gazetecilik olmadığı tartışma götürmeyecek olan *Tribune*'deki Hindistan makalelerine, ne kadar yoğun bir entelektüel emek harcadığını görmemizi sağlamaktadır. Raffles'ın kitabından notlarında, üzerinde odaklandığı noktalar, toprak kullanım hakkı, köylerin özyönetimi ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinden oluşuyordu. Marx, Cava ve Bali'ye bakarken, hiç kuşkusuz, Hindistan'daki toplumsal yapıların temeli hakkında da birtakım verilere ulaşmanın peşindeydi. Bu yapıların, Raffles'ın bunları incelediği tarihte, Cava ve özellikle Bali'de, özgün biçimlerine hâlâ az çok yakın olarak var olduklarına inanıyordu.

ÇİN ÜZERİNE: TAIPING İSYANI VE AFYON SAVAŞLARI

Marx'ın Çin'e dair yaptığı kayda değer ilk atıf, 1850'de, Engels'le birlikte yazdıkları, dünya olaylarına ilişkin genel bir değerlendirme içinde, Taiping İsyanı hakkında kısa bir tartışmadır.[37] 1850'den 1864'e kadar sürmüş, hükümdarlığa karşı bir köylü hareketi olan Taiping İsyanı, dev boyutlu bir ayaklanmaydı; bastırılması, yol açtığı iç savaş ve kıtlıkla birlikte yirmi milyondan fazla insanın ölümüyle sonuçlanmıştı (Spence, 1996). İsyancıların söylemleri, cinsiyet de buna dahil olmak üzere eşitliği yüceltmekle birlikte, mistik ve son derece otoriter boyutlar da taşıyordu.

Marx ve Engels, 1850'deki bu yazıda, kadim toplumsal düzenin, Avrupa'da üretilmiş ucuz malların Çin'e ithal edilmesiyle birlikte, daha önce *Komünist Manifesto*'da vurgulamış oldukları gibi, krize girişini açıklıyorlar. Ancak artık Taiping İsyanı'nın çap ve derinliğinden haberdar oldukları için, Marx ve Engels burada isyancıların imparatora ve Mandarinlere kafa tutuşunu da tartışıyorlar. Bunların komünist eğilimlerine dikkat çekiyorlar: "İsyancı halk içinde kimileri, bazıları yoksulken diğerlerinin zengin oluşuna dikkat çekerek mülkiyetin farklı bir biçimde dağıtılmasını ve

hatta özel mülkiyetin tamamen ortadan kalkmasını talep etmiştir ve hâlâ etmektedir." (MECW 10, s. 266) Marx ve Engels'in, isyana ilişkin bilgilerinin görünüşteki kaynağı, o dönemde Çin hakkında en bilgili Avrupalılardan biri olan Alman misyoner Karl Gützlaff'ın raporlarıdır (Spence, 1996). Bu dindar misyonerin, Çin'de yirmi yıldan fazla kalıp da memleketine döndükten sonra, Avrupa'da da komünist eğilimler olduğunu görünce dehşete kapılması, Marx ve Engels'i epey eğlendirmiş görünmektedir.

Marx ve Engels, Taiping isyancılarının komünist eğilimlerine bir miktar temkinle yaklaşarak, "Çin sosyalizminin Avrupa sosyalizmiyle ilişkisinin, Çin felsefesiyle Hegel felsefesi arasındaki ilişkiyle aynı olduğu kabul edilebilir," diyorlar. *Komünist Manifesto*'nun dilini sürdürerek, İngiltere'den yapılan ithalat "dünya üzerinde en son sarsılacak hükümdarlığı toplumsal bir ayaklanmanın eşiğine getirmiştir," diye yazıyorlar. Sonra da, devrimden uzaklaşmak için doğuya kaçan "Avrupalı gericiler"in, bir gün nihayet Çin Seddi'ne ulaştıklarında, girişte "şu ibareyle karşılaşabilecekleri"ni ekliyorlar: "*République Chinoise. Liberté. Egalité. Fraternité.*"* (MECW 10, s. 267). *Manifesto*'da ileri sürüldüğü gibi, kapitalizm ve sömürgecilik Asya'ya ilerleme getirmektedir ve Marx'la Engels'in ima ettiklerine bakılırsa, bu süreç, demokratik bir devrimi de içermek üzere, Avrupa'da yaşanmış olanlarla benzer bir seyir izleyecektir. Ne var ki bir noktada, *Manifesto*'daki bakış açısına göre değişiklik görülmektedir. Çin'deki toplumsal ilerleme yalnızca dış müdahalenin bir ürünü değil, ağırlıklı olarak yerel bir güç olan Taiping İsyanı'nın da bir sonucudur. Ama aynı zamanda, *Manifesto*'yla devamlılık korunmakta, dolaylı biçimde dahi olsa, henüz bir sömürgecilik eleştirisi görülmemektedir.

Marx, yukarıda tartışılan 1853 Hindistan makalelerinden hemen önce, 14 Haziran 1853'te, *Tribune*'e "Çin ve Avrupa'da Devrim" başlıklı bir yazı yazmış, burada afyon ticaretinin ve Taiping İsyanı'nın

---

* Fr. "Çin Cumhuriyeti. Özgürlük. Eşitlik. Kardeşlik" Fransız İhtilali'nin meşhur sloganına atıf yapılmaktadır. *-çev.*

etkilerine odaklanmıştır. Yazı, coğrafya, kültür ve toplumsal sistemdeki farklılıklara rağmen, Çin'deki olayların Avrupa'da olup bitenlerden tamamen ayrı tutulamayacağını göstermek amacıyla Hegel'in kurgusal felsefesine örtük bir atıfla açılır:

> İnsanlığın devinimlerini yöneten ilkeler hakkında meselenin özüne inen kavrayışına karşın, hayal dünyasından kopamayan kurgucu bir filozof, aşırı uçların buluşması yasasını doğanın hâkim sırlarından biri olarak yüceltme alışkanlığındaydı. Basit bir deyiş olan "zıt kutuplar birbirini çeker" atasözü, ona göre, hayatın her alanında geçerli, görkemli ve güçlü bir hakikatti. ... "Kutupların buluşması" böylesi evrensel bir ilke olsun ya da olmasın, Çin devriminin uygar dünya üzerinde yaratacağı olası etki, bunun çarpıcı bir örneği sayılabilir. Avrupa halkının çıkaracağı bir sonraki ayaklanmanın, cumhuriyetçi bir özgürlük ve ekonomik hükümet isteyen bir sonraki hareketin, bugün var olan başka herhangi bir politik mücadeleden çok, şu an Göksel İmparatorluk'ta –yani Avrupa'nın tam zıttında– yaşananlara bağlı olabileceği iddiası, çok tuhaf ve aykırı gelebilir. (MECW 12, s. 93)

Marx, "geçtiğimiz yaklaşık on yılda Çin'de var olup bugün heybetli bir devrimde birleşmiş olan kronik isyanlar"dan (s. 93) söz ederek, bir kez daha Taiping İsyanı'nın çapına işaret ediyor. Ayrıca, Batı kapitalizminin, özellikle afyon ticareti şeklinde nüfuz etmesiyle birlikte, Çin'in siyasi ve toplumsal sisteminde ortaya çıkan şiddetli aksamaları tartışıyor.

Marx, hem içeriden hem dışarıdan kaynaklanan bu iki yönlü aksamanın kısa sürede Çin ekonomisini krize sürükleyeceğini –ve bu krizin Çin'deki afyon pazarının çökmesiyle sonuçlanacağını– ileri sürüyor. İngilizler, Hindistan'dan Çin'e afyon ihraç etmeye, Çin'den düşük fiyata çay almaya ve bu çayı Britanya'da daha yüksek bir fiyata satmaya dayanan ballı ve kazançlı bir ticaret sacayağı kurmuşlardı. Sonuç olarak Çin dünya ekonomisine öylesine bağlı bir hale gelmişti ki, buradaki bir ekonomik kriz Avrupa'da buhrana sebep olabilecekti. Marx'a göre böylelikle:

> Uzun zamandır temeli atılmakta olan genel kriz patlak verecek, yurtdışında yayılmasıyla birlikte hemen arkasından Anakara'da [Avrupa] siyasi devrimler bunu takip edecektir. Batılı güçler, İngiliz, Fransız ve Amerikalıların buharlı savaş gemileriyle Şanghay, Nanking ve Büyük Çin Kanalı'nın ağzına "düzen" taşırken, Çin'in Batılı dünyaya kargaşa yayışını izlemek ilginç bir gösteri olacaktır. (MECW 12, s. 98)

Marx, Batılı sömürgecilere artık "düzen taciri güçler" diyerek *Komünist Manifesto*'nun havasından hafif bir sapma sergilemektedir. Fakat vurgusu 1853 Hindistan yazılarındaki kadar güçlü olmamakla birlikte, Batı emperyalizminin ilerlemeci etkilerine yine de kayda değer bir önem atfetmektedir.

Dahası, Taiping İsyanı'nın bir iç uyanış olduğunu ileri sürerken bile, sözlerinde etnik-merkezci bir büyüklenme havası sezilmektedir. Afyon ticaretinin geleneksel toplum düzeninde yarattığı bozulmalardan söz ederken şöyle yazmaktadır: "Görünüşe bakılırsa, tarihin, bütün bir halkı atadan devraldığı ahmaklıktan çekip çıkarmadan önce bir güzel sarhoş etmesi gerekmiştir." (MECW 12, s. 94) Siyaset kuramcısı Ephraim Nimni, buradaki "atadan devraldığı ahmaklık" sözlerini Marx'ın Batı dışı pek çok "ulusal topluluk" karşısında takındığı "hakaretamiz dil" ve "koyu düşmanlığın" bir örneği olarak göstermektedir (1994, s. 29). Ne var ki, bu makalede Marx'ın asıl hedefine oturttuğu, İngiliz emperyalizmi ve vicdansızca yürüttüğü afyon ticaretidir. Bu açıdan bakıldığında, Marx'ın editörü James Ledbetter'in ifade ettiği üzere, "herhalde insan köleliği dışında hiçbir konu Çin'le yapılan afyon ticareti kadar Marx'ın sinirini ayağa kaldırmamıştır." (Marx 2007, s. 1) Marx'ın "atadan devraldığı ahmaklık" türünden sözleri ne kadar kafa karıştırıcı olsa da, bunun ne Ledbetter'in ifade ettiği bu gerçeğin, ne de bu pasajda esasen Çinlilerin geriliğine değil, ulusal uyanışına odaklanıldığının önüne geçmesine izin vermemek gerekir.

1854'de Marx'ın, Taiping isyancılarının kısa zaman içinde "Mançu hanedanını Çin'den kovmakta başarılı olması" ihti-

malinden söz etmesine karşın (MECW 13, s. 41), Çin'e karşı kararlı bir ilgi sergilemesi, ancak 1856'da patlak veren II. Afyon Savaşı'yla başlamıştır. *Manifesto*'daki hava tamamen değişmiş, "barbar" rolü artık Çinlilere değil İngilizlere biçilir olmuştur. 3 Ocak 1857'de *Tribune*, Marx'ın, Çinli otoriteleri Ekim 1856'da İngilizler için afyon kaçakçılığı yapan bir grup Çinliyi tutuklamaya cüret ettikten sonra, İngilizlerin Kanton (Guangzhou) limanında gerçekleştirdiği son derece saldırgan hamleler hakkında yazdığı ayrıntılı bir makaleyi yayımlamıştır. Çinlilerin bu sırada, kaçakçıların küçük teknesinde asılı duran bir İngiliz bayrağını indirmiş olması ihtimalinden söz edilmektedir. Bayraklarına yapılmış bu farazi hakaretin intikamını almak için İngilizlerin şehri bombalamasına ilişkin olarak Marx, "İngilizler bu işin her noktasında hatalı," diyerek okuyucularını bilgilendirir (MECW 15, s. 158). Ekim'deki bu olaya ilişkin İngilizlerin iddialarını yalanlayan Kanton Valisi Yeh Ming-chu'nun sözlerine yer veren Marx, Yeh'in açıklamasındaki "diyalektiğin," "tüm meseleyi tam anlamıyla açıklığa kavuşturduğunu" yazar (MECW 15, s. 161). İngilizlerin eylemlerinin, aynı dönemde kötü şöhretiyle nam salmış olan Amerikalı Nikaragua istilacısı William Walker'ın yaptıklarından daha savunulur olmadığını öne sürer. Marx'ın yazısında şöyle ifadeler yer almaktadır:

> Tartışmaya sabrı olmayan İngiliz Amirali, bunun üzerine, Kanton Şehri'ne, Vali'nin evine zorla giriyor, aynı zamanda da, nehirdeki [Çinli] İmparatorluk filosunu yok ediyor. ... Belki de burada esas mesele, dünyadaki uygar ulusların, sırf acayip bir diplomatik görgü kuralının ihlal edildiği iddiasıyla, barışçıl bir ülkeye savaş ilan etmeksizin yapılan bu tarz bir istilayı onaylayıp onaylamayacağıdır. (MECW 15, s. 162-163)

Marx, aynı zamanda, 1839-1842 arasındaki I. Afyon Savaşı'nı, "rezil bahanesine rağmen" kısmen meşrulaştırmaktadır, çünkü bu savaş "Çin'le ticaretin önünü açma beklentisini" taşıyordu. II.

Afyon Savaşı ise, "bu ticarete engel" olmaktan başka bir işe yaramayacaktır (MECW 15, s. 163). I. Afyon Savaşı'yla ilişkili olarak *Manifesto*'nun konumuna bu göz kırpma dışında, Marx'ın 1857 makalesinin genel havası kararlı biçimde sömürgeciliğin karşısındadır. Bunu takiben yazdığı birçok makaleden birinde, sıklıkla hedef aldığı İngiliz başbakanı Lord Henry Palmerston'un,[38] tüm bu müdahaleyi İngiltere'deki şoven duyguları kışkırtarak azalmakta olan popülaritesini sağlamlaştırmak için "planladığını" ileri sürmektedir (MECW 15, s. 218).

22 Mart 1857'de *Tribune*'de yayımlanan başka bir makalesinde, "Çin'i sürekli olarak toptan karalamaya uğraşan İngiltere devlet yayınlarını ve Amerikan Basınının bir bölümünü" bir kez daha çürütmeye girişir (MECW 15, s. 233):

> "Çinlilerin saldırgan davranışları İngilizlerin canını ve malını tehlikeye atıyor!" gibi entipüften bir bahaneyle, Kanton'un zararsız sakinleri ve barışçıl ticaret adamları katledilmekte, evleri topa tutulmakta, insanlık ayaklar altına alınmakta. İngiliz Hükümeti ve İngiliz halkı –en azından bu meseleyi merak etmiş olanlar– bu tür suçlamaların ne kadar yanlış ve boş olduğunu biliyor. ... Böylesi toptancı iddiaların hiçbir temeli yok. İngilizlerin gördüğü bir zarara karşılık, Çinlilerin şikâyetçi olacağı en az doksan dokuz zarar var. Konu İngiliz koruması altında Çin'de yaşayan yabancıların mevcut anlaşmayı her gün rezil bir biçimde çiğnemesine gelince, İngiliz basını nasıl da sus pus oluyor! İnsanların hayatı ve ahlakı pahasına İngiliz hazinesini yıldan yıla besleyen yasadışı afyon ticareti hakkında hiçbir şey duymuyoruz. Alt kademe memurlara sürekli rüşvet yedirilmesi yoluyla Çin hükümetinin, ülkeye giren ve çıkan mallardan hakkı olarak alması gereken gelirden mahrum bırakılması konusunda hiçbir şey duymuyoruz. Peru kıyılarında kölelikten bile kötü koşullarda Küba'ya satılıp esir edilmiş, yanlış yönlendirilmiş ve borçları yüzünden emek güçleri ipotek altına alınmış göçmenlere yapılan, "ölüme kadar gidebilen" zulüm hakkında hiçbir şey duymuyoruz. Çinlilerin çekingen doğası karşısında sıklıkla takınılan zor-

> ba tutum ya da iç ticaretlerine açılan limanlarda yabancıların getirdiği ahlaksızlıklar hakkında hiçbir şey duymuyoruz. (MECW 15, s. 234-235)

Çinlilerin "çekingen" doğasından söz eden son cümlede olduğu gibi, Marx'ın yukarıdan bakan tavrının, bir ölçüde, burada da sürdüğü görülmektedir.

Marx, İngiliz kamuoyunun veya başka bir deyişle, "ülkesinde çay aldığı bakkaldan ötesine bakmayan İngiliz halkı"nın gerçeklerle yüzleşmeyi reddettiğini de yazar. Gerçek şudur ki, İngilizler büyük bir öfkenin ürünlerini biriktirmektedir: "Bu sırada Çin'de ise, afyon savaşı zamanında İngilizlere karşı tutuşmuş nefretin küllenmiş olan ateşleri, barış ve dostluk taleplerinin kolay kolay yatıştıramayacağı bir kinle alevlenmektedir." (MECW 15, s. 235)

Engels, Haziran 1857'de *Tribune* için yaptığı askerî bir analizle bu sonuncu hususun devamını getirir. Engels, İngilizlerin Çin'de yeni bir durumla karşı karşıya kaldığını ve "kendilerine karşı ulusal bir savaş" başlatılabileceğini yazar. Böyle bir savaş, muhtemelen, bir gerilla mücadelesi şeklini alacaktır:

> Çinliler arasında belli ki 1840-1842 savaşında gösterdiklerinden çok daha farklı bir ruh hâkim. O zamanlar halk sessizdi; istilacılarla savaşmayı İmparator'un askerlerine bırakmış ve bir yenilginin ardından Doğulu bir kadercilikle düşman güçlerine teslim olmuştu. Oysa artık, en azından şimdilik başkaldırının yer aldığı güney vilayetlerinde, halk kitlesi yabancılara karşı verilen mücadelede etkin –hayır, fanatik– bir rol üstleniyor. Avrupalı topluluğun yiyeceği ekmeği zehirliyorlar. ... Ellerinin uzandığı tüm yabancıları kaçırıp öldürüyorlar. ... Savunmasız bir kenti top ateşine tutan, tecavüz ve cinayetlerle ortalığı birbirine katan uygarlık tacirleri [bu mücadele] sistemini korkakça, barbarca ya da gaddarca bulabilir; ama başarılı olacaksa bundan Çinlilere ne? Madem İngilizler onları barbar olarak görüyor, öyleyse barbarlıklarını onlardan esirgeyecek değiller. Yaptıkları adam kaçırmalar, baskınlar ve gece yarısı katliamlarına korkaklık diyeceksek, uygarlık tacirleri önce şunu unutmasın ki, [Çinlilerin] sahip olduk-

> ları sıradan savaş araçlarıyla Avrupa'nın imha araçları karşısında duramayacağını gösteren bizzat kendileriydi. (MECW 15, s. 281)

Taiping İsyanı'yla birleşen bu ulusal mücadele, Engels'e göre, "Eski Çin'in ölüm saatinin hızla yaklaştığını" düşündürmektedir (s. 282), ki bu da "bütün Asya için yeni bir çağ" başlatabilir (s. 283).

Bundan birkaç ay sonra, Hindistan'daki 1857 Sepoy [sipahi] Ayaklanması hakkında da kalem oynatmakta olan Marx, Eylül 1857'de çıkan bir *Tribune* makalesinde, bunu açıkça belirtmeden, 1839-1842 arasındaki I. Afyon Savaşı hakkındaki eski görüşlerinden geri adım atar. Avrupalıların gaddarlığına dair verdiği örneklerle Hint isyancıların uyguladığı vahşet öykülerini bir bağlama oturtarak I. Afyon Savaşı hakkında şu pasaja yer verir:

> Sepoy gaddarlıklarıyla benzerlik kurmak için, bazı Londra gazetelerinin iddia ettikleri gibi Ortaçağlara dek uzanmamız, hatta çağdaş İngiltere tarihinin dışına çıkmamız dahi gerekmiyor. Tek ihtiyacımız olan, tabiri caizse daha dün cereyan etmiş olan birinci Çin savaşını incelemek. İngiliz askerleri, o zaman, sırf eğlence olsun diye çok rezil şeyler yaptılar; bu hırslarının ne herhangi bir din fanatizmiyle kutsallaştırıldığı, ne işgale gelmiş zorba bir ırka yönelik nefretle kızıştığı, ne de kahraman bir düşmanın inatçı direnişiyle tahrik edildiği söylenemez. Kadınların ırzına geçilmesi, çocukların şişlenmesi, köylerin bütünüyle ateşte cayır cayır yakılması; tüm bunlar hiç sebepsiz, sırf akıllarına estiği için yapıldı ve üstelik bunların kaydını tutan da Mandarinler değil, bizzat İngiliz görevlileriydi. (MECW 15, s. 353-354)

Bu dönemde Marx'ın hem Çin, hem de Hindistan makaleleri İngiliz gaddarlığının örnekleriyle dolu olup sömürgeciliğin faydalarından neredeyse hiç söz etmez.

Bir yıl sonra, Eylül 1858'de, Çin'deki savaş geçici bir durgunluk dönemine ulaştığı sırada, Marx *Tribune*'de "Afyon Ticaretinin Tarihi" başlıklı iki makale yayımlamıştır. Bunlardan birinde, metni sona erdirirken Britanya'nın çıkardığı Afyon Savaşları'nın

Çin'e zor yoluyla getirdiği modernleşme şeklinin çelişkili niteliğini şiirsel çağrışımlar eşliğinde açıklamaktadır:

> İnsan ırkının neredeyse üçte birini barındıran engin bir imparatorluğun, zamanın son sınırına dek bir bitki gibi kendi kendine büyümüş olması, yabancılarla ilişkilerinin zorla engellenmesi[39] yüzünden bir başına kalması ve böylece kendini Göksel kusursuzluk hayalleriyle kandırmayı becermiş olması –modern toplumun sonunda baskın çıkan temsilcisi, en ucuz pazarlardan satın alıp en gözde pazarlarda satma ayrıcalığı için dövüşürken, antik dünyanın temsilcisinin ahlaki güdülerle hareket ettiği görülen ölümcül bir düello sonucunda, böylesi bir imparatorluğun kadere yenilmesi– işte bu, gerçek bir tragedyadır ve bugüne dek hiçbir şairin tasavvur etmeye gücünün yetmeyeceği kadar şaşkınlık vericidir. (MECW 16, s. 16)

Marx'ın buradaki fikirleri, Hegel'in *Tinin Fenomenolojisi*'nde Sofokles'in kahramanı Antigone'nin yazgısını ele alışını hatırlatır; Georg Lukács da "etiğin alanındaki tragedya" adını verdiği olguyu incelerken buna değinir:

> Hegel'in Antigone'ye bakışının çarpıcı yönü, çatışan iki kutbun gergin bir bütünlük içinde tutulma biçimidir: Bir tarafta, kabile toplumunun, kendisinden sonra gelen sınıf toplumlarından manevi ve insani olarak daha üstün olduğu ve kabile toplumunun çöküşüne sebep olanın adi ve rezil insan güdülerinin serbest bırakılması olduğu teslim edilmektedir. Diğer tarafta ise, bu çöküşün kaçınılmaz olduğu ve tarihsel olarak kati bir ilerleme anlamına geldiği yolundaki bir o kadar güçlü yargı yer almaktadır.

Elbette Çin, bin yıllardır bir boy ya da kabile topluluğu değildir, fakat Hegel'in tezinin Marx'ta yankı bulma şekli, Lukács'a göre, ilerleme her ne kadar gerekli görülse de, insanlığın "ilerlediği" her aşamada çok önemli bir şeylerin yitirildiği "çelişkili bir ilerleme anlayışı"na (Lukács, [1948] 1975, s. 412) denk düşmektedir.

Pekin'i yağmalamak için bu kez Fransızların da kendilerine katıldığı İngilizlerle yeniden patlak veren II. Afyon Savaşı iyice

kızışmış olduğundan, 1859 yılının Eylül ayında, Marx *Tribune*'de Çin üzerine daha birçok makale kaleme almıştır. İngiliz ve Fransız "saldırganların" neredeyse beş yüz kişilik kayıp verdiğini ve ayrıca Pekin'e doğru gitmeye çalışırken Peiho Nehri'nin girişinde üç gemi kaybettiklerini neşe içinde bildirir. Şoven "Palmerstoncu basın" bu "tatsız haberleri" borazanla ilan ederek "ağız birliğiyle toptan bir intikam için kükreyişe geçmiştir." Marx, kendilerini Çinlilerden "üstün" ilan eden ve büyük bir özgüven içinde İngilizlerin "onların efendisi olması gerektiğini" iddia eden İngiliz gazete başyazarlarını alaya almaktadır (MECW 16, s. 509). Bu tarz ifadeleri "Palmerston kalemşorlarının zırvalıkları"ndan ibaret görmektedir (s. 510). Ona göre, Palmerston ve onun yanı sıra Bonaparte, ülkelerinde git gide düşmekte olan popülaritelerini desteklemek için "yeni bir Çin savaşı istemektedir." (s. 512)

1857-1859 yılları boyunca yayımlanan Çin hakkındaki bu makalelerde Marx'ın düşünme şekli *Manifesto*'dan ve 1853'teki Hindistan ve Çin yazılarından iki önemli bakımdan ayrılmaya başlamıştır. En bariz olanı, artık sömürgeciliğin varsayılan ilerici etkilerini övmekten geri durmakta, hatta İngiliz ve Fransız sömürgeciliğini çok sert sözlerle yermekte olmasıdır. Böyle bir değişimin sebebi ne olabilir? Bir etmen, kapitalizmle ilgili büyüyen hayal kırıklığıdır; kapitalizmin ilerici etkilerine artık eskisi kadar güçlü bir inanç beslememektedir. 14 Nisan 1856'da yaptığı ve birkaç gün sonra ilgili Çartist yayın organı tarafından basılan "*People's Paper*'ın Yıldönümü Konuşması"nda bunu görmek mümkündür. Marx "buhar, elektrik ve vargel* birer devrimciydi," iddiasından vazgeçmese de, 1856'daki tonu artık daha durgun, kapitalist ilerleme hakkındaki coşkusu eskisine göre çok daha sönüktür:

> Bir tarafta, insan tarihinin bundan önceki hiçbir çağında akla hayale gelmemiş endüstriyel ve bilimsel güçlerin hayata geçirilmesi var. Diğer tarafta ise Roma İmparatorluğu'nun son dönem-

* Herhangi bir makinenin bir doğrultuda gidip gelerek iş gören parçası. *–çev*

> lerinde görülmüş dehşetleri dahi kat be kat aşan bir çürümenin işaretleri söz konusu. Zamanımızda görünen o ki, her şey kendi zıddına gebe. İnsan emeğini kısaltmak ve meyve vermesini sağlamak gibi harika bir kuvvetle kutsanmış olan makineler, görüyoruz ki aynı emeği aç bırakmakta ve aşırı çalıştırmaktadır. Yeni ortaya çıkmış olan zenginlik kaynakları, tuhaf bir büyünün etkisiyle yoksunluğun kaynaklarına dönüşmektedir. Sanatın kazandığı zaferler, karakter kaybıyla satın alınmış gibi görünmektedir. İnsanlığın doğaya hâkim hale gelmesi, insanın aynı hızla başkalarına veya kendi alçaklığına köle kılınmasıyla sonuçlanmaktadır. Bilimin saf ışığı bile, ancak cehaletin kara perdesi üstünde parlayabilmektedir. Bütün ilerleme ve buluşlarımız, maddi güçlere entelektüel bir yaşam bahşetmekle ve insan hayatını maddi bir güce dönüştürerek cansızlaştırmakla sonuçlanır gözükmektedir. (MECW 14, s. 655-656)

Komünist Manifesto'da, Marx ve Engels çelişkilerden söz etmeye geçmeden önce, kapitalist ilerleme sayfalarca alkışlanmıştır. Bundan sekiz yıl sonra ise, bilimsel ve teknolojik ilerleme tartışması, kapitalizmin yıkıcılığı, yabancılaştırıcı etkisi ve sömürüsüne ilişkin düşüncelerle iç içe geçmiş durumdadır. İkincisi ve belki daha da önemlisi, 1859'un sonuna gelindiğinde, Marx artık *Grundrisse*'yi tamamlamış durumdadır; Beşinci Bölümde tartışılacağı üzere, Marx burada ilk defa, doğrusal olmayan bir tarih felsefesi ortaya koyarak, Asyalı toplumların, köleliğe dayalı üretim biçimlerinden feodaliteye geçen Batı Avrupa'yla aynı aşamaları takip etmediğini yazmıştır.

Tribune 1861'de uluslararası haber içeriğini belirgin şekilde azaltmış ve bir sonraki yıl Marx'ın yazılarını yayımlamaya tamamen son vermişti. Bunun üzerine Viyana'daki *Die Presse* [*Basın*] gazetesinde yazmaya başlayan Marx, Temmuz 1862'de kaleme aldığı son önemli Çin makalesini burada yayımlamıştır. "Çin Meseleleri" başlıklı bu makale, sömürgeci müdahaleye değil, artık gerilemekte olan Taiping İsyanı'na odaklanmaktadır. Marx, yazısına 1850'lerin muhafazakâr Avrupa'sında, bilhassa

Almanya'da yayılmakta olan ve büyüyle masaların havaya kaldırılabildiği iddia edilen ruh çağırma seanslarına atıfta bulunarak başlar: "Masalar kalkıp dans etmeye başlamadan kısa süre önce, canlı fosil denilen Çin bir devrim yapmaya başladı." (MECW 19, s. 216) Böylece, bir yandan Çin toplumunun muhafazakârlığına dokundururken, diğer yandan 1848 sonrası Avrupa'daki politik durgunluk ile Çin'de beliren devrimci patlamalar arasındaki çelişkiye değinmektedir. Daha sonra, *Kapital*'in I. cildinin ilk bölümünde, meta fetişizmiyle ilgili altbölümde, bir kez daha Çin ve dans eden masalardan söz eden benzer bir pasaja yer verecektir. Her iki yazıda da kısmen ironik olan şudur ki, "akılcı" geçinen Avrupa 1850'lerde devrimci dürtüsünü kaybetmiş ve mistisizme [gizemciliğe] gömülmüş haldeyken, "mistik" Çin'in kendisi mistisizmden çok, toplumsal devrimle meşgul durumdadır.

Ne var ki, Taiping isyanlarına coşkuyla yaklaştığı daha evvelki tartışmalarına kıyasla Marx'ın sözlerinin havası artık keyifsiz bir hal almıştır. Çin isyanları, diye yazar, "mide bulandıracak denli kaba bir biçimde yıkım üretiyor; bu öyle bir yıkım ki, içinde yeni bir inşaya dair en ufak bir öz bulunmuyor." (MECW 19, s. 216) İsyanın önderleri, bir kasabayı ele geçirince birliklerine "kadın ve kız çocukları üzerinde akla hayale gelecek her tür şiddet eylemini uygulama" izni veriyor. Aynı zamanda birliklere para vermiyorlar, bu da onları yağma yapmaya itiyor. Sonuçta isyancıların yönettiği bölgelerde infazlar o kadar yaygın bir hale geldi ki, "Bir Taiping için insan kafası bir baş lahanadan daha önemli değil." (s. 217)

Marx burada, hiç şüphesiz, Hegel'in *Fenomenolojisi*'nde yer alan Jakoben Terörü tartışmasına atıfta bulunmaktadır; kitabın çok bilinen "mutlak özgürlük ve terör" bölümünde Hegel, Fransız Devrimi'nin hiçbir pozitif unsur taşımayan, "yalnızca *negatif* eylemden ... bir yıkım *hırsından* ibaret" hale geldiğini, ölümün "bir lahananın başını koparmaktan daha büyük bir önem taşımaksızın" dağıtılır olduğunu yazar ([1807] 1977, s. 359, 360; vurgu ese-

re aittir). Fransız Devrimi'ne ilişkin pek çok konuda ayrılmakla birlikte, hem Hegel hem de Marx, Büyük Terör dönemi de dahil, devrimin tüm yıkıcılığına rağmen tarihsel ilerleme sağladığı fikrindeydi. Ancak iş 1862'de Taiping İsyanı'na gelince, Marx bu kez ilerlemeden değil, "hiçlik"ten söz etmektedir. Bunun sebebi, Taiping isyancılarının özgürleştirici yeni fikirlerde bir temel aramak yerine, "fosilleşmiş bir toplumsal hayatın ürünü" olması, bunun da sonuç olarak gerici bir harekette ifade bulmasıdır (MECW 19, s. 218). Böylece, Marx'ın Çin yazıları kasvetli bir havada sona erer. Hem Batı emperyalizmi hem de yerli Taiping İsyanı eski düzeni ciddi biçimde sarsmış olsa da, ufukta olumlu, özgürleştirici hiçbir alternatif görünmemektedir.

"HİNDİSTAN ARTIK EN BÜYÜK MÜTTEFİKİMİZDİR": 1857 SEPOY AYAKLANMASI

Marx'ın sömürgecilik karşıtı bir pozisyona geçmekte oluşunun delilleri, Çin'e karşı II. Afyon Savaşı sürerken, 1857-1858 yıllarında Hindistan'da patlak veren büyük ayaklanma hakkında yazdığı makalelerde de bulunabilir. Edebiyat kuramcısı Pranav Jani, Marx'ın bu daha sonraki Hindistan yazılarında "sömürgeleştirilmiş Hintlilerin öz eylemliliklerini ve mücadelelerini kuramsallaştırmaya" başladığı görüşündedir (2002, s. 82). 10 Mayıs 1857'de *sepoy*'lar[40] olarak bilinen bir grup Hint sömürge askeri ayaklanarak İngiliz subaylarını öldürmüştü. Olayı tetikleyen şey, askerlerin fişeklerini yağlamak için kullandıkları yağın içinde, Hindularda büyük tepki yaratacak olan sığır yağı ve Müslümanların lanetlediği domuz yağı bulunduğu söylentisiydi. İsyancı askerler Delhi ve başka bazı büyük şehirleri ele geçirince isyan daha siyasi bir şekle bürünmüştü. Babür imparatorlarının soyundan gelen Bahadır Şah'ı yeniden iktidara getirmişlerdi. Ancak isyan tutarlı bir hedef ve hatta bütünlüklü bir yapı dahi geliştirememiş ve esasında, birçok açıdan sömürgeciliğe

karşı gelenekçi ve dağınık bir öfke patlaması olarak kalmıştı. Daha gelişmiş bir örgütlenme yapısı ve üstün silahlarına rağmen, İngilizlerin ayaklanmayı bastırması tam iki yıl almıştı. Bu sırada Batılı basın organları ise İngiliz sivil ve askerlerinin katliam, işkence ve tecavüzlere maruz kaldığı haberlerini iyice şişirerek İngiliz ordusunun çok daha korkunç bir misillemeyle karşılık vermesine mazeret oluşturmuştu.

Ayaklanma haberleri Londra'ya ulaşınca, Marx *Tribune* için konuyla ilişkili kapsamlı bir yazı dizisine girişti. 1857 ve 1858 yıllarında yayımlanan, 21 tanesi Marx, 10 tanesi de Marx'ın daveti üzerine Engels tarafından yazılmış bu makaleler, Marx ve Engels'in İngilizce basılmış *Toplu Eserler*'inin 15. cildinde 150 sayfadan fazla yer tutmaktadır.[41] Marx'ın bütün yazdıkları içinde Batı dışı bir toplumun ele alındığı en uzun tartışmayı teşkil etmesine karşın, bu yazılar 1853 Hindistan makaleleri kadar ilgi görmemiştir.[42] Halbuki bu yazılar, 1853'te İngiliz sömürgeciliğine verdiği şartlı destekten kopuş içeren büyük bir kuramsal değişimi ortaya koymaktadır.

15 Temmuz 1857'de çıkan "Hindistan Ordusunda Ayaklanma" başlıklı makalesinde Marx söze, İngilizlerin tıpkı kendilerinden önce Romalıların yaptığı gibi, Hindistan'da "farklı ırk, kabile, kast, inanç ve hükümranlıklar arasındaki husumeti" körüklemenin "İngiliz üstünlüğünün yaşamsal ilkesi" olduğu (MECW 15, s. 297) böl-yönet tarzı bir hâkimiyet biçimini benimsediğini belirterek başlar. 200 milyonluk bir nüfusu yönetmek için İngilizler yaklaşık 40 bin kişilik İngiliz askerî kuvvetinin yanı sıra, 200 bin Hintliden oluşan bir sömürge ordusu kurmuştur. Marx diyalektik bir yöntemle ilerleyerek İngiliz yönetiminin yarattığı yeni çelişkiler ve karşıtlıklara işaret eder. İngilizler, sömürgeci *sepoy* ordusuyla birlikte, farkında olmadan, ilk defa birleşik bir Hint ulusal bilinci ve örgütlenmesi yaratmıştır: "İngiliz yönetimi ... Hint halkının bugüne dek sahip olduğu ilk genel direniş merkezini örgütlemiştir. Bu yerli orduya ne kadar bel bağlanabileceği

yakın zamanda çıkardığı isyanlardan açıkça anlaşılmaktadır." (s. 297-98) 6 Temmuz'da Engels'e yazdığı bir mektupta ise "bu Hint meselesi tadından yenmez oldu" diyerek hislerini net bir biçimde ortaya koyar (MECW 40, s. 142).

4 Ağustos 1857'de yayımlanan "Hindistan'daki Ayaklanma" başlıklı ikinci bir makalede, Marx Delhi'yi işgal eden ayaklanmacıların düzensizliğine işaret ederek fazla uzun dayanamayacakları öngörüsünde bulunur. Ancak ona göre, isyanın saldığı derin kökler çok daha önemlidir ve "Delhi'nin düşüşü Sepoy saflarında düş kırıklığı yaratsa da, bunun isyanı söndürmeye, ilerlemesini durdurmaya veya İngiliz hâkimiyetini yeniden kurmaya yeteceğini düşünmek, yapılacak en büyük hata" olacaktır (MECW 15, s. 306). İngiliz tahakkümünün uyandırdığı nefret öylesine derindir ki, İngilizler artık "ancak kendi birliklerinin elindeki yerleri kontrol etmektedir." (s. 307) Marx, 14 Ağustos'ta çıkan bir sonraki makalesinde, isyancıların Delhi'de beklendiğinden daha uzun dayanmayı başardığını aktarır. Bu ve bunun yanı sıra ayaklanmanın Hindistan'ın büyük bölümüne yayılmış olması, temel olarak askerî etmenlerden kaynaklanan bir durum değildir, zira İngiltere'nin "askerî bir başkaldırı olarak gördüğü, aslında ulusal bir ayaklanmadır." (s. 316)

16 Eylül'de basılan "Hint Ayaklanması" başlıklı yazıda Marx, isyancıların sergilediği vahşetten söz ederken, bunların "yalnızca İngiltere'nin Hindistan'da yaptıklarına karşı yoğunlaşmış bir refleks [tepke]" olduğunu yazar. Bu acımasızlıklar "dehşet verici ve iğrenç" olsa da, aynı zamanda bunlar, "ulus, ırk ve her şeyden öte din başkaldırı savaşlarının" tipik birer göstergesidir (MECW 15, s. 353). İngiliz basını kendi kuvvetlerinin zulmüne ilişkin pek az ayrıntı verirken, bu zulüm hakkında, Marx'ın *London Times*'tan alıntıladığı şu cümle gibi baştan sona ırkçı ifadelere bakarak, tahminde bulunmak mümkündür: "At sırtında divan-ı harpler kuruyor, karşılaştığımız her kara deriliyi ya ipte sallandırıyor ya da vuruyoruz." (s. 355) Marx ise *sepoy*'ların sivil İngilizlere yap-

tıklarını, Avrupa tarihinden ve Avrupalıların Asya'da yaptıklarından benzer örnekler vererek bir bağlama oturtur:

> Sepoylar tarafından kesilen burunlar, memeler vb., kısaca bu korkunç sakatlamalar, Avrupalıların hisleri açısından elbette bir Manchester Barış Cemiyeti sekreterinin Kanton hanelerine yağdırdığı kızgın mermilerden,[43] sıkıştıkları mağarada bir Fransız mareşalinin yaktırdığı ateşin dumanıyla zehirlenip ölen Araplardan,[44] seferde alelacele toplanan divan-ı harpler sayesinde dokuz kamçılı kırbaçlarla canlı canlı derisi yüzülen İngiliz askerlerinden[45] veya İngilizlerin kürek mahkûmlarını gönderdikleri sömürgelerde hayırlı amaçlar için kullanılan tüm araç gereçten çok daha dehşet vericidir. Her şey gibi gaddarlığın da bir modası vardır, zamana ve zemine göre değişiklik gösterir. Eksiksiz bir âlim olan Sezar, binlerce Galyalı savaşçının sağ elinin kesilmesi için nasıl emir verdiğini saflıkla anlatır. Napolyon olsa bunu yapmaya utanırdı. Cumhuriyetçi olabileceği düşünülen kendi Fransız alaylarını siyahların elinde[46] veya vebadan ölsünler diye Santo Domingo adasına sevk etmeyi tercih ederdi. Sepoy'ların büyük dehşetle anılan bu sakatlamaları, Hıristiyan Bizans İmparatorluğu'ndaki bir uygulamayı, V. Charles'ın getirdiği ceza kanununun yaptırımlarını[47] ya da İngilizlerin majestelerine ihanet suçuna kesilen ve Yargıç Blackstone tarafından kayda geçirilen[48] cezaları anımsatmaktadır. Dinleri sayesinde kendine işkence etme sanatında birer virtüöz haline gelmiş olan Hindular için, ırk ve inançlarının düşmanlarına uygulanan bu işkenceler son derece doğaldır; daha birkaç yıl öncesine kadar, Juggernaut bayramları[49] sırasında gaddar bir dinin kanlı ayinleri yapılsın diye koruma ve destek sağlayarak gelir toplayan İngilizlere de, bir o kadar doğal gözükmesi gerekir. (s. 356)

Ertesi gün yayımlanan bir diğer makale ise, İngilizlerin Hindistan'da uzun süre ya bilfiil kullandığı ya da görmezden geldiği yaygın işkence biçimlerini ayrıntılarıyla aktardıktan sonra, "bir halkın, uyruklarını bu denli istismar etmiş yabancı işgalcileri defetme girişimleri meşru değil midir?" diye sormaktadır (s. 341).

16 Eylül 1857 tarihli "Hint Ayaklanması" makalesinde, Marx ayrıca Hint direnişinin doğasına ilişkin önemli bir diyalektik tespitte bulunmaktadır. Bunun, toplumun İngilizler tarafından meydana getirilmiş bir bölümünden çıktığına ve sömürge aygıtının içindeki derin bir çelişkiden doğduğuna işaret eder:

> İnsanın tarihinde bedel ödetmeye benzer bir şey vardır; bu tarihsel cezalandırmanın bir kuralı da, bedel ödetme aracının, suçun kurbanı değil, faili tarafından kullanılmasıdır. Fransa kralına indirilen ilk darbe köylülerden değil, soylulardan gelmiştir. Hint ayaklanması da, işkenceye uğramış, onuru incitilmiş, soyulup soğana çevrilmiş olan Ryot'larla değil zırhlar giydirilmiş, yedirilip içirilmiş, şımartılmış, semirtilmiş ve el üstünde tutulmuş olan Sepoy'larla başlamıştır. (MECW 15, s. 353)

Bu sözler kimi açılardan *Komünist Manifesto*'nun dilini tekrar etmektedir:

> Burjuvazinin feodalizmi yere çalarken kullandığı silahlar şimdi burjuvazinin kendisine çevrilmiştir. Ama burjuvazi kendisine ölüm getiren silahları geliştirmekle kalmamış, aynı zamanda bu silahları kullanacak insanları, modern işçileri, proleterleri yaratmıştır. Burjuvazi, yani sermaye geliştikçe, ancak iş buldukları sürece yaşayabilen ve ancak emekleri sermayeyi artırdığı sürece iş bulabilen modern emekçiler sınıfı olan proletarya da gelişir. (MECW 6, s. 490)

Marx, Sepoy Ayaklanmasına baktığında, sömürge Hindistan'ında, kapitalizmin işçi sınıfını geliştirmesine benzer bir olgu görmektedir. Dolayısıyla, bizzat sömürgeciliğin gelişimi kendi mezar kazıcılarını yaratmaktadır. Asya'ya ilişkin böylesi bir diyalektik bakış, hem *Komünist Manifesto*'da, hem de 1853 Hindistan yazılarının büyük kısmında eksiktir.

Eylül 1857'de Delhi nihayet düştükten sonra, Marx, 14 Kasım tarihli bir makalesinde, Hindularla Müslümanlar ve isyancı askerlerle Delhi'nin üst sınıfları arasındaki "iç çekişmeler"in

İngiltere'nin zaferine yardım ettiğini yazar (MECW 15, s. 375). Delhi'nin yeniden ele geçirilmesine ilişkin sunduğu askerî analizde Engels de, "hiçbir halk, Fransızlar bile, bilhassa konu cesaret olduğunda, İngilizlerin kendilerini övmesiyle boy ölçüşemez" diyerek İngilizlerin kahramanlık iddialarını alaya alır (s. 392).

Marx, 16 Ocak 1858'de Engels'e yazdığı bir mektupta, Sepoy Ayaklanmasına ilişkin olarak, manalı bir biçimde şöyle der: "Hindistan artık en büyük müttefikimizdir." (MECW 40, s. 249) İngilizce olarak tamamı ilk kez 1983'te Marx ve Engels'in *Toplu Eserler*'inde yayımlanan bu dikkat çekici mektup, aynı zamanda, tam da *Grundrisse*'yi yazdığı sırada, Marx'ın kendi iktisat teorisiyle Hegel diyalektiği arasındaki ilişkiye yönelik daha iyi bilinen bir açıklamayı yaptığı metindir:

> Bugüne dek öne sürülmüş kâr teorisini tamamen yerle bir etmiş durumdayım. Freiligrath[50] Hegel'in daha önce Bakunin'e ait olan birçok cildini bulup bana getirince, tamamen rastlantı eseri olarak, *Mantık*'a şöyle bir yeniden göz atmıştım; bu da konuyu ele alış yöntemi bakımından çok işime yaradı. Bir gün yeniden böyle bir çalışma yapmak mümkün olursa, Hegel'in hem keşfettiği hem de gizeme buladığı bu yöntemin *rasyonel* yönünü genel okuyucu için anlaşılır kılmak için iki üç sayfa yazmayı çok isterim. (s. 249)

Bu mektup, aynı zamanda, Çartist önder Ernest Jones'un sağa dümen kırışını da ele almaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Marx için, Hindistan'daki ayaklanma Avrupalı işçilerin mücadelelerinden, kendisinin *Grundrisse* için yaptığı çalışmadan ya da hatta Hegel'in diyalektiğinden tamamen ayrı bir yerde değildi. Bu nedenledir ki, 1850'lerdeki muhafazakârlık yılları sırasında Marx, Hindistan'daki Sepoy savaşçılarını, Jones'un tuttuğu yolun da gösterdiği gibi ilerleme kaydedemeyen Batılı devrimci hareketin "en büyük müttefiki" olarak görüyordu.[51]

İKİNCİ BÖLÜM

Rusya ve Polonya: Ulusal Kurtuluş ve Devrim İlişkisi

Marx'ın yazılarında sözünü ettiği Batı dışı toplumlar arasında hiçbiri –Hindistan bile– Rusya kadar ilgi görmemiştir. 20. yüzyılın büyük bölümünde Rusya, devrimle ve Marksizmle, aynı zamanda da, Stalin'le birlikte yükselmiş olan totaliter rejimle özdeşleştirilmiştir. Oysa on dokuzuncu yüzyılda, ister sosyalist, ister anarşist, ister liberal olsun, ilericilerin neredeyse tamamı, Rusya'yı Avrupa'nın en muhafazakâr gücü olarak görmekteydi. İngiltere güçlü bir parlamentoya sahip anayasal bir monarşi geliştirmiş, diğer büyük güçlerse –en başta Fransa, ama onun yanı sıra Prusya ve Avusturya da– 1848-1949 yıllarında demokratik devrim deneyimleri yaşamışken, bir tek Rusya'nın devrime karşı bir bağışıklığı varmış gibi duruyordu. Ya da, 1848 yılında, Marx ve başkalarına bu böyle görünüyordu. Onlara göre, on sekizinci yüzyılın başlarında Çar Büyük Petro'yla başlayan modernleşme programı bile, zaten son derece otoriter olan ve ondan sonra Avrupa siyasetinin ağırlıklı bir oyuncusu haline gelen bir rejimi güçlendirmekten başka bir işe yaramamıştı. 1795'te, ilk Fransız Devrimi sırasında, Rusya, buradaki demokratik bir hareketi yerle bir ederek, Polonya'nın nihai olarak paylaşılması için Avusturya ve Prusya'yla el ele vermişti. Bundan yirmi yıl sonra, Rus birlikleri, Napolyon'un mağlup edilmesinde ve Avusturya prensi

Metternich'in Kutsal İttifak'ının önünün açılmasında belirleyici olmuştu. Bu ittifak, başka devrimci patlamaların önlenmesi amacıyla, Avusturya, Prusya ve Rusya'yı, 1815'ten 1848'e kadar, otuz yıl boyunca bir arada tutmuştu. Ardından 1849'da, Çar I. Nikolay, Viyana ve Macaristan'daki devrimin tehdit ettiği Avusturya-Macaristan imparatoru Franz Josef'i yeniden tahta oturtmak için Orta Avrupa'ya 200 bin asker göndermişti.

Marx'a göre, sanayi devriminin feodal kalıntıları temizlemede en ileri gittiği ülke Britanya'ydı; Fransa, demokratik ayaklanmaların, 1848'den sonra da işçi sınıfı ayaklanmalarının en derine indiği yerdi; Almanya'da ise, Hegelci idealizmin eleştirel bir gözle yeniden ele alınması sonucunda, devrimci felsefenin modern biçimi doğmuştu. Buna karşılık Rusya'da, gücü asla sınanmayan bir otokrasi ayakta duruyor, hatta karşıdevrimci bir kuvvet olarak, bütün Avrupa'da gitgide güç kazanır gibi görünüyordu. Marx, Mayıs 1849'da, Viyana ve Macaristan'daki demokratik devrimi, hem Çar I. Nikolay'ın askerî müdahalesiyle, hem de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun kendi ordusuyla karşı karşıya getiren kapışmadan söz ederken şöyle yazmıştı: "Paris'ten 'kızıl cumhuriyet' tehdidi yükselirken, doğuda, her türlü ulusun savaşçılarından oluşmuş devrimci bir ordu, şu anda, Rus ordusunun temsil ettiği eski Avrupa ittifakıyla karşı karşıya." (MECW 9, s. 454)

Marx bu bildiriyi, 19 Mayıs 1849'da, Prusya hükümeti gazetenin basımına son vermeden hemen önce, *Neue Rheinische Zeitung*'un [*Yeni Ren Gazetesi*] Engels'le ikisi tarafından hazırlanan son sayısında yayımlamıştı. Marx ve Engels, Rusya'yı, karşıdevrimci gücün *şahı* olarak görüyordu. 1850'lerin başlarında Engels, Batı Avrupa'da verilen tepkinin zayıflığından dem vurarak, "Prusyalı ve Avusturyalıların üçte ikisine demokrasi hastalığı bulaşmış durumda," diye yazmıştı. Ne var ki, Polonya-Almanya sınırında konuşlanmış olan 350.000 Rus askeri açısından durum böyle değildi; Engels bunların "haber geldiği anda yürümeye hazır" olduğu yolundaki uğursuz gerçeği hatırlatıyor-

du (MECW 10, s. 15). Rusya'da 1860'lardan itibaren yüzü kırsala dönük devrimci bir hareket ortaya çıkmışken, 1897 gibi ileri bir tarihte, Marx'ın 1850'lerde Rusya ve Türkiye üzerine yazdıklarını derleyen bir kitaba yazdıkları girişte, Marx'ın kızı Eleanor Marx ile Edward Aveling, Avrupalı devrimciler için çar rejiminin anlamını doğru bir biçimde özetleyerek şöyle diyorlardı: "Bugün artık adı Rusya'yla tam eşanlamlı olmayan Rus devleti, 'ellilerde' de olduğu gibi, yine her türlü ilerlemenin en büyük düşmanı, gericiliğin en güçlü kalesidir." (Marx [1897] 1969, s. viii-ix) 1881 yılında çapı genişletilen ve adı Okhrana olarak değiştirilen Rus gizli polisi, daha 1850'lerde müthiş bir örgüttü. Sadece ülke içindeki muhalefeti susturmakla yetinmiyor, yurtdışındaki Rus ve Rus olmayan demokrat ve devrimcileri de izliyordu. 20. yüzyıl solcularının CIA'ya bakışı gibi, Marx ve onun kuşağı, bu örgütü, eli her yere yetişen, hain bir güç olarak görüyordu.[1]

BİR KARŞIDEVRİM TEHDİDİ OLARAK RUSYA

1850'lerde Marx, Rusya'ya, Avrupalı devrimci hareketin kendini yeniden ortaya koyması halinde, Avrupalı devrimcilere müdahale edecek ve kendisi devrimci bir hareketten yoksun bulunan bir güç olarak odaklanmıştı. Bu aşamada Marx, Rus köylerindeki komünal yapının, Doğu despotizminin başka biçimlerinde olduğu gibi, despot bir toplumsal ve politik sisteme temel olduğunu savunuyordu. 8 Şubat 1853'te *Tribune*'de yayımlanan "Seçimler.-Finansal Kara Bulutlar.-Sutherland Düşesi ve Kölelik" başlıklı makalesinde, kapitalist tarımın kökünü kazıdığı eski İskoç klan sistemini ele alıyor ve modernlik öncesi bu sistemin Rusya'nın komünal köyüyle son derece benzeştiğini ileri sürüyordu:

> "Büyük adam"ın, yani klan reisinin elindeki güç, bir taraftan tamamen keyfîdir, diğer taraftan ise, her aile babasınınki gibi, kan bağı vb. etmenlerle sınırlanmış durumdadır. Yerleştiği yer klana, aileye aittir, tıpkı Rusya'da, bir köy topluluğunun işgal et-

> tiği toprağın, bireysel köylülere değil, topluluğa ait olması gibi. Dolayısıyla arazi ailenin ortak mülküdür. Bu sistem altında, sözcüğün modern anlamıyla özel mülkiyetten söz etmek, klan üyelerinin toplumsal varoluşunu modern toplum içinde yaşayan bireylerle karşılaştırmak kadar anlamsızdır. ... Dolayısıyla, görüldüğü gibi, *klan* askerî biçimde düzenlenmiş bir aileden başka bir şey değildir, her aile gibi, hukuksal tanımların dışında, geleneklerle sıkı bir şekilde sarmalanmış bir şey. Toprak ailenin mülküdür, ama Asya tipi kadim aile topluluklarının tümünde olduğu gibi, bu ailenin içinde, kan bağına rağmen, konum farklılıkları yine de kendini gösterir. (MECW 11, s. 488)

Bu, muhtemelen, Marx'ın "despot" Rus köyleriyle modern Batı Avrupa'nın büyük bölümünde var olan toplumsal yapı arasındaki keskin farklara işaret ettiği ilk yazıdır. Altıncı Bölümde tartışılacağı üzere, Marx 1870'lere gelindiğinde artık bu konudaki görüşünü değiştirmiş, komünal Rus köylerini olası bir devrim merkezi olarak görmeye başlamıştı. Ama 1853 Hindistan yazılarında olduğu gibi, 1850'lerin başlarındaki Rusya yazılarında da, bu komünal biçimlerin karakterine odaklanırken tek boyutlu denebilecek bir algı sergiliyordu.

Güney Slavlarına karşı özel bir düşmanlık besleyen Engels, daha sonra anarşist olan Mihail Bakunin gibi sürgündeki pek çok Rus demokratın, Rus komünlerinin devrim için bir temel olabileceği söylemini açıkça reddediyordu. 18 Mart 1852'de Marx'a yazdığı mektupta da bu görülmektedir: "Gerçekte Bakunin bir şeyler söylüyormuş gibi göründüyse, bunun sebebi kimsenin Rusça bilmemesiydi. Slavların eski ortak mülk sisteminin sihirli bir değnekle komünizme dönüşeceği ve Rus köylülerinin doğuştan birer komünist olduğu yolundaki eski Panislav yutturmacasından epey malzeme çıkarılacak gibi." (MECW 39, s. 67) Marx'la Engels'e göre Bakunin ve Aleksandr Herzen gibileri bulanık bir Rus milliyetçiliğinin etkisi altındayken, öteki Rus sürgünleri gerçekte birer çar ajanıydı (Eaton, 1980).[2]

Temmuz 1853'te Kırım Savaşı başladıktan sonra Marx, Rusya'ya karşı açıkça Osmanlı İmparatorluğu'nun ve onun müttefikleri İngiltere ve Fransa'nın tarafını tuttu. Yukarıda değinildiği gibi, Marx bu sırada Engels'i Şark Meselesi konusunda kendinden daha bilgili sayıyordu. Engels, Marx'ın daveti üzerine, 12 Nisan 1853'te, henüz savaşın arifesinde *Tribune*'e bir yazı yazmıştı. Söz konusu makale, Rusya hakkında şu görüşlerle kapanmaktadır:

> Rusya kesin olarak fetihçi bir ulustur; büyük 1789 dalgalanması heybetli bir hasmı güçlü bir biçimde harekete geçirinceye kadar da, bütün bir yüzyıl boyunca, bu böyle kalmıştır. Burada kastımız, demokratik fikirlerin ve insanın özgürlüğe duyduğu doğal susuzluğun patlayan gücü olan Avrupa Devrimi'dir. O dönemden beri Kıta Avrupası'nda esas olarak iki güç vardır –Rusya ile Mutlakiyetçilik, Devrim ile Demokrasi. Şu an için Devrim bastırılmış gözükse de hâlâ canlıdır ve her zaman olduğu gibi, derin bir korku salmaktadır. Gericilerin, Milan'daki son ayaklanma haberleri[3] karşısında sergiledikleri dehşet buna tanıktır. Rusya'nın Türkiye'yi ele geçirmesine izin vermek, gücünü neredeyse yarı yarıya artıracak ve Avrupa'nın tüm geri kalanından üstün hale gelmesine neden olacaktır. Böyle bir olay, devrimci dava açısından sözle anlatılamayacak kadar büyük bir facia olur. ... Böyle bir durum karşısında, devrimci Demokrasi ile İngiltere'nin çıkarları el ele gitmektedir. İkisi de Çar'ın, Konstantinopolis'i başkentlerinden biri haline getirmesine izin veremez. (MECW 12, s. 17)

Kırım Savaşı sırasında Marx ve Engels bunun gibi düzinelerle makale yayımlamış, İngiltere'yle Fransa'nın yaptıklarını Rusya'ya karşı gönülsüz bir askerî çaba olarak değerlendirerek, ikisini de sık sık topa tutmuşlardır.

Bundan yıllar sonra, Marx'ın ölümünün ardından Engels, Kırım Savaşı'nı bir "danışıklı dövüş" olarak adlandırmıştır (MECW 26, s. 461). İngiltere'nin gönülsüzlüğüne karşı giriştikleri bu hücumun baş hedefi, Rusya'ya verdiği destekten Çin'de gerçekleştirdiği istilaya, işçi sınıfının karşısında oluşundan,

daha sonraları, Birleşik Devletler'deki İç Savaş sırasında Güney'e yakın durmasına kadar, Marx'ın her bakımdan son derece gerici bulduğu Lord Henry Palmerston'du. 12 Ağustos 1853'te *Tribune*'de çıkan makalesinde Marx, aynı anda, hem Palmerston yanlısı *Morning Post* [*Sabah Postası*] gazetesinin başyazısında grev yapan İngiliz işçilerine "kırbaç cezası" verilmesi için çağrıda bulunulmasını, hem de Rusya'nın "şeytani" hırsını öfkeyle eleştirmektedir (MECW 12, s. 225, 231). Osmanlı İmparatorluğu demokratiklikten son derece uzak olsa da, Marx'a göre bu durum devrimci hareket için gerçek bir tehlike oluşturmuyordu; hatta zayıf durumdaki Osmanlı rejimi "Konstantinopolis'e Devrim için kayyımlık etmekte" idi (MECW 12, s. 231). 2 Eylül 1853'te yayımlanan başka bir *Tribune* makalesinde de, Rusya'nın saldırgan hamlelerini memnuniyetle karşılayan, Türk ve Müslüman düşmanı ırkçılığı şiddetle eleştirir: "Son yirmi yılda Türklerin Avrupa'da davetsiz misafir olduğu; yerlerinin burası olmadığı; yurtlarının Asya olduğu; uygar devletlerde Muhammedçiliğe yer olmadığı yargısı gitgide güçlenmektedir." (MECW 12, s. 274)[4]

1853 sonbaharında Marx, daha sonra kitapçık olarak basılan "Lord Palmerston"[5] başlıklı bir yazı dizisini Çartist *People's Paper* gazetesinde yayımladı; bu metin Marx ve Engels'in *Toplu Eserler*'inde yaklaşık altmış sayfa yer tutmaktadır (MECW 12, s. 345-406). Aynı yıl, 2 Kasım tarihinde Marx, Engels'e, artık "Palmerston'un on yıllardır Rusya hesabına çalıştığına" kani olduğunu yazar (MECW 39, s. 395). Marx, "Lord Palmerston" dizisinde, 1830 ayaklanması bastırılırken Rusya'nın Polonya'da işlediği zulümleri açıktan kınayan Palmerston'un, aynı anda, Lehlere ulaşacak somut her türlü yardıma engel olması ya da 1846 Polonya Ayaklanmasındaki benzer davranışları gibi ikiyüzlüce pek çok eylemini bir bir sayıp dökmektedir. Şu var ki, Palmerston, maddi bir karşılık uğruna Rusların hesabına çalışan bir ajan olmaktan ziyade, zaman zaman Rusya'dan gelen birtakım hediye ve yardımları kabul etmekle birlikte, daha çok Avrupa'daki en önemli iki muhafazakâr

güç olarak Britanya ve Rusya'nın ortak çıkarları olduğu düşüncesiyle hareket eden muhafazakâr bir İngiliz aristokratıydı.[6]

2 Şubat 1854'te *Tribune*'deki bir yazısında beş büyük gücün –İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya– manevralarını değerlendiren Engels, "altıncı güç" olarak demokratik devrimden söz eder:[7]

> Ancak unutmamalıyız ki, Avrupa'da, "Büyük" denilen Güçlerin beşinin üzerinde de zaman zaman üstünlüğünü ortaya koyan ve her birini korkudan titreten altıncı bir güç vardır. Bu güç Devrim'dir. Uzun zamandır sessiz ve içine kapanık duran bu güç, bugün ticari kriz ve gıda kıtlığı tarafından yeniden harekete geçmeye çağrılmaktadır. Manchester'dan Roma'ya, Paris'ten Varşova ve Peşte'ye,[8] her yerde uykusundan uyanarak başını doğrultmaktadır. Hayata döndüğünün pek çok belirtisi, her yerde proleter sınıfı sarmış olan çalkantı ve huzursuzlukta görünür durumdadır. Tek bir işarete bakar ve bu altıncı ve en büyük Avrupa gücü, Olimposlunun başından elinde kılıçla fırlayan Minerva [Athena] misali, parlayan zırhlar içinde ileri atılacaktır. Bu işareti, eli kulağında bekleyen Avrupa savaşı verecektir ve bununla birlikte, capcanlı ve gençlik dolu bu yeni unsurun eklenmesi, güç dengesine dair tüm hesapları altüst edecek, tıpkı 1792'den 1800'e kadar olduğu gibi, eski Avrupa Güçleri ile onların Generallerinin yaptığı planları boşa çıkaracaktır. (MECW 12, s. 557-558)

Dolayısıyla, anlaşılan o ki savaş devrime yol açabilecektir.[9]

Kırım Savaşı'nın bitmesiyle birlikte, Marx'ın Rusya üzerine yazdığı bir dizi makaleden oluşan *On Sekizinci Yüzyıl Gizli Diplomasi Tarihinin Gün Yüzüne Çıkan Gerçekleri* [*Revelations of the Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century*] (1856-1857) adlı çalışması, David Urquhart'ın, hem Palmerston'u hem de Rusya'yı düzenli olarak kınayan muhafazakâr haftalık gazetesi *Free Press*'te [*Özgür Basın*] yayımlandı. *Gizli Diplomasi Tarihi*, Marx'ın muhtemelen en Rus karşıtı eseriydi, bu da onu, yirminci yüzyıl Marksizmi için çok tartışmalı hale getirdi. 1899'da Eleanor Marx tarafından yeniden basılmış ve Fransızcaya da çevrilmiş

olmasına rağmen, *Gizli Diplomasi Tarihi* Marx'ın toplu eserlerinin hem Rusya hem de Doğu Almanya basımlarına alınmamış (Draper, 1985b) ve az çok gecikmeli olarak Marx ve Engels'in ancak İngilizce *Toplu Eserler*'inin 15. cildinde basılmıştır.[10] 15. cildi yayına hazırlayanlar, yazdıkları önsözde alışılmadık bir adım atarak, tam beş sayfayı Marx'ın Rus tarihine ilişkin "tek taraflı değerlendirme ve yargıları"nı eleştirmeye ayırmıştır (MECW 15, s. xxi). Soğuk Savaş'ın başlangıcında, Amerikalı iki akademisyen, Paul Blackstock'la Bert Hoselitz, Marx ve Engels'in Rusya karşıtı pek çok yazısını *Avrupa'ya Rus Tehdidi* [*The Russian Menace to Europe*] kışkırtıcı başlığıyla yayımlamış, yazdıkları girişte *Gizli Diplomasi Tarihi*'nden alıntı yapmışlardır. Bu giriş bölümünde, tarihi görmezden gelerek, "Sovyet Rusya'nın dış siyaset yöntemlerinin [çarlarınkiyle] benzer" olduğunu ve Marx'ın Rusya'ya getirdiği "barbarlık ve tiranlık" suçlamalarının, kendisini Rus Komünizminden ziyade liberalizme yakın kıldığını iddia etmekteler (Blackstock & Hoselitz; Marx & Engels, 1952 içinde, s. 11, 13).[11]

Gizli Diplomasi Tarihi'nin önemli bir kısmı, Marx'ın iddiasına göre, Çar'ın Baltık'a açılmasını kolaylaştırmak için Britanya'nın, uzun zamandır müttefiki olan İsveç'e gizlice ihanet ettiği Büyük Petro dönemine (1682-1725) ilişkindir. Marx, Rusya'yla kurulan bu yeni bağların Britanya'ya sağladığı ekonomik faydaların, o zamandan beri İngiliz resmî makamlarınca hep çok abartıldığını da buna ekler. Bunun sebebi, 1688 devriminden sonra gitgide sıkışan İngiliz aristokrasisinin, kendine yurtdışında "müttefikler" araması ve bunları, hem Çarlarda, hem de Doğu Hindistan Şirketinin emperyalistleri arasında bulmuş olmasıdır (MECW 15, s. 61).

Rusya'nın iç gelişimi açısından Marx, Moğol fethini Rusya'yı Avrupa'nın geri kalanından ayıran temel olay olarak görmektedir:

> Moğol esaretinin kanlı batağı ... Moskofya'nın [Moskova Knezliği] beşiği olmuştur ve modern Rusya, Moskofya'nın dönüşmüş halinden başka bir şey değildir. Tatar boyunduruğu 1237'den 1462'ye kadar –iki yüzyıldan fazla– sürmüş ve yalnızca

> ezici değil, eline düşen halkın ruhunu onursuzlaştıran ve kurutan da bir şey olmuştur. (MECW 15, s. 77)

Her ne kadar Marx, yukarıda görüldüğü gibi, Rus halkının çektiği acılara kayıtsız kalmasa da, başlarına geçmiş olan Rus hükümdarlarını Moğol egemenliğinin bir ürünü olarak görüyordu. Sonuç olarak, hem Rus hükümdarlarının hem de Rus halkının, köleliğe ait tutumları, yani hem kölenin kurnazlığını hem de efendinin ezici kibrini sürdürdüklerini yazmaktadır: "Moskofya, Moğol köleliğinin tüyler ürperten, aşağılık okulunda beslenmiş ve büyümüştür. Gücünü ancak serflik zanaatında bir *virtüöz* haline gelerek kazanmıştır. Moskofya, özgürleştiğinde bile, efendi olmuş köle, geleneksel rolünü oynamayı sürdürmüştür." (s. 87)[12] Marx'ın vardığı sonuca göre, Büyük Petro'yla başlayan Rus modernleşmesi, kent cumhuriyetleri, Reformasyon ya da Rönesans gibi Batı Avrupa'nın ilerici başarılarına benzer hiçbir gelişme sağlamamıştır. Novgorod gibi daha kültürlü ve kozmopolit Rus kentleri, on beşinci yüzyılın sonları ve on altıncı yüzyılın başlarında Moskofya tarafından ele geçirildiğinde geriye sürüklenmiştir: "Moskofya kadar modern Rusya'nın da, cumhuriyetlerin infazı söz konusu olduğunda ne büyük cefalara katlandığını görmek hâlâ kayda değer. Dansı Novgorod ve kolonileri açmış, bunu Kazakların cumhuriyeti izlemiş, kapanışı ise Polonya yapmıştır." Çarlar, "Moğolların Moskofya'yı mıhladığı zinciri, ancak bununla Rus cumhuriyetlerini bağlamak için ellerinden kapmış görünüyorlar." (s. 84)

Büyük Petro'nun uzun hükümdarlığı, yeni bir şeyi temsil ediyordu, çünkü Baltıklara ve başka yerlere yönelttiği büyük ölçekli hamlelerle, Marx'a göre, "Moğol kölenin gaspçı yöntemleriyle Moğol efendinin dünyayı fethetme eğilimlerini kaynaştıran, modern Rus diplomasisinin can damarını oluşturan gözü kara bir sentez"e ulaşmıştı (MECW 15, s. 89). Petro'nun yeni başkentini Baltık Denizi kıyısındaki topraklarının en kuzeybatısında yer

alan çıkıntıya (bugün St. Petersburg olan yere) taşıması, yalnızca Batı'yla temas kurmak için atılmış bir adım değildi. Marx'a göre, St. Petersburg, Rusya'nın fethetmeye niyetli olduğu bölgenin coğrafi merkezinde yer alıyordu! On dokuzuncu yüzyılın ortalarına gelindiğinde Rusya, Finlandiya'yı, Polonya'nın büyük bölümünü ve Litvanya'yı ele geçirmiş durumdaydı. Marx, 1850'lerde, Rus yönetimindeki Polonya'da bulunan kalelerin, Almanya'ya ve Batı'daki başka ülkelere dönük olduğunu yazıyordu. Bunlar "asi bir ülkeyi kontrol altında tutmak için dikilmiş kalelerden fazla bir şeydir. Petersburg, konumuyla, yüz yıl önce kuzeye nasıl bir tehdit oluşturuyor idiyse, bunlar da batı için aynı tehdidi oluşturmaktadır." (s. 90) Petro "Rusya'yı uygarlaştırmaya" çalışmıştır, ama ancak yüzeysel bir anlamda, diye yazıyor Marx. Yeni fethedilen topraklardaki Baltık Almanları, Çar'a "bir yığın bürokrat, okul yöneticisi ve Batı halklarının fikirlerini aşılamaksızın, yalnızca teknik uygulamalarına ayak uydurmalarını sağlayacak bir uygarlık cilası için Rusları eğitecek talim çavuşu" sağlamıştır (s. 91).

Gizli Diplomasi Tarihi'nin bir yerinde Marx, ırka dayanan bir açıklamaya başvurarak, deniz kenarından uzak durmanın "Slav ırkının bir özelliği" olduğunu ve Büyük Petro'nun bunu değiştirdiğini yazar (MECW 15, s. 88). Irkın böyle kafa karıştırıcı biçimde insan davranışını açıklamak için kullanılması, Marx'ın Rusya ve güney Slavları hakkındaki yazılarında son derece ender olsa da, maalesef Engels'in şimdi kötü şöhretli yazılarında, Panislavizm makalelerinde de görülebileceği gibi çok daha yaygındır. Engels, Kırım Savaşı sürerken, Nisan 1855'te, *Neue Oder Zeitung*'da "Almanya ve Panislavizm" başlıklı bir makale yayımlamıştır. Burada Çar I. Nikolay'ın, Doğu ve Güney Avrupa'daki çoğu Ortodoks Hıristiyan olan Slavların sempatisini Panislavizm aracılığıyla kazanabileceği ve bu yeni müttefiklerini Avrupa'nın tamamı üzerinde hâkimiyet kurmak için kullanabileceğinden duyduğu kaygıyı ifade etmektedir. Ancak Engels bununla yetinmediği gibi, 1848-1849 olaylarında pek çok Slav'ın devrimcilere karşı ya Rusya'yı ya da Avusturya'yı

desteklemiş olduğu gerçeğini de belirtmez. Güney Slavlarının tamamını karşıdevrimci olarak damgalama yoluna gider.[13] Avrupa'da 1848'den beri yaşanmakta olan bütün çatışmayı, "Panislavizm" ile "şimdiye dek Avrupa'da hâkim olmuş Romalı-Keltik ve Cermen ırkları" arasındaki bir çekişme olarak betimleme noktasına varır (MECW 14, s. 156). Bu yazılar Marx tarafından genel olarak onaylanmış görünse de,[14] her noktada anlaşma halinde olduklarını varsaymak herhalde mümkün değildir.

Engels'in sözü edilen yazıları, daha önce *Neue Rheinische Zeitung*'da yayımladığı bir dizide görülen temaları devam ettirmektedir. *Neue Rheinische Zeitung*'da 13 Ocak 1849'da yayımlanan "Macar Mücadelesi" başlıklı makalesinde, Avusturya'nın, Macaristan'daki devrimci güçlere karşı Slavları kendi tarafında savaşmaya nasıl ikna ettiğini ayrıntılı bir şekilde anlatmakta ve Slavları aşağılayan nitelemelerinde, 1855'te olduğundan da ileri gitmektedir. Orta ve Güney Avrupa'da Almanlar, Lehler ve Macarlar hariç, "irili ufaklı bütün öteki milliyetler ve halklar devrimci dünya fırtınasında çok geçmeden yok olmaya yazgılı olduğundan, bunlar artık karşıdevrimcidirler," diye yazar (MECW 8, s. 230). Engels 1849'daki bu makalesinde o kadar ileri gider ki, "dünya üzerinden silinecek olan yalnızca gerici sınıf ve hanedanlar değildir, gerici halklar da bütünüyle onları izleyecektir," öngörüsünde bulunur. "Ki bu da ileri bir adımdır" (s. 238). Ardından, 15-16 Şubat 1849'da Bakunin'e karşı çıkmış bir polemik yazısı olan "Demokratik Panislavizm"de Engels, "Rus nefreti, Almanlar arasında *başlıca devrimci tutku* olmuştur ve hâlâ öyledir," dedikten sonra, "devrimin düşmanlarının nerelerde toplandığını biliyoruz, bunlar Rusya ve Avusturya'nın Slav bölgeleridir," (s. 378; vurgu metne aittir) diye yazar. Engels ayrıca bu yazıda "Avusturya Slavlarının hiçbir zaman kendilerine ait bir tarihleri olmadığının kanıtını" sunduğunu (s. 371) ve bölgedeki bütün gerçek tarihsel gelişimin Almanların, Macarların ya da İtalyanların gelişiyle başladığını iddia eder.[15]

Engels'in bu yazdıklarında görülen türden bir etnik-merkezcilik biçimine Marx'ın hiçbir yazısında itibar etmemiş olduğu doğrudur. Ancak şu da var ki, Marx, 1850'lerin ortalarında yazdığı yazılarda, Rusya ve halkını tek boyutlu ve aşağılayıcı biçimde betimleme eğiliminde olmuştur.[16] Rusya'ya bakışı, 1858'de ülkede yaşanmaya başlanan devrimci muhalefet çalkantılarıyla birlikte değişmeye başlamıştır. Ancak hikâyenin bu kısmına geçmeden önce, Marx'ın pek çoğu aynı döneme ait olan Çeçenler ve "Yahudi Meselesi" hakkındaki yazılarından birkaç tanesini kısaca gözden geçirelim.

ÇEÇENLER VE "YAHUDİ MESELESİ" ÜZERİNE

Marx, Kırım Savaşı hakkındaki yazılarında, etnik olarak Rus nüfus içinde herhangi bir devrimci duygu bulunduğunu düşünmüyor, ama 1830'lardan beri büyük isyancı önder Şamil'in liderliği altında Rus işgaline karşı güçlü bir direnişi sürdüren Çeçenlerin ve Kafkasya'daki başka Müslüman halkların kararlılık ve azminden sıklıkla söz ediyordu. Marx'ın Çeçen isyancılar hakkındaki yazılarının, günümüz dünyası açısından önemine işaret eden, *Central Asian Survey* [*Orta Asya'ya Bakış*] dergisinin editörü Marie Bennigsen Broxup şöyle diyor: "Karl Marx artık pek moda değil. Çok yazık, çünkü on dokuzuncu yüzyılda Kafkasya'daki savaşa ilişkin değerlendirmeleri, bugün Batı'da Moskova'nın 'Çeçenistan Rusya'nın ayrılmaz bir parçasıdır' iddiasına itibar etmeye fazlasıyla hazır olanlar için hâlâ çok faydalı tarihsel bilgiler sunabilecek mükemmel bir kaynak." ("Un peuple indomptable," ["Boyun eğmeyen bir halk"], *Le Monde*, 4 Ocak 1995).[17]

Marx'ın, Kırım Savaşı başlarken *Tribune*'e yazdığı 8 Temmuz 1853 tarihli bir makalede aktardığına göre, Ruslar tarafından ele geçirilen iki Türk gemisine karşılık, "Şamil, Kafkas boylarının Ruslara karşı başlattığı genel seferberlikte en az 23 top ele geçirerek harikulade bir zafere imza atmıştır." (MECW 12, s. 146) 1853 güzünde yazdığı "Lord Palmerston" başlıklı kitapçığın sonunda

da, el altından Rusya'yı destekleyen Palmerston'un Parlemento'da az bir oyla bir kez daha galip geldiğini belirtmektedir: "Bu on altı oy, ne tarihin sesini bastıracak, ne de Kafkasların '[Rus dışişleri bakanı] Kont Nesselrode'un söylediği [ve Lord Palmerston'un da tekrarladığı] gibi Rusya'ya ait' olmadığını, silahlarının gümbürtüsüyle dünyaya kanıtlayan o dağlıları susturabilecektir." (s. 406)

Marx, 2 Kasım 1853'te Engels'e yazdığı bir mektupta (MECW 39, s. 395) bir kez daha Şamil'in "Rusları tamamen bozguna uğrattığından" söz eder. 25 Kasım'da *Tribune*'de çıkan askerî bir analizde, Engels de, Çeçenlerin, "Kafkasya'nın Tiflis'le Gürcistan'ı Rusya'ya bağlayan ana geçidini" ele geçirerek kazandığı açık zaferin, Osmanlıların Şamil'le bağlantı kurması için fırsatlar yaratacağını yazar (MECW 12, s. 455). Bunu takip eden 7 Aralık tarihli bir makalede ise, Engels, çok şey anlatan bir tavırla, Rus hükümeti ile halkı arasında temelde hiçbir ayrım gözetmeksizin, Çeçen zaferlerinin ışığında şöyle yazar: "Umalım ki ... Rus hükümeti ve halkı bu sayede hırs ve kibirini dizginlemeyi ve bundan böyle kendi işlerine bakmayı öğrenmiş olsun." (MECW 12, s. 476) Marx ve Engels, Kırım Savaşı sırasında yazdıkları bir düzineyi aşkın makalede, Şamil ile savaşçılarının yanı sıra, önce Osmanlıların güçsüzlüğünü, ardından da, İngiliz ve Fransızların Osmanlılara ciddi biçimde omuz vermede ya da onlarla bağlantı kurmadaki başarısızlığını tartışırlar.

Marx, yine bu dönemde, *Tribune*'e yazdığı 15 Nisan 1854 tarihli bir makalede, Osmanlı yönetiminde bulunan Kudüs'te Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler arasındaki ilişkileri ele alır. Rusya, uluslararası alanda, kendini, ister Balkanlarda, ister Suriye, Lübnan ve Filistin'de olsun, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Doğulu Ortodoks Hıristiyanların koruyucusu olarak göstermeye başlamıştı. Marx, Kudüs'teki farklı Hıristiyan zümrelerin hiyerarşik olarak aşağıda, ancak koruma altında bulunan konumuna ve özellikle Hıristiyanlığın farklı kutsal mekânları üzerinde kimin hak sahibi olduğuna ilişkin, "dö-

nüşümlü olarak Latinlerin, Yunanların ve Ermenilerin lehine karar" vererek, Osmanlıların bunları birbirine düşürdüğüne işaret eder (MECW 13, s. 105). Burada en çok baskı gören Yahudilerdir: "Kudüs'te kentin en pis bölümünde oturan ... sürekli olarak Müslümanların baskı ve hoşgörüsüzlüğüyle karşı karşıya kalan Yahudilerin sefalet ve ıstıraplarıyla hiçbir şey boy ölçüşemez." (s. 107-108) Hıristiyanların tarafından bakıldığında, Yahudiler "Yunanlarca hakir görülmüş" ve "Latinlerin zulmüne uğramıştır". Ne var ki, Yahudilerin çektiği sıkıntılara sebep olan yalnızca Doğu Ortodoksları ve Müslümanlar değil, aynı zamanda Batı Avrupalılardır: "İngiltere ve Prusya, 1840'ta, Yahudilerin perişanlığını perçinlercesine, bunları dinlerinden döndürme amacını saklamayan Anglikan bir piskoposu Kudüs'e atamıştır. 1845'teyse bu piskopos korkunç bir dayak yemiş ve hem Yahudiler, hem Hıristiyanlar, hem de Türklerin alay konusu olmuştur." (s. 108)

Ne yazık ki, Marx'ın Yahudiler üzerine sunduğu tartışmaların tamamı böylesi bir duygudaşlık sergilememektedir. Yazılarında kayda değer miktarda Yahudi düşmanı nitelendirmeler göze çarpar. Örneğin, "Feuerbach Üzerine Tezler"de (1845) idealizm ve materyalizm üzerine sunduğu, büyük önem taşıyan "ilk tez"de Marx, Feuerbach'a sadece felsefi açıdan kaba bir materyalist olduğu gerekçesiyle değil, aynı zamanda, "yalnızca pis Yahudi [*schmutzige jüdischen*] görünüş biçimiyle tanımlanmış bulunan" bir *praxis* kavramı geliştirdiği için de saldırmaktadır (MECW 5, s. 6). Bu metin yayımlanmak üzere yazılmamıştı ve Marx'ın yayımlanmamış başka metinlerinde, örneğin Engels'e mektuplarında, Yahudiler'e dair çok daha düşmanca atıflar da bulunmaktadır. Ama Marx, *yayımlanmış* eserlerinde de Yahudiler hakkında son derece sorunlu yorumlarda bulunmuştur.[18] 1843'te yazdığı "Yahudi Meselesi Üzerine" denemede (Marx [1843] 1994; ayrıca bkz. MECW 3, s. 146-174) yer verdiği bu tür dokundurmalar, bu denemede liberal demokrasiye getirdiği derinlikli eleştiriye gölge düşürmüştür ve böylesi dokundurmaları, daha sonra yazdığı başka eserlerde de,

özellikle *Herr Vogt*'ta (1860) bulmak mümkündür.[19] Marx üzerine çalışan birçok uzman, pek de haksız sayılmayacak biçimde, on dokuzuncu yüzyılda, aralarında şair Heinrich Heine gibi Yahudi kökenliler de bulunan seküler radikal aydınların yazdıklarında buna benzer dokundurmaların bolca bulunabileceğini ileri sürmüştür (Rubel, *Oeuvres 3* içinde; ayrıca bkz. Draper, 1978). Yahudi olsun veya olmasın, Marx gibi yirminci yüzyıl öncesi yazarların, bir yandan Yahudilerin siyasi ve yurttaşlık haklarını desteklerken, aynı zamanda, Yahudi yaşam ve kültürü hakkında son derece can sıkıcı, küçümseyici yorumlarda bulunduğuna başkaları da değinerek, bu insanların ortaklaştığı seküler ve asimilasyoncu bakış açısının sınırlılıklarına işaret etmiştir (Traverso, 1994; Jacobs, 1998). Ne var ki, bu meselede hiç kimse, en güçlü Marx savunucuları bile Marx'ın Yahudiler ve Yahudi düşmanlığı konusunda anlamlı, olumlu bir katkı yaptığından söz etmemektedir.[20]

Marx'ın Musevilik ve Yahudiler hakkındaki yorumları şüphe yok ki çok sorunluydu. Bunlar, evrenselliği savunan seküler bakış açısının, tüm dinleri kınarken, böylesi bir reddin egemen bir din üzerinde yarattığı etki ile zulüm gören bir azınlık dini üzerindeki etkisini birbirinden ayırmakta zaman zaman zayıf kalan olumsuz yönünü açığa çıkarıyordu. Gelgelelim, böylesi ifadeler ne kadar sorunlu olsa da, bunlar Marx'ın ulusçuluk ve etnisite üzerine sunduğu tartışmaların genelindeki tipik bir özellik değil, arızi dokundurmalardı. (Bu noktada, işin Marx'ın kendi Yahudi kökenlerine karşı beslemiş olabileceği kişisel çelişkileri içeren psikolojik boyutunu bir kenara bırakıyorum.)

1858-1860 DÖNÜM NOKTASI: "HAREKETİN RUSYA'DAKİ İLERLEYİŞİ BAŞKA HER YERDEN DAHA ÖNDE"

Marx'ın Rusya'ya karşı tavrı, 1858'de yeni Çar II. Aleksandr'ın, serflerin özgürleştirilmesini tartıştığı ve Rus toplumunun, Kırım Savaşı'nın yarattığı korkunç insani ve mali kayıplar yüzünden

sendelemekte olduğu sırada değişmeye başladı. 29 Nisan 1858'de Engels'e yazdığı mektupta, "Rusya'da serflerin özgürleşmesine yönelik hareket, ülkenin geleneksel dış politikasıyla zıtlaşabilecek bir iç gelişmeye işaret ettiğinden, bana önemli görünüyor," diye yazmaktadır (MECW 40, s. 310). Marx'ın Rusya içinde büyük çaplı sınıfsal veya devrimci çatışmalar olabileceğine değinen elle tutulur ilk yorumudur bu.[21]

Bundan iki ay sonra Marx, Rusya hakkındaki yeni bakış açısını kamuyla da paylaşır. 24 Haziran 1858'de Avrupa'daki genel manzarayı değerlendirdiği bir *Tribune* makalesinde, Rusya'da bir "köle savaşı" –serflerin ayaklanması– olasılığını dile getiriyor:

> On yıl önce devrimci eğilimi çok kuvvetli bir şekilde zapturapt altına alan, [İngiltere dışında] bir büyük güç daha var. Kastımız Rusya. Bu kez kendi ayakları altında yanıcı madde birikmiş durumda ve Batı'dan gelecek güçlü bir patlama bunu aniden tutuşturabilir. Bir köle savaşının işaretleri Rusya içinde o kadar belirgin ki, Eyalet Valileri bu alışılmadık huzursuzluğu açıklamak için, Avusturya'yı gizli ajanlarla tüm ülkeye Sosyalist ve devrimci öğretileri yaymakla suçlama dışında söyleyecek bir şey bulamıyorlar. Düşünün, Avusturya'nın devrim ajanı olarak hareket ettiğinden sadece şüphelenilmiyor, Avusturya bununla açıkça suçlanıyor! (MECW 15, s. 568)

Ancak Marx, Rusya hakkında daha önce ileri sürdüğü önermelerle kısmen devamlılık göstererek, Rusya'nın tek başına kendi iç olanaklarıyla bir devrim başlatamayacağını ve Rusya'yı bu yöne itmek için Batı'daki devrimci hareketin (Avusturya monarşisinin değil) etkilerine ihtiyaç duyulacağını ifade etmektedir. Dolayısıyla makalesinin sonuç kısmında "her şey ... Fransa'ya bağlı," diyor (s. 568). Yine de, Rusya'da bir devrim olasılığını teslim etmeye başlaması dahi çarpıcıdır.

Marx, Rusya'da serfliğin kaldırılması hakkında süren tartışmaları, 19 Ekim 1858 tarihli bir *Tribune* makalesinde analiz etmiştir. Burada, II. Aleksandr'ın serfliğin kaldırılması yolundaki önerile-

rine toprak aristokrasisinin pek de sıcak bakmadığını kaydediyor. Prusya'da serfliğin kaldırılmasının ancak Napolyon Savaşları sırasında gerçekleştiğini hatırlatarak, "o zaman bile bu düzenlemenin 1848'de yeniden ele alınması gerekmiştir ve bugün hâlâ, gelecek devrimin çözüm getirmesi gereken bir mesele teşkil etmektedir," diye yazıyor.[22] Çar I. Aleksandr (1801-1825) ve I. Nikolay'ın (1825-1855) saltanatı sırasında özgürleştirme meselesinin, "herhangi insanî bir güdüden değil, devlete ilişkin sebeplerle" öne sürüldüğünü de anımsatıyor. Ayrıca, 1848-1849 döneminde I. Nikolay'ın Avrupa devriminden duyduğu büyük korku yüzünden, "kendi özgürleştirme planlarına sırt çevirerek ateşli bir muhafazakârlık taraftarı haline geldiğini" belirtiyor (MECW 16, s. 52).

Ancak, 1850'lerin sonlarına gelindiğinde yeni Çar II. Aleksandr son derece farklı bir durumla karşı karşıya kalmıştır:

> II. Aleksandr'da mesele artık uyuyan unsurları uyandırıp uyandırmamak değildi. Babasından miras aldığı savaş, sıradan Rus halkının sırtına inanılmaz fedakârlıklar yükledi. ... Üstelik bu savaş, en azından diplomasinin gizemlerinde ustalık sahibi olmaları beklenemeyecek serflerin gözünde, küçük düşme ve mağlubiyetle sonuçlandı.[23] Saltanatını mağlubiyet görüntüsü ve küçük düşmeyle başlattıktan sonra, bir de bunun arkasından savaş zamanında basit insanlara verilmiş sözleri açıkça çiğnemek, bir Çar için bile kalkışılması çok tehlikeli bir operasyondu. (MECW 15, s. 52-53)

Soylular, Rusya gibi otokratik bir ülkede fazla hevesli olmama cesaretini gösterirken,

> kafalarında Çar'ın onlar için yapmaya niyetlendiğinden çok daha abartılı fikirler besleyen köylüler, efendilerin işleri ağırdan almasına gitgide sabredemez hale geldi. Birçok vilayette kundakçıların çıkardığı yangınlar, hafife alınmaması gereken huzursuzluk işaretleriydi. Ayrıca, daha önce Polonya'ya ait olan vilayetlerin yanı sıra Büyük Rusya'da da korkunç manzaralar eşliğinde isyanların çıktığı ve bunun sonucunda soyluların, kırsal bölgelerden, du-

> var ve garnizonların koruması altında, öfkeli kölelerine meydan okuyabilecekleri kentlere göç ettikleri biliniyor. Bu koşullar altında, II. Aleksandr, âyan meclisine benzer bir yapı için resmî çağrı yapmayı uygun gördü. Peki ya bu çağrısı Rus tarihinde yeni bir başlangıç noktası oluşturursa? Ya soylular, serflerin özgürleşmesi konusunda Çar'a verilecek herhangi bir ödünün önkoşulu olarak, kendi siyasi özgürleşmelerinde ısrarcı olursa? (s. 53)

Marx'ın burada işaret ettiği olgu, tam olarak Rusya'da bir devrimci kriz olasılığıdır ve bu birkaç unsurun varlığına bağlıdır: (1) rejimin savaş yüzünden meşruiyet kaybetmesi, (2) aşağıdan gelen bir huzursuzluk ve (3) egemen sınıflar içinde bir bölünme. Tüm bunlar 1789'u akla getirmektedir. Engels ise, 1858 güzünün bu haftalarında, Marx'a yazdığı 21 Ekim tarihli bir mektupta, Marx'ın Rusya içindeki ayaklanmaya yaptığı bu yeni vurguya biraz geriden şöyle katılmaktadır: "Rusya'daki işler son derece iyi bir hal alıyor. Artık Güney'de de karışıklık var." (MECW 40, s. 349)

Ardından, 17 Ocak 1859'da *Tribune*'de yayımlanan "Özgürleşme Meselesi" başlıklı uzun bir makalede, Marx, bu kez hem Çar'ın özgürleştirme önerilerini, hem de Rusya'daki genel durumu daha ayrıntılı bir şekilde ele alıyor. Otokrat hükümdar II. Aleksandr'ın "doğal olarak köylüye ait olan haklar"dan söz etmesi karşısında şaşkınlığını ifade eden Marx, bunu 1789'da dile gelen "insan hakları"na benzetiyor (MECW 16, s. 141). Çar'ın önerileri, serfler için, aristokratları dava edebilmek gibi yeni haklar getirmenin yanı sıra, "aristokrasi için yakıcı bir maddi kayıp" doğuracaktır (s. 142). Toprak sahiplerinin buna yanıtı "oyalama" ve bir "soylular meclisi" talep etmek oldu (s. 144). Marx 1859'da yüzü aşkın yeni edebiyat dergisinin kurulduğuna işaret ederek, Rusya'daki entelektüel kaynaşmaya da dikkat çekiyor. Ardından da, önceki çarların, özellikle 1848'den sonra I. Nikolay'ın serfleri özgür kılma sözlerinden dönmüş olduğunu hatırlatıyor.

Her ne kadar II. Aleksandr artık özgürleştirmeye doğru "süreci ciddi bir biçimde ilerletmeye mecbur kalmış" olsa da, Marx

köylülerin, özgürleşmelerinin "on iki yıllık deneme süresi"ne tabi olması ve efendiler lehine angarya mecburiyeti gibi düzenlemelerin yanı sıra, özgürleşmenin hangi şekli alacağına ilişkin ayrıntıların belirlenmemiş olmasına ne tepki vereceğini merak etmektedir (MECW 16, s. 146). Ayrıca planın bazı kısımlarının, henüz hatları belirsiz olan bir "komünal yönetim" aracılığıyla, geleneksel Rus köy komünü *mir* ya da *obshchina*'nın altını oyacağına değinir:

> 1808-1809'da Prusya'daki kırsal mevzuatın model alındığı – tüm hayatı köy topluluğu tarafından yönetilen, bireysel toprak mülkiyetine dair bir fikri olmayıp, topluluğu, üzerinde yaşadığı toprağın hak sahibi olarak gören Rus köylüsüne tamamen aykırı bir sistem– ve toprak sahiplerinin ellerine teslim edilen, babadan oğula geçen miras hukukuna dayalı bir idare sistemi yaratma uğruna, bu zamana dek Rusya'daki her bir köy topluluğunun sahip olduğu demokratik özyönetim yetkilerini ellerinden alan bu komünal yönetim, yargı ve polis düzenlemesine köylüler ne diyecek? (s. 147)

Marx "1842'den bu yana serflerin, başlarındaki toprak sahipleri ve kâhyalara başkaldırmasının bir salgın halini aldığını" ve Kırım Savaşı sırasında bu "isyanların muazzam ölçüde artmış" olduğunu kaydediyor (s. 147). Bu, aynı zamanda, Marx'ın 1840'lar ve 1850'lerin ortalarında Rus köylülerinin çıkardığı ayaklanmalara ilk değinişidir, zira *Gizli Diplomasi Tarihi* gibi metinlerde bundan hiç söz etmemiştir. Daha da önemlisi, yukarıdaki pasajda Marx, *mir* kurumuna, ilk defa, Rus despotizminin bir dayanağı olarak değil, olası bir devrimci direniş noktası olarak değiniyor.

Marx'a göre, Çar'ın köylüler ve toprak beylerinden gelen baskılar arasında "gidip geleceği muhakkaktır." Ancak serflerin "beklentilerinin zirveye ulaştığı" düşünüldüğünde, ayaklanma olasılıkları çok daha güçlüdür. Fransız Devrimi'nin en radikal halini aldığı dönemle bir benzerlik kurarak, şayet serfler kitlesel bir şekilde ayaklanırsa "Rus 1793'ü kapıda" diye yazar; "bu yarı

Asyalı serflerin terör dönemi, tarihte eşi benzeri görülmemiş bir şey olmanın yanı sıra, Rus tarihindeki ikinci dönüm noktasını teşkil edecek ve Büyük Petro'nun yarattığı göstermelik taklidin yerine, nihayet hakiki ve umumi uygarlığı getirecektir." (MECW 16, s. 147) Böylece, Rusya'nın sonunda gelişerek, Marx'a göre Büyük Petro'nun otoriter modernleşme hamlesinin beceremediği "uygar" bir hale gelmesi, artık sahici bir olasılık olan devrim aracılığıyla gerçekleşecektir.

Bundan bir yıl sonra, 19 Aralık'ta Engels'e yazdığı mektupta Marx daha da ileri giderek, Rusya'daki karışıklığın 1848'den bu yana çarların kazandığı yeni güce "bir karşı ağırlık yarattığını" ileri sürer:

> Hareketin Rusya'daki ilerleyişi Avrupa'daki başka her yerden daha önde. Bir tarafta, Çar'a karşı aristokrasinin anayasacılığı, diğer tarafta, aristokrasiye karşı köylüler. Dahası, Lehlerin Slav-Rus milliyeti içinde eriyip gitmeye hiç niyeti olmadığını nihayet fark eden Aleksandr, korku içinde esip gürledi. Böylece, Rus diplomasisinin son 15 yılda, özellikle 1849'dan sonra kazandığı sıradışı başarılar fazlasıyla telafi edildi. Bir sonraki devrim gelirse, Rusya buna katılmaya mecbur kalacaktır. (MECW 40, s. 552)

Ne var ki, bunların hiçbiri, Marx'ın, mevcut Rus iktidarını dünya siyasetindeki en gerici kuvvet olarak değerlendirdiği uyanık duruşunu gevşettiği anlamına gelmiyordu. Marx'ın 1860'ta basılan uzun polemik çalışması *Herr Vogt*'ta bunu görmek mümkündür. Burada, Rusya tartışmasına ayrılmış olan yirmi sayfalık bölümde, Çar II. Aleksandr'ın "içerideki devrimi geciktirmek için" yurtdışında "fetih savaşlarından" medet umabileceğini yazmıştır (MECW 17, s. 141). Değerlendirmesinin sonunda, Rusya'nın batıya doğru genişlemeye ve herhangi ciddi bir devrimci patlamayı bastırmaya hazır, tehditkâr bir şekilde Almanya'nın kapısında beklediğini ileri sürmüştür.

AVRUPA DEVRİMİNİN "'DIŞ' TERMOMETRESİ" OLARAK POLONYA

Marx Rusya içindeki toplumsal karmaşanın belli belirsiz hatlarını ayırt etmeye başlamadan çok önce, Rus, Prusya ve Avusturya İmparatorlukları içindeki özgül bir çelişkiye –Polonya halkının, bu üç devletin 1795'te gerçekleştirdiği rezilce paylaşımları sonucunda yitirdiği ulusal bağımsızlığını yeniden kazanmak için verdiği mücadeleye– defalarca dikkat çekmişti. Lehlerin davasına verdiği destek, hayatındaki en büyük siyasi tutkulardan biriydi. Marx –ve kendi kuşağının büyük kısmı– için, Polonya'yı desteklemek, tıpkı Rusya'ya muhalefet etmek gibi, demokratik ve devrimci mücadeleyi muhafazakâr hasımlarından ayıran mihenk taşıydı.

Marx'ın Polonya hakkındaki tutkusunun derinliğini gösterecek iki örnek verebiliriz. Birincisi, kişisel görüşlerinin bir göstergesi olarak, 2 Aralık 1856'da Engels'e yazdığı mektupta bulunabilir: "1789'dan bu yana gerçekleşen tüm devrimlerin yoğunluğu ve ayakta kalma gücü, en doğru biçimde, Polonya'ya karşı aldıkları tavırla ölçülebilir. Polonya bunların 'dış' termometresidir" (MECW 40, s. 85). İkinci örnek, Marx'ın, karşı safında yer alanlar tarafından, Polonya davasının bir partizanı olarak görülmesinin boyutlarını ortaya koymaktadır. Şubat 1867'de Marx, *Kapital* için yayıncısıyla bir sözleşme imzalamaya Almanya'ya gittiği sırada, bir Alman gazetesi şu ifadelerle bir haber yapmıştı: "Londra'da yaşayan Dr. Marx ... belli ki kıtayı, bir sonraki 'Polonya ayaklanmasına' yönelik propaganda yapmak için turlamak üzere seçilmiştir." Marx buna, böyle bir haber "olsa olsa polis tarafından tezgâhlanmıştır" diye cevap verince, gazete bir düzeltme yayımlamak zorunda kalmıştır (MECW 20, s. 202).

Marx'ın, yukarıda alıntılandığı üzere Polonya'nın, devrimin "'dış' termometresi" olduğu yolundaki fikirleri şayet günümüz okuyucularına şaşırtıcı geliyorsa, bunun ağırlıklı nedeni,

Marx'ın yalnızca –o sırada köylü Polonya'da henüz var olmayan– işçi sınıfı hareketleriyle ilgilendiğini varsayan yaygın eğilimdir. Marx'ın fikirlerine dair kafa karışıklığının bir diğer sebebi ise, Marx sonrası Marksistlerin Polonya hakkında çok defa farklı fikirler savunmuş olmasıdır. Rosa Luxemburg, Polonya'nın bağımsızlığına doğrudan karşı çıkarak Marx'ın görüşlerine açık bir eleştiri getirmiştir. Bunun birkaç yıl öncesinde, dünyanın önde gelen Marksist kuramcılarından biri olarak kabul edilme yolunda olan Karl Kautsky de, bu kadar radikal şekilde olmasa da bu konuda Marx'la arasına mesafe koymuştu. Kautsky, 12 Kasım 1896'da arkadaşı Viktor Adler'e mektubunda şöyle yazmıştır: "Polonya meselesinde, Marx'ın eski tutumunun artık savunulamaz olduğu kanaatindeyim." (Adler, 1954, s. 221) Lenin ise, en azından kuramsal düzeyde bunu tersine döndürmeye gayret ederek, yeniden Marx'ın eski tutumuna yönelmiştir.[24] Fakat Hitler'le yaptığı 1939-1941 antlaşması sırasında Polonya'yı tekrar bölen Stalin'in yönetimi altında, Polonya milliyetçiliğiyle ilişkili her şey karşıdevrimci bir sapma olarak nitelendirilir olmuş, Marx'ın Rusya ve Polonya hakkında yazdıklarının birçoğu da resmî basımlardan çıkarılmıştır.

Marx'ın Polonya hakkındaki ilk önemli çıkışı, Kasım 1847'de, 1830 Polonya ayaklanmasının yıldönümü için yaptığı bir konuşma olmuştu. Konuşmayı gerçekleştirdiği yer, Londra'da solcu Çartistlerin kurduğu uluslararası bir örgüt olan Kardeş Demokratlar tarafından düzenlenen bir mitingdi. Bu mitingde, Çartist önderler Julian Harney ile Ernest Jones'un yanı sıra İngiliz, Alman, Belçikalı ve Leh işçi militanlarla devrimciler ve Engels'in de konuşmalarına yer verilmişti. Marx, yaptığı kısa konuşmada o sırada tamamlamak üzere olduğu *Komünist Manifesto*'ya yakın bir dil kullanarak burjuvazinin yükselişinden ve proletarya devriminin gelişinden söz etti. Polonya artık kapitalist dünya sisteminin parçası olduğu için, verdiği mücadele de bu bağlamda değerlendirilmeliydi:

> Tüm ülkeler içinde proletarya ile burjuvazi arasındaki çatışmanın en çok ilerlemiş olduğu yer İngiltere'dir. Dolayısıyla İngiliz proleterlerinin İngiliz burjuvazisi üzerinde zafer kazanması, tüm ezilenlerin, kendilerini ezenler karşısında kazanacağı zafer açısından belirleyicidir. Bu sebepten Polonya'nın Polonya'da değil, İngiltere'de kurtarılması gerekmektedir. (MECW 6, s. 389)

Polonya'daki 1794, 1830 ve 1846 ayaklanmaları, ülkenin güçlü komşuları Rusya, Prusya ve Avusturya tarafından şiddetle bastırıldığından, Engels'in söz konusu mitingi özetlediği bir gazete yazısında söylediği gibi, Marx'ın bu konudaki görüşleri "Polonya'nın kurtuluşu için işaret fişeğini İngiltere'nin yakacağı" ve dolayısıyla, Polonya'nın ancak "Batı Avrupa ulusları demokrasiyi kazandığında" kurtulacağı yolundaydı (MECW 6, s. 391). Marx, Engels ve yoldaşları, işçi mücadelesiyle demokrasi mücadelesini birbiriyle yakından ilişkili görüyordu. Zira Jürgen Rojahn'ın (1995) ileri sürdüğü gibi, Avrupa'da, yirminci yüzyıl başladıktan epey sonra bile, "demokrasi" terimi daha çok sol mücadele, işçi sınıfı ve yoksul sınıfların hareketleriyle ilişkilendiriliyordu. Engels, aynı mitingde yaptığı konuşmada, Marx'ın görüşlerini yansıtmanın yanı sıra, Alman devrimcilerinin Polonya karşısındaki özgül sorumluluklarına da değinmişti: "Bir ulus hem özgür olup hem de başka ulusları ezmeyi sürdüremez. Bu nedenle, Polonya Alman boyunduruğundan kurtulmadan Almanya'nın kurtuluşu da gerçekleşemeyecektir." (MECW 6, s. 389)

Şubat 1848'de *Komünist Manifesto* baskıdan çıktı. O zamandan bu yana, "işçilerin vatanı yoktur" ve "ulusal bölünmeler ve halklar arasındaki karşıtlıklar ... her geçen gün biraz daha yok oluyor" (MECW 6, s. 502-503) biçimindeki ünlü ifadeleri, yanlış biçimde, tüm ulusal iddiaların ve hatta milliyet kavramının reddedilmesi olarak yorumlanagelmiştir. Oysa, Marx ve Engels, işçilerin vatanının olmadığını söyledikten sonra, sözlerini ulus meselelerinin hâlâ önemli olduğuna işaret eden bir dille sürdürüyorlar: "Onlarda olmayan bir şeyi alamayız onlardan. Proletarya

önce siyasi hâkimiyeti ele geçirmek, ulusal sınıf durumuna yükselmek, kendini ulus olarak kurmak zorunda[dır]...." (s. 502-503). Dahası, "proletaryanın hâkimiyeti" ile yalnızca sınıf sömürüsü değil, "bir ulusun başka bir ulusu sömürmesi" de son bulacaktır (s. 502-503). *Manifesto*'nun sonunda ise, doğrudan Polonya hakkında yazılmış, metnin içinde belirli bir ulusal harekete atıfta bulunan tek program açıklaması olan şu cümle yer alıyor: "[Komünistler], Polonyalılar arasında bir tarım devrimini ulusal kurtuluşun koşulu yapan partiyi, 1846'daki Krakow ayaklanmasını hayata geçiren partiyi, desteklerler." (s. 518) Şüphesiz, bu ifade, muhafazakâr ya da toprak sahiplerine yaslanan bir milliyetçiliğin eleştirisini içeriyor ve "tarımda devrimi" savunuyor, fakat, aynı zamanda, 1846 Polonya *ulusal* ayaklanması sırasında verilen mücadele türüne çok açık bir destek sunuyor.[25]

Manifesto'nun çıktığı ay, Marx ve Engels, Polonya'nın bu kez 1846'daki ayaklanmasının yıldönümü için Brüksel'de düzenlenen bir törende birer konuşma daha yaptı.[26] Kürsüyü Leh devrimci, Polonya Demokrat Topluluğu'nun önde gelen üyelerinden Joachim Lelewel'le paylaşmışlardı. Marx konuşmasında alaycı bir ifadeyle, tıpkı 1790'larda Polonya'da anayasal demokrasiyi savunanların Rusya, Prusya ve Avusturya'da Jakoben olarak yaftalanması gibi, 1846'daki ayaklanmanın da komünist eğilimler taşımakla itham edildiğini belirtmişti: "Polonya'nın milliliğini yeniden tesis etmeyi istemek komünistlik miydi? ... Krakow devrimi, demokratik bir yönetim kurmak istediği için mi komünisti?" (MECW 6, s. 545). Ardından ciddiyetini takınarak açıkladığı üzere, "Krakow devrimcileri yalnızca toplumsal sınıflar arasındaki politik ayrımları ortadan kaldırmak, farklı sınıflara eşit haklar vermek istiyordu." (s. 545) Oysa Marx'a göre komünizm, "sınıfların varlığının kaçınılmaz olduğunu [*nécessité de l'existence*] reddetmekte, tüm sınıfları ve buna dayalı tüm ayrımları ortadan kaldırmayı istemekteydi [*veut*]" (s. 546). Krakow'daki radikal demokrasi hareketini şu kesin sözlerle özetliyordu:

> Krakow'daki devrimci hareketin başındakiler, ancak demokratik bir Polonya'nın bağımsız olabileceğine ve feodal haklar kaldırılmadan, yani bağımlı durumdaki köylüleri özgür, modern mülk sahiplerine dönüştürecek bir tarım devrimi yapılmadan, demokratik bir Polonya'nın mümkün olmadığına dair derin bir inanç besliyordu. ... Krakow devrimi, ulusal mücadeleyi demokrasi mücadelesi ve ezilen sınıfın kurtuluşuyla özdeşleştirerek, tüm Avrupa'ya harika bir örnek vermişti.

Marx konuşmasını, Polonyalıların özgürlüğünün, "Avrupa'daki tüm demokratlar için bir onur meselesi haline geldiğini," ilan ederek sonlandırmıştı (s. 549).

Engels ise konuşmasında 1830 ayaklanmasındaki aristokrat önderlik ile 1846'dakini kıyaslamıştı –daha önceki "muhafazakâr bir devrim" idi (MECW 6, s. 550). Buna rağmen, 1830 ayaklanmasında bile Lelewel övgüyü hak etmekteydi:

> Egemen sınıfın dar fikirlerine kararlı bir biçimde saldırmış olan bir adam vardı. Cüretiyle Diet [meclis] aristokratlarını ürküten, tam manasıyla devrimci tedbirler önermişti. Kadim Polonya'nın tamamını silahlanmaya çağırarak, böylece Polonya'nın bağımsızlık savaşını bir Avrupa savaşına dönüştürerek, Yahudileri ve köylüleri özgürleştirerek, köylülerin toprak mülkiyetinde hak sahibi olmasını sağlayarak, Polonya'yı demokrasi ve eşitlik temelinde yeniden kurarak, ulusal mücadeleyi bir özgürlük mücadelesine çevirmek istiyordu. ... 1830'da, bu öneriler, gözü kendi çıkarlarından başka bir şey görmeyen aristokrat çoğunluk tarafından sürekli reddedilmişti. Ne var ki, on beş yıllık kölelik deneyimiyle gelişip olgunlaşmış olan bu ilkelerin, Krakow ayaklanmasının sancağına kazınmış bulunduğunu görüyoruz. ... üç yabancı güce aynı anda saldırılmış; aristokrasinin belli çıkarlarını tehdit edip etmediği bir an olsun düşünülmeden, köylülerin özgürleştirilmesi, toprak reformu ve Yahudilerin özgürleşmesi hedeflenmiştir. (s. 550-551)

Engels, konuşmasının sonunda, Lehlerin Rusya'ya başkaldırarak aynı zamanda Prusya monarşisinin sağladığı büyük dış deste-

ğin de altını oyduğunu ve "böylece Alman halkı ile Polonya halkının ayrılmaz müttefikler" haline geldiğini belirtmişti (s. 552).

Marx'la Engels devrime katılmak için Almanya'ya döndükten kısa süre sonra, 1848 yazında Prusya'nın Polonya'da gerçekleştirdiği ilhak eylemlerini onaylamak için Almanya ulusal meclisinde yapılan oylamayı güçlü bir biçimde protesto ettiler. Bu ilhaklar, Lehler Nisan 1848'de ayaklandıktan ve ayaklanma Prusya askerleri tarafından bastırıldıktan sonra gerçekleşmişti. Ağustos ayında, Köln Demokratik Topluluğu'nun Marx'ın başkanlık ettiği bir toplantısında, Marx'ın daha sonra *Kapital*'in I. cildini ithaf edeceği yakın çalışma arkadaşı Wilhelm Wolff, keskin bir dille kaleme alınmış bir kararı okumuş ve kabul ettirmişti. Bu kararın sonuç kısmında, "Alman halkının sağlıklı düşünen bölümü, Polonya ulusuna karşı baskıya taraf olmayacaktır ve buna taraf olması mümkün değildir," deniliyordu (MECW 7, s. 565).

Sonraki birkaç haftada, Engels, *Toplu Eserler*'de basılı elli sayfaya yakın yer tutan Polonya hakkında bir dizi makaleyi *Neue Rheinische Zeitung*'da yayımladı. Bunların birçoğu, Polonya'ya destek verirken bile küçümseyici davranan liberal parlamenterlere karşı kaleme alınmış polemikler içeriyordu. Engels'in tefe koydukları arasında, 1843-1844 yıllarında Marx'la yakın çalışma ilişkisi içinde olup daha sonra kavgalı bir biçimde bozuşan Arnold Ruge de vardı. Engels'e göre, Polonya'nın bölüşülmesi, Almanya'yla Rusya'yı birleştirerek, Almanya'nın tamamına hâkim olmak isteyen Prusyalı muhafazakâr toprak sahiplerini güçlendirirken demokratik hareketi zayıflatmıştı:

> Polonya topraklarının gasp edildiği ilk andan itibaren Almanya Rusya'ya bağımlı hale gelmiştir. Rusya, Prusya ve Avusturya'ya mutlak monarşiyi sürdürme emri vermiş, Prusya ile Avusturya ise itaat etmek zorunda kalmıştır. ... Prusyalı burjuvazinin denetim kurma çabaları ... tamamen, Rusya'nın Prusya'daki feodal-mutlakiyetçi sınıfa sunduğu destek yüzünden başarısızlığa uğramıştır. (MECW 7, s. 350)

Lehler ise son derece farklı bir tavır göstermiştir.

Engels'in savunduğuna göre, daha 1791 gibi erken bir tarihte, Doğu Avrupa'nın tamamı için sonuçları olacak tarım devrimi konusu, Polonya gündeminde yer almış bulunuyordu:

> 1791 Anayasası, Lehlerin, daha o sırada, dış meselelerdeki bağımsızlıklarının aristokrasinin devrilmesi ve ülkede yapılacak bir tarım devriminden ayrı tutulamaz olduğunu açıkça anlamış bulunduklarını göstermektedir. Baltık Denizi ile Karadeniz arasında yer alan büyük tarım ülkeleri, kendilerini ataerkil feodal barbarlıktan ancak tarım devrimi yoluyla, toprak kulluğuna ya da angaryaya tabi bulunan köylüleri özgür toprak sahiplerine dönüştürecek, kırsalda 1789 Fransız devrimine benzer bir devrim yoluyla kurtarabilir. Bütün zirai komşuları içinde bunu ilan eden ilk taraf olma onuru Polonya ulusuna aittir. ... Özellikle 1846 Krakow ayaklanmasından beri Polonya'nın bağımsızlık mücadelesi, aynı zamanda, *ataerkil feodal mutlakiyetçiliğe* karşı –Doğu Avrupa'da demokrasinin mümkün tek biçimi olarak– bir *tarım demokrasisi* mücadelesidir. (MECW 7, s. 351)

Engels, Alman demokratlarının, Almanya'nın Rusya'yla ittifakını sürdürmek yerine Rusya'ya savaş ilan ederek Polonya'yla müttefik olması gerektiğini yazar. "Daha önce Lehlere yöneltilmiş olan bütün suçlamaları çürüten, Polonya destekçilerinin yaptığı hataların kefaretini ödeyen ve tartışmayı yeniden tek gerçek ve doğru temeline oturtan" Polonya delegesi Jan Janiszewski'nin konuşmasına tamamen katıldığını belirtmektedir (s. 366). Yazı dizisini sona erdirirken, Polonya'nın 1772'deki [ilk] bölünmesine ilişkin olarak Rousseau'dan bir alıntı yapar: "Lehleri çiğneyip yuttunuz, ama Tanrı şahidim olsun ki onları hazmedemeyeceksiniz." (s. 381)

Bundan bir yıl sonra, 1849 baharında Marx, *Neue Rheinische Zeitung* için Prusya monarşisini irdeleyen bir makale kaleme almıştır; gazete kapatılmadan önce yazdığı son yazılardan biridir bu. Marx'ın buradaki temel iddiası, o çok beğenilen Büyük

Frederick'in bile, diğerlerinden bir farkı olmadığıdır. Frederick "ataerkil despotizmin mucidi, kamçı cezasından yardım uman bir Aydınlanma dostu"dur; ... Polonya tecavüzünü, 1848 devriminden sonra bugün bile Alman tarihinde kara bir leke gibi duran bu fiili gerçekleştirmek için, Rusya ve Avusturya'nın yanında yer aldığı herkesçe bilinen bir gerçektir." (MECW 9, s. 418-419) Engels ise, Marx'la ikisi Londra'ya kaçtıktan sonra, 1852'de *Almanya'da Devrim ve Karşıdevrim*'i yazarken, Alman liberallerinin devrimin ilk günlerinde Lehlere karşı ihanetinin, Rusya'yı güçlendirmekle kalmadığını, aynı zamanda, "daha sonra Liberal partiyi kapı dışarı edip hareketi ezen aynı Prusya ordusunun yeniden örgütlenme ve toparlanmasının ilk aracı" olduğunu belirtmiştir (MECW 11, s. 45).

Engels, yine aynı dönemde, belki o sırada Avrupa'ya hâkim olan muhafazakârlık yüzünden karamsarlığa düştüğünden, 23 Mayıs 1851'de Marx'a yazdığı mektupta, Lehlerin verdiği mücadelenin önemini abartmış olabileceklerini söylemektedir:

> Üzerinde düşündükçe Lehlerin, ancak Rusya'nın kendisinin tarım devrimine teslim olacağı güne dek belli bir işlevi sürdürebilecek *une nation foutue* [işi bitik bir ulus] olduğu bana gittikçe daha açık görünüyor. O andan itibaren Polonya'nın artık hiçbir *raison d'être*'i [varlık sebebi] kalmayacaktır. Lehlerin bugüne dek tarihe yaptığı tek katkı, kendilerini, hem cesur hem de kışkırtıcı olan aptalca çılgınlıklara kaptırmış olmalarıdır. (MECW 38, s. 363)

Bir sonraki devrimin askerî analizine girişerek sözlerine şöyle devam eder:

> Neyse ki *Neue Rheinishe Zeitung*'da, Lehlere karşı, elbette ülkenin uygun sınırlar içinde yeniden tesisinin kaçınılmazlığı haricinde, bir yükümlülüğe girmedik –bu da ancak bir tarım devrimi olması koşuluyla. ... Sonuç: Batı'da Lehlerin elinden olabildiği kadarını almak, savunma bahanesiyle kalelerine, özellikle Posnan'a Alman kuvvetleri yerleştirip Lehleri kendi hallerine bırakmak ... ve Rusları [bir devrimle] harekete geçirmek mümkün olursa on-

> larla ittifak yaparak Lehleri onlara yol vermeye zorlamak. ... Taş çatlasa 20.000-30.000 adam toplayabilen bir ulusun ses çıkarmaya hakkı yok. Ve Polonya bundan fazlasını toplayamaz. (s. 364-365)

Bu patlama karşısında Marx'ın bilinen bir cevabı bulunmamakta ve Marx hiçbir yazısında benzer duygular ifade etmemektedir. Engels'in olaylara genellikle askerî tarafından baktığına işaret eden Rubel, bu çıkışı, "proleterlerin 'General'ine yaraşır bir yaylım ateş" olarak nitelendirir (*Oeuvres* 4, s. 1352). Gerçekte "General", Marx'ın ailesinin şaka olsun diye Engels'e yakıştırdığı, muhtemelen çocuklar tarafından bulunmuş bir takma ad idi. Ancak Engels bundan sonraki Polonya yazılarında ulusal kurtuluşu kuvvetle destekleyen önceki duruşuna geri dönmüştür.[27]

1850'lerde Marx Polonya meseleleriyle daha az ilgilenmekle birlikte, 1853'te yazdığı "Lord Palmerston" başlıklı kitapçığın bir kısmı, Palmerston'un Polonya'ya karşı ikiyüzlülüğüne ayrılmıştır. Marx burada Palmerston'un "Lehlerin şövalye gibi yiğit bir koruyucusu" rolüne soyunmasına rağmen (MECW 12, s. 358), 1830'da onlara yardım etmek için kılını kıpırdatmadığını yazar. Ardından ilave eder: "Varşova'nın düşüşünden sonra Rusların uyguladığı vahşet hiddetle karşılandığında, [Palmerston] Avam Kamarasına Rus İmparatoru'na büyük şefkatle yaklaşılması tavsiyesinde bulunmuştur." (s. 360) Marx Palmerston'u, ayrıca, 1830'da yaptıkları askerî müdahalenin masraflarını karşılama konusunda Ruslara yardım etmekle suçlar. Aynı şekilde, 1846'da da Polonya'ya karşı görünüşte yakın bir tavır sergilerken, mücadelesine yardımcı olacak her türlü çabaya engel olduğunu ileri sürer.

Marx'ın 1855'te *Neue Oder Zeitung* için yazdığı "Polonya Toplantısı" başlıklı makale, 1850'lerde, içinde etkin siyasi çalışma yürüttüğü sürgün ve emek siyaseti ortamını ortaya koymaktadır. Bu yazıda, Londra'da, Polonya mücadelesini desteklemek için Polonya Dostları Edebiyat Cemiyeti'nin çağrısıyla yapılan bir toplantıda çıkmış olan tartışma anlatılmaktadır. Marx, Edebiyat

Cemiyeti'ni, bir tarafta muhafazakâr Polonya göçmeni "[Adam] Czartoryski'nin destekçileri, diğer tarafta Polonya'ya karşı dostane bir eğilim gösteren İngiliz aristokratları"ndan oluşan bir yapı olarak betimler. Ona göre, Edebiyat Cemiyeti, "Palmerston'un elinde 'Rusya karşıtı' şöhretini canlı tutmasına yardımcı olan kör bir alet"ti (MECW 14, s. 477). Edebiyat Cemiyeti, zaman zaman Palmerston'la ve başka önemli İngiliz siyasetçilerle görüşebilmesi sayesinde, Leh göçmen topluluğu içinde resmîye yakın bir statüye sahip olduğunu iddia etse de, Marx'ın 1847'den beri temas içinde bulunduğu ve daha solcu bir hattı temsil eden Polonya Demokrat Topluluğu, cemiyete şiddetle muhalefet ediyordu. Toplantıyı düzenleyenler, salonun Çartistler, Rusya karşıtı Urquhartçılar ve Polonya Demokrat Topluluğu üyelerince doldurulmuş olduğunu şaşkınlıkla görmüştü. Urquhartçı David Collet, toplantıda, Polonya'ya destek için hazırlanan karar taslağına yönelik olan ve "Lord Palmerston'un 1830'dan 1846'ya sergilediği kalleşçe tavrı" sergileyen bir değişiklik önergesini okumaya çalışmıştı. Önerge, Palmerston'un Polonya desteğinin "sahtekârlık ve göz boyama" olduğunu ileri sürüyor ve onu, Kırım Savaşı'nı, "Rusya'ya zarar vermekten mümkün olduğunca kaçınacak şekilde" yürütmekle suçluyordu (s. 478). Marx yazısında, dinleyiciler arasından "adı bilinmeyen halktan bir gencin" yaptığı etkili bir müdahaleye de değinmekte. Sonra da, dinleyiciler arasında çıkan tartışmanın, toplantıyı, Palmerston ve "özellikle temsil ettiği sınıf için" "bir hezimete" dönüştürdüğü sonucunu çıkarmakta (s. 480). Marx, ayrıca, hükümet yanlısı İngiliz basınının buluşmayı çarpıtan haberler yaparak, ortaya çıkan tartışmayı Rus ajanlarının bir işi olarak göstermelerinden de yakınmaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi, Marx'ın Polonya'ya verilecek desteği "1789'dan bu yana gerçekleşen tüm devrimlerin yoğunluğunu ve ayakta kalma gücü"nü ölçebilecek bir "'dış' termometre" olarak nitelendirmesi de bu döneme rastlamaktadır. 2 Aralık 1856'da Engels'e yazdığı bu mektupta, Marx sözünü şöyle destekler: "Bu

durumu Fransız tarihinde ayrıntısıyla görebiliriz. Biz Almanların kısa devrimci döneminde ve benzer şekilde, Macarlarda da bu son derece barizdir." Marx açısından bu konudaki tek "istisna", Polonya'da tarım devrimi gerçekleştirmeyi başaramadığı ve "ülkeye ihanet eden aristokratları" hoş gördüğü gerekçesiyle Tadeusz Kościuszko'yu suçlayan 1794 Jakobenleridir (MECW 40, s. 85-86). Marx'ın 1856 yılının sonlarında yazmış olduğu mektupların bazıları, bu sırada yoğun bir şekilde Polonya tarihi, özellikle Ludwik Mieroslawski ve Lelewel'in eserleri üzerinde çalışmakta olduğunu gösterir. O sırada defterine kaydettiği Mieroslawski'ye ait alıntı notlarının bir bölümünü Engels'e de göndermiştir.

1858'de, Marx ve Engels birlikte, Charles A. Dana'nın çıkardığı *Yeni Amerikan Ansiklopedisi* [*New American Cyclopaedia*] için, Leh efsanevi savaşçı önder Jozef Bem (1795-1850) hakkında övgü dolu bir bölüm kaleme almıştı. Polonya'ya verdikleri destek konusunda ne kadar ateşli oldukları, bir ansiklopedi maddesinde bile son derece açıktır. Bem'in "hayatının tutkusu Rusya'ya duyduğu nefretti," dedikten sonra, Napolyon ordusunda eğitim aldığı gençlik dönemlerinden söz ederler. 1830 Polonya ayaklanması sırasında sergilemiş olduğu liderliğin sıradışı niteliğini etraflıca ele almakla birlikte, Rusya'nın Varşova'ya saldırısı sırasında uyguladığı, bedeli yüksek bazı hatalı kararlara da değinirler. Yazdıklarına göre, sürgüne kaçmasının ardından, 1848'de "Avusturya Polonya'sında devrim işaretleri ilk kez belirdiğinde" (MECW 18, s. 131) Bem yeniden öne çıkmış, Viyana'ya gittiğinde kendisine devrimci kuvvetlerde bir komuta görevi verilmiştir. Daha sonra, 1848-1849 Macaristan devrimini savunmaya gönderilen Bem, burada bir ordu toplayarak eğitmiş ve "partizan savaşının ve dağ harekâtının" gerçek bir ustası olduğunu göstermiştir (s. 132). Aynı zamanda, milliyet meselesinde yüksek bir siyasi duyarlılık sergilemiştir; Marx ve Engels'e göre, Bem'in "karşıt milliyetler arasında uzlaşma sağlama politikası, elindeki kuvvetleri birkaç ay içinde 40.000-50.000 kişiye çıkarmasına yardımcı

olmuştur." Daha kalabalık ve donanımlı olan Rus ve Avusturya güçleri nihayet üstün geldiğinde, Bem Macaristan'da yakalanmamak için Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmıştır. Burada İslam'a geçtikten sonra sultan tarafından kendisine askerî komuta görevi verilmiş, ancak Batılı güçler, kendisini Rus sınırından uzak tutmaları için Osmanlılara epey baskı yapmıştır. Hummadan ölmeden hemen önce Bem'in yaptığı son işlerden biri, Suriye, Halep'teki "Müslüman halkın 1850 Kasım olayları sırasında bölgenin Hıristiyan sakinleri aleyhine gerçekleştirdiği kimi kanlı aşırılıkları bastırmak" olmuştur (s. 133).[28]

1863 POLONYA AYAKLANMASI: "AVRUPA'DA DEVRİM ÇAĞI YENİDEN AÇILMIŞTIR"

1861'in sonlarında Varşova'da yeniden kitlesel çalkantılar baş göstermiş, olaylar Rus ordusu tarafından sert bir şekilde bastırılmıştı. Durumu yakından takip eden Marx, Engels'e yazdığı birçok mektupta bu konudaki yorumlarını dile getiriyordu. 19 Aralık 1861 tarihli mektubunda, tam da İngiliz kamuoyunun hükümeti Polonya'ya destek verme konusunda sıkıştırdığı sıralarda, Palmerston'un Abraham Lincoln hükümetiyle bir diplomatik kriz çıkarmaktaki esas amacının "dikkati Polonya'dan uzaklaştırmak" olduğunu ileri sürmüştü (MECW 41, s. 336).[29]

1863 Ocak'ında Polonya'da tam bir ayaklanma patlak vermişti. Bunu daha geniş ölçekli bir Avrupa devriminin habercisi olarak gören Marx, 13 Şubat'ta Engels'e şöyle yazmaktadır: "Polonya meselesi hakkında ne düşünüyorsun? Şurası kesin ki, Avrupa'da devrim çağı yeniden açılmıştır. ... Bu kez umalım ki lavlar Doğu'dan Batı'ya doğru aksın." (MECW 41, s. 453) Prusya'nın ayaklanmayı bastırmak için Rusya'nın yardımına koşması üzerine, Marx Engels'in yanıtını beklemeden 17 Şubat'ta bir mektup daha göndererek Engels'le ikisinin Polonya üzerine bir "manifesto" yazmasını önerir:

> Polonya meselesi ve Prusya'nın müdahalesi hakikaten de bizi ses vermeye zorlayan bir bileşim teşkil ediyor. ... Bu amaçla [Alman] İşçi Derneği'nden faydalanılabilir. *Dernek adına* bir manifesto yazıp derhal yayımlamalı. İşin askerî kısmını sen yaz –özellikle, Polonya'da düzenin yeniden kurulmasında Almanya'nın askerî ve siyasi çıkarını. Diplomatik kısmını da ben yazarım. (MECW 41, s. 455)

Marx ayrıca daha uzun bir kitapçık yazarak Almanya'da bir yayıncıya göndermeyi de önerir. Engels her iki öneriyi de kabul eder, fakat 24 Mart'taki mektubunda Marx "olaylar daha ileri bir aşamaya ulaştığı zaman değerlendirmek için" biraz ertelemeyi teklif eder. Ayrıca Prusya'nın rolü üzerine şöyle bir yorum yapar: "Vardığım nokta şu: ... Prusya 'devletinin' (Almanya'dan çok farklı bir yaratık bu), hem şu anki haliyle Rusya *olmadan*, hem de bağımsız bir Polonya'yla *birlikte* varlığını sürdüremeyeceği. ... Prusya devletinin haritadan silinmesi şart." (MECW 41, s. 461-462) Marx 1863 baharı boyunca Polonya kitapçığı için kapsamlı alıntılar toplamış ve kaba bir taslak hazırlamış, fakat Rubel ve Manale'in belirttiğine göre, "üst üste gelen hastalıklar çalışmayı tamamlamasına engel olmuştu." (1975, s. 184)[30] Marx, ayaklanmada Mieroslawski'nin öne çıkan rolü konusunda, nispeten muhafazakâr biri olması, özellikle de Bonapartçı rejimle olan bağları nedeniyle temkinliydi. Engels ise, olayların askerî boyutunun Lehlerin aleyhine gittiği ortaya çıktıkça ayaklanmanın olası şansı hakkında koyu bir karamsarlık dillendirmeye başlamıştı. Ancak Marx, 1863 güzünde dahi iyimserliğini koruyor gibi gözüküyordu; hatta 12 Eylül'de, Engels'e, Polonya'ya gidip Rusya ve Prusya'ya karşı savaşacak bir Alman birliğinin Londra'da kurulmasına yardım etme fikrinden söz etmişti (MECW 41, s. 491-493).

Yine 1863 güzünde Marx, yılın başında önermiş olduğu gibi, Polonya hakkında isimsiz, kısa bir kamusal bildiri yazmayı nihayet tamamlamıştı. Bildiri, Kasım ayında Londra'daki Alman İşçileri Eğitim Derneği tarafından yayımlandı; bu grup içinde,

1840'lardaki eski Komünist Ligi'nde faaliyet göstermiş insanlar da vardı. İngilizce yazılan ve yurtdışındaki Alman işçileri arasında Polonya'ya para toplama amacı güden bildiri, liberal Alman siyasetçileri Polonya'yı destekleme konusundaki yetersizlikleri yüzünden sertçe kınıyor, ayrıca Birleşik Devletler'deki İç Savaş'la da bağlantılar kuruyordu:

> Bu kader anında, Almanya'nın Polonya'ya karşı ihanetini, aynı zamanda Almanya ve Avrupa'ya karşı işlenmiş olan bu ihaneti, yüksek sesle protesto etmek, Alman işçi sınıfının hem Lehlere, hem dış ülkelere, hem de kendi onuruna borcudur. *Polonya'nın Yeniden Kurulması*'nı alevli harflerle kendi sancağına kazımalıdır, zira burjuva liberalizmi bu şanlı hedefi kendi bayrağından silmiştir. İngiliz işçi sınıfı, egemen sınıfların Amerikalı köle sahiplerinin lehine müdahale etmek için üst üste gerçekleştirdiği girişimlere coşkulu kitlesel mitinglerle engel olarak, ilelebet sürecek bir tarihsel onur kazanmıştır. ... Almanya'da polisin yasakları işçi sınıfını Polonya için bu tarz büyük ölçekli protestolar düzenlemekten alıkoyuyorsa dahi, kayıtsızlık ve sessizlikle dünyanın gözü önünde kendisini ihanetin suç ortağı olarak damgalamaya hiçbir şekilde zorlamamaktadır. (MECW 19, s. 297)

Marx, ayaklanma nihayet bastırıldıktan sonra, 7 Haziran 1864'te Engels'e yazdığı mektupta Rusya'nın Kafkasya'daki Çeçen dağlıları mutlak biçimde mağlup edişine de değinerek tarihî bir dönüm noktasında bulunduklarını ileri sürer:

> Rusların Kafkasya'da atmış olduğu ve Avrupa'nın geri kalanının ahmakça bir ilgisizlikle seyrettiği isyan ettirici son adım, onları fiilen başka yerlerde olanlara gözlerini kapamaya mecbur ediyor –ve aslında onlar için bunu kolaylaştırıyor da. Bu iki mesele, Polonya ayaklanmasının bastırılması ile Kafkasya'nın ilhakı, bana kalırsa, 1815'ten bu yana Avrupa'da gerçekleşmiş en önemli iki olay. (MECW 41, s. 538)

Bu noktada, Polonya ve Rusya'nın, Marx'ın Avrupa siyasetine bakışında ne kadar merkezî bir yer tuttuğunu gösteren bu dra-

matik sözler, Marx'ın politikayı sınıf meselesi ve ekonomiye indirgemiş olduğu söylemine alışık okuyuculara şaşırtıcı gelebilir.

Marx, tüm bu acı yenilgilere rağmen, sosyalist hareket için yeni bir çağın doğmakta olduğunu yazmıştır. Riazanov'un ([1927] 1973) belirttiği gibi, Bonapartçı polis devleti Polonya'ya desteğini açıkladığı için, Fransa'da 1863 ayaklanmasını savunan halk mitingleri yapmak mümkün olmuştu. Bunların bazıları, benzer düşüncede olup çok daha büyük Polonya mitingleri örgütlemiş olan İngiliz işçilerle temas kurmasına izin verilen emekçiler tarafından düzenlenmişti. 1863 Temmuz'unda uluslararası bir Fransız işçi delege grubu, Polonya lehine ortak bir gösteri düzenlemek için Londra'ya seyahat izni aldı. Aynı günlerde, Londra'daki Polonya mitinglerinde başı çeken isimlerden George Odger gibi sendika liderleri, Avrupa anakarasındaki işçilerle daha sıkı bağlar kurma kararı aldı. Tüm bunların sonucunda, Eylül 1864'te, Polonya mücadelesinde yer alan emekçilerin ve Marx gibi aydınların önemli roller üstlendiği Uluslararası İşçi Birliği, yani Birinci Enternasyonal kuruldu.

Birkaç hafta sonra, 29 Kasım'da teyzesinin kocası Lion Philips'e yazdığı mektupta Marx, Polonya ve Amerikan İç Savaşı'nın Birinci Enternasyonal'in doğuşuyla ilişkisini kısaca şöyle özetler:

> Parisli işçiler Eylül'de Polonya'yı desteklemek için Londralı işçilere bir temsilci heyeti gönderdi. Bu etkinlikte uluslararası bir İşçiler Komitesi kuruldu. Bu önemsiz bir mesele değil... çünkü aynı insanlar, Londra'da [İtalyan devrimci Giuseppe] Garibaldi'ye yapılan muazzam karşılamanın başında bulunmuş ve St. James Hall'de, [Liberal İngiliz önder John] Bright'ın katılımıyla yapılan dev miting sayesinde, *Birleşik Devletler'le savaşa girilmesini önlemişti*. (MECW 42, s. 47)

Marx'ın 1864 Kasım'ında Enternasyonal için yazdığı ve örgütün programı haline gelen "Açılış Konuşması"nda, ana odak noktasını sermaye ve emek oluşturuyordu. Ancak, konuşmanın

hem başında hem de sonunda İrlanda'ya yapılan güçlü atıflar dikkati çekiyor, ayrıca, işçi sınıfı için, özellikle Amerikan İç Savaşı, Polonya, Rusya ve Kafkasya'ya değinen bir dış siyasetin ana hatları çiziliyordu:

> Avrupa'nın batısını, Atlantik'in öte yakasında köleliğin devamı ve yayılması için yapılacak rezil bir haçlı seferine balıklama dalmaktan kurtaran şey, egemen sınıfların bilgeliği değil, bu sınıfların canice deliliğine karşı İngiltere'deki işçi sınıfının gösterdiği kahramanca direniş olmuştur. Rusya tarafından, Kafkasya'nın kale gibi dağlarının tutsak edilişine ya da kahraman Polonya'nın katledilişine tanık olurken, Avrupalı üst sınıfların sergilediği hayasız destek, yapmacık yakınlık ya da ahmakça kayıtsızlık; başı St. Petersburg'da bulunan ve eli Avrupa'daki her hükümete uzanan o barbar gücün dev boyutlara ulaşan ve hiçbir itiraz görmeksizin gerçekleştirdiği gasplar, işçi sınıfına, uluslararası siyasetin inceliklerinde kendi başlarına ustalık kazanmayı öğretmiştir. ... Böyle bir dış politika için savaşmak, çalışan sınıfların genel kurtuluş mücadelesinin parçasıdır. (MECW 20, s. 13)

ENTERNASYONAL'DE POLONYA VE FRANSA ÜZERİNE TARTIŞMALAR

Lonra'daki Genel Konsey görüşmelerine bakılırsa, Polonya meselesi, Enternasyonal içinde kısa sürede bir dizi tartışma ve anlaşmazlık doğurmuştu. 1864-1865 kışında, Polonya'ya destek eylemlerinin önde gelen eylemcilerinden Peter Fox adlı bir aydın, Enternasyonal adına Polonya hakkında bir bildiri taslağı sunmuştu.[31] Marx'a göre bu taslak Fransa'nın son yüzyılda Polonya'ya verdiği desteği fazlasıyla abartıyordu. Engels'e yazdığı 10 Aralık 1864 tarihli mektupta, Marx bu yanılgıyı radikal İngiliz demokratları arasında sıklıkla görülen "fanatik Fransa 'aşkı'na" bağlamıştır (MECW 42, s. 55). Fox'un taslağını düzelttirme çabasının bir parçası olarak, Marx Aralık 1864 ve Ocak 1865 boyunca, Fransa ve Polonya hakkında notlar hazırlayarak Enternasyonal

için birçok uzun sunum yapmıştır. Bu metinlerden elimizde kalanlar içinde en uzun olanı, Fransa'nın Rusya ve Polonya'ya karşı yürüttüğü siyaseti ayrıntısıyla incelemektedir. Marx, burada, Fransa'nın Rusya'ya karşı on sekizinci yüzyıl boyunca Polonya'ya verdiği desteği, en iyi olasılıkla gönülsüzce yapılmış bir şey olarak nitelendirir. Fransa ve Rusya'nın İngiltere'yle Prusya'ya karşı ittifak yaptığı Yedi Yıl Savaşı'na (1765-1763) değinerek, sonuçlarını şöyle değerlendirir: "Polonya'nın maddi kaynakları tamamen tükenmiş, Rusya Almanya üstünde hâkimiyet kurmuş, Prusya Rusya'nın kölesi haline getirilmiş, [Rus çariçesi] II. Katerina Avrupa'nın en güçlü hükümdarı olmuş ve *Polonya'nın ilk bölünmesi* gerçekleşmiştir." (MECW 20, s. 314; vurgu metne aittir)

Marx'a göre, 1794 Polonya ayaklanması, Fransız Devrimi'ni takip eden savaşlar sırasında, Marx'ın deyişiyle "Anti-Jakoben Savaş"a, Prusya ve Avusturya'nın vereceği desteği sınırlamıştır:[32]

> *1794 baharında* Kościuszko'nun devrimci ayaklanması. Prusya derhal birliklerini Polonya'ya karşı sürdü. Yenildi. *Eylül 1794*'te Varşova'dan geri çekilmeye zorlanırken, aynı sırada Poznan ayaklandı. Ardından Prusya kralı, Fransa'ya karşı yürütülen mücadeleden çekilme niyetini açıkladı. 1794 güzünde Avusturya da birliklerinin bir bölümünü Polonya'ya ayırdı ve böylece, Ren Nehri kıyısı ve çevresindeki Fransız ordularının başarısı kesinleşmiş oldu. ... Tam da Kościuszko'nun yenik düşmeye başlayıp her yerde Fransızların muvaffak olduğu Ekim ve *Kasım* aylarında (1794) Praga bölgesi [Rus General Aleksandr] Suvorov tarafından ele geçirildi, büyük katliamlar oldu vb. (MECW 20, s. 318-319; vurgu metne aittir)

Lehlerin eylemleri devrimci Fransız rejimine fayda sağlarken, diyor Marx, "Fransız Devrimi ve Anti-Jakoben Savaş perdesinin arkasında," Rusya, Prusya ve Avusturya'nın oluşturduğu muhafazakâr kuvvetlerin eliyle, "Polonya ortadan kaldırılıyordu." (s. 319) Arkasından da Marx, Polonya'nın Jakobenler tarafından ihanete uğradığını gösteren Fransızca ve Lehçe birtakım kaynaklardan alıntılar yapar.

Daha sonra, Napolyon'un yönetimi altında, Leh sürgün birlikleri kuruldu. Ancak Marx, 1802 yılında bunların bazılarının, Polonya'da mücadele etmek yerine Haiti Devrimi'ne karşı savaşmak zorunda bırakıldıklarını yazar: "Topların tehdidi altında Cenova ve Livorno'dan gemilere doldurulup Santo Domingo'da mezarlarını bulmaya gönderildiler." (MECW 20, s. 323) Ama başka Polonya birlikleri Fransa'nın 1806'da doğuda Varşova'ya kadar ilerlemesinde büyük rol oynamıştır. Marx, Napolyon'un Polonya'yı olduğu gibi yeniden birleştirme yerine, 1795'te parçalanan Polonya topraklarının büyük bölümünün Rusya'nın elinde kalmasını sağlayacak şekilde, Prusya topraklarında bir Varşova Dukalığı oluşturmasını eleştirir:

> Yeni dukalıktaki *birçok büyük arazi* Napolyon tarafından Fransız generallere hediye edildi. *Lelewel* buna haklı olarak *Polonya'nın Dördüncü Paylaşımı* adını vermektedir. Prusyalılar ve Rusları Lehlerin yardımıyla mağlup ettikten sonra Napolyon, Polonya'yı sanki fethedilmiş bir ülke ve kendi kişisel mülküymüş gibi sırtından attı, üstelik de Rusya'ya doğru. (MECW 20, s. 324; vurgu metne aittir)

1809'da Lehlerin ülkelerinin yeniden kurulması konusunda daha kararlı ve dik bir duruş ortaya koymalarıyla ilgili olarak Marx şunları yazar:

> *Lehler* bu kez dukalığa *Polonya* adının verilmesini talep etti. Çar karşı çıktı. *20 Ekim 1809'da* [Fransız] dış işleri bakanı [Jean-Baptiste] *Champagny*, Napolyon'un emriyle Rus hükümetine bir nota gönderdi, Napolyon'un *Leh ve Polonya isimlerinin* sadece *her türlü resmî belgeden değil, tarihten bile silinmesini* onayladığını bildirdi. Bunun sebebi –Joséphine'den boşandıktan sonra– Çar'ın kız kardeşiyle evlenme teklifini hazırlamakta olmasıydı. (s. 326; vurgu metne aittir)

Marx notlarında, 1812'de Napolyon nihayet Rusya'ya saldırdığında, bunun sebebinin "Polonya'ya karşı herhangi bir gönül

borcu değil," Napolyon'un "Rusya tarafından buna mecbur edilmesi" olduğu sonucuna varıyor. O durumda bile, Napolyon sonunda bir Leh konfederasyonunun kurulmasına izin verdiğinde dahi, "Polonya tarafından Rusya'ya karşı bir ulusal savaş" fikrine karşı çıkıyor (s. 327).

Elyazması taslak bu noktada kesilmekte, ama Marx'ın notları, Enternasyonal'de yaptığı konuşmanın meseleyi 1830 Devrimi ve sonrasına kadar götürdüğü izlenimi veriyor.[33] Napolyon'u eleştirmeye devam ederek, Polonya'ya ihanetlerinin, 1812'de Rusya'ya karşı verilen savaş açısından ciddi sonuçları olduğunu yazıyor. "Dolayısıyla, Napolyon'un Polonya'yı terk etmesinin nedeni, *yaşadığı felaket* değildir;" aksine, Rusya seferindeki "*felaketinin nedeni Polonya'ya bir kez daha ihanet etmiş olmasıdır.*" Marx, Napolyon'un bağımsız bir Polonya ordusu kurulmasına karşı çıktıktan sonra Rusya'yla savaşı sırasında 80 bin Leh askerini kendi *Grande Armée*'sine [*Büyük Ordu*] dağıttığını ve böylece Rusya'ya karşı açılacak ulusal bir savaşa müsaade etmeyi reddettiğini ayrıntısıyla açıklar. Bu durum Napolyon'un, 1815'te geri dönüp Waterloo'da mağlup olduğu dönemdeki tavrıyla benzerlik göstermektedir, zira Marx'a göre, Fransa'da yeniden devrim yaşanması, Napolyon'u yenilgiden daha fazla korkutmaktaydı: "Bu despot, Waterloo'daki hezimetinden sonra Fransa'da gerçek anlamda *ulusal* ve *devrimci bir savaş* çıkmasındansa, Koalisyon'a boyun eğmeyi tercih etmiştir." (MECW 20, s. 490; vurgu metne aittir)

Marx, haşin Restorasyon yıllarından sonra "burjuva hükümdar" Louis Phillippe'i tahta oturtan 1830 Fransız Devrimi'ne ilişkin olarak, "Polonya ayaklanmasının Fransa'yı yeni bir Anti-Jakoben Savaş'tan kurtardığı" fikrindedir. Marx'ın yazdığına göre: "Devrim ve Paris'teki barikatların haberi üzerine Ruslar Fransa'ya yürüme kararı aldı." Niyetleri, Rusya'nın bu amaçla oluşturacağı bir Leh ordusunu kullanmaktı (MECW 20, s. 492). Fakat tam da bu birliklerden başlayarak Polonya'da devrimin

patlak vermesi, Fransa'ya herhangi bir Rus müdahalesinin önünü kesti. Ancak Marx, sonrasında Louis Philippe'in Polonya'ya yardım sözünden döndüğünü ileri sürmektedir. Fikirlerini desteklemek için 1831'de Fransız meclisinde yaşanan tartışmalardan alıntılar da yapıyor:

> Leh ulusu (burada *diplomatik zümre* kastedilmektedir) Fransızların "gönül okşayıcı sözlerine" bel bağlamıştı. Leh generallere, üstü kapalı olarak, şayet Rus ordusuna saldırmayı iki ay geciktirirlerse güvenliklerinin garanti altına alınacağı söylendi. Leh generaller buna uydular -ölümcül bir erteleme- ve Polonya, Rus orduları tarafından değil, Fransa'nın (ve Avusturya'nın) vaatleri tarafından mahvedildi.
>
> *Guizot, Thiers, Périer ve Sébastini'nin* inkârlarına karşılık, *Lafayette,* mebuslar meclisine sunduğu belgelerle: 1) Lehlerin Fransa'ya karşı Rus koalisyonunu bozduğunu; 2) Lehlerin direnişi iki ay daha uzatmasının arkasında Louis Phlippe'in bulunduğunu; 3) Fransa'nın, Belçika'yı korumak için yaptığı gibi, Prusyalıların, esasında Rusya'nın zaferini belirlemiş olan yardımlarını, istese tek bir açıklamayla engelleyebileceğini kanıtlamıştır.
>
> 16 Ocak 1831 tarihli Mebuslar Meclis oturumu:
>
> Lafayette: "Savaş bize karşı hazırlanmıştı, Polonya'nın görevi öncü kolu [*l'avant-garde*] oluşturmaktı; ama bu öncü kol ana gövdeye karşı döndü."
>
> Maugin: "Rusya'nın hamlesini kim durdurdu? Polonya. [Polonya'yı] bizim üstümüze salmak istediler: O ise bizim öncü kuvvetimiz haline geldi ve şimdi biz onu yalnız bırakıyoruz! Pek güzel! Bırakalım ölsün! Evlatları bizim için ölmeye alıştı nasıl olsa." (MECW 20, s. 492-493; vurgu metne aittir)

Daha önce Napolyon'un yaptığı gibi, Louis Phillippe de Leh sürgün birliklerini Fransa'nın bir sömürge savaşında, bu kez Cezayir'de kullanmaya kalkışmıştır. Ancak Lehler bunu Napolyon'un Haiti'de yaptıklarına benzeterek bir kez daha direnmiştir. Marx, bu ihanetlerin Fransız resmî görevlilere ve dip-

lomatlara ait olduğunu, Auguste Blanqui gibi solcu devrimcilerle işçi kulüplerinin "Polonya'nın gerçek dostu" olduğunu eklemektedir (s. 494).

Marx, Enternasyonal'in Genel Konsey'indeki tartışmayı kazanmıştı. 3 Ocak 1865 tarihli toplantının tutanakları, Marx'ın "tarihsel açıdan son derece yetkin bir özet sunarak, Fransa'nın geleneksel dış politikasının Polonya bağımsızlığının yeniden tesis edilmesinden yana olmadığını savunduğunu" belirtmektedir. Buna göre, Fox'un Polonya hakkında hazırladığı konuşmanın "tarihsel gerçeklere uygun şekilde düzeltilmesi" yönündeki önerge, Fox'un da katılmış göründüğü bir oylamada oybirliğiyle kabul edilmiştir (*Birinci Enternasyonal Genel Konseyi* 1962, s. 61-62).

Fransız siyaset kuramcısı Maurice Barbier, 1860'lardaki Marx için, Polonya konusunda "1847-1848'de savunmuş olduğunun tam tersi bir konum benimsemiştir," diye yazıyor. "Önceki dönemde Polonya'nın kurtuluşunu proletarya devriminin bir sonucu olarak görürken, daha sonra özellikle Almanya'da işçi hareketinin gelişmesinin bir koşulu olarak değerlendirmeye başlamıştır." (1992, s. 296) Ancak bundan daha fazlası söz konusudur. 1865-1866 döneminde Marx'ın Polonya üzerine yazdıkları, devrimci hareket ve Enternasyonal içindeki tartışmaları yansıtmaktadır. Marx öncelikle, Enternasyonal'deki yoldaşlarına, kilit önemdeki üç ayrı dönemde –1789-1794 Fransız Devrimi, Napolyon dönemi ve 1830 Devrimi– Fransızların Polonya'ya ihanet ettiğini kanıtlamaya çalışıyordu. Bunu, uluslararası Sol'un içindeki bir tartışmada, bazılarını Fransa'yı tutarlı bir devrimci ülke görme yanılsamasına kapılmış olarak gördüğü Polonya destekçileri arasında yapıyordu. İkincisi, Avrupa'daki devrimci hareketlerin geleceğini hedef alan daha büyük çaplı bir tespitte bulunuyordu. Marx'a göre, Fransız devrimciler Polonya'ya arkalarını dönmekle kendilerini de köşeye sıkıştırmış, hatta yok etmişlerdi; bunun sonucu, ya dış düşmanlar tarafından hezimete uğratılmak ya da ülkede eski sistemin gerçek anlamda kökünü kazımayan çok kısıtlı bir

devrim yapmaktı. Bu ikinci husus, Fransa gibi büyük ve güçlü bir ülkedeki devrimcilerin baskı altındaki Polonya gibi askerî açıdan daha zayıf, ezilen bir ulusun mücadelesini yeterince ciddiye almayı başaramadıkları kritik anlarla ve bu yetersizliğin hem daha güçlü ülkenin içindeki hem de ezilen ulustaki devrimi nasıl başarısızlığa mahkum ettiğiyle ilgiliydi. Kısacası, anlaşılan o ki Marx, [kapitalizmde daha ilerlemiş ülkelerdeki] demokrasi ve sınıf mücadeleleri ezilen uluslarınkiyle bir araya gelmeyi başaramadıkça, ikisinin de –hezimete uğramadıkları durumda– amaçlarını tam anlamıyla gerçekleştirmede başarısız kalacaklarını savunuyordu. Başka tartışmalarda, Birleşik Devletler'deki beyaz işçilerle Siyahların mücadelesi veya İrlandalıların savaşıyla İngiliz işçilerin ilişkisi konusunda da benzer görüşler ileri sürmüştür.

1 Mart 1865'te, Enternasyonal, Lehlerin davasını desteklemek amacıyla kitlesel büyük bir miting düzenlenmesine yardımcı oldu. Enternasyonal'den Fox, Alman emekçi Johann Georg Eccarius ve Fransız aydın Victor Le Lubez mitinge konuşmacı olarak katılmışlardı; ne var ki, İngiliz gazeteleri yalnızca liberal politikacıların konuşmalarına yer vermişti. Almanca basılan İsveçli bir gazetede de etkinliğin yine eksik biçimde aktarılması üzerine, Marx Enternasyonal'in Polonya konusundaki duruşunu özetleyen kısa bir cevap yayımladı:

> *Bay Peter Fox* (kendisi bir İngiliz'dir), *Uluslararası İşçi Birliği* adına "bölünmez ve bağımsız bir Polonya'nın, demokratik Avrupa'nın vazgeçilmez bir koşulu olduğunu ve bu koşul gerçekleştirilmedikçe Anakara'daki devrimci zaferlerin, kısa ömürlü olacağını, ... bunları uzun süreli karşıdevrimci yönetim dönemlerinin takip edeceğini" savunmuştur.
>
> Polonya'nın özgürlüğünün elden gitmesinin ve Rusya'nın fetih politikasının sonucunda Avrupa'nın başına gelen belaların tarihini kısaca özetledikten sonra, Bay P. Fox, *Liberal* partinin bu meselede benimsediği duruşun, adına konuştuğu *demokratik* toplumun tavrına denk düşmediğini belirtmiştir. ... Tam tersi-

> ne, Uluslararası İşçi Birliğinin sloganı: Özgür ve bağımsız bir Polonya'ya dayanan özgür bir Avrupa'dır. (MECW 20, s. 97; vurgu metne aittir)

Bu sözler, Marx'ın, Fox ve destekçileriyle arasındaki ayrılıkları gidermiş bulunduğuna işaret ediyor. Ancak 1866'da, Polonya konusunda bu kez daha şiddetli yeni bir anlaşmazlık çıkacaktır.

PROUDHONCULARLA POLONYA TARTIŞMASI

1865'te Pierre Joseph Proudhon öldüğünde, Marx, Fransız ütopyacı sosyalistin iktisat teorileri hakkında daha önce dile getirdiği eleştirileri tekrarlayan Almanca uzun bir makale yazdı. Burada, bu eleştirilerine ek olarak, Proudhon'un Rusya taraftarı duruşunu sert bir şekilde kınamaktadır: "*Polonya* aleyhine kaleme aldığı son eser[34] –ki Çarın o şanlı görkemi hatırına ahmakça ve küçümseyici bir ilgisizlik [*sinisizm*] sergilemektedir– ... yalnızca kötü değil, aynı zamanda aşağılık olarak değerlendirilmelidir; küçük burjuva bakış açısına uygun bir adiliktir bu." (MECW 20, s. 32)

Bundan bir yıl sonra, Enternasyonal içinde, dili Fransızca olan ve birçoğu Proudhonculardan etkilenmiş bulunan bazı üyeler arasında, Marx'a karşı bir muhalefet oluştu. Bu grup, Proudhon'un, emekçilerin siyasi meselelere bulaşmak yerine kendilerini iktisadi ve toplumsal konularla sınırlaması gerektiği görüşüne bağlı kalarak, güçlü ve özgül bir destek vermek için özellikle Polonya'nın seçilmesine karşı çıkıyor ve emekle ilgili konulara odaklanılmasını istiyordu. Riazanov'un belirttiği üzere, Marx'ın Proudhoncu muhalifleri, "Polonya'nın bağımsızlığını tamamen siyasi bir mesele olarak gördükleri için bu konuyla meşgul olunmasına karşı" idi ([1927] 1973, s. 168). Proudhoncular ayrıca, Enternasyonal'in, çeşitli ülkelerden temsilcilerin katıldığı Londra'daki Genel Konsey biçiminde merkezî bir önderlik çatısı altında bir araya gelmiş örgütsel yapısına da karşı çıkıyordu.

Polonya üzerine çıkan bu ihtilaf, Birinci Enternasyonal'in ömrü boyunca Marx'ın Proudhoncularla yaşadığı en büyük anlaşmazlık olacaktı. Engels'e yazdığı 5 Ocak 1866 tarihli bir mektupta, Polonya'nın, çatışmanın kilit noktasını oluşturduğunu belirtmektedir:

> Uluslararası Birliğe karşı bir süredir bir komplo hazırlanıyor; bu konuda seninle işbirliği yapmamız gerek. ... Mesele Brüksel'deki Proudhoncu takımla ilgili. ... Anlaşmazlığın düğümlendiği asıl nokta *Polonya meselesi*. Bu kalasların [*Bürschen*][35] hepsi Proudhon'la Herzen'in Moskovacı çizgisini benimsemiş durumda. Sana Polonya aleyhinde yazılmış ... önceki makaleleri gönderiyorum, bunları çürütmen lazım... (MECW 42, s. 212-213)

Engels, Enternasyonal'in Polonya konusundaki konumunu savunan bir yazı yazmayı kabul etti; bu onun Enternasyonal'e ilk önemli katkısıydı.

Marx, 15 Ocak'ta Engels'e yazdığı mektupta, Enternasyonal'in Polonya'yı destekleyen duruşuna yönelen eleştirilerin bazılarını uzun uzadıya alıntılıyor. Belçikalı bir gazetede çıkan bu eleştirilere göre, önderler Enternasyonal'in "bir milliyetler komitesine dönüşmesine" izin veriyordu; bu ifade, Marx'ı ve Enternasyonal'in önderliğini, "milliyetler ilkesi"ni benimsemiş olan Bonapartizm ile ilişkilendirmeyi hedeflemekteydi. Marx'ın aktardıklarına bakılırsa, Proudhonculara göre Enternasyonal'in liderleri "Rusya'nın Avrupa üzerindeki etkisine" karşı çıkmakta inat ediyor, ancak "Polonya soylularıyla din adamları onlara hürriyetlerini vermeyi reddederken, Rusya'nın daha yenilerde, Rus ve Leh serflerini özgürleştirdiği" gerçeğini görmezden geliyordu.[36] Sonunda Proudhoncular, Lehlerin Enternasyonal'i ele geçirme tehlikesi olduğunu iddia edecek kadar ileri gitmişti; Marx'ın Engels'e aktardığına göre, Proudhoncular, "Lehlerin *en masse* [topluca] [Genel Konsey'e] girmeyi talep ettiğini ve bunların çok geçmeden büyük çoğunluğu temsil edeceğini" ve ayrıca

Polonyalıların, "işçilerin kurtuluşu meselesiyle ilgilenmeksizin Birliği kendi uluslarını yeniden kurmak için kullanacaklarını" açıkça kabul ettiklerini ileri sürüyorlardı (MECW 42, s. 216-218).

Engels'in "Çalışan Sınıfların Polonya'yla İlgisi Ne?" başlıklı yazı dizisi, 1866 baharında, Enternasyonal'in haftalık yayını *Commonwealth*'te [*Uluslar Topluluğu*] çıktı. Engels burada, Avrupa işçi sınıfı hareketinde Polonya meselesinin tarihsel izlerini sürerek tartışmaya giriş yapmaktadır:

> En başından beri, çalışan sınıflar siyasi hareketlerde ne zaman bir aktör olarak yer alsa, savundukları dış politika [üç] sözcükle ifade edilmiştir –*Polonya'nın Yeniden Kurulması.* Çartist hareketin var olduğu süre boyunca bu böyle olmuştur; Fransız işçileri için 1848'in çok öncesinden beri böyledir; o unutulmaz 1848 yılının 15 Mayıs'ında, "*Vive la Pologne*!" –Çok yaşa Polonya!– haykırışıyla Ulusal Meclis'e yürüdüklerinde böyle olmuştur. 1848 ve 49'da Almanya'da işçi sınıfının yayın organları[37] Rusya'yla savaşılmasını ve Polonya'nın yeniden kurulmasını talep ettiğinde böyle olmuştur. Hatta şu anda da böyledir. (MECW 20, s. 152; vurgu metne aittir)

Engels, ayrıca, "orta sınıf politikacılarının," her ne kadar sempati beslediklerini ifade etmiş olsalar da "1831, 1846 ve 1863'te Lehleri" yalnız bıraktıklarını öne sürer (s. 152). Ne var ki, diyerek sözlerini sürdürür Engels, işçi sınıfının neredeyse oybirliğiyle Polonya'ya verdiği destekte "tek bir istisna" vardır. "Fransa işçileri arasında müteveffa P. J. Proudhon'un ekolüne ait olan küçük bir azınlık" vardır ki, bunlar, "ezilen Polonya'yı sanık sandalyesine oturtarak" kaderinin "hak ettiği gibi olduğunu" söylemektedir (MECW 20, s. 153). Engels ülkenin parçalanma tarihinin üzerinden geçerek Polonya'nın ezilmesinde başlıca aktörün Rusya olduğunu ileri sürerken, Rusya'nın yanı sıra Avusturya ile Prusya'nın rolüne de değinir. Ek olarak, kendisiyle Bonapartçıların "milliyetler ilkesi" arasına mesafe koyarak, söz konusu ilkenin Rusya tarafından, sahip olduğu nüfuzu Panislavizm yoluyla artırmak

için kullanılabileceğini ve kullanılmakta olduğunu savunur. Tarihi olan ve olmayan halklar arasında ayrım yaptığı daha evvelki yaklaşımının kimi yankıları burada da görülebilir, zira bu kez Romenleri "hiçbir zaman tarihi olmamışlar" arasında sayarak dikkate almaz (s. 157). Polonya içindeki sınıf sorununa ilişkin, Engels "aristokrasinin Polonya'yı *gerçekten de* mahvettiğini" ifade etmekle birlikte konuyu derinleştirmemektedir (s. 159). Ayrıca, Polonya tarihinin bir özelliği olan göreli dinî hoşgörüye, özellikle de, "Avrupa'nın diğer yerlerinde eziyet görürken Yahudilerin burada sığınak bulduğu"na değinir (s. 160).

Engels'in bu makaleleri Enternasyonal'de belli bir etki yaratmıştı. Nitekim, Marx 17 Mayıs'ta Engels'e "buradaki Lehler bir sonraki yazıyı bekliyor," diye yazar. Ayrıca Fox'un, "[Polonya'nın] parçalanmasını Polonya aristokrasisinin yozlaşmasıyla ilişkilendirdiğin pasajı" açıktan eleştirdiğini aktararak, bunu kendisinin cevapladığını söyler (MECW 42, s. 277-278). Engels bu sırada Polonya hakkında daha fazla yazmamıştır, ancak bunun sebebi muhtemelen *Commonwealth*'in yazı kurulundaki değişikliklerin, kendisinin ya da Marx'ın burada bir yazı yayımlaması konusunda zorluk çıkaracak olmasıdır.

1867 yılına girilirken, *Kapital*'in son taslağını bitirmek için çalışmalarına gömülmüş olduğu bir sırada Marx, Londra'da, 1863 Polonya ayaklanmasını anmak için Enternasyonal'le Birleşmiş Polonya Sürgünlerinin düzenlediği bir mitingde Polonya üzerine uzun bir konuşma yapmıştır. Burada sözlerine Polonya'nın 1830 Fransız Devrimi'ni koruma konusunda üstlendiği son derece önemli role değinerek başlar:

> Bundan otuz yıl kadar önce Fransa'da bir devrim patlak verdi. ... Gelen tuhaf haberler üzerine Çar Nikolay, atlı muhafızlarını toplayarak onlara kısa, savaş ilanına benzer bir konuşma yaptı ve sözlerini, "*À cheval* [haydi atlara] Beyler" diyerek bağladı. Bu boş bir tehdit değildi. ... Varşova ayaklanması Avrupa'yı ikinci bir Anti-Jakoben Savaştan korudu. (MECW 20, s. 196)

1848'de aynı Çar, I. Nikolay, bu kez Almanya'daki devrime müdahale edememişti, çünkü yine bir Polonya ayaklanmasını bastırmaya odaklanması gerekiyordu. Marx şöyle devam eder:

> Rusya ancak Almanların, özellikle Frankfurt'taki Alman Ulusal Meclisinin Lehlere ihanet etmesinden sonra güçlerini yeniden derleyip toplayarak, 1848 Devrimi'ni son sığınağında, Macaristan'da hançerledi. Üstelik burada bile, savaş alanında üzerine yürüyen son kişi bir Leh, General Bem oldu. (s. 197)

Arkasından Marx, Rusya'nın Polonya'daki tahkimatını, Kafkasya ve Asya'da yaptığı yeni fetihleri ve "Panislav propagandasını" nasıl kullandığını ayrıntılı biçimde sayıp dökerek, bunları devam eden bir dünyayı fethetme emeli olarak değerlendirir (s. 199).

Marx, kimilerinin, II. Aleksandr Rusya'sının serfleri özgürleştirerek "uygar uluslar ailesine girmiş" olduğunu ileri sürdüğünü kaydeder (MECW 20, s. 199-200). Ek olarak, Prusya'nın artan kuvvetinin ya da eli kulağındaki Avrupa devriminin, Rusya'nın gücünü kaçınılmaz olarak kısıtlayacağını savunanların bulunduğunu söyler. Marx bu iddiaların doğruluğundan şüphelidir. Bir kere, serflerin özgürleşmesinin Rusya'yı askerî ve siyasi anlamda daha fazla güçlendirdiğini belirtir: "Ordusu için geniş bir asker havuzu yaratmış, Rus köylülerinin ortak mülkiyetini yok etmiş, onları tecrit etmiş ve her şeyin ötesinde, papa-hükümdarlarına duydukları inancı güçlendirmiştir." (s. 200) Marx, bu pasajda, Rusya konusunda 1858 öncesi tavrına döner görünmektedir. İkincisi, Prusya'nın Rusya'ya bağımlı olmayı sürdürdüğü ve Prusya aristokrasisinin Polonya toprakları üzerindeki egemenliğinin, ona Alman devriminin altını oymak için feodal bir zemin sağladığı görüşündedir. Üçüncüsü, ufuktaki Avrupa devrimine gelince, Marx, 1789'dan beri yaşanmış tüm devrimler gibi, bunun da yine Rus müdahalesi tehdidiyle karşı karşıya kalacağını ileri sürer.

Marx, bir Polonya ayaklanmasının Rusya'yı sarsacağı konusunda hiç tereddüt göstermeden, Polonya'nın Avrupa devrimi için kilit önemini koruduğunu savunmaktadır:

> Avrupa için geriye kalan tek bir seçenek var. Ya Moskova önderliği altında Asya barbarlığı bir [çığ] gibi üzerine dökülecektir, ya da Polonya'yı yeniden kurmak zorundadır ki, kendisiyle Asya arasına böylece koyacağı yirmi milyon kahraman sayesinde, toplumsal yenilenmesini gerçekleştirmek için nefes alacak bir zaman kazanabilsin. (MECW 20, s. 201)

Bu pasaj, "Asya barbarlığı"ndan dem vuran etnik-merkezci diliyle Marx'ın, 1867 gibi ileri bir tarihte dahi, 1840'lar ve 50'lerde Rusya karşısında sergilediği yaklaşımın birçok temel noktasını hâlâ koruduğunu göstermektedir. Açıkça görülüyor ki Marx, Rus otokrasisinin, 1850'lerin sonu ve 60'lardaki krizi savuşturmuş olduğu düşüncesindedir.

POLONYA ÜZERİNE SON YAZILAR

1867'den sonra Marx Polonya meselesini ancak yeri geldiğinde tartışmış, ancak Lehlerin ulusal kurtuluşunu Avrupa devrimci siyasetinin merkezine koymaya devam etmiştir. 1875 Ocak'ında yaptıkları bir konuşmada Marx ve Engels, Leh devrimcilerin "kozmopolit" karakterini vurgularken bu kez Paris Komünü'ne de atıfta bulunurlar:

> Polonya ... *devrimin kozmopolit askeri olarak* savaşmış ve savaşmakta olan tek Avrupalı halktır. Polonya, Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında kan dökmüştür; birlikleri birinci Fransız Devrimi'nin sancağı altında dövüşmüştür; 1830 devrimiyle, kendisini parçalayanların kararlaştırdığı Fransa istilasını engellemiştir; 1846'da Krakow'da toplumsal devrim bayrağının Avrupa'da dikilişini ilk kez o gerçekleştirmiştir; 1848'de Macaristan, Almanya ve İtalya'daki devrimci mücadelede olağanüstü bir rol üstlenmiştir; ve son olarak 1871'de, en iyi generalleriyle en kahraman askerlerini Paris Komünü'ne sunmuştur. (MECW 24, s. 57-58; vurgu metne aittir)

Yukarıdaki metinde 1846 Krakow ayaklanmasını "toplumsal devrim bayrağının Avrupa'da ilk kez dikilişi" olarak niteleyen söylem bir miktar muğlaktır. Bir açıdan, 1846 ayaklanmasının, toprak reformu ile başka acil toplumsal meselelere yönelik son derece demokratik bir hareket olduğu yolunda 1848'de dile getirilmiş iddiaları tekrar etmektedir. Ancak bir diğer açıdan, Avrupa da bir "ilk" olmaktan söz eden bu söylem, daha radikal bir şeyler çağrıştırmaktadır, zira 1789'da Fransa zaten çok büyük ölçekli bir toplumsal devrim geçirmişti. Avrupa'nın ilk toplumsal devriminden söz eden bu söylem acaba Polonya'da 1846'da mevcut olası bir sosyalist boyutu mu akla getirmelidir? Bunun cevabı biraz ileride, Marx'la Engels'in 1880'de Polonya hakkında yaptıkları bir başka konuşmada netliğe kavuşacaktır.

1875'teki konuşmada Marx ve Engels Fransız devrimci hareketinin Polonya'ya beslediği karşılıklı yakınlığı ayrıntılandırırken yine Paris Komünü'nü anarlar: "Mayıs 1848'de Blanqui, gerici Ulusal Meclis'i Polonya lehine yapılacak silahlı bir müdahaleyi kabul etmeye zorlamak için Paris'te işçilerin başında yürümüş, nihayet 1871'de, Parisli işçiler iktidarı ele geçirdiğinde, Polonya'yı, kuvvetlerinin liderliğini evlatlarına emanet ederek onurlandırmıştır." (MECW 24, s. 58) Marx bu hususu, ayrıca, Paris Komünü hakkındaki övgüyle anılan *Fransa'da İç Savaş* başlıklı broşüründe de vurgulamıştı.

Kasım 1880'de, 1830 Polonya devriminin ellinci yıldönümü için Cenevre'de yapılan bir mitingde, Marx ve Engels geniş bir Avrupa devrimi açısından Polonya'nın ne kadar merkezî bir yer tuttuğunun yeniden altını çizdiler. Bu sırada, 1848'de *Komünist Manifesto*'da da ayrı bir yer verdikleri daha radikal yapıdaki 1846 devrimini de ele aldılar. Fakat 1880 yılına gelindiğinde, İngiltere'deki Çartist hareket gibi 1846'daki bu ayaklanmayı da sosyalist devrimin bir habercisi olarak nitelendirerek, 1848'deki görüşlerinin epey ötesine geçtikleri görülmektedir:

> Zaten, 1840'tan itibaren, İngiltere'nin mülk sahibi sınıfları, işçi sınıfının ilk militan örgütlenmesi olan Çartist partiye karşı koyabilmek için orduya başvurmak zorunda kalmıştı. Ardından 1846'da, bağımsız Polonya'nın son sığınağı olan Krakow'da, sosyalist talepleri ilan eden ilk siyasi devrim patlak verdi. (MECW 24, s. 344)[38]

1846 Polonyası sosyalizmle doğrudan ilişkilendirilirken, Çartist hareket, küresel anlamı daha az vurgulanarak, militan bir işçi hareketi olarak nitelendiriliyor. 1846 Krakow ayaklanmasının, bu şekilde, "sosyalist talepleri" olan "ilk" devrim olarak nitelenmesi yeni bir durumdu, zira daha önce aktardığımız üzere, Marx, 1848'de Polonya üzerine yaptığı konuşmada, onun radikal demokratik tarım programına göndermede bulunmuş, ama sosyalist bir yönelimin varlığını açıkça reddetmişti.

1846 ayaklanmasının niteliği hakkında Marx'ın düşüncesindeki bu değişim, yüksek olasılıkla, Rusya'da komünist bir devrimin, Avrupa'da daha geniş bir sosyalist dönüşüm gerçekleşmesi için bir başlangıç noktası oluşturabileceği ihtimalini değerlendirmeye başladığı son dönem Rusya yazılarıyla bağlantılıydı. Altıncı Bölümde tartışılacağı üzere, Rusya hakkındaki bu düşüncelerini, ilk kez Mart 1881'de, devrimci siyasi göçmen Vera Zasuliç'e yazdığı bir mektupta dile getirmişti; Cenevre'deki Polonya mitinginde yaptığı konuşmadan yalnızca dört ay sonraydı bu. Rusya'da olası bir komünist devrim konusu 1880 Polonya konuşmasında gündeme getirilmezken, Rusya'yla ilişkili olarak 1848'den ayrılan bir nokta daha bulunmaktadır. 1840'lardan farklı olarak Rusya artık muhafazakârlığın kalesi olarak görülmemektedir. Aksine, 1880'deki bu Polonya konuşması, Polonya ile destekçilerinin gösterdiği devrimci çabaların "Rus kardeşlerimizin eşsiz çabalarıyla buluşması" ümidini dile getirmektedir (MECW 24, s. 344-345).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Irk, Sınıf ve Kölelik: İkinci Amerikan Devrimi Olarak İç Savaş

Biraz önce gördüğümüz gibi, 1850'lerin muhafazakârlığı geriledikçe, 1860'larda, Avrupa ve Kuzey Amerika'da yeni mücadeleler boy göstermekteydi. Marx için bu çok zengin ve yaratıcı bir gelişim dönemi olmuştu; 1867'de *Kapital*'in I. cildini tamamlayıp yayımlamış, ayrıca ölümünden sonra basılan bu eserin II. ve III. ciltleri ile *Artı Değer Teorileri*'nin taslağını büyük ölçüde ortaya çıkarmıştı. Marx yine bu yıllarda, 1849'da Almanya'yı terk edişinin ardından siyasi eylemcilik açısından en yoğun dönemini yaşamış, sonradan Birinci Enternasyonal adıyla anılacak olan Uluslararası İşçi Birliğinin kuruluşunda ve önderliğinde yer almıştı. 1860'larda, birçok ülkede, yeni sınıf çatışmalarıyla birlikte ulusal ve ırksal baskılara karşı önemli girişimler de ortaya çıkmış durumdaydı.

Marx'a göre, Birleşik Devletler'deki 1861-1865 İç Savaşı, hem Birleşik Devletler'de hem de Britanya'da beyaz emekçileri köleliğe karşı bir konum almaya zorlayan, yüzyılın insan özgürleşmesi uğruna gerçekleştirilmiş en büyük mücadelelerinden birini oluşturuyordu. 1867'de, *Kapital*'in önsözünde, Amerikan İç Savaşı'nın, gelecekteki sosyalist devrimlerin habercisi olduğunu yazmıştı. Bu savaşı, yalnızca siyasi düzenlemeleri değil, sınıf ve mülk ilişkilerini de değiştiren toplumsal bir devrim olarak görü-

yordu.[1] Dahası Marx, köleliğin kaldırılması konusunda Abraham Lincoln'ün temkinli tavrına karşı radikallerin yanında yer alıyor, ayrıca, Kuzey'e desteği, Sol'un sınanmasında bir mihenk taşı olarak görüyordu.

Marx'ın İç Savaş üzerine yazdıklarına İngilizce basılmış tek ciltlik iki ayrı derlemede yer verildiğinden, erişimleri çok kolay olsa da, (Marx & Engels, 1937; KML_2), kuramsal literatürde bunların üzerinde fazlaca durulmadığını görüyoruz; oysaki bu yazılarda Marx, hararetli tartışmalara konu olan bir meseleyi ele almaktadır: sınıf ve ırk arasındaki kesişimler. Bu yazılar üzerine yapılan tartışmalarda, bu durumun nedeni az çok aydınlanıyor, zira anlaşılan o ki, zaman zaman bu yazılar, Marx'ın ilgilendiği başlıca konuların ya da hatta temel kavramların dahi dışında görülmüştür. Ne var ki, bana kalırsa, bu kitapta da savunduğum gibi, Marx'ın temel kavramları ve ilgi alanları konusundaki fikirlerimizi bir parça elden geçirmemiz gerekiyor.

1913'te Alman göçmeni sosyalist Hermann Schlüter, *Lincoln, Emek ve Kölelik* [*Lincoln, Labor, and Slavery*] adlı kitabında, Marx'ın Amerikan İç Savaşı hakkında yazdıklarının bir bölümünü ele almıştır. Marx ve İç Savaş'la ilgili temel bazı hususları ilk ortaya atan Schlüter olmakla birlikte, çalışmasında kimi önemli boşluklar bulunmakta, özellikle dönemin ırklar arası ilişkileri konusunda herhangi bir yorum yapmaktan kaçınmış olduğu göze çarpmaktadır.[2] 1930'lardaki Bunalım sırasında yeniden ayağa kalkan işçi hareketinde Siyah ve beyaz işçiler daha önce hiç olmamış bir şekilde yan yana gelince, aynı zamanda ırkçılığa karşı önemli bazı mücadeleler de verildikçe, bu ilişkiler bir parça daha yoğun bir biçimde ele alınmıştır. Daha sonra Rusya tarihi hakkında çalışmalar yapacak olan Bertram Wolfe, Marx'ın İç Savaş yazılarını, 1934'te, *Marx ve Amerika* başlıklı bir kitapçıkta ele almıştır. Kısa bir süre önce Wolfe, Rusya'da Nikolay Buharin'in Sağ Muhalefetiyle bağlantılı "Lovestone'cu" hizbin bir üyesi olduğu gerekçesiyle Komünist Parti'den atılmıştı. Wolfe, Marx'ın

İç Savaş yazılarını Amerika'nın "istisnai" olduğu teorisiyle ilişkilendirmektedir; bu teoriye göre, Avrupa tarzı bir sınıf ayrımı olmayışı, Birleşik Devletler'e kendine özgü bir toplumsal yapı kazandırmış, bu çerçevede, "yerli ve ülke dışında doğmuş" işçilerin farklı statülere sahip olması, tüm kapitalist toplumlarda görülen vasıflı olan işçilerle olmayanlar arasındaki ayrımı daha da ağırlaştırmıştır (1934, s. 22). Wolfe burada Marx'ın, mağlup edilen Güney'in Radikal Şekilde Yeniden Yapılanması konusundaki görüşünü, bunun "Güneyli egemen sınıfın yok edilmesi, arazilerinin bölünmesi, toprağın bunu işleyenlere, yani serbest bırakılmış kölelerle yoksul beyazlara dağıtılması ve Siyahlar için toplumsal, ekonomik ve siyasi anlamda tam bir eşitlik sağlanması"nı içermesi nedeniyle, uzun uzun övmektedir (s. 17). Ne yazık ki, Schlüter gibi Wolfe'un da, gününün ırklar arası ilişkilerine dair söyleyecek pek bir sözü yoktur. Ayrıca Wolfe'un, Marx'ın *Kapital* gibi önde gelen kuramsal çalışmalarının Birleşik Devletler'e uygulanamayacağı düşüncesini beraberinde getiren Amerika'nın istisnailiği görüşü, Marksist geleneğin dışında bulunan bazıları, özellikle sosyolog Seymour Martin Lipset tarafından benimsenmekle birlikte, Marksistler arasında pek de alıcı bulmamıştır.

Bundan bir yıl sonra, Afrika kökenli Amerikalı sosyolog W.E.B. Du Bois, Marx'ın İç Savaş yazılarına dayanarak *Amerika'da Siyahi Yeniden Yapılanma* [*Black Reconstruction in America*] ([1935] 1973) adlı bir çalışma yayımladı. Burada Du Bois, beyazların ırkçılığının, emekçilerin özgürleşme çabalarını körelttiği görüşünü savunmaktadır:

> Beyaz işçilerin yukarı doğru hareketi, deri rengine dayalı kâr savaşlarıyla ihanete uğratılmıştır. ... Gerçekte, bugün beyaz işçi sınıfının tüm dünyada içinde bulunduğu acıklı durumun izi, doğrudan doğruya, modern ticaret ve sanayinin üzerinde kurulduğu ve 1863'te kısmen ortadan kaldırılıncaya dek, özgür emekçiler için bir tehdit oluşturmaya devam etmiş olan Amerika'daki Siyahların köleliğine dek sürülebilir. Kapitalizmin kurup devam

> ettirdiği renge dayalı kast sistemi, beyaz işçiler tarafından da benimsenmiş, ilerletilmiş ve onaylanmış, sonuç olarak her yerde beyaz olmayan işçiler beyazların kârına tabi kılınmıştır. Böylece, beyaz emekçinin inadı yüzünden, dünya işçilerinin çoğunluğu, demokrasiyi mahveden ve en mükemmel meyvelerini Dünya Savaşı ve Bunalım'la veren bir sanayi sisteminin temeli haline gelmiştir. ([1935] 1973, s. 30)

Du Bois, beyaz emekçilerin İç Savaş sonrasında Siyahların mücadelesini layıkıyla desteklemekten geri durmasının, ikinci Amerikan Devrimi niteliğindeki bu olayın kazanımlarını güdük bıraktığını vurgulamaktadır. Aynı zamanda Du Bois, Siyah emekçilerin, kuzeyli radikal aydınların ve beyaz emekçiler içindeki bazı unsurların bir araya gelip, "kökünü kazıma demokrasisi" [*abolition democracy*] adını verdiği şeyi oluşturdukları uğrakları da ele alır. Du Bois'ya göre bunlar, geleceğe aktarılacak ilerici bir miras oluşturmaktadır.[3]

Bu arada, Du Bois Komünist Parti'yle yakınlaşmış, partinin yayınevi, 1937'de, Marx ve Engels'in konuyla ilgili tüm yazılarını toplayan *Birleşik Devletler'de İç Savaş* [*The Civil War in the United States*] başlıklı bir derleme yayımlamıştı. Derlemeyi hazırlayan (ve "Enmale" –Engels, Marx, Lenin– takma adıyla yayımlayan) Richard Morais, emek tarihçisi ve felsefeciydi. Morais, açık sözlü giriş yazısında, Marx'ın İç Savaş yazılarını, uluslararası alanda faşizme, Amerika'da ise Franklin Delano Roosevelt'in getirdiği Yeni Düzen'i baltalamak isteyen "aşırı gerici siyasi gruplara, profesyonel vatanseverlere ve büyük patron Bourbonlara [muhafazakârlara]" karşı verilen dönemin demokrasi savaşıyla ilişkilendirir (Marx & Engels, 1937, s. xxv). Morais'e göre Marx, beyaz emekçilerin İç Savaş'tan hem önce hem de sonra Siyahların mücadelesini desteklediği görüşündeydi. Bu yaklaşım, işçi sınıfı içindeki ırkçılık sorununu neredeyse tamamen bir kenara atıyordu. Ancak Morais'in yayın hazırlayıcılığı ve düştüğü notlar görece nitelikliydi ve bu sayede, Marx'la Engels'in İç Savaş yazılarının

yeterince güvenilir bir basımı, ilk defa geniş bir okuyucu kitlesinin erişimine açılmış oldu.

II. Dünya Savaşı sırasında, Komünist Parti'nin sol kanadında Troçkist hareket içinde yer alan Karayipli Marksist felsefeci ve kültür eleştirmeni C.L.R. James ile Rus-Amerikalı Marksist felsefeci ve iktisatçı Raya Dunayevskaya, ırk ve sınıf diyalektiğini Amerikan tarihinin merkezine yerleştiren yeni bir Marksist çerçeve geliştirdi. İkili, ayrıca, kendi başına Siyahların mücadelesinin, İç Savaş dönemi ya da 1930'lar gibi kritik dönüm noktalarında, Amerikan toplumunu derinden sarsarak Siyah ve beyaz emekçilerin bir araya gelişini tetiklediğini savunuyordu. Örneğin James, 1943'teki çalışmasında, Marx'ın, kölelik karşıtı beyazlar, Ortabatı Amerika'nın beyaz çiftçileri ve Afrikalı Amerikalılar arasında bir ittifak kurulması yolundaki düşüncesini öne çıkardı. James, İç Savaş yazılarında Marx'ın, Ortabatı'daki "özgür çiftçilerin" "Mississippi nehrinin ağzını kötü niyetli bir iktidarın eline vermeyeceklerinden, Güney'den gelen saçmalıklara pabuç bırakmaya hazır olmadıklarına" "işaret ettiğini" belirtmektedir. James'e göre, İç Savaş arifesindeki "burjuva ürkekliği" bu sayede aşılmıştır (1943, s. 339).

Hümanist bir Marksist olarak kendi başına çalışmalarını sürdüren Dunayevskaya, daha sonra, *Marksizm ve Özgürlük* [*Marxism and Freedom*] adlı kitabında ([1958] 2000) Marx'ın Amerikan İç Savaşı hakkındaki yazılarını görece uzun bir incelemeye tabi tutmuştur. Öncelikle bunları, "Marksizmin Amerikan kökleri"nin bir parçası olarak görür. Özellikle, Marx'ın köleliğin kaldırılmasını talep eden radikallere duyduğu yakınlığa ve Lincoln'ün köleleri özgürleştirmeyi ağırdan alışı ile Siyahlardan oluşan askerî birlikleri kullanmaktaki gönülsüzlüğünü hedef alan eleştirilerine vurgu yapmıştır. İkincisi, Marx'ın İç Savaş yazılarını Enternasyonal'le ilişkili olarak değerlendirmektedir: "Birinci Enternasyonal, İç Savaş'ın yarattığı etki, Avrupalı işçilerin buna yanıtı ve Polonya ayaklanmasının sonucunda doğdu."

([1958] 2000, s. 83) Üçüncüsü, Marx'ın Amerikan İç Savaşı hakkında yazdıklarını, devrim teorisinin bir başka örneği olarak Paris Komünü yazılarının yanına yerleştirir, ancak ilk örnekte, ırk ve sınıf boyutlarının iç içe geçtiğini belirtir. Nihayet, İç Savaş yazılarının *Kapital*'in I. cildiyle önemli bağlantıları olduğunu kaydeder. *Kapital*'in metninde İç Savaş'a yapılan kısa ama temel önemdeki göndermelere ek olarak, Dunayevskaya, savaş ve sonrasındaki sürecin, Marx'a, başyapıtına "İş Günü" hakkında bir bölüm ekleme yolunda ilham verdiğini ileri sürmüştür (Bu konuda daha geniş bir tartışma için bkz. Beşinci Bölüm).[4]

Marksist gelenekten gelen bazı yazarlar, büyük sermayenin hâkimiyetinde olmasına karşın, Marx'ın Kuzey'e tereddütsüzce verdiği desteği kabullenmekte zorluk yaşamıştır. Wolfe ve Morais, Marx'ın İç Savaş yazılarıyla liberalizm arasında kimi ortaklıklar bulmuş, diğer yandan Du Bois, James ve Dunayevskaya ırk ile sınıf arasında yeni bir diyalektik keşfetmiş olsa da, 1960'lara gelindiğinde başka isimler bunları Marksizme temelden aykırı bir savrulma olarak gözden çıkarmaya hazırdı. 1968 yılında, tanınmış Marksist tarihçi Eugene Genovese, konu İç Savaş'a gelince "Marx, Engels ve başka birçok Marksistin liberalizme gerilemesi[ni]" sert bir şekilde kınamıştır. Genovese'e göre, Marx'ın "köleliğe duyduğu yakıcı nefret ile Birlik'in mücadelesine taraftarlığı, muhakemesini etkiledi." (s. 321) Kısacası, Marx'ın İç Savaş yazıları Genovese'in Marksizme ilişkin indirgemeci anlayışıyla örtüşmüyordu, dolayısıyla da Marksist sayılamazdı.[5]

1972'de Saul Padover, Marx'ın yeni bir derlemesinden oluşan *Karl Marx Kitaplığı*'nı [*The Karl Marx Library*] (bundan sonra KML kısaltmasıyla anılacaktır) yayımladı. İç Savaş yazılarının önemli bir bölümü, Birleşik Devletler üzerine oluşturduğu ciltte (KML_2) yer alıyordu; bunların Almanca yazılmış olanları ise tekrardan (ve bu kez daha incelikli bir şekilde) çevrilmişti. Önsözde Padover, Wolfe ile benzer bir telden çalarak, Marx'ın Lincoln'e yönelttiği keskin eleştirileri hafifserken, Amerikan demokrasisi-

ne takdirini vurguluyordu. Ayrıca, Marx'ın 1851'den 1862'ye kadar *Tribune*'e yazdığı makaleleri ayrıntılı biçimde değerlendirerek Birleşik Devletler meselesiyle ilgisinin boyutuna yeni bir ışık da tuttu.[6]

Bu farklı yorumları akılda tutarak, şimdi doğrudan doğruya Marx'ın kölelik ve İç Savaş hakkındaki yazılarına bakabiliriz.

"ARTIK İŞARET VERİLDİ": BİR DÖNÜM NOKTASI OLARAK İÇ SAVAŞ

Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*'da kapitalist gelişmeyi kaba çizgileriyle özetlerken köleliğe hiç değinmemiştir. Oysa bir yıldan biraz fazla bir zaman önce, Rus bir dostuna, Pavel V. Annekov'a yazdığı 28 Aralık 1846 tarihli bir mektupta, Marx, kölelik ve kapitalizmin yakından bağlantılı olduğunu ileri sürmüştü. Fransızca yazdığı bu mektupta "Surinam, Brezilya ve Kuzey Amerika'nın güney bölgelerindeki Siyahların [*des Noirs*] köleliği"nden söz eder (MECW 38, s. 101). Mektupta sözlerine şöyle devam etmektedir:

> Dolaysız kölecilik, tıpkı makineler, kredi vb. gibi, günümüz sanayiciliğinin üzerinde döndüğü mili oluşturur. Kölelik olmadan pamuk, pamuk olmadan da modern sanayi olmazdı. Sömürgeleri değerli kılan köleliktir, dünya ticaretini yaratan sömürgelerdir, büyük ölçekli makine sanayisi için gereken koşul ise dünya ticaretidir. ... Dolayısıyla kölelik, en üst derecede önem taşıyan bir iktisadi kategoridir. (s. 101-102)[7]

Marx'ın ırk konusunda yetersiz kaldığı noktaları eleştirmiş isimlerden Afrikalı-Amerikalı toplumsal kuramcı Cedric Robinson, Marx'ın burada "köle emeği ile sanayileşme ilişkisini betimlemede, hem kalıcı, hem de bir ölçüde yön verici bir tespitte bulunduğu"nu kabul etmektedir: "Negro'yu, yani kölelikten başka bir şekilde kullanılamayacak beyinsiz bir yük hayvanını yaratan kurgu, on altıncı yüzyıldan bu yana, Batı'nın gelişiminin

ekonomik, teknik ve finansal ihtiyaçlarıyla yakından bağlantılı olmuştur." ([1983] 2000, s. 81)

Marx, ayrıca, ekonomi politik üzerine geliştirdiği eleştiriyi açıklayan basılı ilk çalışması "Ücretli Emek ve Sermaye"de de (1849), köleliğe kısaca değinmektedir. Önce, o dönemde Siyahların köleliğe yazgılı olduğu yolundaki yaygın varsayımı şöylece özetler: "Negro köle nedir? Siyah ırktan bir adam. Şu ya da bu açıklama, hepsi iş görür." Ardından ilave eder: "Bir Negro, Negro'dur. Onu *köle* yapansa yalnızca belli ilişkilerdir." (MECW 9, s. 211)[8] Ancak, İç Savaş'a dek Yeni Dünya'daki kölelik konusuna fazla ilgi göstermemiştir.

Marx'ın köleliğin kaldırılması konusunda sergilediği güçlü duruş bütün sosyalistlerin paylaştığı bir şey değildi; Birleşik Devletler'deki Alman siyasi göçmenlerin tavrı bunu doğrulamaktadır. 1840'larda, Hermann Kriege gibileri, köleliğin kaldırılmasını savunanlara açıktan muhalefet ederken, Wilhelm Weitling gibi bazıları ise, kölelik konusunda suskun kalıyordu. Fakat 1854'e gelindiğinde, yeni kurulmuş olan ve başında Marx'ın New York'taki yakın çalışma arkadaşı Joseph Weydemeyer'in bulunduğu *Arbeiterbund* (İşçiler Ligi), nihayet sessizliği bozarak Batı'da köleliği yasallaştıran Kansas-Nebraska Yasası'na karşı çıkmıştı. Grubun resmî bir kararla ifade ettiği üzere, bu yasa tasarısı "köleliğin daha da genişletilmesine izin veriyor" ve dolayısıyla, buna destek veren herkes "halka ihanet etmiş oluyor"du. Karar ayrıca şunu beyan ediyordu: "Hem beyaz hem de Siyah köleliğine bütün gücümüzle karşı çıktık, çıkıyoruz ve çıkacağız." (alıntılandığı kaynak için bkz. Schlüter, [1913] 1965, s. 76)

Ne yazık ki, görece soyut düzeyde kalan bu söylem, kolaycılığa kaçarak, Siyahların Atlantik köle ticaretinde yaşadıklarını ve Yeni Dünya'da zincire vurulduktları esareti, sosyalistlerin sık sık "ücretli kölelik" adını verdikleri fabrika işçiliğine eşitlemiş oluyordu. Du Bois'nin tespit ettiği ikinci bir problem daha vardı:

> Gelgelelim, Aralık 1857'de Arbeiterbund yeniden örgütlendiğinde, bu kez kölelik konusunda sessiz kaldı. Nisan 1858'de yeni yayın organı çıkınca da, Negro köleliğinin Amerika'da sağlam köklere sahip bulunduğunu ve mevcut durumda, meselenin köleliğin kaldırılması değil, daha da genişletilmesini önlemek olduğunu söylediler. ... Fakat 1859'da, Arbeiterbund'un düzenlediği bir konferansta hangi biçimde olursa olsun her türlü kölelik reddedilerek, Kaçak Köle Yasası'nın yürürlükten kaldırılması talep edildi. ([1935] 1973, s. 24)

Görüldüğü gibi, göçmen Alman sosyalistler, kölelik karşıtı hareket içindeki orta sınıf radikaller ve Siyah müttefiklerinin aksine, köleliğe karşı net bir duruş sergileme konusunda oldukça yavaştı.

Marx'ın fikirlerinin değerlendirilebileceği başka bir bağlam, güçlü bir kölelik karşıtlığı sergileyen *Tribune*'ün kendisiydi. Bunun en ses getiren örneklerinden biri, 18 Eylül 1858'de meşhur Oberlin-Wellington kurtarma harekâtının, "Oberlin'de Adam Kaçırma –Halk Ayakta" başlığıyla verildiği haber olmuştu. Kentucky'de köle olarak çalıştırılırken kaçmış olan John Price, Kaçak Köle Yasası'na uygun hareket eden federal emniyet görevlileri tarafından, Ohio eyaletinin Oberlin şehrinden gizlice kaçırılmıştı. *Tribune*'deki haberin adsız yazarı "R" (kimliğinin açıklanmaması federal yetkililer tarafından kovuşturulmaya karşı koruma amacından kaynaklanmış olabilir), "On beş dakika içinde meydan, öğrenciler ve öldürücü silahlarını kuşanmış vatandaşlarla dolup taştı," diye yazmaktadır. Atlarını ve arabalarını, on mil mesafede bulunan komşu Wellington'a, "19-20 yaşlarındaki" genç adamın güneye gönderilmek üzere tutulduğu demiryolu kavşağına sürdüler. Aralarında artık "yüzlerce kadın"ın da bulunduğu büyüyen kalabalığı burada bir ABD emniyet görevlisi karşılamış, fakat grup görevlinin elindeki yasal belgelerin geçerliliğine ikna olmamıştı. "R"nin aktardığı kadarıyla sonunda Price'ı zorla serbest bıraktırıp Oberlin'e geri götürmüşlerdi:

> Dönüş yolumuzun tamamı bir zafer geçidiydi âdeta. Yol üzerindeki çiftlik evlerinde yaşayanların neredeyse tamamı, bizi alkışlamak ve dualarıyla kutsamak için yolun kenarına dizilmişti; biz de buna büyük bir sıcaklıkla karşılık verdik. Döndüğümüzde tüm kent sokağa dökülmüştü. Postanenin önünde herkes bize katılarak alkışlar içinde üç kez Demokrasi, üç kez de Özgürlük için avazı çıktığı kadar haykırdı. Bu, Palmer House'un önünde tekrarlandı; daha sonra biri öne çıkarak sessizlik istedi ve şunları söyledi: "Beyler, bundan sonra nelere kalkışılacağını bilmiyoruz. Ama kime güvenebileceğimizi bilmek istiyoruz. Aranızda, işaret verildiği anda, silahını alarak takip ve kurtarma için bir araya gelmeye hazır olanlar, bu yolda ant içerek 'Evet!' diye bağırsın." Verilen cevap tüyleri diken diken edecek cinstendi. Üç kez tekrarlandı. ... Nihayet kulakları sağır eden bir oybirliğiyle, bu toplulukta bir Siyah adama el sürecek olanların, derisinin rengi ya da yetkisi fark etmeksizin, bunu ancak ölümü göze alarak yapabileceğine karar verildi! O gün gelirse, bunun boş bir söz olmadığı anlaşılacaktır. Bundan sonra Oberlin civarında sinsice dolanmaya kalkışacak köle sahibinin ya da emniyet görevlisinin vay haline! Buradan hiçbir kaçak götürülemez. Bunun ardından, kalabalığı geç saatlere kadar tutan birkaç konuşma daha yapıldı. ("Oberlin'de Adam Kaçırma-Halk Ayakta")

Bu yazı, bir okur mektubu ya da özel görüş olarak değil, haberler arasında, "N.Y. [New York] Tribune Bildiriyor" başlıklı bölümde yayımlanmıştı. Fakat elbette, *Tribune* haberlerinin hepsi, böylesine militan bir havada veriliyor değildi.

1860'lara gelindiğinde, Marx, köleliğin kaldırılması talebinin yanı sıra Afrikalı Amerikalıları devrimci özneler olarak değerlendirdiği yeni bir bakış açısı da geliştirmişti. John Brown'un Harpers Ferry kasabasına yaptığı baskının arkasından, 11 Ocak 1860'da Engels'e şöyle yazmaktadır:

> Bana kalırsa bugün dünyadaki en önemli gelişme, bir tarafta Brown'un ölümüyle Amerika'daki köleler arasında belirmiş olan hareket [*Sklavenbewegung*], diğer tarafta ise Rusya'daki kölele-

> rin hareketidir. ... Az önce Tribune'de, Missouri'de yeni bir köle ayaklanması çıktığını okudum, doğal olarak bu da bastırılmış. Ama artık işaret verilmiş durumda. (MECW 41, s. 4)

Sonraki yıl, Lincoln'ün başkan seçilmesinin ardından Engels, 7 Ocak 1861 tarihli mektubunda, Marx'a, Birleşik Devletler'de artmakta olan gerilimden söz ediyor. Sözlerini, "kölelik hızla sona ermekte gibi görünüyor," diyerek bağlıyor (s. 242).

Dört ay sonra, Sumter Kalesi'ne ateş açılmasıyla çatışmaların başlamasından kısa bir süre sonra, Marx teyzesinin kocası Lion Philips'e yazdığı 6 Mayıs 1861 tarihli mektubunda, "bu şiddet eylemleri *her tür uzlaşmayı* imkânsız kıldı," diye yazıyor. Öngörülü bir şekilde, Güney'in savaş alanında başarılar kazanarak başlayacağını, fakat sonunda zaferi elde edemeyeceğini de ekliyor. Ayrıca bir "köle devrimi [*Sklavenrevolution*]" olasılığından söz ediyor:

> Hiç şüphe yok ki mücadelenin başlarında ibre, mülksüz beyaz maceracılar sınıfının tükenmez bir askerî milis deposu oluşturduğu Güney'den yana eğilecektir. Ama uzun vadede elbette Kuzey kazanır, çünkü gerektiğinde son koz olarak bir köle devrimi kartını oynayabilir. (MECW 41, s. 277)

Marx, Lincoln'ün kararsızlık olarak gördüğü tavrının aksine, Birlik'in bu savaşta ister Siyah birlikler kullanarak, isterse bir köle ayaklanmasını teşvik ederek, devrimci yöntemlerle mücadele etmesi gerektiği fikrine tekrar tekrar geri dönecektir.

Ne yazık ki, bu sırada, savaşa olabildiğince çok yer verebilmek için *Tribune* uluslararası içeriğinde kesintiye gittiğinden ve hem İngiltere hem de Amerika'daki sosyalist basın çökmüş olduğundan, Marx bu noktada fikirlerini ifade edebileceği bir kanaldan yoksun kalmıştı.[9] 1861'in başlarında, *Tribune*, savaş karşısında İngilizlerin tepkisi ve Bonaparte'ın Meksika'ya müdahalesi hakkında Marx'ın sekiz makalesini yayımlamayı kabul etti, fakat bunlar buradaki son yazıları oldu. Gerçekte, Marx'ın İç Savaş hakkında yayımladığı yazıların çoğu, Haziran 1861'de ücretli

muhabir olarak çalışması için kendisini davet eden, Viyana'nın liberal gazetelerinden *Die Presse*'de Almanca olarak basılmıştı. Ancak gazete, Ekim sonlarına dek Marx'a ait bir şey yayımlamadı. Bu yüzden Marx'ın savaşın ilk altı ayı boyunca, 1861 Nisan'ından Eylül'e kadarki görüşlerini anlamak için, başta Engels'e yazdıkları olmak üzere, bütünüyle mektuplarına başvurmak zorundayız.

29 Mayıs 1861'de, devletçi Alman sosyalist Ferdinand Lasalle'e yazdığı mektupta, Marx, İç Savaş yazılarındaki başka bir temaya, Britanya'nın egemen sınıflarının Güney'e desteğine değinir ve bunu ekonomik etmenlere bağlar: "İngiltere'deki anaakım basının tamamı, elbette, köle sahiplerinin safında. Bunlar köle ticaretine karşı hayırsever laflarla tüm dünyayı bezdirmiş olan arkadaşların ta kendisi. Ama n'eylersin, pamuk işte..." (MECW 41, s. 291).

Marx'ın *Die Presse*'ye yazacağı makalelere yardımcı olması için istediği askerî analiz konusunda Engels, 12 Haziran'da, "Güney yıllardır sessizce silahlanmaktaydı," diye yazar; buna karşılık, Sumter Kalesi'ne ateş açılması Kuzey'de vatansever bir dalga uyandırana dek, Lincoln geniş sayıda birliği silah altına almaya yeterli destekten yoksundu (MECW 41, s. 294). Engels, açık bir gururla, Alman yoldaşlarının eylemlerini anarak, "Missouri'nin St. Louis Almanları tarafından geri alınması"nın, "savaşın gidişatı açısından muazzam bir önem" taşıdığının görüleceğini yazar (s. 296).[10] Nihayet Engels, Birlik'in nüfus avantajının bire karşı iki olduğuna, üstelik Güneyli birliklerin üç milyon kadar köleye bekçilik etmek zorunda bulunduğuna işaret eder. Çözümlemesini, köleci Güney kültürünün bütününe duyduğu içgüdüsel nefreti gözler önüne seren şu sözlerle tamamlar:

> Tek tek bakıldığında Kuzeylilerin Güneylilerden hem fiziksel hem de manevi olarak belirgin biçimde üstün olduğuna şüphe yok. Senin o külhanbeyi [*Rauflust*] Güneylilerinin içinde, geniş ölçüde, ödlek birer katil yatıyor. Her biri elinde silahla geziyor, ama bunun tek sebebi, bir kavga çıktığında, *hasmı henüz kendi-*

sine karşı bir saldırı beklemezken onu vurmaktır. (s. 296; vurgu metne aittir)

Marx, 19 Haziran'da buna cevap olarak yazdığı mektupta, Engels'e teşekkür ettikten sonra iyimser bir tutumla şöyle devam eder: "*Tribune*'de aktarılan verilere bakınca gördüğüm kadarıyla, Kuzey artık bir köle savaşını [*Sklavenkrieg*] ve köleliğin kaldırılmasını konuşuyor." (s. 299) Ne var ki, Lincoln'ün Özgürlük Bildirgesi için daha on sekiz ay beklemek gerekecekti.

1 Temmuz 1861'de Engels'e yazdığı bir mektupta, Marx, daha sonra İç Savaş yazılarında genişleteceği iki ayrı tema ortaya koymuştu. Birincisi, Güney'in kölelik konusundaki bağnazlığı karşısında Kuzey'in tavrını korkaklık olarak değerlendirmekteydi. "Bu Amerikan meselelerini daha yakından inceleyince gördüm ki," diye yazıyordu, Güney ve Kuzey arasındaki çatışmanın bu tarihe dek gecikmesinin sebebi, Kuzey'in "elli yıldır ödün üstüne ödün vererek kendini alçaltması" olmuştu (MECW 41, s. 300). Marx bu bakış açısını sonradan yazdığı Lincoln eleştirilerinde de sürdürecektir.

Marx mektubunda, ikinci olarak, hem Kuzey'deki hem de Güney'deki sınıf ayrımlarını inceliyordu. Kuzey'in, Illinois ve Ohio gibi "Kuzeybatı" eyaletlerinin (bugüne göre Ortabatı) yükselişiyle birlikte daha güçlü bir duruş benimsemeye başladığını ileri sürüyordu. Bunların "kendi hesabına çalışan [*self-working*[11]] çiftçilerin yanı sıra Alman ve İngiliz yeni unsurlarla karışarak zenginleşmiş" olan geniş göçmen nüfusu, "doğal olarak, Wall Street beyefendileri ya da Bostonlu Quaker'ler gibi gözdağına pabuç bırakacak cinsten değildi." (MECW 41, s. 300) Marx, 1850'ler Kansas'ına atıfta bulunarak şunu ekliyordu: "Zaten Kansas olayında da (bugünkü savaş gerçekte o olayla başlamıştır), sınırdaki kabadayılarla göğüs göğüse çarpışan bu kuzeybatı ahalisidir." (s. 301)[12]

Güney'in sınıfsal yapısına gelince, Marx beş milyonluk beyaz nüfus içinde köle sahiplerinin sayıca 300 bin kadar tutan görece küçük bir grup oluşturduğuna değinerek, Güney'in çeşitli eyalet-

lerinde ayrılıktan yana çıkan oyları, zengin bir azınlığın "gaspı" olarak nitelendirir (MECW 41, s. 301). 3 Temmuz tarihli mektubunda Engels, ayrılma lehinde "halk desteği" haberlerinden söz ederek bu iddiayı sorgulayınca (s. 304), Marx, 5 Temmuz'da yazdığı yanıtta, Bonapart'ın 2 Aralık 1851'deki darbesine göndermede bulunarak, "bütün bu ayrılık manevrasındaki 2 Aralık kokusu"ndan söz eder (s. 307). Marx ayrıca "durum İngiliz gazetelerinde tamamen yanlış yansıtılıyor" diyerek (s. 305) ayrı ayrı her eyaletteki oylamanın bir incelemesini sunar. Güneyli beyazların pek çoğunun başlangıçta ayrılığa karşı olduğunu, fakat köleliği savunan unsurlar tarafından korkutulduklarını belirtir:

> *Kuzey Carolina* ve *Arkansas* bile, Birlikçi delegeler seçti, hatta bunların birincisinde çok güçlü bir çoğunluk da vardı. Daha sonra bunlar korkutuldu. ... Güney Carolina'dan sonra köleci zümrenin en geniş ve terörizmin en yoğun olduğu *Teksas*, buna rağmen Birlik için 11.000 oy çıkarmıştı. ... *Alabama*. Halk, oyunu ne ayrılık ne de yeni anayasadan vb. yana kullanmadı. Ayrılık Yasası, Eyalet kurucu meclisi tarafından 39'a karşı 61 oyla geçirildi. Ama neredeyse tamamen beyazların yaşadığı kuzey bölgelerinden gelen bu 39 oy, 61'in temsil ettiğinden çok daha fazla sayıda özgür insanı temsil ediyordu. (s. 306-307; vurgular metne aittir)

Marx'a göre, ayrılığın arkasında halk desteğinin bulunmaması, ayrılık hareketinin Bonapartçı niteliğini gösteriyordu, zira hareket daha geniş bir halk desteği kazanmak için "'Güney'e Karşı Kuzey' sloganıyla savaş çıkarmak" zorunda kalmıştı (s. 307). Marx bu görüşünü desteklemek için, ayrılığın "halkın yetkisi olmaksızın" gerçekleştirildiğini yazan *Augusta Chronicle* [*Augusta Günlükleri*] ve *Sentinel of Georgia* [*Georgia Gözcüsü*] gibi Güneyli bazı gazetelerden de alıntılar yapmıştı (s. 308).

5 Temmuz 1861 tarihli bu mektuptan Eylül ortasında İngiliz kamuoyu üzerine *Tribune*'de kaleme aldığı ilk makaleye kadar –ki 21 Temmuz'da Konfederasyon'un Bull Run'da kazandığı büyük zafer de bu döneme denk gelmektedir– Marx'ın İç Savaş

hakkında başka hiçbir yazısına sahip değiliz. Bu iki ay boyunca yoğun bir şekilde *Kapital*'in I. cildinin taslağı ile sonradan *Artı Değer Teorileri*'ne dönüşecek olan notlarını da içeren 1861-1863 elyazmaları üzerinde çalışmaya başlamıştı (Draper, 1985a).

25 Ekim 1861'de, Marx'ın savaş hakkında *Die Presse*'deki ilk makalesi çıktı. "Kuzey Amerika İç Savaşı" başlıklı yazı, anlaşmazlığın bütününe dair bir analiz sunuyordu. Marx burada Britanya'daki egemen basının Birlik'e destek vermemek için sunduğu sebepleri çürütmekle işe başlamaktadır. Ona göre, savaşın temelinde yatan neden, Kuzeyli sanayi için getirilen koruyucu gümrük vergileri değil, kölelikti: "Dolayısıyla ayrılık, Morrill Gümrük Kanunu Kongre'den çıktığı için gerçekleşmedi; olsa olsa ayrılık yüzünden Kongre Morrill koruyucu gümrük vergisini geçirmiştir." (MECW 19, s. 33) Bu arada, Birlik buna karşı henüz bir ses çıkarmamış olduğu için, Avrupa'da yaygın bir söylem olan "köleliğin savaşla bir ilgisi olmadığı" iddiasına, Marx var gücüyle hücum eder (s. 33). Aksine, savaşı Güney'in başlattığını, köleliği anayasasının bir ilkesi haline getirdiğini ve hedefinin tüm ABD'yi köleliğe açmak olduğunu; savaşın ilk aylarında Kuzey'e yaptığı saldırıların tam da bundan kaynaklandığını savunur. Konfederasyon, kendi çıkışını ulusal bağımsızlık mücadelesi olarak savunsa da, Güney'in benimsediği aşırı gerici politikalar yüzünden Marx buna şiddetle karşı çıkmaktadır.

Bu bağlamda, Kuzey'in 1820'den bu yana köleci eyaletlere tanıdığı çeşitli imtiyazları ayrıntısıyla açıklar. Bu arada, 1857'de ABD Yüksek Mahkemesinin "skandal yaratan Dred Scott davası"nda aldığı karar, "tüm köle sahiplerine, daha önce özgür olan topraklara, çoğunluğun iradesine karşı gelerek köleliği getirme hakkı" tanımıştır (MECW 19, s. 36-37). Marx 1854-1858 yılları arasında Kansas'ta devam eden çatışmayı şu şekilde aktarır:

> Köle sahiplerinin silahlı tetikçileri, Missouri'den Arkansas'a dek sınıra dizilmiş olan ayaktakımı, bir ellerinde av bıçağı, diğer ellerinde tabancayla Kansas'ın üzerine çullanarak, akla hayale

> gelmedik zalimliklerle, yerleşimcileri yerleştikleri topraklardan söküp atmaya çalıştı. Bu akınlar Washington'daki merkezî hükümet tarafından destekleniyordu. Bu yüzden bunlar büyük bir tepki yarattı. Kuzey'in tamamında, ama özellikle Kuzeybatı'da, Kansas'ı adam, silah ve parayla desteklemek üzere bir yardım örgütü kuruldu. (s. 38)

Marx ayrıca Güney'deki köleliğin, toprak hızla tükendiği için, "yeni bölgelerin ele geçirilmesini gerekli kılan" bir ekonomik kurum olduğunu ileri sürmektedir (s. 39). Bu nedenle, köleci Güney, köleliğin yeni bölgelere yayılmasına sınır konmasına asla rıza gösteremezdi. Ek olarak, köle sahibi azınlığın çıkarlarının yoksul beyazlardan oluşan geniş nüfusunkiyle "uzlaşması", ancak böyle bir genişleme ve bunun gerektirdiği saldırganlıkla mümkün olabilirdi. Bunu gerçekleştirmenin yolu, yoksul beyazların "eyleme geçmeye dönük güçlü itkilerini ehlileştirmek ve kendilerinin de bir gün köle sahibi olabileceği beklentisiyle onları uysallaştırmak"tı (MECW 19, s. 41). Böylece, kölelik üzerine çıkan bölgesel çekişme, yoksul beyazları Güney'in egemen sınıflarıyla çatışmaktan alıkoyacak bir ideolojik çerçevede yürütülüyordu. Ancak, Güney'in egemen sınıfları, Kuzey'de göç nedeniyle hızla artan nüfusu dikkate aldıklarında, köleliğin yeni bölgelere yayılmasına getirilecek kısıtlamaların ufukta olduğunu görmüştü. Bu sebeple "kopuşu şimdi gerçekleştirmenin daha iyi olduğuna" hükmetmişlerdi (s. 42).

Marx'ın *Die Presse*'deki makalelerinden 7 Kasım 1861'de çıkan "Birleşik Devletler'de İç Savaş" başlıklı bir diğeri, iki noktaya odaklanıyordu. Birincisi, Marx ayrılığın bir parçası olarak Güney'in ulusal toprakların en az dörtte üçü üzerinde hak iddia ettiğini ileri sürüyordu: "Dolayısıyla Güneyli Konfederasyon'un savaşı bir savunma değil, bir fetih savaşıdır; köleliğin genişletilmesi ve sürdürülmesi için yapılan bir fetih savaşı." (MECW 19, s. 44) İkinci olarak, Güney'de ve sınırda yer alan eyaletlerin her birinin toplumsal ve politik koşullarını tek tek inceleyerek, Engels'e

yazdığı ve yukarıda değinilen 1 Temmuz tarihli mektupta ileri sürdüğü hususları daha derinine inerek işliyordu.

Marx, tekrar tekrar Güney'in amacının Kuzey Amerika üzerinde hâkimiyet kurmak olduğunu ileri sürer: "Dolayısıyla, köle sahibi oligarşinin artık tanınmış olan hâkimiyeti altında gerçekleşecek şey, aslında, Birlik'in dağılması değil, *kölelik ekseninde yeniden düzenlenmesi* olacaktır." (MECW 19, s. 50; vurgu metne aittir) Bu ise, ırksal ve etnik hatlar üzerinde yapılandırılmış, göçmen beyazların Siyahlarla birlikte en altta yer alacağı yeni bir kapitalizm biçimiyle sonuçlanacaktır:

> Kölelik sistemi tüm Birlik'i zehirleyecektir. Negro köleliğinin pratikte işleyemeyeceği Kuzey eyaletlerinde, beyaz işçi sınıfı adım adım bir tür genel kulluk seviyesine düşürülecektir. Bu, yalnızca belli ırkların özgürlüğe layık olduğu ve asıl iş yükünün, Güney'de Negro'nun sırtına bindiği gibi, Kuzey'de de Almanların ve İrlandalıların ya da doğrudan doğruya bunların soyundan gelenlerin sırtına bineceği, ilke olarak ilan edilecektir. (s. 51)

Marx'ın Lincoln'ü açıktan eleştirdiği ilk makale de budur. Buna sebep olan olay, Kentucky'deki Birlik destekçisi köle sahiplerinin ayrılma tehdidiyle yaptıkları itirazlardan sonra "korkan Lincoln'ün, [General John] Frémont'un ilan ettiği, isyancıların mülkiyetindeki Negroları özgür kılan Missouri Beyannamesi'ni geri çekişi" idi (s. 51). Ancak, ne olursa olsun, diyor Marx, kölelere özgürlük tanınması, artık açıkça savaşın hedefi ve temel stratejisi haline gelmiştir. Nitekim 26 Kasım'da *Die Presse*'de çıkan yazısında, Frémont'u, "köle sahiplerini kölelerin özgür bırakılmasıyla tehdit eden Kuzeyli ilk general" diye tanıtarak makalenin tamamını ona ayırmıştı (s. 86).[13]

İÇ SAVAŞ VE BRİTANYA'DA SINIFSAL BÖLÜNME: MÜDAHALE KARŞITI HAREKET

Aynı dönemde III. Napolyon, Britanya ve İspanya'nın desteğiyle Meksika'yı işgal edip Avusturya prensi Maximilien'i imparator olarak başa geçirmek için hazırlık yapıyordu. Marx 1861'in sonu ve 1862'nin başlarında bu mesele etrafındaki siyasi manevralar konusunda üç makale yazdı; görünen o ki, III. Napolyon'un ve hatta Palmerston'un, Meksika'yı, Güney'e destek sağlayabilecekleri güvenli bir köprübaşı olarak kullanma niyetinde olduğundan endişe ediyordu. Bu yazılardan Şubat 1862 içinde yayımlananlardan biri, aynı zamanda *Tribune*'deki son makalesi olmuştu.

Ancak Marx, İç Savaş'ın başka bir boyutu, Britanya hükümeti ile kamuoyu üzerindeki etkisi konusunda çok daha fazla yazdı. Padover, bu dönemde Britanya'daki durumu şu şekilde özetlemektedir:

> Çatışmanın başlarında İngiliz kamuoyu bölünmüş durumdaydı. Konfederasyon'u destekleyen tarafta, Güney'deki büyük arazi sahiplerine yakın hisler besleyen aristokratlarla bağımsız bir Güney'den daha ucuz hammadde, özellikle pamuk almayı ümit eden tüccarlar yer alıyordu. Kuzey'in yanında ise, İç Savaş'ı demokrasiyi muhafaza etmek için verilen bir mücadele olarak gören İngiliz liberalleriyle söz konusu olanın hür emeğin kaderi olduğunu sezen işçi sınıfı vardı. Geniş bir etki alanına sahip olan ve Marx'ın da sıkı sıkıya takip ettiği *Times*'ın başını çektiği Londra basınının büyük bölümü Güney'in tarafındaydı. Tepede Başbakan Lord Palmerston ve Dışişleri Bakanı Lord John Russell'ın bulunduğu Britanya, daha çok Konfederasyon'dan yana bir eğilim sergiliyordu. (KML_2, s. 112; ayrıca bkz. Foner, 1981)

Marx'ın 11 Ekim 1861'de bir miktar gecikmeli olarak *Tribune*'de yayımlanan, "Amerika Meselesi İngiltere'de" başlığıyla Britanya'da süren tartışmayı ele aldığı ilk makalesi, güçlü İngiliz seçkinlerinin Birlikçi tarafa yönelttiği saldırıları hedef alıyordu. Ancak, daha sonra görüleceği üzere, Liberal siyasetin Güney'in lehine bir müdahaleyi savunan kuvvetli isimleri

Palmerston, Russell ve Tory'lerden Benjamin Disraeli; emekçi ve aydın kesimden yükselen muhalefet ve bunun yanı sıra, egemen sınıfın başka üyelerinin itirazlarıyla engellenecekti. Marx, makalesinde, Kuzey açısından "savaşa girme sebebi köleliği sona erdirme fikri değildi," diyerek Birlik karşıtı İngilizlerin sık sık ileri sürdüğü bir gerçeği teslim etmektedir. Ne var ki, Güney "başkalarını köleleştirme özgürlüğü için savaştığını itiraf etmekle" kalmamış, aynı zamanda köle sahibi olma "hakkını" temel bir ilkeye dönüştürmüştür: "Konfederasyon Kurucu Meclisi, yeni çıkardığı anayasanın, Washington, Jefferson ve Adams'ın anayasasından farklı olarak, ilk defa Köleliği, özünde iyi bir şey, uygarlığın bir kalesi ve ilahî bir kurum olarak tanımasıyla övünüyordu." (MECW 19, s. 8) Marx, ayrıca, Kuzey'in elli yıl boyunca Güney'e ödünler vererek uzlaştığını kabul eder, fakat 1850'lerin sonlarında, "yaptığı yanlışları düzeltmeye" ve "gelişiminin hakiki ilkelerine geri dönmeye" başlamıştır der (s. 10).

14 Ekim'de çıkan "İngiliz Pamuk Ticareti" başlıklı bir başka *Tribune* makalesi ise ekonomik meselelere eğilmektedir. Manchester'daki tekstil sanayisi, Lincoln'ün Güney'den gönderilen nakliyatı başarıyla abluka altına alması yüzünden, ham pamuk sıkıntısı yaşıyordu. Marx, bunun, iki seçenekten birinin gerçekleşmesini ümit eden bir "tüccar zihniyeti" ile sonuçlandığını ileri sürmektedir. Buna göre ya savaş ve abluka kısa sürede sonlanacak, ya da Marx'ın ezeli düşmanı, bir kez daha başbakan koltuğunda oturmakta olan Palmerston, "ablukayı zor yoluyla kıracaktır." (MECW 19, s. 18) Ancak, İngiliz ekonomisinin müdahaleyi uman çıkar grupları açısından üzücü olan birtakım karşı çıkarlar –Kuzey sanayisine yapılan geniş yatırımlar ile ABD'nin hem kuzeyinden hem de batısından yapılan ithalatın İngiltere'nin başlıca tahıl kaynağını oluşturması– Palmerston'un böyle bir hamle yapmasını köstekliyordu. Marx makaleyi sonlandırırken İrlanda, İngiliz işçi sınıfı ve köleci Güney'in aynı ekonomik sistemin parçası olduğunu ileri sürer:

> Modern İngiliz sanayisi genel olarak eşit derecede korkunç iki eksen üzerinde dönüyordu. Bunlardan biri, İrlanda ve İngiliz işçi sınıfının büyük bölümünü beslemenin tek aracı olan *patates* idi. Bu eksen, patatesi vuran hastalık ve sonucunda İrlanda'da yaşanan felaket yüzünden yok oldu. Bunun üzerine, çalışan milyonların hayatta kalması ve yeniden üremesi için daha güvenilir bir kaynak bulmak gerekti. İngiliz sanayisinin ikinci ekseni ise, Birleşik Devletler'de köle emeğiyle üretilen pamuktu. Mevcut Amerikan krizi, bu sebepten, sanayicilerin tedarik alanını genişletmesi ve pamuğu, köleleri hem üretip hem tüketen oligarşilerin elinden kurtarması zorunluluğunu yaratmaktadır. Pamukla çalışan İngiliz imalatçıları köle emeğiyle üretilen pamuğa muhtaç kaldıkça, sırtlarını ikili bir köleliğe yasladıklarını söylemek yanlış olmayacaktır; İngiltere'deki beyaz adamın dolaylı köleliği ile Atlantik'in diğer yakasında Siyah adamın doğrudan köleliği. (s. 19-20)

Amerika'da yaşanmakta olan büyük olaylar şimdi işte bu ekonomik sistemi tehdit ediyordu.

Tribune'deki üçüncü makale, "London Times ve Lord Palmerston" başlığıyla 21 Ekim 1861'de yayımlandı. Marx, bu makalede, İngiltere'nin hâkim güçlerinin Güney'e müdahale planlarından vazgeçmiş olduğu yolundaki kanısını ileri sürmektedir. 7 Kasım tarihli dördüncü *Tribune* makalesinde ise, Avrupa'nın çalışan insanları arasında Birlik'e çok kuvvetli bir destek bulunduğunu yazıyor. Bunun sebebi yalnızca köleliğe karşı olmaları değil, aynı zamanda, ABD'yi, beyaz işçilerin bile tam oy hakkına sahip olduğu tek ülke olarak, zamanın gerçekte en demokratik toplumu olarak görmeleridir:

> İngiltere'nin, Fransa'nın, Almanya'nın, Avrupa'nın gerçek halkı, Birleşik Devletler'in davasını kendi davası olarak, bir özgürlük davası olarak görüyor ... para karşılığı yapılan bütün aldatıcı laf ebeliğine rağmen, Birleşik Devletler toprakları, onlar için Avrupa'daki yersiz yurtsuz milyonların toprağı; şimdi, elde silah, köle sahibinin sefil pençesinden korunması gereken umut toprakları. ... Bu karşılaşmada, halkın özyönetiminin bugüne

> dek gerçekleştirilmiş en yüksek biçimi, insanın köleleştirilmesinin tarihte kaydedilmiş en adi ve en utanmaz biçimine karşı mücadele etmektedir. ... Bu öyle bir savaştır ki ... boyutlarının genişliği ve amaçlarının yüceliğiyle, 1849'dan bu yana Avrupa'nın geçirdiği bütün o temelsiz, manasız, çapsız savaşların hepsinden ayrı durmaktadır. (s. 29-30)

Böylece Marx, Birlik'in davasını uluslararası demokrasi ve devrim mücadelesiyle ilişkilendirmiş oluyordu. "İngiltere'de Kriz" başlıklı bir sonraki makalesi, 6 Kasım 1861'de *Die Presse*'de çıktı. Bu yazı Britanya'nın Güney pamuğuna bağımlılığını ayrıntılı biçimde açıklıyordu. Marx, Birlik'in yürüttüğü abluka yüzünden pamuk akışında yaşanan kesintilerin yol açtığı durumu, "şu anda İngiltere'nin tamamı, şimdiye dek onu tehdit etmiş olan en muazzam ekonomik felaketin yaklaşması karşısında tir tir titriyor," (s. 56) sözleriyle betimlemektedir.

Bunun ardından Marx, Trent Olayı'na el atar. 8 Kasım 1861'de, ABD savaş gemisi *San Jacinto*, Londra'ya gitmekte olan iki Konfederasyon diplomatını tutuklamak için *Trent* adlı buharlı İngiliz ticaret gemisini bordalamıştı. Bununla ilgili 2 Aralık tarihli *Die Presse* makalesinde Marx, Palmerston'un, Liverpool'daki pamuk baronlarının ve bir bölüm basının savaş kışkırtıcılığı olarak gördüğü tüm uğraşlarına rağmen, "olayın kendi başına savaş nedeni olmadığını" savundu (MECW 19, s. 89). Birleşik Devletler sonunda iki Konfederasyon elçisini serbest bıraktı, bunlar da Ocak 1862'de İngiltere'ye ayak bastı. Bu dönemde Marx, Trent Olayı hakkında beş makale daha yazdı. Britanya'nın elitleri içinde, William Gladstone, John Bright ve Richard Cobden gibi Liberallerden, Rusya'ya karşı eski müttefiki David Urquhart gibi Tory'lere kadar önemli pek çok ismin, Amerika'yla savaşmaya karşı olduğuna işaret etti. Bu durum, Liberallerin başını çeken Palmerston ve Russell'ın yanı sıra Tory'lerden Disraeli'nin de savaş çıkarmak için verdiği çabaları sekteye uğratıyordu. Savaşta Birlik'i bekleyen akıbet konusunda sık sık daha kötümser düşünen Engels ise, 27 Kasım'da

Marx'a yazdığı mektupta Birleşik Devletler'in İngiltere'ye bir "*casus belli*" [savaş nedeni] vermiş olabileceğinden kaygılandığını belirtmektedir (MECW 41, s. 329). Marx, 9 Aralık tarihli yanıtında onu teskin eder: "En başından beri *Die Presse*'de söylediğim gibi, Amerika'yla bir savaş olmayacak." (MECW 41, s. 333)

Marx, Britanya'da süren tartışmayı, 31 Aralık'ta, "Gazetelerin ve Halkın Görüşü" başlığıyla *Die Presse*'de inceler. Burada, egemen sınıfların içinde yükselen savaş karşıtı muhalefetin, kaynağını kamuoyundan aldığını belirtmektedir: "Şu an Amerika'ya karşı girişilecek bir savaş, basının bütün yaygaracılığına karşın, pamuk dostları ve toprak beyleri hariç İngiliz halkının tüm kesimleri için istenmeyen bir durumdur." (MECW 19, s. 128) Basının çeşitli siyasi ve ekonomik güçlerle bağlantılarını ayrıntılı biçimde ele aldıktan sonra, nihai kanısını şu sözlerle ifade eder: "Palmerston savaş istiyor; İngiliz halkı istemiyor." (s. 130)

Marx bunu takip eden birkaç yazısında müdahaleye karşı İngiltere genelinde yapılan mitinglerden söz ediyor. 5 Ocak 1862'de *Die Presse*'de çıkan "Amerika'yı Destekleyen Bir Miting" başlıklı makalede, bunlardan birini etraflıca aktarmaktadır. Buna göre, 30 Aralık'ta Brighton'da yapılan bu mitingde kürsüye çıkan Liberal milletvekili William Coningham şöyle konuşmuştu: "Şu dakikada Birlik'in tam kalbinde *açıkça ilan edilmiş bir özgürleşme politikası* gelişmektedir (*Alkışlar*); ve ben burada İngiliz hükümeti tarafından bir müdahaleye izin verilmeyeceğine dair en samimi ümitlerimi ifade etmek istiyorum (*Alkışlar*). ... Özgür doğmuş İngilizler, sizler kendinizin Cumhuriyetçilik karşıtı bir savaşa bulaştırılmasına izin verecek misiniz?" (MECW 19, s. 135; üç nokta ve vurgular metne aittir) Bir diğer konuşmacı, yine Liberal bir milletvekili olan James White mitingin işçi sınıfına ait niteliğine vurgu yapmıştı: "Bu mitingin yaratıcılarının işçi sınıfı olduğunu ve düzenleme harcamalarının tamamının işçi sınıfı komitesi tarafından üstlendiğini belirtmek gerekir." White'ın kaygılandığı şey ise, "İngiltere ve Fransa'nın gelecek

baharda Güney eyaletlerinin bağımsızlığını tanıma konusunda anlaşmaya vardığı" idi (s. 136).[14]

1 Şubat 1862'de *Die Presse*'de çıkan "İngiliz Kamuoyu" başlıklı makale, aşağıdan gelen baskı sayesinde, bu aylarda, İrlanda ve İskoçya dahil olmak üzere, "Birleşik Krallık'ta savaşı destekleyen tek bir halk mitingi yapılamadığını," belirtir. Tekstil işçilerinin katlanmak zorunda kaldığı korkunç ekonomik bedellere rağmen, "Manchester'da bile" bu böyledir (MECW 19, s. 137). Marx bu durumu, "*Times*, *Post* ve Londra basınındaki diğer Yellowplush'lar[15] barış diye ağlaşırken" çalışan sınıflar arasında yayılan Rus karşıtı ve Leh yanlısı hisler sonucu "tüm ülkede muazzam savaş mitingleri"nin yapıldığı Kırım Savaşı dönemiyle karşılaştırır (s. 138). Şimdi 1862'ye gelindiğindeyse, yandaş basın, aksine, "savaş çığlıklarıyla ulurken, buna, hükümetin özgürlüğü katletme [*freiheitsmörderischen*] planlarını ve kölelik yanlısı tutumunu açıkça suçlayan barış mitingleriyle cevap verilmektedir." (s. 138)

Marx, 2 Şubat 1862 tarihli *Die Presse* makalesi "Londralı İşçilerin Bir Mitingi"nde ise, son derece geniş bir katılımla gerçekleşen bu toplantıda alınan kararın bir kısmını şöyle aktarmaktadır:

> Burada buluşanlar, *Times* ve onun gibi aristokrasi yandaşı gazetelerin alçakça sahtekârlığını ve kölecilik savunuculuğunu kınamanın; politika olarak Birleşik Devletler'in işlerine hiçbir şekilde müdahale edilmemesinden yana olduklarını kesin biçimde ifade etmenin; ... borsa dolandırıcılarının yayın organının[16] savunduğu savaş politikasını protesto etmenin ve meseleye nihai bir son verme hedefiyle köleliğin kaldırılması için mücadele edenlerin çabalarına karşı en derin yakınlıklarını ilan etmenin, halihazırda ulusal senatoda temsil edilmeyen işçiler için son derece önemli bir görev olduğu görüşündedir. (MECW 19, s. 156)

Bu karar, Amerika'nın Britanya'daki diplomatik temsilcisi Charles Francis Adams aracılığıyla Amerikan hükümetine iletilmişti.

Marx, daha genel bir çerçeveden bakarak, İngiliz işçi sınıfının halen oy hakkı verilmemiş olmasına rağmen, siyasi meselelere ilişkin olarak yürüttüğü taban hareketlerinin tarihini de burada selamlamaktadır:

> Yaşayan kimsenin hatırlayamadığı bir geçmişten beri *köylüsü* bulunmayan bir toplumun böylesine önemli bir parçasını oluşturan işçi sınıfının, Parlamentoda temsil edilmediği gayet iyi bilinmektedir. Ancak bu, politik etkisinin olmadığı anlamına gelmiyor. Bu ülkedeki önemli hiçbir yenilik, belirleyici hiçbir karar, dışarıdan yapılan baskı olmadan uygulanmamıştır. ... İngiliz insanı dışarıdan baskı yapmayı, parlamento dışı geniş halk protestoları şeklinde anlamaktadır ve doğal olarak, bunların gerçekleştirilmesi işçi sınıfının etkin katılımı olmaksızın mümkün değildir. ... Katolik Özgürlüğü, Reform Yasası, Tahıl Yasalarının yürürlükten kaldırılması, On Saat Yasası, Rusya'ya karşı savaş, Palmerston'un Komplo Tasarısının reddedilmesi;[17] bunların hepsi, işçi sınıfının kimi zaman dıştan körüklendiği, kimi zaman da kendiliğinden harekete geçerek başrolde veya –koşullara bağlı olarak– izleyici rolünde olduğu, kâh *oyuncu*, kâh koro olarak yerini aldığı, parlamentonun dışında gerçekleşen fırtınalı gösterilerin meyvesidir. Bu çerçevede, İngiliz işçi sınıfının Amerikan İç Savaşı'na yönelik duruşu daha da etkileyicidir. (s. 153)

Pamuk bunalımı sırasında işçilerin yaşadığı korkunç ekonomik koşullara ve hem basın hem de hükümetin savaşa yönelik kışkırtmalarına işaret eden Marx, şöyle yazar: "İşçi sınıfı ... hükümetin, Amerikan ablukasına ve İngiltere'deki sıkıntıya son vermek için yalnızca aşağıdan bir müdahale çığlığı yükselmesini beklediğinin tamamen farkında. Bu koşullar altında, işçi sınıfının, sessiz kalışıyla ya da sessizliğini sadece müdahaleye karşı çıkmak ve Birleşik Devletler'in *yanında* durmak için bozuşuyla sergilediği dik duruş hayranlık vericidir." (s. 154) Bunu takip eden yazılarda ise Marx, *Times* ve diğer muhafazakâr çıkar gruplarının Trent Olayı bahanesiyle müdahale etmenin olanaksızlığını kabul edişini keyifle aktarmaktadır.

"BÖYLE BİR SAVAŞ DEVRİMCİ YOLLARLA VERİLMELİDİR"

Marx, bu sırada, Amerika'da köleliğin kaldırılması üzerine süren tartışmaları da izliyordu. 14 Aralık 1861'de *Die Presse*'de yayımlanan "Kölelik Meselesinin Çıkardığı Kriz" başlıklı makalesinde, Frémont görevden alınmış olsa da, Savaş Bakanı Simon Cameron'un da aralarında olduğu kimi isimlerin, bazı Birlik subaylarının sunduğu "savaş tedbiri olarak kölelerin silah altına alınması" önerisini açıktan desteklediğinden söz etmektedir (MECW 19, s. 115). Ayrıca, üst düzey bir Birlik subayının yaptığı bir açıklamaya atıfta bulunarak, "isyancıların köleleri bu bölükte daima korunacaktır; onları son neferimize kadar savunacağız," dediğini ve birliğinde "kölelik karşıtı olmayan kimseyi iste[mediğini]" aktarır (s. 116).[18] Diğer yandan Marx, Dışişleri Bakanı William Seward gibi önceden köleliğe şiddetle karşı olanların tereddüt göstermeye başlamış olmasından yakınmaktadır. "Amerika Meseleleri" başlığını taşıyan 17 Aralık tarihli makalesinde ise Marx, "Kansas meselesi sırasında Güneyli bir senatörün sopayla saldırmış olduğu" kölelik karşıtı Massachusetts Senatörü Charles Sumner'ın "harikulade" konuşmasını ele almaktadır. Sumner'ın New York'taki Cooper Enstitüsü'nde yaptığı konuşmadan sonra, dinleyiciler, oylarıyla, köleliğin kaldırılmasının "ahlaki, siyasi ve askerî bir zorunluk" haline geldiğini kararlaştırmıştır (s. 118). Her iki makale için de Marx'ın bilgi kaynağı, muhabirlerinden biri olarak her gün eline ulaştırılan *Tribune* olmuştu. Ne var ki bu da yakında sona erecekti.

3 Mart 1862'de *Die Presse*'de çıkan "Amerikan İşleri" makalesinde Marx, Lincoln'ün, Birlik kuvvetlerinin genel komutanı General George McClellan'ın rütbesini düşürmesini tebrik etmektedir. Burada da yine Amerikalı kölelik karşıtlarının görüşlerini paylaşan Marx, McClellan'ın West Point Kara Harp Okulu'na birlikte gittiği "düşman cephesindeki eski arkadaşlarıyla fazla

bağı" bulunduğunu yazar. Ayrıca, McClellan'ın karargâhının Konfederasyon casuslarıyla dolu olduğu fikrindedir. Savaşın davaya daha bağlı generallere ihtiyacı olduğu hakkındaki yargısını desteklemek için, Oliver Cromwell'in 1653'teki meşhur konuşmasından, Püriten Devrim'e sadık subaylar başına geçtikten sonra ordusunun ne kadar "değiştiğinden" söz ettiği kısmı alıntılar (MECW 19, s. 179).

İç Savaş hakkında Engels'le birlikte yazdıkları ilk makale bundan kısa süre sonra, "Amerikan İç Savaşı" başlıklı etraflı bir analiz olarak, 26 ve 27 Mart 1862'de *Die Presse*'de yayımlanmıştı. Bu sırada McClellan'ın üstünde Konfederasyon ordusuna karşı harekete geçmesi için artan bir baskı vardı; elindeki kuvvetlerin daha çok eğitime ihtiyacı olduğunu iddia eden McClellan ise bu konuda gönülsüzdü. Marx ve Engels'in analizi, ardı ardına gözü kara saldırılar düzenleyen ve önderlerinin, Birlik'ten çok daha önce savaşa hazırlıklı olduğuna güvenen Konfederasyon'un, "gerçek anlamda Bonapartçı bir ruh" ile savaştığı fikriyle açılmaktadır. 1790'larda devrimci Fransız ordularının yaşadığı bazı sorunlara işaret eden Marx ve Engels'e göre, Birlik'in savaşın başlarında, Bull Run* ve başka yerlerde aldığı ve kimi zaman "dönüm noktasındaki... panik"in de buna eşlik ettiği yenilgiler, "halk savaşlarına şu ya da bu ölçüde aşina olan kimseyi şaşırtmayacaktır." (MECW 19, s. 187) "Halk savaşları" demekle ve Fransa'yla bir karşılaştırma yapmakla, Marx ve Engels, İç Savaş'ın ikinci bir Amerikan devrimi olduğu yolundaki görüşlerini vurgulamaktaydılar. İkili, makaleye şöyle devam ediyor: "1848-1849'da Avrupa'daki devrimci huzursuzluğun sonucu olarak ciddi bir askerî birikim Amerika'ya göç etmiş olmasaydı, Birlik ordusunun örgütlenmesi çok daha fazla zaman alırdı."

---

* 21 Temmuz 1861 tarihinde gerçekleşen Bull Run Muharebesi, Virginia'da Manassas şehrine yakın bir bölgede gerçekleştiği için Birinci Manassas Muharebesi olarak da bilinir. Amerikan İç Savaşı'ndaki ilk büyük muharebelerden biri olarak kabul edilir. *-ed.*

(s. 188) *Die Presse*'deki bu analizin büyük bölümü, ufak çaplı bir askerî İngiliz dergisinde Engels'in birkaç hafta önce yayımlanmış iki makalesine dayanmakla birlikte,[19] burada ileriye dönük güçlü bir gözlemde bulunuyorlar: "Özellikle [Henry] Halleck ile [Ulysses S.] Grant, dirayetli bir askerî önderlik örneği veriyor." Marx ve Engels, ayrıca, bu önderliğin "en yüksek övgülere layık" olduğunu da eklemekteler (s. 192). Bir o kadar ileri görüşlü davrandıkları bir başka nokta, William T. Sherman'ın 1864'teki deniz harekâtını olaydan iki yıl önce öngörmüş olmalarıdır: "Georgia, Ayrılıkçılar için kilit önemdedir. Georgia'nın kaybıyla Konfederasyon, birbiriyle iletişimi bütünüyle kopuk iki parçaya bölünür." (s. 194) Marx ve Engels ayrıca McClellan'ın askerî planlarını da alaya alır, zira bunlar tamamen işlevsiz olmasa bile, en iyi ihtimalle "savaşın sonsuza dek uzaması tehlikesini yaratmaktadır." (s. 195)

Marx, bunun ardından yazdığı birkaç makalede, New Orleans'ın 1 Mayıs 1862'de Birlik güçlerinin eline düşüşünü konu eder. Bunlardan, 20 Haziran'da *Die Presse*'de çıkan "İngilizlerin İnsanlığı ve Amerika" başlıklı yazısında, İngiliz ileri gelenlerinin, Birlik kuvvetlerine hakaret etmekten men edilen New Orleans'lı beyaz kadınlara gösterdiği yakınlıkla alay eder. Aynı zümrenin, Lancashire'in sanayi bölgesinde "açlıktan kıvranan İngiliz kadınlara" ve açgözlü ev sahipleri tarafından evlerinden çıkarılan "İrlandalı kadınların ıstırap feryatlarına" karşı takındığı suskunluğu yeren Marx, İngiliz basınında New Orleans hakkında çıkan haberlerle dalga geçer: "Bu hanımefendilerin[20] -ki bunlar gerçekten köle sahibi olan hanımlardır- köylü, zanaatçı gibi ayak takımından oluşan Birlik erlerine karşı öfke ve kinlerini boşaltmalarına dahi izin verilmemiştir! Vaziyet 'utanç vericidir'!" Marx, bu hanımlara yapılan hayalî hakareti, III. Napolyon'un 1851'de yaptığı darbe sırasında "gerçekten vurulup öldürülen ya da tecavüze uğrayan 'hanımlar'ın durumu" ile karşılaştırır (MECW 19, s. 211). Aynı makalede, III. Napolyon'un Meksika'ya gerçekleştir-

diği ve İngiliz hükümeti tarafından tamamen desteklenen müdahalenin Konfederasyon'un ekmeğine yağ sürebileceği tehlikesine de değinmektedir.

Bu dönemde Marx ile Engels İç Savaş konusunda birtakım siyasi ayrılıklar yaşamaya başlamıştı.[21] Sözgelimi, 12 Mayıs 1862'de Marx'a yazdığı bir mektupta Engels, "Kuzey'deki uyuşukluk ve kayıtsızlık"tan dert yanmaktadır: "Bu halkın içindeki devrimci enerji nerede?" (MECW 41, s. 364) 30 Temmuz tarihli mektubunda daha da ileri giderek, Birlik'in genel anlamda bir ilerleme kaydedemeyişinin, Konfederasyon'la, yoz birtakım uzlaşma biçimlerini teşvik edebileceğini yazar. Birlik'in köleliğe karşı tam anlamıyla net bir tavır sergilemek ve savaşı "devrimci bir çizgi doğrultusunda" yürütmekte başarısız olmasından ötürü üzüntüsünü belirtir (s. 387). Bu durum, Konfederasyon cephesinde mevcut beceri ve enerjinin daha fazla olmasıyla birleşince, Engels için durum son derece kaygı verici gözükmektedir. Marx'ın aynı gün Engels'e yazdığı mektupta da görüldüğü gibi, Engels burada bir ölçüde Alman sosyalistlerin fikrini yansıtmaktaydı. Marx bu mektupta, Londra'da kendisiyle birlikte kalan Lasalle'in, Birlik'in mücadelesini bütünüyle küçümsemesinden şikâyet etmektedir: "Amerika'ya gelince, [Lasalle için] konunun ilgiye değer hiçbir tarafı yok. Yankilerin güya hiçbir 'fikri' yok. 'Bireysel özgürlük' 'negatif bir düşünce'den ibaret vb. vb. bunun gibi köhnemiş, yozlaşmış bir sürü kurgusal saçmalık." (s. 390)[22]

Ancak 7 Ağustos'taki mektubunda Marx, Engels'i artık açıkça eleştirmektedir:

> Amerikan İç Savaşı hakkındaki görüşlerine tamamen katılmıyorum. Ben her şeyin sona erdiği inancında değilim. Kuzeyliler baştan beri sınırdaki köleci eyaletlerin temsilcilerinin hâkimiyetinde kaldı; Breckinridge'in[23] eski destekçisi McClellan'ı tepeye iten de onlardı. Buna karşılık Güney, başından beri birlik içinde hareket etti. ... Bana kalırsa, tüm bunlar farklı bir şekil alacak. Kuzey nihayet savaşı ciddiyetle götürmeye başlayacak, devrimci yöntem-

> leri benimseyerek sınırdaki köleci devlet adamlarını başından atacaktır. Tek bir zenci alayı [*nigger-regiment*] bile Güneylilerin asabı üzerinde büyük bir etki yaratacaktır. ... Şayet Lincoln buna yol vermezse (ne var ki verecektir) bir devrim olacaktır. ... Lafın kısası, bana kalırsa böyle bir savaş devrimci yollarla verilmelidir, oysaki Yankiler bu zamana dek bunu anayasal yollarla yapmaya çalışmıştır. (MECW 41, s. 400)

Yukarıdaki blok alıntıda, Almanca yazılmış bir cümlenin orta yerinde İngilizce "*nigger-regiment*" deyişi kullanılıyor. Bu, Marx'ın bugün çok ırkçı bulunacak bir deyişi, ırkçılığa bir o kadar kuvvetle karşı çıkan bir duruş sergilemek için kullanmasının bir örneğidir.[24] Marx'ın Siyah birliklerle ilgili ve sadece askerî değil, aynı zamanda siyasi ve psikolojik nedenlere dayanan ve o güne dek yaptığı en güçlü savunusunun buradaki olması ilginçtir. Bu mektup, aynı zamanda, Marx'ın Engels'le arasında, üstelik daha önce arkadaşının uzmanlığını kabul ettiği askerî strateji alanında, alışılmadık derecede keskin farklılıklar ifade etmesinden ötürü de dikkat çekicidir.

Ağustos 1862'de Marx, Lincoln'ün köleliği kaldırmak konusundaki başarısızlığı üzerine birçok eleştiri kaleme almıştı. Aynı zamanda, dilinin genel havası, uzun vadede Birlik'e hem askerî hem de politik anlamda güven ifade etmeyi sürdürüyordu. 9 Ağustos'ta *Die Presse*'de yayımlanan "Amerikan Meseleleri Üzerine Eleştiri" başlıklı makalesinde, Lincoln üzerinde artan baskıya işaret etmektedir:

> Birliklerin ana gövdesini oluşturan New England ve Kuzeybatı, hükümeti bu savaşı devrimci bir biçimde yürütmesi için zorlamaya ve "Köleliğin Kaldırılması" sözlerini bir muharebe sloganı olarak Amerikan Milli Marşı'na yazdırmaya kararlı. ... Şimdiye kadar tanık olduğumuz şey, yani savaşın anayasal yoldan yürütülmesi, İç Savaş'ın yalnızca birinci perdesidir. İkinci perdenin, savaşın devrimci yollarla yürütülmesinin ise eli kulağındadır. (MECW 19, s. 228)

Marx, ayrıca, köleliğin kaldırılması yönünde ilerleme sağlayan, başkentte (District of Columbia) ve Batı Virginia'da köleliğin kaldırılması ya da ABD hükümetinin "Negro cumhuriyetleri Haiti ve Liberya'nın bağımsızlığını" tanıması gibi daha küçük çaplı birtakım uygulamalara da değinir (s. 229). Ayrıca, Siyahların kendi özgürlüğü için dövüşmesine olanak sağlayan bir hamle olarak yürürlüğe konan yeni bir yasaya göre, "isyancılara ait olan tüm köleler, cumhuriyetçi ordunun eline düştükleri anda özgürleşmiş," kabul edilecektir. Marx, buradan hareketle, "bu özgürleşmiş Negrolar ilk defa askerî nizamda örgütlenerek Güney'e karşı savaş alanına gönderilebilir," tespitinde bulunmaktadır (s. 228-229). İki hafta sonra yayımlanan bir başka makalede Marx, *Times*'da yayımlanan ve özellikle zehir saçan birtakım makalelerden alıntılar yapar; bunlarda Güneyliler "soydaşlarımız" diye anılırken, Kuzeylilerden "hırsız ve zalimlerden oluşan melez bir ırk" olarak söz edilmekte, başka bir yerde ise "subayları dolandırıcı Yankilerden, erleri ise Alman hırsızlardan oluşan bir ordu"ya atıfta bulunulmaktadır. Marx kölelik karşıtı *New York Evening Post*'un [*New York Akşam Postası*] buna verdiği sert cevabı keyifle alıntılar:[25] "Bu yazıları karalayan İngilizler, Britonların, Danların, Saksonların, Keltlerin, Normanların ve Felemenklerin soyundan gelen bu insanlar, kendileri çok mu safkan ki başka halklar onların yanında melez kalıyor?" (s. 230-231)

Marx'ın 30 Ağustos 1862'de *Die Presse*'de yayımlanan "Amerika'daki Kölelik Karşıtı Gösteriler" başlıklı bir sonraki makalesi, Lincoln'e kamu önünde yönelttiği en sert eleştiridir.[26] Konuşmasından uzunca bir alıntıya yer verdiği radikal kölelik karşıtı Wendell Phillips'i şöyle betimlemektedir:

> Basının bütün o alaylarına [*Persiflage*], paralı tetikçilerin kuduruk ulumalarına ve kaygılı dostların yatıştırıcı uyarılarına aldırmadan, otuz yıl boyunca dur durak bilmeden ve hayatını tehlikeye atmak pahasına, köleliğin kaldırılmasını, uğruna savaştığı hedef olarak benimsemiştir. Hasımları bile onun, kuvvetli bir

> enerjiyle dolu çelik gibi bir karakter ile inancın en saf halini bir araya getirmiş, Kuzey'in en büyük hatiplerinden biri olduğunu teslim etmektedir. (MECW 19, s. 233)

Marx, Phillips'in konuşmasını överken "bir savaş bülteninden daha büyük önemde," olduğunu ileri sürer, çünkü ona göre bu konuşma, "olaylar tarafından gitgide daha da öne çıkmaya zorlanan" bir bakış açısını ifade etmektedir (s. 233-234).

Marx'ın makalesinin büyük bölümü, konuşmadan Almancaya çevirdiği uzun alıntılardan oluşmaktadır. Phillips şöyle demektedir:

> Ben McClellan'ın bir hain olduğunu söylemiyorum, ama diyorum ki, kendisi tepeden tırnağa bir hain olsaydı, başkomutan olduğundan bu yana Güney'e ettiğinden daha iyi hizmet edemezdi. ... Sizler ve ben barışı asla görmeyeceğiz; ister on dokuz, isterse otuz dört eyaletten oluşsun, bu ulusun ordusunun barış durumunda konumlandığını görmeyeceğiz; ta ki kölelik tamamen yok edilene dek... Hükümetin başında bir kaplumbağayı [Lincoln] tuttuğunuz sürece, bir elinizle kazdığınız hendeği ötekiyle dolduruyorsunuz. ... Lincoln'ü tanıyorum. Washington'da onu değerlendirme fırsatım oldu. Kendisi birinci sınıf bir *ikinci sınıf* adamdır. (MECW 19, ss. 234-235; vurgu metne aittir)

1 Ağustos 1862'de Massachusetts'te yapılan "Kabine" başlıklı bu konuşma, Phillips'in en ünlü konuşmalarından biriydi.[27] Marx'ın yaptığı çeviri Phillips'in kimi dinî referanslarını dışarıda bırakmış olmakla birlikte, konuşmanın genel havasını doğru biçimde yansıtmaktadır.

29-30 Ağustos II. Bull Run Muharebesi'nde Birlik'in aldığı büyük yenilginin peşinden, Engels, Marx'ın duruşuna karşı yeniden önceki eleştirilerine dönmüştü. 9 Eylül tarihli mektubunda Marx'a şöyle yazmaktadır: "Ne kadar acı olsa da, Güney'dekiler en azından ne istediklerini biliyor ve Kuzey'in gevşek yönetimi karşısında birer kahraman gibi gözüküyorlar. Yoksa sen hâlâ Kuzey'deki beyefendilerin 'İsyan'ı bastıracağını mı düşünüyor-

sun?" (MECW 41, s. 415) Marx 10 Eylül'de yazdığı uzun bir mektupla buna cevap vererek, Engels'in tavrında esas olarak sorunlu bulduğu askerî meselelere fazla odaklanan dar bakışa işaret eder:

"Yankilere gelince, kesinlikle hâlâ sonunda Kuzey'in kazanacağı görüşündeyim; İç Savaş elbette pek çok süreçten geçerek uzayabilir; bunun içinde ara vermeler de olabilir. ... Kuzey'in savaşı nasıl götürdüğü konusuna gelince, üçkâğıtçılığın bunca zaman baş tacı edildiği bir *burjuva* cumhuriyetinden, başka bir şey beklenemez. Oysa Güney, bir oligarşi olarak, savaşa çok daha uygun durumda; zira üretici çalışmanın tamamı zenciler tarafından gerçekleştirilirken, geriye kalan 4 milyon 'beyaz süprüntü', meslekten silahşor.[28] Tüm bunlara rağmen, başım üstüne bahse girerim ki işin sonunda bunların payına yenilgi düşecek, hem de 'Stonewall Jackson'a rağmen. Hiç şüphesiz, bundan önce Kuzey'de bir tür devrim olması da mümkün. ... Bana öyle geliyor ki sen gidişatın askerî yönünden biraz fazla etkileniyorsun." (s. 416)

Marx mektubunda ayrıca 1850'lerin başlarında, Komünist Lig son günlerini yaşarken kendilerine sertçe muhalefet eden August Willich'in, Birlik ordusunda tuğgeneralliğe yükseltilmiş olduğunu da haber vermektedir.[29]

ENGELS'LE DEVAM EDEN ANLAŞMAZLIKLAR, ÜSTELİK AKINTI YÖN DEĞİŞTİRİRKEN

Esasen bu sırada Kuzey'deki olaylar Marx, Engels ve Phillips'in savunduğu doğrultuya yönelmeye başlamış durumdaydı. Birlik'in 17 Eylül 1862'de Antietam Muharebesi'nde kazandığı küçük çaplı fakat önemli zafer, Konfederasyon kuvvetlerini Maryland istilasını sonlandırarak Virginia'ya çekilmeye zorlamıştı. Üzerinden bir hafta geçmeden, 22 Eylül'de Lincoln, hazırlık niteliğindeki ön Özgürlük Bildirgesi'ni yayımladı; buna göre isyancı eyaletlerde bulunan tüm köleler 1 Ocak 1863'te serbest kalacaktı. Bunun karşısında keyiflenen Marx, 12 Ekim'de çıkan "Kuzey

Amerika'daki Olaylar Üzerine" başlıklı *Die Presse* makalesinde muzaffer bir edayla "Maryland'deki kısa çarpışma Amerikan İç Savaşı'nın kaderini belirlemiştir," diye yazar (MECW 19, s. 248). Böylece Washington tehlikeden kurtulmuştur; bu sayede Fransa ve İngiltere Konfederasyon'u tanımak yolundaki niyetlerinden vazgeçecektir. Lincoln hakkında ise şöyle yazar:

> "*E pur si muove* [Yine de [dünya] dönüyor]." Her şeye rağmen, dünya tarihinde akıl galip geliyor.[30] Maryland seferinden daha önemlisi, Lincoln'ün Bildirgesidir. Lincoln'ün temsil ettiği karakter, tarihin akışı içinde *sui generis*'tir [kendine özgü]. Ortada ne atılganlık, ne ideallere seslenen bir hitabet, ne bir trajik drama, ne de tarihsel anlamı vurgulanmış bir dekor var. [Lincoln] en önemli eylemi, olabilecek en sıradan biçimde sunar. Elâlem bir avuç toprak için pazarlığı bile, bir "fikir mücadelesi" kılığına sokar. Lincoln, fikirlerle uğraşırken bile, bunları "bir avuç toprak" için pazarlığa indirger. ... Düşmanın üzerine savurduğu ve sonsuza dek tarihte izi kalacak en dehşetengiz kararnameleri, bir avukatın karşı tarafın avukatına yolladığı sıradan bildirimlere benzer ve tam da böyle olması amaçlanmıştır. ... En son bildirgesi –Özgürlük Bildirgesi–, Birlik'in kuruluşundan bu yana Amerikan tarihinin, eski Amerikan Anayasası'nı paramparça eden en anlamlı belgesi, aynı sıradanlık görüntüsünü verir. ... Lincoln bir halk devriminin çocuğu değildir. Seçim sisteminin sıradan işleyişi, kaderinde onu bekleyen büyük görevlerin farkında olmaksızın onu, iyi niyetli sıradan bir adamı –taş kırıcılıktan Illinois senatörlüğüne yükselmiş bir halk çocuğunu,[31] entelektüel bir parıltısı, yüce hiçbir karakter özelliği, sıradışı hiçbir önemi olmayan birini– zirveye taşımıştır. Siyasi ve toplumsal düzenlenişi içinde, Eski Dünya'da yapılması kahramanlar gerektirecek işler için iyi niyetli ortalama insanların yeterli olduğunu göstermek, Yeni Dünya'nın bugüne dek kazandığı en büyük zaferdir! Hegel, bir keresinde, güldürünün gerçekte ağlatıya üstün olduğunu, mantığın mizahının duygusallığın [*pathos*] üstünde yer aldığını söylemiştir. Lincoln tarihsel eylemin duygu yükünü taşımıyor olsa da, ortalama bir halk insanının mizah gücüne sahip. (s. 249-250)

Görüldüğü üzere, Özgürlük Bildirgesi'nden sonra Marx, Lincoln'e yeni bir ışık altında bakarak, onu, birtakım olayların baskısı altında ve o sırada dünyada mevcut olan açık ara en demokratik siyasi sistem çerçevesinde gelişmiş biri olarak değerlendirmektedir.

Bu yeni gelişmelerin ışığında, Engels'in duruşu da, 16 Ekim'de Marx'a yazdığı mektupta görüldüğü gibi bir miktar değişmiş görünmektedir: "Askerî anlamda konuşursak, Kuzey nihayet kendini biraz toparlamaya başlayabilir." (MECW 41, s. 419) Marx, 29 Ekim'deki yanıtında önce o yıl tatilini Londra'da geçirmesi için kendisine sıcak bir davet yollar. Ardından da İç Savaş tartışmasına geri döner. Lincoln'ün "Konfederasyon'un Kentucky'de ilerlediği bir sırada" Özgürlük Bildirgesi'ni yayımlamak için yeterince güvene sahip olduğuna işaret eder; ona göre bu, "sınır eyaletlerdeki sadık köle sahipleriyle ilgili tüm kaygıların sona erdiğini" göstermektedir (MECW 41, s. 420). Ayrıca Marx, sınır eyaletlerde henüz ilan edilmemiş olsa da özgürleştirmeyi öngören pek çok köle sahibinin halihazırda güneye göç etmekte olduğunu kaydeder. Lincoln hakkında, az önce değindiğimiz makalesine benzer saptamalarda bulunur: "Güneylilerin, Lincoln'ün adımları karşısında sergilediği öfke, bunların önemini kanıtlıyor. Lincoln'ün yaptıklarının hepsi, bir avukatın rakibinin başını ağrıtmak için ortaya attığı adi, kılı kırk yarıcı şartlara benziyor. Ama bu, yaptıklarının tarihsel içeriğini değiştirmiyor; hele bunları bir Fransız'ın en uyduruk hususları süslemek için kullandığı büyük laflarla kıyaslamak beni ziyadesiyle eğlendiriyor." (MECW 41, s. 421) Marx, Kasım ortasında, *Die Presse*'de iki makale daha yayımlamıştır. Bunlardan birinde eski dostu Weydemeyer'i de andığı görülür; "yıldızlı Amerikan bayrağının altında savaşmış bir Alman subayı" olarak sözünü ettiği Weydemeyer, köle sahiplerinin sınır eyaletlerden *kitle halinde* ayrıldıklarını ve bu sayede buralarda siyasi dengenin değişmekte olduğunu haber vermiştir (MECW 19, s. 257). Diğer makalesinde ise, Gladstone'dan söz

açarak, "[Konfederasyon] hayranı bir İngiliz"e dönüşmesine dokundurmaktadır (MECW 19, s. 262).

Bu sırada, Lincoln'ün başında bulunduğu Cumhuriyetçi Parti'nin Kasım 1862'de yapılan kongre seçimlerinde aldığı başarısızlıkların ardından, Engels 5 Kasım'da Marx'a bir mektup yazarak önceki eleştirilerine geri döndüğü karamsar bir portre çizer: "Demokratların seçimlerde aldığı başarılar, savaştan bıkmış olan kesimin büyüdüğünü gösteriyor. Kuzey'deki kitlelerin 1792 ve 93'te Fransa'da olduğu gibi hareket edeceğine dair en ufak bir gösterge, bir işaret olsaydı muhteşem olurdu." (MECW 41, s. 423) Bu seçimlerde Cumhuriyetçiler, New York ve Ortabatı'da birkaç koltuk kaybetmiş olmakla birlikte, Lincoln, Temsilciler Meclisinde önemli bir çoğunluğu (102 Cumhuriyetçiye karşı 75 Demokrat), Senato'da ise bariz bir gücü (36 Cumhuriyetçiye karşı 8 Demokrat) elinde tutmayı sürdürüyordu. Marx, Engels'e bu konudaki cevabını hemen yazmamış; bunun yerine biri Marx ailesi, diğeriyse Londra'daki Alman bir işçi yoldaşı için olmak üzere, Engels'ten çaresizce para isteyen iki mektup göndermişti. Engels Kasım 15'te bir kez daha Marx'a para gönderdikten sonra yazdığı mektupta İç Savaş tartışmasına geri döner. Marx'ın, Özgürlük Bildirgesi'nin bir dönüm noktası teşkil ettiği hakkındaki görüşünün aksine, Engels sertçe, "Lincoln'ün özgürleştirme hamlesinin şimdiye dek görülen tek sonucu, Kuzeybatı'nın Negro istilası [*Negerüberschwemmung*] korkusuyla Demokratlara oy vermiş olmasıdır," diye yazar (s. 428). Marx ise, 17 Kasım'daki mektubunda buna uzun bir yanıt vererek, "her devrimci harekette bir tür tepkisellik olur" der ve Fransız Devrimi'nden örnekler vererek, bunların kritik kavşaklarda hareketin ilerlemesinin karşısına çıktığını savunur (s. 430).

Marx *Die Presse*'de seçim sonuçları hakkındaki kendi analizini geliştirdiği 23 Kasım tarihli makalesinde, Engels'in yorumundan dikkat çekici derecede ayrılmaktadır. "Esasen seçimler Washington hükümeti için bir yenilgidir," diyerek bir tespitte

bulunur. Ancak, aynı zamanda, bu yenilginin yalnızca göreli bir durum olduğunu ve kısmen yerel etmenlerden kaynaklandığını ileri sürer:

> Nasıl ki Liverpool bugün hâlâ bir Tory kentiyse, Amerikan para piyasasının beşiği olan, güney arazileri üzerindeki ipotek sahipleriyle dolup taşan New York *şehri* de, ortamı tahrik eden ve bu zamana dek köle ticaretine etkin biçimde katılan güçlü İrlanda çeteleriyle, daima kararlı biçimde "Demokrat" olagelmiştir. (MECW 19, s. 263)

Marx, aynı zamanda, Engels'in ileri sürdüğü bir noktayı da dikkate alarak etnik olarak beyaz çiftçiler ve işçiler arasında ırkçılığın da etkili olduğunu yazmaktadır:

> İrlandalılar Negro'yu tehlikeli bir rakip olarak görüyor. Indiana ve Ohio'daki etkili çiftçiler için, Negro nefreti, köle sahiplerine karşı nefretlerinin hemen arkasından geliyor. Onlar için Negro, köleliğin ve işçi sınıfının alçaltılmasının simgesi; Demokrat basınsa her gün onları bulundukları toprakların "zenci" baskınına uğramasıyla tehdit ediyor. (s. 264)

İrlandalı Amerikalıların ırkçılığı hakkında yukarıda yer verilen bu iki eleştiri, Marx'ın Dördüncü Bölümde tartışılacağı üzere İrlandalı işçi ve köylülere genellikle devrimci bir gözle baktığı düşünülürse, özelikle dikkat çekicidir.

Marx'ın Engels'ten ayrıldığı noktalar, bu tarz kaygıların ikinci Amerikan devriminde gerçekleşmekte olan çok daha büyük ölçekli değişimlere kıyasla görece önemsiz olduğunu ileri sürdüğü şu bölümden anlaşılabilir:

> Ne var ki tüm bunlar asıl noktayı gözden kaçırıyor. Lincoln'ün seçildiği sırada (1860), ne İç Savaş ne de Negroların özgürleşmesi konusu gündemde değildi. O zaman Cumhuriyetçi Parti kendini Kölelik Karşıtlarından özenle ayırarak, 1860 seçimlerinde yalnızca köleliğin bölgesel genişletilmesine karşı çıkmış, fakat beri yandan, yasal olarak mevcut olduğu yerlerde kölelik kurumuna

müdahale edilmeyeceğini ilan etmişti. *Kölelerin özgürleştirilmesi* bir kampanya sloganı olsaydı, Lincoln o zaman mutlaka mağlup olurdu. Özgürleşme kesin bir şekilde reddedilmişti. Son seçimlerde durum tamamen farklı. Cumhuriyetçiler Kölelik Karşıtlarıyla el ele verdi. İster başlı başına bu amaç uğruna olsun, isterse isyanı sonlandırmanın bir aracı olsun, derhal gerçekleştirilecek bir özgürleştirmeden yana olduklarını açıkça ilan ettiler. Bu koşullar göz önüne alındığında, Michigan, Illinois, Massachusetts, Iowa ve Delaware'de çoğunluğun, New York, Ohio ve Pensilvanya'da ise kayda değer bir azınlığın Yönetimi desteklemesi, aynı ölçüde şaşırtıcıdır. Savaştan önce böyle bir sonuç imkânsızdı, Massachusetts'te bile. (MECW 19, s. 264; vurgu metne aittir)

29 Kasım'da *Die Presse*'de çıkan "McClellan'ın Görevden Alınması" başlıklı makalede ise Marx, neredeyse sevinç çığlıkları atmaktadır: "*McClellan'ın görevden alınması*! Lincoln'ün, Demokratların seçim zaferine cevabıdır." (s. 266, vurgu metne aittir) Bu haber, Lincoln'ün Özgürlük Bildirgesi'nden geri adım atacağı söylentilerini çürütmüştü.

Marx'ın bir sonraki İç Savaş makalesi, "İngilizlerin Tarafsızlığı-Güney Eyaletlerdeki Durum" başlığıyla 4 Aralık'ta *Die Presse*'de çıkmıştı. Yazı, İngilizlerin bir gemi filosuyla Konfederasyon'u destekleme girişimleriyle ilgili diplomatik manevraları ele alıyordu. Haziran 1862'de *CSS Alabama* adlı yeni bir kruvazör, diplomatik temsilci Adams'ın itirazlarına rağmen Amerika'ya doğru denize açılmış ve Birlik gemilerine karşı saldırılara katılmıştı. Aralık'a gelindiğinde, bir kısmı zırhlı olmak üzere yeni yapılmış çok sayıda gemi Liverpool'da Güney'e doğru yol almaya hazır durumdaydı. Adams bu noktada Palmerston'a meşhur "bu savaş demektir," notasını yollamış, bunun üzerine diğeri son dakikada geri adım atarak gemilerin yola çıkmasını durdurmuştu. Bu makalede Marx, Manchester liberallerinden, İngiliz elitlerinin savaş karşısındaki tutumunu sertçe eleştiren Birlik destekçisi Profesör Francis Newman'dan uzun bir alıntı

yapar: "Lord Palmerston ile Lord Russell, tıpkı Tory Partisi gibi her tür vicdani kaygı ve şüpheyi bastıracak kadar güçlü bir cumhuriyetçilik nefretiyle hareket ediyor; bu sırada Bay Gladstone ise, geleceğin muhtemel Başbakanı olarak, kendisinin köleliği sürdürmek ve genişletmek için bir araya gelmiş inkârcıların bir hayranı olduğunu itiraf ediyor." (MECW 19, s. 270) Bu, Marx'ın *Die Presse*'deki son İç Savaş makalesi ve düzenli olarak yaptığı gazetecilik kariyerinin de sonuydu.

Marx savaş hakkındaki analizlerine mektuplarında devam etmiş, ancak neredeyse iki yıl boyunca, Kasım 1864'te Birinci Enternasyonal'de yaptığı konuşmaya kadar kamusal herhangi bir platformda yer almamıştı. 2 Ocak 1863'te Engels'e mektubunda, Birlik'in Aralık'ta Fredericksburg'da aldığı yenilgiyi pek önemsemeksizin bir önceki gün yürürlüğe konmuş olan Özgürlük Bildirgesi'ni selamlıyordu. Aralık'ta İngiliz işçilerin, İngiltere'de üretilmiş zırhlı gemilerin Konfederasyon'a gönderilmesi konusunda yaşanan gerginlik sürerken düzenlediği Amerika yanlısı geniş gösterilere atıfta bulunarak, 1862 seçiminde köleliği destekleyen Fernando Wood'un yerini almış olan New York'un kölelik karşıtı valisi George Opdyke'ın konuşmasından bir alıntı yapmaktadır: "İngiliz işçi sınıfının bizlerle olduğunu ve İngiltere'nin yönetici sınıflarının karşımızda durduğunu biliyoruz." Bunun ardından, Birlik ordusunda kayda değer sayıda Alman göçmen bulunmasına rağmen Almanya'daki işçilerin "benzer gösteriler yapmamasından" duyduğu üzüntüyü belirtir (MECW 41, s. 440). Politik yazışmalarındaki üç haftalık bir aradan sonra,[32] Engels ise, 19 Şubat'taki mektubuyla, Birlik'i neler beklediği hakkındaki tartışmalarına kendi adına devam ederek, Birlik'in "manevi bitkinliği"nden ve "kazanma becerisi yokluğu"ndan yakınır (s. 457).[33] Bir ay sonra, 24 Mart'ta cevap yazan Marx, Amerika'nın, İngiltere'ye karşı geliştirmeye başladığı ve 1861-1862 Trent Olayı'na ilişkin diplomatik yazışmaların yayımlanmasının da tanıklık ettiği, saldırgan duruştan söz eder. Bu noktada Marx gözle

görünür bir hazla Amerika'nın "İngiltere'yle savaş" olasılığından söz ederek, "böylece o kendini beğenmiş [John Bull], pamuğunun yanı sıra buğdayın da burnunun dibinden kaçırılabildiğini görecektir," diye yazar (s. 462).

BİRİNCİ ENTERNASYONAL'E YAKLAŞIRKEN

İki hafta sonra, 9 Nisan 1863'te Engels'e yazdığı bir başka mektupta Marx, 26 Mart'ta Londra İşçi Sendikaları Konseyi'ne ait olan St. James Salonu'nda yapılan bir toplantıdan söz etmektedir. Sendikalar Birliğiyle dayanışma göstermek için yapılan toplantının başkanlığını, Liberal Parti siyasetçilerinden, imalatçı John Bright üstlenmiştir:

> Bright'ın yönettiği bir İşçi Sendikaları mitingine katıldım. Tam bir Bağımsız[34] gibi görünüyordu; ve ne zaman "Birleşik Devletler'de, ne krallar ne de piskoposlar var," dese bir alkış koptu. İşçilerin kendileri de *mükemmel* konuştu, sözlerinde tüm o burjuva laf ebeliğinden eser yoktu ve kapitalistlere karşı muhalefetlerini biraz olsun gizlemediler (üstelik bunlara Bright Baba da saldırdı). (MECW 41, s. 468; vurgu metne aittir)

Bu geniş toplantıya katılan konuşmacılar arasında işçi sendikalarından gelen, ileride Birinci Enternasyonal'in önderliğinde yer alacak olan Willian Cremer'le George Howell'ın yanı sıra, filozof John Stuart Mill de bulunuyordu.[35]

Bu toplantıda Lincoln'e uzun bir mesaj gönderme kararı alınmıştı; bu mesaj aristokrasi ile kapitalist sınıfın bir bölümünü özgürlük düşmanı olarak tanımlıyordu: "İngiltere halkının, Güney eyaletlerinin insan köleliği temelinde ayrı bir hükümet kurma şeytani girişiminde başarılı olmalarını arzuladığı iddiasına, öfkeyle karşı çıkıyoruz. Özgürlükten nefret eden bir aristokrasiyle ahlaktan yoksun bir para-saltanatı böyle bir suçun işlenmesini ne kadar arzulasa da, Londra'nın işçileri olarak bizler bunu tiksintiyle karşılıyoruz." (Bright [1865] 1970, s. 191) Lincoln'e gön-

derilen mesajda Siyah ve beyaz emekçilerin ortak çıkarlarına da değiniliyordu: "Bizler Amerika'daki köleliğin, bu ülkedeki emeği de alçaltma ve zayıflatma yolunda dolaylı ama gerçek bir eğilim taşıdığının bilincindeyiz; daha yüce başka hiçbir amacımız olmasa bile, sırf bu sebepten, bu rezil İsyana herhangi bir anlayış göstermeyi reddetmeliyiz." (s. 191) Ayrıca cumhuriyetçilere örtük bir sempati dile getirilmekteydi: "Ülkemizle ne kadar gurur duysak da ... sizin daha üstün bir siyasi ve toplumsal özgürlüğü tesis etmiş olan o görkemli Cumhuriyetinize daima coşkun bir hayranlıkla bakıyoruz." (s. 191) Mesaj, ek olarak, ırklar arasında siyasi eşitlik ve işçi dayanışmasından da söz ediyordu: "Siz District of Columbia'nın [ABD'nin başkenti] zavallı kölelerini zincirlerinden kurtardınız; Haiti ve Liberya'nın derisi renkli insanlarına, Tanrı'nın huzurunda eşit kişiler olarak kucak açtınız; ve [Özgürlük] Bildirgeniz'le, ... bunca zamandır Amerika uygarlığının bir utancı olan cehennemî kanunlarla insanlıklarından mahrum bırakılmış negro kardeşlerimize özgürlüğün kapılarını açtınız." (s. 192) Sondan bir önceki paragraf, İngiliz emekçilerinin doğrudan ekonomik çıkarlarına ters düşse bile ilkeli bir kölelik karşıtlığını ifade ediyordu: "Emin olunuz ki, bu soylu yolda yürürken en samimi, en canlı yoldaşlığımız sizinle olacak ve Lancashire'deki kardeşlerimiz gibi... bizler de, Güney ve kölelikle uğursuz bir ittifakın içinde yer almaktansa can vermeyi tercih ederiz." (s. 192-193) Bu ve benzeri mitingler, İngiliz emekçileri için, yalnızca enternasyonalizmin değil, ama aynı zamanda, ırksal hatların kesiştiği noktadaki dayanışmanın da ifadesi olarak tarihsel bir doruk oluşturuyordu.

İki ay sonra, 11 Haziran 1863'te Marx'a yazdığı mektupta Engels, Grant hakkında daha çok eleştiriye benzer bir övgüde bulunuyordu. Diğer Birlik generallerini yerin dibine sokmaya devam ederken, Mississippi'deki Vicksburg kuşatmasına değinerek, "yalnızca Grant iyi iş çıkarıyor," diyordu (MECW 41, s. 478). Kuzey'in tayin edici Gettysburg zaferinden önce, 6 Temmuz'da

Engels'e yazdığı mektupta Marx, Lee'nin Pensilvanya seferini "ümitsiz bir çırpınış" olarak gördüğünü yazıyordu (s. 484).

Bundan sonra neredeyse bir yıllık bir süre boyunca Marx'ın savaş hakkında kayda geçmiş başka bir yorumu bulunmamaktadır; ancak Engels'e yazdığı 26 Mayıs 1864 tarihli mektupta, Richmond'u almak için yapılan harekâttan söz eden Marx, "Bence bu arkadaş ne yaptığını iyi biliyor," diyerek Grant'ı övmektedir (MECW 41, s. 530). 30 Mayıs tarihli yanıtında görüldüğü üzere, Engels ise bu aşamada bile daha kuşkulu davranmayı sürdürerek, Richmond harekâtını "sonucu belirsiz" olarak niteler (s. 531). Üç ay sonra, 4 Eylül'de yazdığı mektupta Engels, Grant'in Richmond harekâtının "çöküş noktasında" gözüktüğünü yazar, ancak Sherman'ın Atlanta'yı alma şansının hayli yüksek olduğunu kabul eder. Bunun "Güney için çok sert bir darbe" olacağını teslim etmektedir (s. 559). Engels, ayrıca, Kasım 1864 başkanlık seçimlerinde, karşısında artık Demokrat Parti'den aday gösterilen McClellan'ın bulunduğu Lincoln'ün büyük ihtimalle zafer kazanacağı yolundaki hislerini de ifade etmektedir. Marx cevap olarak, 7 Eylül'de, Lincoln'ün yeniden seçilme şansını "1'e karşı100'lük" bir kesinlik olarak gördüğünü yazar (s. 561). Diğer yandan, Amerikan seçimlerinin "dalavereli" yönleri göz önüne alınırsa, şayet McClellan bir şekilde kazanacak olursa bunun Amerika'da "muhtemelen gerçek bir *devrimle* sonuçlanacağını" öne sürer. Ayrıca, 1864'te Lincoln'ün 1860'a kıyasla "çok daha radikal bir zeminde" kampanya yaptığını da gözlemleri arasına eklemektedir (s. 562).

BİRİNCİ ENTERNASYONAL'İN DOĞUŞU

1864 Kasım'ında, Birlik yanlısı İç Savaş protestoları düzenlemiş olan aynı emek eylemcilerinin önderliğine katıldığı Uluslararası İşçi Birliği'nin, diğer adıyla Birinci Enternasyonal'in "Açılış Konuşması"nda, Marx savaşa değinmeden geçmez:

"Avrupa'nın batısını, Atlantik'in öte yakasında köleliğin devamı ve yayılması için yapılacak rezil bir haçlı seferine balıklama dalmaktan kurtaran şey, egemen sınıfların bilgeliği değil, bu sınıfların canice deliliğine karşı İngiltere'deki işçi sınıfının gösterdiği kahramanca direniş olmuştur." (MECW 20, s. 13). Aynı sırada Enternasyonal tarafından kabul edilen "Geçici Kurallar" ise, Enternasyonal'e üye "bütün kuruluş ve kişiler"in, birbirlerine ve tüm insanlara karşı davranışlarını, renk, mezhep ya da milliyete bakmaksızın düzenlemelerini şart koşuyordu (s. 15). İngilizce yazılan bu metinler broşür olarak basılmış ve birçok dilde yaygın biçimde dağıtılmıştı.

Engels, Enternasyonal'in kuruluşunda yer almamış ve yıllar sonrasına dek pek etkin bir katılım göstermemişti. Bu dönemde İç Savaş hakkında yaptığı yorumlar, Birlik'in zaferine ilişkin kuşkusunun sürdüğünü gösteriyordu. Örneğin, Marx'a yazdığı 9 Kasım tarihli mektupta, Birlik'in askerî mücadelesini, Kırım Savaşı sırasında İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya karşı, Marx'la kendisinin gönülsüzce yapıldığını düşündüğü girişimlerine benzetiyordu (MECW 42, 21). Sherman deniz kıyısına doğru yürüyüşe geçtikten sonra, 24 Kasım'da Weydemeyer'e yazdığı mektupta ise Engels, Marx'ın duruşuna yaklaşarak Birlik'in şansı hakkında daha olumlu bir resim çizmektedir:

> Sizin oradaki savaş hakikaten insanın tanık olabileceği en muazzam şeylerden biri. Kuzeyli ordular içinde yapılan pek çok aptallığa [*Dummheiten*] rağmen (ki Güneylilerde de bunlardan bolca vardır), zafer dalgası ağır ağır, fakat emin adımlarla ilerliyor ve 1865 yılı içinde öyle bir an gelecek ki, Güney'in örgütlü direnişi sustalı bir bıçak gibi açılacak ve savaş eşkıyalığa dönüşecek. ... Her iki taraf için de, böylesi bir halk savaşı, büyük devletler var olduğundan bu yana gerçekleşmemiştir ve sonuç ne olursa olsun, önümüzdeki yüzyıllar boyunca bütün Amerika'nın geleceğine yön çizecektir. Birleşik Devletler'in siyasi ve toplumsal gelişiminin boynundaki en büyük halka olan kölelik koparılıp atıldıktan

> sonra, ülke çok kısa bir sürede dünya tarihinde son derece farklı bir konuma erişeceği bir ivme kazanacak, o zaman da, şimdiki savaşın ordu ve donanması için kısa sürede bir görev bulunacaktır. (s. 38-39)

Bu mektup, bir "halk savaşı"ndan söz etmesi ve Birleşik Devletler'in bir dünya gücü olarak ortaya çıkacağı yolundaki kuvvetli öngörüsüyle, 1861'den sonra Engels'in savaş hakkında yaptığı tek kayda değer siyasi analizi oluşturuyordu.

Marx ise, başından beri yaptığı gibi, savaşın devrimci boyutları ile köleliğin kaldırılmasına vurgu yapmaya devam ediyordu. 29 Kasım 1864'te Lion Philips'e yazdığı mektupta, Engels'in Birlik generalleri hakkındaki eleştirilerine hak verir görünmekteydi. Mektupta, Weydemeyer'in kendisine yazdıklarından alıntı yaparak, Grant'in Richmond seferine, "adamlarımızın topluca kurban gitmesine sebep olan büyük hata" sözleriyle göndermede bulunmaktadır (MECW 42, s. 48). Fakat analizinin geneli başka bir yönde ilerlemektedir: "Düşününüz ki Sevgili Amca, üç buçuk yıl önce Lincoln seçime katıldığı zaman mesele köle sahiplerine daha fazla ödün vermemekten ibaret iken, şimdi köleliğin kaldırıldığı açıklanmış ve bu kısmen gerçekleştirilmiş bir hedef olmuşsa, kabul etmelisiniz ki, daha önce bu kadar hızlı bir şekilde, böyle heybetli bir altüst oluş [*Riesenumwalzung*] hiç gerçekleşmemişti. Bunun tüm dünyaya faydalı bir etkisi olacaktır." (s. 48)

Marx'ın İç Savaş konusunda yaptığı bir sonraki iş, yeniden seçilen Lincoln'ü (Lincoln 1864 başkanlık seçimlerinde yüzde 55'lik oyla McClellan'a karşı net bir zafer elde etmişti), Enternasyonal'in Londra'daki Genel Konseyi adına tebrik eden bir mesaj hazırlamak olmuştu. Bu, Açılış Konuşması'nda benimsenmiş olan, işçi sınıfının kendi dış politikasını geliştirmesi gerektiği söylemine uygun bir girişimdi.[36] 2 Aralık'ta Engels'e yazdığı bir mektupta belirttiği gibi, bu metni hazırlarken "kaba demokrat gevezelik"ten uzak durması gerekmişti, zira bu işte, sosyalizmden çok liberalizm söz konusuydu (MECW 42, s. 49).

Ayrıca Sol'dan gelen bir öneriyi, Fransız bir temsilcinin, açıklamanın Lincoln'den ziyade Amerikan *halkına* hitap etmesi önerisine de karşı çıkmak durumunda kalmıştı. Sağ'dan İngiliz bir temsilcinin dile getirip Marx'ın önüne koyduğu bir başka öneri ise, metnin âdet olduğu üzere, bir Parlamento üyesi tarafından yerine ulaştırılması olmuştu, ki bu sırada Parlamento'da emekçilerin bir temsilcisi bulunmuyordu. 13 Aralık'ta yapılan haftalık Enternasyonal Genel Konseyi toplantısının tutanaklarına göre, bu ikinci öneri karşısında "birçok Üye şiddetle itiraz etmiş, Emekçilerin ancak kendilerine güvenmesi ve dışsal bir destek aramaması gerektiği belirtilmiştir." (MEGA² I/20, s. 285) Konsey sekreteri William Cremer, Temsilci Adams'la görüşmelerine dayanarak, Adams'ın kırk üye işçiden oluşan delege grubu tarafından ulaştırılacak mesajı resmî olarak kabul edeceğini umduğunu dile getirmiş, ancak bu gerçekleşmemişti (MEGA² I/20, s. 287-289, s. 1363-1364). "Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Abraham Lincoln'e" başlıklı metnin bir bölümü şu şekildeydi:

> Büyük bir çoğunlukla yeniden seçilmiş olmanız dolayısıyla Amerikan halkını tebrik ediyoruz. İlk seçiminizin temkinli ilkesi Köle Gücüne direniş iken, yeniden seçilmenizin muzaffer savaş nidası Köleliğe Ölüm oldu. Destansı Amerikan savaşının başlangıcından itibaren, Avrupa işçileri, yıldızlı bayrağın kendi sınıflarının da kaderini taşıdığını içgüdüsel olarak hissetmiştir. ... Avrupa'nın çalışan sınıfları, üst sınıfların Konfederasyon beylerine sunduğu bağnaz desteğin uğursuz uyarısını daha almadan bile, köle sahiplerinin isyan bayrağını çekmesiyle mülkiyetin emeğe karşı kutsal bir haçlı seferinin işaretinin verildiğini, Atlantik'in diğer yakasındaki bu muazzam çatışmada, sadece emekçilerin gelecek için beslediği ümitlerin değil, geçmiş kazanımlarının bile kaderinin belirleneceğini derhal anlamıştır. Bu nedenle, pamuk krizi yüzünden maruz bırakıldıkları zorluklara her yerde sabırla göğüs germiş, kölelik destekçisi müdahaleye, başlarındakilerin usandırıcı ısrarlarına coşkuyla karşı çıkmış – ve Avrupa'nın pek çok yerinden bu hayırlı amaç uğruna kanlarını

> sunmuşlardır. Kuzey'in hakiki siyasi gücü olan işçiler, köleliğin kendi cumhuriyetlerini kirletmesine izin verirken; Negro'nun kendi rızası olmadan boyunduruk altına alınıp satılması karşısında, beyaz derili emekçinin kendini satışa çıkarıp efendisini kendisinin seçmesinin en yüce ayrıcalık olmasıyla övünürken; gerçek özgürlüğe erişmeleri ya da Avrupalı kardeşlerini özgürleşme mücadelesinde desteklemeleri mümkün olmamıştır, ama ilerlemenin önündeki bu engel, iç savaşın kızıl suları tarafından süpürülmüştür. Avrupa'nın işçileri, Amerikan Bağımsızlık Savaşı orta sınıf için nasıl yeni bir yükseliş çağını başlattıysa, Köleliğe Karşı Amerikan Savaşı'nın da, aynı şeyi işçi sınıfı için yapacağından emindir. (MECW 20, s. 19-20)

Söylem, pek çok bakımdan, 1863'te St. James Salonu'ndaki toplantıda kabul edilen metninkine benziyordu. Ancak ikincisi İngiliz işçileri adına konuştuğunu beyan ederken, Enternasyonal'in bu açıklaması daha geniş çaplı meseleleri dile getiriyordu. Öncelikle, yalnızca kölelik konusunu değil, aynı zamanda, Birleşik Devletler'de ırk ve sınıfın etkileşimini, özellikle beyaz işçilerin ırkçılığı açısından ele alıyordu. İkincisi, ikinci bir Amerikan devrimi olarak gördüğü İç Savaş'ı, Avrupalı işçi sınıflarının yaklaşmakta olduğuna inandığı başkaldırışıyla ilişkilendiriyordu. Destek bildirisi, Cremer'in yanı sıra Marx'ın da içlerinde olduğu başka elli altı kişinin de imzasıyla Adams'a gönderilmiş, metin 23 Aralık'ta *London Daily News* [*Londra Günlük Haberler*] ve birçok başka gazetede yayımlanmıştır. Ayrıca Marx, mesajı Almancaya çevirmiş, Almanca metin, 2 Ocak'ta Lassalle'cı haftalık *Der Social-Demokrat* gazetesinde ve başka Alman gazetelerinde, İngilizce metnin aksine, Marx'ın imzasıyla yayımlanmıştır (MEGA^2 I/20, s. 935, 947).

Lincoln'ün buna yanıtı, Temsilci Adams'ın yazdığı 28 Ocak 1865 tarihli bir mektup aracılığıyla Enternasyonal'e ulaştı. Bu mektupta Adams, Lincoln'ün "yoldaşı vatandaşlarının ve bütün dünyada insanlık ve ilerlemenin yanında olan pek çoklarının"

desteğinden ötürü minnettar olduğunu yazmaktadır. Adams, mektubun sonunda, Avrupalı işçi sınıfına özellikle değinerek söyle demektedir:

> Uluslar yalnızca kendileri için değil, yararlı ilişkiler ve hayırlı örnekler oluşturarak insanlığın refah ve mutluluğunu sağlamak için de vardır. Buradan hareketle Birleşik Devletler, mevcut çatışmada köleliği devam ettirmek isteyen asilere karşı verdiği mücadeleyi, insan doğasının mücadelesi olarak görmekte ve Avrupalı işçilerin ulusal tavırlarıyla besledikleri açık fikirli onaylarını ve samimi dostluklarını sundukları beyanlarından, direnmek için taze bir cesaret devşirmektedir. (KML_2, s. 239-240)[37]

Marx, Lincoln'ün verdiği cevabın sıcaklığından belli ki çok mutlu olmuştu; Adams'ın delegeler grubunu kabul etmeyi reddetmesinden sonra bir ihtimal bunu beklemiyordu.

Lincoln'ün cevabı 6 Şubat'ta *Times* tarafından yayımlanmıştı. 10 Şubat'ta Engels'e yazdığı mektupta Marx bütün bunları şöyle aktarmaktadır: "Lincoln bize ne kadar nazik bir cevap verdiyse, burjuva 'Özgürleşme Topluluğu'na[38] cevabı da bir o kadar kaba ve formaliteden ibaretti. ... Lincoln'ün bizimle burjuvaya verdiği cevap arasındaki fark burada öyle bir dalgalanma yarattı ki, Batı Yakasındaki 'Kulüpler' şaşkınlık içinde kafalarını kaşıyıp duruyorlar. Bunun bizim insanımıza ne kadar iyi geldiğini tahmin edebilirsin." (MECW 42, s. 86)

Sonraki birkaç ay içinde, İç Savaş sona yaklaşırken Engels, Grant'in çarpıcı yeteneklerini teslim ederek 3 Mayıs 1865'te Marx'a gönderdiği mektupta, Grant'in Richmond'da kazandığı zaferi Napolyon'un 1807'de Jena Muharebesi'ndeki zaferine benzetecek kadar ileri gitti (MECW 42, s. 153). 14 Nisan'da Lincoln suikasta kurban gittiği zaman, Marx'ın ilk tepkisi bunun, Birlik zafer kazandıktan sonra Güney oligarşisine karşı daha radikal bir siyaset izleme olasılığını artırdığını ifade etmek olmuştu; hem olayın kendisi Kuzey'dekilerin tavrını sertleştireceği, hem de yeni başkan Andrew Johnson, Lincoln'den daha sert olduğu

için. 1 Mayıs 1865'te Engels'e yazan Marx, Johnson'un halktan biri oluşuna değinerek şöyle diyor: "*Güney'in şövalyeliği* kendine yaraşır şekilde sona eriyor. Lincoln'ün katledilmesi Güney'in yapabileceği en büyük aptallıktı. Johnson, müsamahası olmayan, katı bir adam ve yoksulluktan gelen bir beyaz olarak, oligarşiye karşı ölümcül bir nefret besliyor. Dolayısıyla adamlara karşı fazla bir nezaket gösterme ihtiyacı duymayacak ve bu suikast yüzünden de Kuzey'in öfkesinin kendi niyetleriyle ortaklaştığını görecektir." (s. 150-151; vurgu metne aittir) 3 Mayıs'ta Marx'a yazan Engels, Johnson'un sınıfsal konumu hakkındaki çözümlemeyi daha da ileri götürür: "Johnson büyük mülklere el konulmasında ısrar edecek; bu da, Güney'de barışa geçişi ve onun yeniden düzenlenmesini daha kararlı bir hale getirecektir. Lincoln'ün bu konuda bir ısrarı olmazdı." (s. 153) Marx, suikast yüzünden Kuzey'deki tavrın sertleşeceğine dair tespitinde şüphesiz haklı olsa da, Johnson'un nasıl bir yola yöneleceği konusunda aldanıyordu. Aslında o sırada bu çok yaygın bir kanaatti, radikal kölelik karşıtlarının buna benzer umutlar beslediği eyaletlerde dahi durum böyleydi. Ancak, pek iyi bilindiği üzere, Johnson bunun tam tersi bir yol tutarak eski köle sahipleriyle uzlaşmış, Köktenci Yeniden Yapılanma planlarının tamamını veto etmiş ve 1868'de aleyhinde başlatılan meclis soruşturmasında, Senatodaki radikal Cumhuriyetçilerin elinden kıl payı kurtulabilmişti.

İngiliz işçiler kadar Alman işçiler de, Lincoln'ün katledilmesine çok güçlü bir tepki vermişti. Londra'da işçilerin üzüntülerini ifade eden bir dizi geniş miting düzenlenmiş, bu sırada İngiliz hükümetinin Konfederasyon'a gösterdiği tavır da eleştirilerin hedefi olmuştu. Bu olayların etkisi altında Marx, Enternasyonal adına, bu kez Johnson'a hitaben bir mesaj daha kaleme aldı. Başsağlığı dilekleriyle başlayan metin kısmen şöyle devam ediyordu:

> Engin boyutları ve geniş ufkuyla birlikte düşündüğümüzde, Eski Dünya'nın Yüz Yıl Savaşları, Otuz Yıl Savaşları ve Yirmi Üç Yıl

> Savaşları'yla[39] kıyaslanabilecek olmasına karşın, bunlarla karşılaştırıldığında olsa olsa doksan gün içinde tamamlandığı söylenebilecek muazzam bir iç savaşın ardından, size düşmüş olan görev, kılıçla biçilmiş olanın yasayla kökünü kazımak, siyasi yeniden yapılanma ve toplumsal yenilenme gibi zahmetli bir işi yönetmektir. Ancak derin bir dava duygusu sizi taviz vermekten koruyacaktır. Emeğin özgürleştiği yeni çağı başlatmak için Amerikan halkının, liderlik sorumluluğunu iki emek insanına devrettiğini asla unutmayacaksınız –biri Abraham Lincoln, diğeri Andrew Johnson'dur. (MECW 20, s. 100)

Bu bildiri 20 Mayıs 1865'te Enternasyonal'e yakın duran *Bee-Hive* [*Arı Kovanı*] adlı bir gazetede basıldı. 1 Haziran'da ise *Tribune*, "Londra'daki bir dostları" tarafından kendilerine gönderildiğini belirttikleri bildiriyi, Washington'daki "adresine ulaştığını" varsaydıkları notuyla birlikte yayımladı (alıntılandığı kaynak, MEGA² I/20, s. 1112). Pek de şaşırtıcı olmadığı üzere, Johnson Enternasyonal'in bu mesajına hiçbir cevap vermedi, ancak Londra'daki ABD Elçiliği formalite icabı mesajı aldıklarına dair bir not gönderdi.

Marx, kısa sürede, Johnson'la ilgili kaygı duymaya başlamıştı; 24 Haziran'da Engels'e gönderdiği mektupta görüldüğü gibi, Güney'e karşı tavrını artık "son derece ikircikli ve zayıf" olarak niteliyordu (MECW 42, s. 163). Engels de kendi bakışını yeniden gözden geçirmişti; 15 Temmuz'da Marx'a gönderdiği mektupta, "bu yolda devam ederse, eski Ayrılıkçı haydutlar altı ay içinde Kongrede oturuyor olacaktır," diye yazmaktadır. "Beyaz olmayanlara oy hakkı tanınmadıkça hiçbir şey yapılamaz; Johnson da bu kararı bozguna uğramış olan eski köle sahiplerine bırakıyor." (s. 167)

Bu eleştiriler, Enternasyonal'in Londra konferansında bu kez Johnson yerine "Amerika Birleşik Devletleri Halkına" hitap etmek üzere Amerika'ya üçüncü bir mesaj gönderme kararının alındığı Eylül 1865'te doruğa çıkmıştı. Daha sonra Londra'da ya-

yımlanan *Workmen's Advocate* [*İşçi Savunması*] gazetesinde yer verilen bir habere göre, 28 Eylül'de Cremer bu mesajı İngiltere, Fransa, Almanya, Polonya, Belçika ve başka Avrupa ülkelerinden gelen üç yüzden fazla işçi ve temsilcinin bulunduğu bir topluluğa okumuş ve metin alkışlarla kabul edilmişti.[40] Mesajın ilk bölümü Birlik'in zaferini alkışlıyordu:

> Her şeyden önce, savaş sona erdiği ve Birlik korunduğu için sizi tebrik etmemiz gerekiyor. Bir zamanlar kendi oğullarınızın elleriyle parçaladığı yıldız ve çizgiler [ABD bayrağı], umuyoruz ki bir daha asla kendi evlatlarınız tarafından aşağılanmamak ve ister bir iç karışıklık isterse de yabancı bir savaş yüzünden olsun, kıyım tarlalarının üzerinde dalgalanmamak üzere, Atlantik'ten Pasifik'e, meltemle birlikte yeniden salınıyor. ... Sizi ayrıca bu zulüm yıllarının sebebi artık yok edildiği için de tebrik etmeliyiz –Kölelik artık bitti. Başka bakımlardan son derece yüksekte olan şerefinize sürülmüş bu kara leke sonsuza dek ortadan kalktı. Pazar yerlerinizde insanın etini ve kemiğini açık artırmayla satan tüccarın tokmağı artık o buz gibi barbarlığıyla insanlığı titretemeyecek. (*Birinci Enternasyonal Genel Konseyi* 1962, s. 310-311)

Gelgelelim mektup sonda farklı bir havaya bürünerek, Siyahlara tam vatandaşlık hakları verilmesini içeren radikal bir Yeniden Yapılanma politikası derhal uygulamaya konulmadığı takdirde, kapıda bekleyen tehlikeler hakkında diplomatik ama kararlı bir uyarıda bulunmaktadır:

> Çektiğiniz acılar karşısında hissettiğimiz yakınlığı, çabalarınız için yüreklendirici sözlerimizi ve elde ettiğiniz sonuçlardan dolayı tebriklerimizi ifade etme şerefine eriştiğimizden, geleceğe yönelik birtakım tavsiyeleri buna ilave etmek konusunda izninizi istiyoruz. Halkınızın bir bölümüne uygulanan adaletsizlik korkunç sonuçlar yarattığına göre, bunu sona erdirmelisiniz. *Bugün vatandaşınız olan insanların özgür ve eşit olduğunun kayıtsız şartsız ilan edilmesini sağlamalısınız. Bu insanlardan vatandaşlık görevlerini yerine getirmelerini beklediğiniz halde vatandaşlık haklarını esirgerseniz, gelecekte ülkenizi yine kendi insanınızın*

> *kanıyla lekeleyebilecek bir mücadele devam edecektir.* Avrupa'nın ve dünyanın gözleri yeniden yapılanma girişimlerinize kenetlenmiş durumda, düşmanlarsa, en küçük bir fırsat verildiğinde cumhuriyet kurumlarının çöküşü için cenaze çanlarını çalmaya daima hazır. Bundan dolayı, bu ortak davadaki kardeşleriniz olarak, özgürlüğün bileklerindeki her türlü prangayı çıkarmanız için sizi uyarıyoruz, zaferiniz ancak bu şekilde tamam olacaktır. (s. 311-312; vurgu eklenmiştir)

Marx-Engels *Toplu Eserler*'inin editörlerine göre, (1975-) bu "Hitabe" Cremer tarafından yazılmıştır. Ne var ki, okunurken Marx da orada hazır bulunmaktadır ve daha önemlisi, Londra konferansı için tüm belgelerin hazırlanmasıyla yakından ilgilenmiştir (MEGA^2 I/20, s. 1501-1513). Hitabenin tam metni ilk kez 14 Ekim'de *Workmen's Advocate*'ta yayımlanmıştır.

Ne yazık ki, bu metin, Marx ve Birinci Enternasyonal'in Amerika'daki kölelik ve ırkçılık konusundaki tutumunu ortaya koyan önemli bir belge olarak hak ettiği ilgiyi görmemiştir.[41] Köleliğin mirasıyla kararlı bir şekilde hesaplaşılamaması, "ülkenizi yine kendi insanınızın kanıyla lekeleyecek" biçimindeki keskin uyarı, *Amerika'da Siyahi Yeniden Yapılanma*'da [*Black Reconstruction*] Du Bois tarafından dikkat çekici biçimde alıntılanarak, "Marx'ın imzasını taşıyan" "gözüpek" bir bildiri olarak nitelendirilmiştir ([1935] 1973, s. 354). Du Bois'nın alıntıladığı metin ilk olarak Schlüter (1913) tarafından yayımlanmıştır ve muhtemelen İngilizcesi Almancadan çevrilmiş olduğundan birtakım farklılıklar içermektedir. Schlüter'in çevirisindeki dil, İngilizce özgün metine göre daha serttir ve sözü geçen alıntı, "ülkenizi bir kez daha kana bulayacak yeni bir mücadele" biçimindedir ([1913] 1965, s. 200).[42]

Bu noktadan itibaren, mektuplarındaki yorumlar ve *Kapital*'deki kimi pasajlar dışında (bunlar Beşinci Bölümde tartışılacaktır) Marx'ın İç Savaş ve Yeniden Yapılanma hakkında yazdığı pek bir şeye rastlayamıyoruz. İki yıl sonra, 27 Ağustos

1867'de, Enternasyonal adına, Johnson'un "eski köle sahiplerinin elindeki kirli bir araç" olduğunu yazar (MECW 42, s. 414).[43] Bir önceki yıl, 12 Kasım 1866'da kızı Laura'nın müstakbel eşi Paul Lafargue'ın babası François Lafargue'a yazdığı bir mektupta, 1866 Kongre seçimlerinde Johnson'un radikal Cumhuriyetçiler tarafından topa tutulmasından duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir: "Başkan Johnson'un son seçimlerde uğradığı hezimete siz de benim kadar sevinmiş olmalısınız. Kuzeyli işçiler, *beyaz deri altındaki emeğin, siyah deri altındaki emeğin sığır gibi damgalandığı yerde, kendini özgürleştiremeyeceğini* nihayet çok iyi anladı." (s. 334; vurgu eklenmiştir) Vurgulanan bölüm aynı zamanda 1867'de *Kapital*'de de yer bulmuştur. Marx ve ailesinin özel yaşamı açısından şunu da kaydetmek gerekir ki, Laura Marx'ın 1868'de Fransız-Kübalı bir melez olan Paul Lafargue ile yaptığı evlilik, ırklar arası bir evlilikti. Lafargue Enternasyonal'de önemli sorumluluklar üstlenmiş biriydi. 1866'dan 1868'e Genel Konsey'in haftalık toplantılarına, İspanya'yla iletişim sorumlu sekreter sıfatıyla katılmıştı. Aynı zamanda, örgütün kamuoyu önündeki yüzü olarak, Londra'daki işçi gruplarıyla bağlantı kurmak gibi görevleri de yerine getiriyordu.[44] Bu da, hem Marx hem de Enternasyonal açısından, ırk ve sınıfa yönelik belli bir tutumu ifade ediyordu.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İRLANDA: MİLLİYETÇİLİK, SINIF VE İŞÇİ HAREKETİ

Marx'ın özellikle 1870 civarında İrlanda hakkında yazdıkları, Polonya ve Amerikan İç Savaşı yazılarında da gözlemlediğimiz sınıf, milliyet, ırk ve etnisite meselelerinin iç içe geçişi açısından doruk noktasını oluşturmaktadır. Bu sırada İrlanda'da ilerici bir ulusal hareket serpilmiş olduğundan, Marx bunu Britanya ve küresel sermayeye karşı yükselecek muhalefetin önemli bir kaynağı olarak görüyordu. İrlandalı işçiler aynı zamanda İngiltere içinde proletaryanın bir alt tabakasını oluşturarak sınıf ve etnisitenin karşılıklı etkileşiminin ilginç bir örneğini sunuyordu. Marx ve Engels'in İrlanda hakkındaki yazıları dört yüz sayfayı aşan bir derleme halinde uzun zamandır erişilebilir olmakla birlikte (Marx & Engels 1972b), bu yazılar bekleneceği kadar tartışılmamıştır. Oysaki Lenin gibi güçlü bir kişilik, 1916 yılına ait emperyalizm ve ulusal kurtuluş yazılarında, Marx ve Engels'in yazdıklarını çarpıcı bir şekilde öne çıkarmıştır (Lenin, [1916] 1964).

1843-1859, MARX VE ENGELS İRLANDA ÜZERİNE KAFA YORUYOR: "BANA İKİ YÜZ BİN İRLANDALI VERİN, BÜTÜN İNGİLİZ MONARŞİSİNİ DEVİREYİM"

Bütün olarak bakıldığında, Engels'in İrlanda tartışmasına yaptığı katkılar, bu kitapta ele alınan diğer konulara kıyasla Marx'ınkinden daha belirgindir. Hatta ikilinin içinde konu hak-

kında ilk kalem oynatan da Engels olmuştur. Engels daha 1843'te, Marx'la birlikte çalışmaya başlamadan bile önce, İsviçreli bir gazete için muhabirlik yaparken, Londra'dan İrlanda bağımsızlık hareketi hakkında bir yazı yazmıştı. Makalesi İrlanda'daki bir miting hakkındaydı; eski milliyetçilerden Daniel O'Connell burada İrlanda ve İngiltere Birliğinin ortadan kaldırılmasını isteyen bir konuşma yapmıştı. 1801'de başlayan Birlikle beraber İrlanda Parlamentosu dağıtılarak Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı kurulmuş, 650 kişilik Avam Kamarasında İrlanda'ya 100 üye verilmişti. Engels anayasal meselelerden çok, İrlanda halkının militan ruhuyla ilgileniyordu: "İki yüz bin adam –hem de ne adam! Kaybedecek hiçbir şeyi olmayan insanlar; üçte ikisi paçavralar içinde gezen, gerçek proleter ve baldırı çıplaklar [*sansculottes*]; dahası İrlandalı bunlar, asi, dikbaşlı, fanatik Kelt evlatları. İrlandalıları görmeden onları tanıyamazsınız. Bana iki yüz bin İrlandalı verin, bütün İngiliz monarşisini devireyim." (MECW 3, s. 389) Fakat Engels, aynı zamanda, İrlandalı devrimci hareketin karşısında iki engel görüyordu. Bunların ilki, Whig'lerden O'Connell's'ın İngiltere'ye yönelik uzlaşmacılığıydı. İkincisiyse, İrlanda halkının, tepeden bakan bir tavırla "yarı vahşi" olarak tanımladığı karakteriydi (s. 390).[1]

İyi bilindiği üzere Engels, *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu* (1845)[2] adlı eserinde sanayi devriminin göbeğinde işçilerin karşı karşıya kaldığı korkunç yaşam ve çalışma koşullarını ayrıntılı biçimde incelemektedir. Ancak Engels'in bu çalışmada İrlandalıların, İngiltere'de işçi sınıfının en ezilen kesimi olduğunu tekrar tekrar vurguladığına pek az kişi dikkat çekmiştir. Engels'i Manchester'daki emekçi sınıfına ulaştıran en önemli kılavuzlardan biri, sonraki yirmi yıl boyunca hayat arkadaşı olacak olan İrlandalı fabrika işçisi Mary Burns'tü. *Emekçi Sınıfın Durumu*'nda sınıf ve etnisite ilişkisine dair incelikli bir çözümleme sunarken, İrlandalı göçmen emekçilerin özeliklerini birkaç açıdan vurgulamaktadır.[3] Manchester'ın işçi sınıfına ait bir sem-

tindeki toplumsal koşulları betimledikten sonra Engels gözlemlerini şöyle bağlar:

> Fakat en berbat kısım ... Küçük İrlanda olarak bilinmektedir. Kulübeler eski ve küçücüktür; sokaklar eğri büğrü, delik deşik ve kimi yerde akaçsız ya da kaldırımsızdır; her tarafa çöp yığınları, hayvan atıkları ve mide bulandırıcı pislik birikintileri yayılmıştır; bir düzine fabrika bacasının dumanından kararmış ve ağırlaşmış hava, bütün bu pisliğin saldığı kötü kokulu gazlarla zehirlenmiş durumdadır. Çamur ve çöp birikintilerine üşüşen domuzlar kadar pislik içinde gezen bir yığın kadın ve çocuk amaçsızca sokakları arşınlar... Bu ırk, insanlığın en alçak seviyesine düşmüş olmalıdır. (MECW 4, s. 361)

Başka bir kısımda şöyle yazmaktadır: "İrlandalılar, daha önce İngiltere'de bilinmeyen yalınayak dolaşma âdetini de getirdi. Şimdi artık üretim yapılan her kentte özellikle kadın ve çocuklardan oluşan çıplak ayaklı çok sayıda insan görülüyor ve yavaş yavaş en yoksul İngilizler de bunları örnek alıyor." (s. 368) Engels bu insani alçalmadan esef duymakla kalmamakta, aynı zamanda, bunun kapitalizm açısından işlevselliğine de işaret etmektedir. Zira İrlandalı bir alt-proletarya kesiminin salt varlığı bile, sermayenin bir bütün olarak işçi sınıfının yaşam ve çalışma koşullarını aşağı çekmesine yardımcı olmaktadır. Engels'e göre genel olarak karşı karşıya bulunulan durum, "İrlandalının İngiliz'le rekabeti ve adım adım, ücret rayiciyle birlikte, İngiliz'in uygarlık düzeyini İrlandalınınkinin düzeyine inmeye zorlamasıdır." (s. 377) "Irk" ve "uygarlık" hakkındaki küçümseyici diline rağmen, Engels'in burada İrlandalılara duyduğu yakınlık yeterince açıktır.

Engels, İngiliz hâkimiyetindeki küresel kapitalizmi ele aldığı daha geniş bir bağlamda, İrlanda'nın kendisine de eğilir. Çok sayıda İrlandalıyı İngiltere'de iş aramaya iten İngiliz egemenliğini ve beraberinde gelen kapitalist sömürü süreçlerini incelemektedir. "Dublin Körfezi, tüm Britanya Krallık Adasındaki en güzel yer" olsa da, "Dublin'in yoksul semtleri, dünyada görülebilecek en sefil

ve mide bulandırıcı yerler arasında gelir," diye yazar (MECW 4, s. 337). "İrlandalı Göçü" başlıklı kısa bölümde ise şu görüşü savunur: "İngiltere, İrlanda'nın kalabalık ve yoksullaştırılmış nüfusu sayesinde emrine amade bir insan kaynağına sahip olmasaydı, İngiliz sanayisinin hızla yayılması mümkün olmazdı." (s. 389)[4]

"Tarım Proletaryası" başlıklı bölümde Engels, İngiltere'nin yanı sıra İrlanda tarımını da inceleyerek, ikincisinde var olan ve acımasız bir sömürüye dayanan kiracı çiftçilik sistemi hakkında şöyle demektedir:

> Bu şekilde İrlanda halkı, mevcut toplumsal koşullarımız içinde bundan kurtulamayacağı ezici bir yoksulluğa mahkûm edilmektedir. Bu insanlar kerpiçten yapılmış, ahır bile olamayacak perişan kulübelerde yaşayarak bütün kışı azıcık bir yiyecekle geçirmeye çalışır ... ellerindeki patates yılın otuz haftasına ancak yetişir, yılın geri kalanında hiçbir şey bulamazlar. Baharda bu patates erzakı tükendiği ya da filizlenme yüzünden kullanılamaz hale geldiği zaman, evin kadını ve çocuklar ellerinde kaplarla bölgede serserice dolanarak dilenmeye çıkar. Bu sırada kocası ise, bir sonraki yılın patatesini ektikten sonra, iş aramak için ya İrlanda ya da İngiltere'ye gitmiştir ve ancak hasat zamanı tekrar ailesinin yanına döner. ... Bu yoksulluğun altında, günümüzün toplumsal koşulları yatmaktadır. (MECW 4, s. 558-559)

Ne var ki Engels, zaman zaman egzotizme düşen bir küçümsemeye de kapılır: "İrlandalı'da duygu ve tutku baskındır; akıl bunlara boyun eğmelidir." (s. 560)

Engels, İrlandalıların yoksulluk ve acıları hakkındaki bu iç burkan tasvirleri, 1845'te patatese yayılan hastalığın vurduğu darbeden önce kaleme almıştı. Arkasından, köylüler açlıktan kırılırken toprak sahiplerinin büyük miktarlarda besin ihraç etmeyi sürdürdüğü 1845-1849 Büyük Kıtlığı, bir buçuk milyon insanın ölümüyle sonuçlanmış, diğer bir milyon ise göç etmek zorunda kalmıştı –ki toplam nüfus zaten sekiz milyondu. Ekim 1847'de Fransa'daki bir gazeteye yazan Engels, bunun bir patla-

ma doğuracağını öngörmektedir: "Açlık içindeki İrlanda korkunç çırpınışlar içinde kıvranmaktadır. Atölyeler dilencilerle dolup taşmakta, tükenmiş durumdaki mal sahipleri Yoksul Vergisi'ni ödemeyi reddetmekte, aç insanların binlercesi bir araya gelerek çiftliklerdeki ambar ve ahırları, hatta kısa bir süre öncesine dek kutsal saydıkları Katolik rahipleri yağmalamaktadır. Görünen o ki, İrlandalılar bu kış, geçen kış olduğu gibi açlıktan ölmeyi sükûnetle karşılamayacaktır." (MECW 6, s. 309) Engels ayrıca, İrlandalıların İngiltere'ye göçündeki beş katlık artışa işaret ederek bu durumun, buradaki emekçi sınıfın yaşam standartlarını daha da aşağı çekeceğini belirtir.

1847'de O'Connell's öldükten sonra Engels, her ikisinin de Çartizmle bağlantıları bulunan Feargus O'Connor ve Bronterre O'Brien gibi daha solcu İrlandalı liderlerin nüfuzunun artacağını öngörmüştü. 1848'de bir Alman gazetesine yazdığı makalede, O'Connor'u, "İrlanda halkının, İngiliz emekçi sınıfları ve Çartistlerle birlikte var güçleriyle mücadele etmek zorunda olduğunu gösteren biri," diyerek övmektedir (MECW 6, s. 449). Ayrıca, O'Connor'un, parlamentodaki tartışmalar sırasında Tory önderi Robert Peel'in İrlanda'yı Baskılama Kanun Tasarısını engelleme yolundaki girişimlerinden de övgüyle söz eder. Ancak Engels bu sırada, Avustralyalı tarihçi Ian Cummins'in, yerinde bir deyişle, "İrlanda'nın kurtuluşuna İngiliz merkezli bir yaklaşım" olarak nitelendirdiği türden bir tavra sahiptir (1980, s. 108). Makalesinin sonunda Engels'in yaptığı budur: "Şüpheye yer yok ki bundan böyle, İrlandalı halk yığınları İngiliz Çartistlerle çok daha yakın bağlarla birleşecek ve ortak bir plan dahilinde birlikte hareket edecektir. Bunun sonucunda, İngiliz demokratların zaferi ve dolayısıyla, İrlanda'nın kurtuluşu, birçok yıl öne alınmış olacaktır." (MECW 6, s. 449)

Bu ilk yıllarda Marx, İrlanda'ya ancak yeri geldikçe değinmiş olmakla birlikte, genel olarak İrlanda ulusal kurtuluşunu desteklediği açıkça ortadaydı. Örneğin, Şubat 1848'de 1846

Polonya ayaklanmasını anma toplantısında yaptığı konuşmada, tarım devriminden ayrılamayacak olan Polonya ulusal bağımsızlık programını İrlanda ve İngiltere Birliğinin ilga edilmesi için O'Connell'in önderliğinde yürütülen hareketle kıyaslamaktadır. İlga hareketini Katolik toprak sahiplerinin "dar görüşlü milliyetçiliği"ne dayandığı için eleştirir (MECW 6, s. 549). Temmuz 1848'de, İngiliz Çartistlerle güçlü bağlara sahip olan, görece radikal Genç İrlanda hareketi İngiliz yönetimine karşı ayaklanma girişiminde bulunmuştu. Bu aylarda ne Marx ne de Engels bu olayları doğrudan ele almış olsa da, devrimci dalganın geri çekilmeye başladığı 1849'un başlarında Marx, eski rejimlere hizmet eden polisin "Polonya'da... ve İrlanda'da bir kez daha talan, gasp ve kıyım" yoluyla ulusal kurtuluş hareketlerini bastırdığını yazmaktadır (MECW 8, s. 214). Bundan kısa süre sonra *Ücretli Emek ve Sermaye*'yi (1849) yazan Marx, Avrupa'daki son olayların bir dökümünü yaparken "İrlandalıların açlıkla boyunduruk altına alınması"na da değinmektedir (MECW 9, s. 197).

1850'lerde Londra'ya taşındıktan sonra, Marx'ın İrlanda'ya ilişkin tartışmaları daha esaslı bir hal alır. 1852'de *Tribune*'e yazdığı bir makalede, İngiliz Ticaret Odası başkanının Büyük Kıtlık ve takip eden göçün yoksulluğu azalttığı yolundaki açıklamasını aktararak, Swift'e yaraşır bir alaycılıkla buna karşılık verir: "İtiraf etmeliyiz ki, sıçanlara karşı arsenik nasıl köktenci bir çözümse, bu 'kıtlık' da Yoksulluğa karşı öyle köktenci bir çözümdür." (MECW 11, s. 357) Bu konuyu sürdürdüğü 22 Mart 1853 tarihli bir *Tribune* makalesinde, İrlanda'yı tartışırken aklında David Ricardo'nun ekonomi politiğine karşı daha geniş bir eleştirinin bulunduğunu göstermektedir. Resmî istatistikleri çözümleyen Marx, 1847-1852 yılları arasında Britanya Adaları'ndan göç edenler içinde ezici çoğunluğun İrlandalı olduğuna dikkat çeker. Ek olarak, kapitalist modernleşmenin bu biçimini şen bir tavırla karşılayan *Economist* dergisinden bir alıntı yapar: "İrlanda ve Kuzey İskoçya'daki fazla nüfusun ülkeyi terk etmesi, her tür gelişim için ilk adımdır. ...

İrlanda'nın geliri, gerek 1846-1847 kıtlığından, gerekse sonrasında yaşanan göçten hiçbir şekilde zarar görmemiştir." Marx'ın buna verdiği karşılık, yine alaycı bir hava taşımaktadır:

> İşe bir ülkede yaşayanları yoksullaştırmakla başlayın ve bunlardan çıkaracak kârınız kalmayınca, gelir hesabınız üzerinde bir yük haline geldikleri zaman, bunları ülkeden uzaklaştırın, sonra da oturup Net Gelirinizi hesaplayın! [David] Ricardo'nun çok beğenilen kitabı *Ekonomi Politiğin İlkeleri*'nde sunduğu öğreti işte böyle bir şeydir. ... *Ekonomi Politiğin Yeni İlkeleri*'nde [*Nouveaux Principes d'Économie Politique*] Sismondi, böyle bir bakışla hareket edilirse, adanın ortasında tek başına kalan Kralın, ... bugün 20 milyonun üretimiyle sağlanan Net Gelir miktarını otomatik makinelerle elde etmesi koşuluyla, nüfusun bütünüyle yok olmasının İngiliz ulusunu hiç ilgilendirmeyeceğini söyleyerek cevap vermektedir. Gerçekten de böyle bir durumda, "milli servet" diye adlandırılan şeyde bir azalma olmayacaktır. (s. 529)

Bundan bir ay önce, "Sutherland Düşesi ve Kölelik" başlıklı *Tribune* makalesinde Marx, ezeli düşmanı Palmerston'un bu gelişmelerdeki rolüne işaret etmişti: "Birkaç yıl önce, asil Vikont Palmerston da, İrlanda'daki mülkünü üstündeki insanlardan temizlemiştir" (s. 493)

Marx, İrlanda'nın kırsal bölgelerinde ortaya çıkan kimi toplumsal gerilimlere de değinmiştir. 23 Şubat 1853 tarihli bir *Tribune* makalesinde, 1840'lardaki [Buğday Yasalarını] ilga hareketini kıtlık sonrası toprak kiracıları hareketiyle kıyaslamaktadır: "İlgacıların çıkardığı huzursuzluk siyasetle sınırlıydı, bu nedenle Katolik ruhban sınıfının bunu kullanması mümkün olmuştu. ... Kiracı Çiftçilerin yarattığı gerilim ise, derin kökleri bulunan toplumsal bir hareket olarak ilerleyerek Kilise ile İrlanda Devrimcileri arasında tam bir kırılma yaratacak ve böylece, halkı, yüzyıllardır tüm gayretlerini, fedakârlıklarını ve mücadelelerini boşa çıkarmış olan zihinsel kölelikten kurtaracaktır." (MECW 11, s. 505) Daha önce olduğu gibi, Marx, ulusal kurtuluşa bakışı-

nı, İrlanda toplumunun iç kırılmaları hakkında sınıfsal bir analiz aracılığıyla kuruyordu.

Marx, 11 Temmuz 1853'te *Tribune*'e yazdığı "Hindistan Meselesi-İrlandalı Toprak Kiracılarının Hakları" başlıklı makaleyle birlikte, kırsal İrlanda'daki sınıf yapısının daha derinlerine inmiş oldu. Makalenin İrlanda hakkındaki kısmında, ağırlıklı olarak İngiliz olan toprak sahiplerinin, ülkede oturmadıkları halde, kiraları istedikleri gibi artırma ve kiracı çiftçileri kolaylıkla kovma hakkına sahip olduklarını belirtiyordu. Kiracının, bedeli toprak sahibinden alınmak üzere arazideki iyileştirmelere para ve emek yatırımında bulunmuş olması durumunda, okkalı bir kira zammı tüm bu kazancı bir anda silip götürebiliyordu. Gerçekte diyor Marx, kiracının "toprak sahibine kendi parasının faizini ödemesi" gerekiyordu. (MECW 12, s. 157). Bu ve benzeri yöntemlerle:

> Ülke dışında yaşayan bir toprak sahipleri sınıfı, İrlandalı köylülerin yalnızca emeğini değil –her kuşak İrlanda köylüsünü, tam da kuşaklar boyunca kendilerinin ve ailelerinin koşullarını iyileştirmek için harcadıkları çabayla ve yaptıkları fedakârlıklarla orantılı biçimde toplumsal ölçeğin bir derece daha dibine batıracak şekilde– sermayelerini de cebine indirebiliyordu. Kiracı eğer çalışkan ve girişimciyse, kendi çaba ve girişiminin sonucu olarak vergilendiriliyordu. Aksine eylemsiz ve ihmalkâr davranırsa, bu sefer de "Kelt ırkının fıtratında bulunan kusurlar" yüzünden azar işitiyordu. Dolayısıyla, kendisine yoksulluktan başka hiçbir seçenek bırakılmamıştı –ya çalıştığı için ya da savsakladığı için yoksullaşacaktı. İşte bu duruma karşı çıkmak için, İrlanda'da, "Kiracı Hakkı" –kiracının toprak üzerinde değil, ama kendi harcama ve çabalarıyla toprakta ortaya çıkan gelişme üzerindeki hakkı– ilan edilmiştir. (s. 158)

Marx'a göre bu yasayı gerekli kılan koşulları yaratmış olan İngiliz politikasıydı:

> İngiltere, İrlanda toplumundaki koşulların altını üstüne getirdi. Önce toprağa el koydu, ardından "Parlamento düzenlemeleri"yle

> sanayiyi yok etti ve son olarak, silahlı kuvvetlerle çalışma enerjisini dağıttı. Böylece İngiltere, doymak bilmez küçük bir lordcuklar *kastına,* toprağı gasp ederek gelirini buradan çıkarma olanağını veren bu rezil "toplumsal koşulları" yarattı. Bu "toplumsal koşulları" devrimle değiştirmek için henüz fazlasıyla zayıf durumda olan halk, Parlamento'ya başvurarak, bunların en azından hafifletilmesini ve bir düzene sokulmasını talep ediyor. (s. 159)

Ondan sonra Marx, toprak sahibi sınıfların, Haziran 1853'te parlamentoya sunulan yeni kiracı hakları yasa tasarısı karşısındaki yaygaracı muhalefetini ayrıntısıyla aktarmaktadır. Bu tasarı kiracılara çeşitli haklar verilmesini öngörüyordu; kira sözleşmesinin sonlandırılması halinde, mülkte yapılan iyileştirmeler karşılığında kiracıya belli bir karşılık ödenmesi de buna dahildi, ancak iki yıl süren kin dolu tartışmaların ardından tasarı parlamentodan geçmeyi başaramayacaktı. Toprak sahiplerinin savunduğu tezlere karşı Marx, hem Ricardo hem de Herbert Spencer'den alıntı yapar; bariz bir alaycılıkla, bunların en ufak bir komünizm şüphesinin üstünde olduğunu belirttikten sonra, her ikisinin de büyük toprak sahiplerinin mülkiyet haklarını sorgulamış olduğunun altını çizer. Marx'a göre Ricardo, "bir bütün olarak modern üretim çerçevesinde ... toprak üzerindeki özel mülk sahipliğinin tamamen fuzuli" olduğu görüşündeydi (s. 160-161). Marx ayrıca Spencer'in *Toplumsal Statik* [*Social Statics*] adlı kitabından alıntı yapar: "Dolayısıyla, hakkaniyet, toprak üzerinde mülkiyete izin vermez; aksi halde, geri kalanlar dünya üzerinde ancak varlıklarına göz yumularak yaşayabilecek demektir." (s. 161)

Konuya iki yıl ara verdikten sonra, Marx'ın "İrlanda'nın İntikamı" başlıklı makalesi, 16 Mart 1855'te *Neue Oder Zeitung*'da yayımlandı. Makale, Büyük Kıtlık'tan beri yaşanan toplumsal ve ekonomik değişimleri ele almaktadır. Marx'ın yazdığına göre, ortaya çıkan unsurlardan biri, artık parlamento için adaylıklarını koyanların, "O'Connell'in hep kaçındığı ve yapmayı reddettiği şeyi yapmasını, yani, İrlanda'daki marazın gerçek kaynağını ara-

yıp bulmasını, toprak ve mülkiyet ilişkileri ile bunlarda reform yapılmasını seçim sloganı haline getirmesini," talep eden İrlanda halkının, artan toplumsal bilincidir. Marx, yeni gelen siyasetçilerin Avam Kamarasına seçilmeyi başardıktan sonra "kiracı haklarını" çabucak unutmalarından yakınmaktadır (MECW 14, s. 79). İrlanda'nın dönüşümündeki ikinci unsur ekonomik niteliktedir, ancak burada Marx karamsar bir havaya bürünerek, gerçekte bunun, ulusal bir devrim için gereken toplumsal tabanı zayıflatmakta olabileceğini öne sürer: "İrlanda tarım sisteminin yerini İngiliz sistemi alıyor; küçük çaplı kiracılık yerine büyük çaplı kiracılık, eski toprak sahibinin yerine ise modern kapitalist geliyor." Marx'a göre, bütün bu değişimlerin arkasında, hem Büyük Kıtlık, hem de "İrlanda'nın kendine olan inancını sonunda yok eden başarısız 1848 ayaklanması"ndan kaynaklanan yenilgi ve umutsuzluk deneyimi yatmaktadır (s. 80).

15 Eylül 1855'te *Neue Oder Zeitung*'a yazdığı bir makalede Marx, vefat etmiş olan İrlandalı Çartist önder Feargus O'Connor'dan övgüyle bahsederken, cenazesindeki solcu sloganlara dikkat çekmektedir:

> Dün öğleden sonra, müteveffa Çartist lider O'Connor'un cenaze töreni yapıldı. Hemen hemen tamamı işçi sınıfından gelen 20.000 kişilik bir topluluk, Finsbury Meydanı ve Smithfield'den Notting Hill'e yürüdü; tabut buradan (Londra'daki en muhteşem defin yerlerinden biri olan) Kensal Green Mezarlığı'na taşındı. İngilizlerde âdet olduğu üzere dev kuş tüyleriyle süslenmiş dört at tarafından çekilen arabalar alayın başındaki yerlerini almıştı. Bunların hemen arkasında, bayrak taşıyanlarla sancaktarlar yürüyordu. Siyah bayrakların üzerinde beyaz harflerle şunlar yazılıydı: "Bizim için yaşadı, bizim için öldü." Muhteşem biçimde dalgalanan dev bir kırmızı bayrakta ise "Alliance des peupples" ["Halkların İttifakı"] sözcükleri ihtişamla parlıyordu. Ana sancaktarın başında kırmızı bir özgürlük beresi salınıyordu. ... Saat beş buçuk civarında şehre geri dönülürken uygun adımla yürüyen beş zabıta müfrezesiyle karşılaşmak ve her birini "geç

> kaldınız" diyerek selamlamak geçit alayına ironik bir tatmin yaşattı. O'Connor gerçek anlamında bir yoksul olarak ölmüş ve cenaze masrafları Londra'nın işçi sınıfı tarafından karşılanmıştır. (MECW 14, s. 524)

Böylece Marx, demokrasi, emek ve sosyalizm hareketleri ile İrlanda ulusal kurtuluşu arasındaki geniş çaplı bağlantılara odaklanmaktadır.

1840'lardan beri İrlanda hakkında yazmamış olan Engels ise, hayat arkadaşı Mary Burns'le birlikte İrlanda'ya gittikten sonra, 23 Mayıs 1856 tarihli bir mektupla Marx'a uzun uzadıya bilgi vermektedir. Bu mektupta önce İrlanda'daki mutlak baskı ortamına dikkat çekerek bunu Prusya disiplininden bile beter bulmaktadır:

> "Demir pençe" her köşe bucakta hissediliyor; hükümet her şeye burnunu sokuyor, özyönetim denen şeyin esamesi okunmuyor. İrlanda en eski İngiliz sömürgesi olarak görülebilir ve yakınlığı nedeniyle hâlâ tam eskisi gibi yönetilmektedir; buradayken, İngiliz vatandaşlarının sözde özgürlüğünün, sömürgelerin ezilmesine dayalı olduğunu görmemek mümkün değil. Ben başka hiçbir ülkede bu kadar çok kolluk gücü görmedim; hele karabina, süngü ve kelepçelerle donanmış olan zabıtalar, senin Prusyalı jandarmanın ayyaş ifadesini kusursuzluğa eriştirmiş bulunuyor. (MECW 40, s. 49)

Engels ayrıca, kırsal bölgede, özellikle Batı'daki nüfus azlığına değinmektedir –terk edilmiş evler, boş meralar vb.: "Tarlalarda sığır bile yok; kırsal kesim, kimsenin istemediği tamamen yabanıl bir yer durumunda." (s. 50) Yedi yüzyıllık İngiliz fethi ve askerî yönetimi "ülkeyi tamamen mahvetmiş," öyle ki:

> fanatizm düzeyindeki milliyetçiliklerine rağmen, bu insanlar kendi ülkelerinde artık kendilerini evlerinde hissetmiyorlar. Anglo-Saksonların İrlandası! Bu artık bir gerçekliğe dönüşüyor. ... Nüfusun ağırlıklı olarak, hatta neredeyse tamamen Kelt olan niteliği yok olana dek dışa göç durmayacak. ... Sistematik baskının kul-

> lanıldığı bu yapay yolla [İrlandalılar] bütünüyle acınacak bir ulus haline gelmiştir ve şimdi herkesin bildiği gibi İngiltere, Amerika, Avustralya vb. ülkelere fahişe, gündelikçi işçi, yankesici, dolandırıcı ve başka her türden zavallı sağlama işini üstlenmiştir. (s. 50)

Engels bu kasvetli satırları, 1848 devrimine dair umutların geri çekildiği bir sırada yazmıştır.

Bu kez neredeyse üç yıl süren bir başka aranın ardından Marx, 11 Ocak 1859'da *Tribune*'de yayımlanan, kendisinin gerçekliğine pek ihtimal vermediği milliyetçi komplocular şüphesine karşı İngilizlerin başlattığı bir cadı avından söz eden "İrlanda'da Galeyan" başlıklı yazısıyla, İrlanda sorununa tekrar döner (MECW 11, s. 134-138). İngilizler İrlanda'yı sıkıyönetim altına almış, paralı muhbirlerin ve *kışkırtıcı ajanların* kullanıldığı bir terör yönetimini uygulamaya koymuştur. Marx burada yeni bir baskı düzeyine geçildiği tespitinde haklı olmakla birlikte, İngilizlerin kendi hayal ürünleri olan birtakım gölgelerin peşinden koştuğu konusunda yanılmaktadır. Gerçekte, İrlanda tarihçisi Peter Berresford Ellis'in de aktardığı gibi, bu sırada yeni bir yeraltı devrimci hareketi kurulmuştu: "Fenian'lar ya da tam adıyla, İrlanda Cumhuriyetçi Kardeşliği, 17 Mart 1858'de Dublin'de yapılan bir toplantıyla kurulmuştu. Bu, İrlanda'daki İngiliz yönetimini zor yoluyla devirmeyi ve bir İrlanda Cumhuriyeti kurmayı amaçlayan, üyelerin yemin ederek katıldığı gizli bir devrimci hareketti." (Ellis 1996, s. 130)

Marx ve Engels'in 1840 ve 50'lerde yazdığı bu yazıların hiçbiri İrlanda ulusal kurtuluşuna dair sistematik bir analiz sunmasa da, belli temel temalar açıkça ortadaydı. 1) İngiliz yönetimine karşı İrlanda ulusal mücadelesini açıkça desteklemekle birlikte, daima, İrlandalı devrimcilerin, İrlanda toplumunun sınıfsal iç dinamikleriyle daha çok ilgilenmesi gerektiğini salık vermişlerdir. Özellikle tarımsal sınıf çatışmasına daha çok odaklanılmasını öğütlerken, toprak sahipleri sınıfının bu bölümünün İngiliz değil İrlandalı olduğuna işaret etmişlerdir. Bu bakımdan, özellikle

O'Connell'in üst sınıf Katolik milliyetçiliğine eleştirel bir gözle bakmışlardır. 2) İrlandalı devrimcilerin kitlesel Çartist hareket içindeki İngiliz işçileriyle sıkı bir birlik kurması yolunda çağrı yaparak, Çartistlerin İngiltere ve İrlanda Birliğinin ilga edilmesini desteklediğine dikkat çekmişlerdir. Ayrıca Çartist hareket içinde iki İrlandalının, Ferguson O'Connor ile Bronterre O'Brien'in liderlik konumunda hizmet üstlendiğini kaydetmişlerdir. Dahası, Marx, İrlanda'yı İngiltere'yle çok daha güçlü bir şekilde bütünleştiren ekonomik değişimlerin, O'Connell'in savunduğu siyaseti kenara ittiğini savunmuştur. Bu nedenle, İrlandalı devrimcilere, İngiliz yoldaşlarını örnek almaları yolunda çağrıda bulunmuştur. 3) İrlandalı göçmen işçileri, hem İrlandalıların kendi ülkelerinde yaşadığı baskının bir göstergesi, hem de İngiliz işçilerin aldıkları ücretleri aşağı çeken bir etmen olarak görmüşlerdir. İster İrlanda'da ister İngiltere'de olsun, İrlandalı köylü ve işçilerin karşılaştığı ezici koşulları, kapitalist toplumsal ilişkilere örnek olarak kullanmışlardır. Ayrıca, İrlanda'daki İngiliz yönetiminin, İngiliz devletinin de Kıta Avrupası'ndaki Bonapartçı Fransa ya da Prusya gibi rejimler kadar baskıcı olabileceğini kanıtladığını öne sürmüşlerdir. İrlandalı göçmen işçilerin İngiliz sanayisi için yedek bir işgücü havuzu görevi görmesi ve İrlanda'nın kendisinin de, ihraç ettiği zirai arz fazlası sayesinde İngiltere'nin sanayileşmesinin finansmanına yardımcı olan yaşamsal önemde bir tarım sömürgesi olması dahil, bütün bunlar, İngiliz kapitalizminin gelişimine dair sundukları daha geniş çaplı çözümlemenin içine oturuyordu.

KRİTİK 1867 YILINDA MARX VE İRLANDA: "BİR ZAMANLAR İRLANDA'NIN İNGİLTERE'DEN AYRILMASINI İMKÂNSIZ GÖRÜYORDUM. ŞİMDİ BUNUN KAÇINILMAZ OLDUĞUNU DÜŞÜNÜYORUM."

Bir sonraki bölümde tartışacağımız gibi, Marx *Kapital*'de İrlanda'ya görece geniş bir yer ayırmıştır. 1867'de ilk basımının yayımlanmasından sonra, Enternasyonal aracılığıyla İrlanda so-

runlarıyla gitgide daha fazla meşgul olmuştu.[5] Birinci ve İkinci Bölümde gördüğümüz gibi, Marx'ın Hindistan ve Rusya'ya bakışı, 1840'lar ve 50'lerin sonu arasında, eleştirellikten görece uzak bir modernizmden, söz konusu toplumların kendi içlerinde geliştirdikleri özgürleşme potansiyeline daha çok ağırlık veren bir anlayışa evrilmişti. Bu bölümün geri kalanında, 1867'den sonra Marx'ın İrlanda'ya bakış biçiminde de benzer bir dönüşüm gerçekleştiğini savunacağım.

Birinci Enternasyonal'in 1864'teki açılış konuşmasında, Marx İrlanda'yı iki kere anmaktadır. Konuşmanın başında, İngiltere'nin 1840'lardan itibaren gerçekleştirdiği eşsiz ekonomik genişlemeye göndermede bulunarak, bunun "emekçi kitlelerin sefaletini" azaltmadığını belirtir ve ilk örnek olarak, "kuzeyde gitgide makinelerin, güneyde ise koyun meralarının yerlerini aldığı İrlanda halkı"nı gösterir; sonra da, "hoş, bu mutsuz ülkede koyunlar da azalmaktadır, ama yine de, insanlar kadar hızlı değil," diye eklemektedir (MECW 20, s. 5). Konuşmanın daha ileri bir noktasında ise, Palmerston'un "İrlanda Kiracı Hakları Yasa Tasarısının savunucularını bastırma" girişimlerinden söz eder (s. 12).

Bu yıllarda, Fenian hareketi, hem İrlanda'da, hem de İngiltere ve Birleşik Devletler'deki İrlandalı göçmenler arasında güç kazanmaktaydı. 1865'e gelindiğinde, Fenian gazetesi *The Irish People* [*İrlanda Halkı*], tarımda bir ayaklanmanın ulusal devrimin temeli olması gerektiğini savunuyordu:

> Bundan yirmi yıl önce, Thomas David, aristokrasiden halkı bizzat elleriyle kurtarmasını istemişti. Biz aristokrasiden bir şey istemiyoruz ... onlar, halkı katletme veya zararlı haşarat gibi topraktan kovma politikası güden yabancı bir hükümetin gönüllü araçlarıdır. Halk kendi kendini kurtarmalıdır. Burada başarılı bir başkaldırıdan fazlası gerekmektedir. Peki nedir bu? Ülkeyi gerçek sahiplerine iade edecek bütünlüklü bir devrim. Peki, kim bunlar? Halk. Her insanın başarması gereken basit bir hedef var. Ülkeyi soyguncular dan kurtarmak ve ekip biçen herkesi kendi toprağının sahibi kılmak.

Fenian'lar "gökyüzünün altındaki hiçbir güce boyun eğmeyen bir ulus" için yanıp tutuşurken, Katolik din adamlarını da açıktan eleştiriyordu: "Devrim bizim tek ümidimiz, oysa piskoposların çoğu gibi birçok din adamı da devrime karşı." (alıntılayan kaynak için bkz. Ellis, 1996, s. 133)

Herhalde Enternasyonal, başından beri, Fenian'larla bağlantı halindeydi, fakat Britanya İmparatorluğu'nda yasadışı bir hareketin parçası oldukları için bu bağlantı her zaman açık edilmiyordu. Yine de, Fenian ileri gelenlerinden James Stephens'ın durumunda olduğu gibi, bu konuda geriye kalan kimi kayıtlar bulunmaktadır. Stephens ve diğer Fenian liderleri 1865 güzünde tutuklanmış, ancak Stephens, Mart 1866'da Amerika'dan gelen Fenian'lar tarafından düzenlenen bir operasyonla, tutulduğu İngiliz hapishanesinden kaçırılmıştı. Biraz dengesiz bir ruh hali içinde bulunan Stephens, Birleşik Devletler'e kaçtıktan sonra kendisini hareketin tartışmasız baş lideri ilan etmişti. Yine 1866 baharında, William Roberts önderliğindeki rakip bir Fenian grubundan İç Savaş'ta çarpışmış altı yüz kadar militan, New York, Buffalo yakınlarından Kanada'ya geçerek İngiliz hâkimiyetindeki bir bölgede İrlanda'nın üç renkli bayrağını[6] ilk kez dalgalandırmış, sınıra geri çekilmeden önce de on iki İngiliz askerini öldürmüşlerdi. Marx bu operasyona son derece temkinli yaklaşmış gibi görünüyor. Birkaç ay sonra, 17 Aralık 1866'da Engels'e yazdığı bir mektupta, söz Enternasyonal'e geldiğinde, kısaca, "üyelik başvurularında yaptığımız en kuşkulu işlerden biri (New York'ta) Stephens'a olumlu cevap vermek oldu," demekle yetiniyor (MECW 42, s. 338). Arada başka temaslar da kurulduğunun bir diğer göstergesi ise, Enternasyonal'le ilişkili gazetelerin 1865 ve 1866 yılları boyunca hapisteki Fenian'ların eşleri tarafından yapılan temyiz başvurularını ve ayrıca, Genel Konsey üyesi Peter Fox'un kaleme aldığı İrlanda hakkındaki birçok makaleyi yayımlamış olmasıydı. Bu makalelerden İngiliz hükümetinin Fenian mahkûmlarına uyguladığı kötü muameleden yakınan

bir tanesi, hükümetin mahkûmlar adına Enternasyonal'den bir temsilci heyetiyle görüşmeyi kabul etmesiyle sonuçlanmıştı.[7] Söz konusu kötü muamele, süresiz tecrit, altı ayda yalnızca bir mektup hakkı ve hapishane kurallarının en ufak bir ihlalinde, kamçı cezası ile yirmi sekiz gün boyunca sadece su ve ekmek verilmesi gibi uygulamaları içeriyordu.

Ancak 1867 yılı, İrlandalıların mücadelesinin gerçek anlamda kaynama noktasına eriştiği yıl olmuştu. Mart ayında, İrlandalı köylülerin, yetersiz bir silah donanımıyla Fenian'ların önderliğinde çıkardığı bir ayaklanma, İngiliz birlikleri tarafından sert bir şekilde bastırılmıştı. 11 Eylül'de, İngilizler, Thomas Kelly ve Timothy Deasy adlı önde gelen iki Fenian'ı Manchester'da ele geçirdi. Ardından, 18 Eylül'de, başka Fenian'lar, ikiliyi taşıyan hapishane aracına pusu kurarak ikisini de kurtardı. Kısa süre sonra, İngiliz emniyetinde görevli bir çavuş bu pusuda aldığı yaralar yüzünden öldü. Bu olaylar olurken, 14 Eylül'de Hamburg'da baskıdan çıkmış olan *Kapital*'in tanıtımı hakkında konuşmak için Paul Lafargue'la birlikte Engels'i ziyarete gitmiş olan Marx da Manchester'daydı. Kelly'yle Deasy Amerika'ya kaçmayı başarmış, fakat polis Manchester'daki İrlandalı cemaatine baskı uygulayarak onlarca kişiyi tutuklamış ve sonuçta, bunlardan beşi cinayet suçlamasıyla mahkemeye çıkarılmıştı. "Manchester şehitleri" olarak bilinen üçü –William Allen, Michael O'Brien ve Michael Larkin– 23 Kasım günü kamuya açık bir şekilde asılıp idam edilirken, sarhoş bir kalabalık kutlama yapıyordu. Kraliçe Victoria'nın 2 Ekim'de yaptığı kişisel bir yazışma üst sınıfın öfkesini sergiler nitelikteydi: "Bu İrlandalılar hakikaten berbat, iğrenç insanlar –hiçbir şekilde diğer uygar uluslar gibi değiller." (alıntılayan kaynak Kapp 1972, s. 84) Buna karşılık, İngiliz solunun bir bölümü ile işçi hareketi, inandırıcı pek az kanıtın sunulduğu bu davayı şiddetle kınamıştı. İnfazlar karşısında ise çok daha büyük bir öfke sergilediler.

Marx daha bütün bunlar olmadan, Haziran ayında Engels'e, İngilizlerin –onlardan, "İngiliz insanlığıyla şişinen domuz-

lar" şeklinde söz ediyordu– Fenian'lar için yarattığı içler acısı hapishane koşullarından "midesinin bulandığını" yazmıştı. Fenian tutuklular, şaşmaz bir şekilde, siyasi mahkûm değil, birer adî suçlu muamelesi görüyordu (MECW 42, s. 394). Marx, ayrıca, tanınmış Fenian mahkûmlardan Jeremiah O'Donovan Rossa'nın eşi Mary O'Donovan Rossa'nın, destekleri için Enternasyonal'e bir teşekkür mektubu yazdığını iletmişti. Beş ay sonra, 23 Kasım'daki infaza giden haftalarda, Enternasyonal, bir dayanışma kampanyası düzenlemişti. 2 Kasım'da Engels'e yazan Marx, mektubunda şöyle demektedir: "İngiliz işçilerin Fenianizm adına sokağa çıkması için elimden ne geliyorsa yaptım." (s. 460) İşçi hareketi, Enternasyonal üyelerinin –ve yanı sıra liberallerin– oy hakkının genişletilmesini desteklemek için kurduğu etkili bir grup olan Reform Ligi'nin bir toplantısında, Fenian mahkûmların lehine yapılan bir müdahaleyi desteklemişti. İç Savaş sırasında kölelik hakkında sesi gür çıkan emekçi liderlerinden Odger, Reform Ligi'nde İrlandalıların kalesini savunanlar arasındaydı. Ancak kısa sürede geri adım atarak yanlış anlaşıldığını söyledi. Belli ki Atlantik'in diğer yakasındaki köleliğe karşı çıkmak, yakındaki İrlanda'nın yanında durmaktan daha kolaydı. Bu olay, 1871'de, Paris Komünü sırasında Marx ile İngiliz sendika liderlerinin ayrılmasına yol açan bölünmenin de başlangıcıydı.

Engels'e yazdığı 2 Kasım tarihli mektubunda Marx, ayrıca, İrlandalıların verdiği mücadele hakkındaki görüşlerinin dönüşmekte olduğunu da söylüyor: "Önceden İrlanda'nın İngiltere'den ayrılmasını imkânsız görüyordum. Şimdi bunun kaçınılmaz olduğunu düşünüyorum, fakat ayrılığın arkasından federasyon gelebilir." (MECW 42, s. 460) Ardından, İrlanda'da kiracı çiftçilerin topraklarından çıkarıldığı yeni bir dalgadan söz açarak şunları ilave eder: "Başka hiçbir Avrupa ülkesinde yabancı yönetim, yerlilerin mülklerinin bu şekilde doğrudan gaspı biçimini almamıştır." (s. 461)

Genel Konsey ile örgütün üye ve dostlarının katıldığı, "Fenian meselesi" hakkındaki 19 Kasım 1867 tarihli halka açık bir toplantının tutanakları, çoğunluğun son derece keskin İrlanda yanlısı görüşlere sahip olduğunu göstermektedir (Marx & Engels, 1972b, s. 368). Görüşmeler *London Times*'la birlikte Dublin'de çıkan *Nation* [*Millet*] ve *Irishman* [*İrlandalı*] gazetelerinde haber olmuştu. Tartışmada Enternasyonal'in İsviçre sekreteri Hermann Jung, Fenian'ların şiddete başvurmasını kınayanları eleştirdiğinde alkışlarla karşılanmıştı:

> Fenian'larla ilişkili olarak bu ülkenin çalışan insanlarının kafasını karıştırma yolunda birtakım girişimler oluyor. [Fenian'lar] katil ilan edilirken Garibaldi büyük bir vatansever sayılıyor; peki Garibaldi'nin hareketinde hiçbir cana kıyılmadı mı? ... Onları kendi ülkelerinden atanlara karşı ayaklanmak İrlandalıların hakkıdır; herhangi bir yabancı güç onlara benzer şekilde zulmetseydi, İngilizler de aynısını yapardı. (s. 368-369)

Enternasyonal'in Fransa sekreteri Eugène Dupont da devrim hakkından söz etmiş, ancak bunun yanında Fenian'ların siyasi programının ilerici karakterine de vurgu yapmıştı: "Cumhuriyetçi bir yönetim biçimini, vicdan özgürlüğünü, bir devlet dini olmamasını, emekçinin üretiminin emekçiye verilmesini ve toprağın halka ait olmasını savunuyorlar" (s. 369).

Enternasyonal Genel Konseyinin İngiliz üyeleri buna kıyasla daha kaçamak davranıyordu. Sendika lideri Benjamin Lucraft şiddetin hayır getirmeyeceğini belirtmiş, aynı zamanda, Londra'nın İrlandalı işçilerinin İngiliz işçi hareketine uzak durmasını da eleştirmişti. Genel Konsey'in üyesi olan ve toplantıya da başkanlık eden John Weston adlı bir başka İngiliz, Fenian'lara daha çok destek veriyordu: "İrlandalıları aç bırakmak, Fenian tutukluları kurtarmaya çalışırken kazara bir kişiyi öldürmekten çok daha büyük bir suçtur." (Marx & Engels, 1972b, s. 371) Marx bu toplantıda kürsüye çıkmamıştı, ama Enternasyonal'in ertesi

gün İçişleri Bakanına gönderdiği çağrının başyazarlığını üstlenmişti. Metin, infazların gerçekleşmesi halinde, bunun "adli bir işlem değil, siyasi bir intikam damgası," taşıyacağını belirtiyordu (Marx & Engels, 1972b, s. 118). İki gün sonra, 21 Kasım'da, yirmi bin kadar işçi Londra'da af çıkarılmasını talep etmek için toplandı. Hükümlülerden ikisinin infazı son dakikada durduruldu, ancak Allen, Larkin ve O'Brien 23 Kasım'da asıldılar.

24 Kasım'da, idamlardan bir gün sonra Marx'a yazan Engels, bu olayın tamiri mümkün olmayan bir gedik açtığı ve İrlanda bağımsızlığını kaçınılmaz kıldığı fikrindedir:

> Tory'ler böylece İngiltere ve İrlanda'nın ayrılmasını bilfiil gerçekleştirmiştir. ... O üçlünün infazı, Kelly'yle Deasy'nin kaçırılışını bir kahramanlık destanına dönüştürmüş oldu; bundan böyle İrlanda, İngiltere ve Amerika'da yaşayan tüm İrlandalı çocuklara beşiklerinde bu destan okunacak. Tıpkı Leh kadınlar gibi, İrlandalı kadınların da bu görevi yerine getireceğine hiç şüphe yok. Uygar bir devlette benzer bir sebeple idam edildiğini bildiğim tek insan, [ABD, Batı Virgina bölgesinde] Harpers Ferry'deki [kölelik karşıtı] John Brown. Fenian'lar için bundan daha iyi örnek olamazdı. (MECW 42, s. 474)

Yukarıda yazdıklarında Engels, Amerikan İç Savaşı, Polonya ve İrlanda'yı, yani tam da bu çalışmanın merkezinde yer alan üç sorunu, en doğal biçimde birbirine bağlamaktadır.

Marx, Genel Konsey'in 26 Kasım'da yapılacak toplantısı için İrlanda hakkında bir konuşma hazırlamıştı; ama yine konuşmamış, kürsüyü Fox'a bırakmıştı. Engels'e gönderdiği 30 Kasım tarihli mektubunda, İrlanda basını toplantıya gelmiş olsa kürsüye kendisinin çıkabileceğinden söz etmektedir. Kürsüye çıkmış olsa, daha üç gün önce idamların gerçekleşmiş olması, onu, "planlandığı gibi mevcut durumu ve hareketi nesnel bir şekilde analiz etmek yerine, devrimci yıldırımlar yağdırmak mecburiyetinde bırakacaktı." (MECW 42, s. 485) Bu yüzden, diye eklemektedir, konuşmayı Fox'un yapmış olmasını, kısmen kendisi İngiliz

olduğu ve tam bu sırada bir İngilizin duruş sergilemesini önemli bulduğu için, sorun etmemişti. Ne var ki, "soyut kafalı Fox"un (MECW 42, s. 485), konuşmanın sonunda oylama için sunduğu karar önergesinden pek hoşlanmamıştı; "İngiliz ve İrlanda ulusları arasında iyi ilişkiler" vurgusunun yerine daha güçlü bir şey konması gerektiği görüşündeydi, fakat görünen o ki, Fox'un teklif ettiği karar bir tartışma çıkmadan kabul edilmişti (*Birinci Enternasyonal Genel Konseyi* 1964, s. 181). Marx, konuşmadığına memnun olmasının bir diğer sebebi olarak şunu da ekler: Kürsüye çıkmış olsa, son idamlar nedeniyle, kamuoyunun huzurunda Fenian'lara tercih ettiğinden çok daha yakın durması gerekecekti. Oysa "Roberts ve Stephens ve benzerleri gibi insanlara bulaşmaktan pek hoşlanmamak[tadır]." (MECW 42, s. 485)

Marx'ın neticede yapılmamış olan bu 26 Kasım konuşmasının İngilizce yazılmış notları hâlâ erişilebilir durumdadır. Notlar, Engels'in 24 Kasım tarihli mektubundakine benzer bir havada açılır: "Son toplantımızdan bu yana, tartışma konumuz olan Fenianizm yeni bir aşamaya girmiştir. Çünkü artık İngiliz Hükümeti tarafından kanla vaftiz edilmiş durumdadır. Manchester'daki Politik İdamlar bize John Brown'un Harpers Ferry'deki kaderini hatırlatmaktadır. Bu idamlar, İrlanda ile İngiltere arasındaki mücadelede yeni bir dönem açmaktadır." (MECW 21, s. 189) Marx zirai varlıkların merkezîleştirilmesine de notlarında önemli bir yer ayırarak, 1855'ten beri, "1 milyon 32 bin 694 İrlandalının yerine yaklaşık bir milyon sığır, domuz ve koyun konduğunu," yazmaktadır (s. 190). Sonuç olarak, "halk kitlesinin durumu kötüleşmiş ve 1846'dakine benzer bir krizin eşiğine gelmiştir. Göreli nüfus fazlalığı artık kıtlık öncesi kadar büyüktür. ... Dolayısıyla netice şudur: yerli halkın gitgide sınır dışına itilmesi, doğal yaşamın ve toprağın aşamalı olarak bozulması ve tükenmesi." (s. 191)

Bu kısa bölümde Marx, İrlanda halkının mahva sürüklenmesi ile doğal yaşamın yok edilmesi arasında bağlantı kurmaktadır.

Britanya'nın İrlanda üzerinde gerçekleştirdiği kapitalist nüfuzun bu yeni aşaması, hem insana hem de çevreye yıkım getirmektedir. İrlandalı tarihçiler Eamonn Slater ile Terrence McDonough, İrlanda hakkında burada ve başka birkaç yerde daha görülen bu tarz akıl yürütmenin, "Marx'ı, yalnızca tarihsel bir sömürgecilik çözümleyicisi değil, ama belki de, aynı zamanda, bir çevresel modernite kuramcısı olarak öne çıkardığı" görüşündedir (2008, s. 170). Fenianizme gelince, notlarında pek kısa bir yer tutmakla birlikte, Marx, Fenianizmin "sosyalist bir altsınıf hareketi" olarak "belirleyici niteliğinin," "Katolik değil," Amerika'daki İrlandalıların da etkisiyle "cumhuriyetçi" olmasından kaynaklandığını yazmaktadır (MECW 21, s. 192, 193). 20 Kasım 1867'de Engels'e yazdığı mektupta ise, İrlanda'da 1846'dan beri gerçekleşmekte olan sosyoekonomik değişimleri, Fenianizmin yeni bir tür direniş hareketi olarak doğuşuyla daha açık biçimde ilişkilendirmektedir:

> İngilizlerin hâlâ anlamadığı şey, 1846'dan bu yana İrlanda'daki İngiliz egemenliğinin iktisadi esaslarının ve dolayısıyla siyasi amaçlarının tamamen yeni bir aşamaya geçtiği ve Fenianizmin tam da bu sebepten sosyalist eğilimlerle (negatif açıdan, toprağa el konulmasına karşı yönelerek), bir alt tabaka hareketi olarak şekillendiğidir. İngiliz koloniciler (Romalı anlamıyla) yoluyla İrlandalıları dışarı sürmek isteyen Elizabeth'le Cromwell'in barbarlıklarını, aynı işi koyunlar, domuzlar ve öküzlerle yapmaya çalışan bugünkü sistemle aynı kefeye koymaktan daha saçma ne olabilir! ... İrlanda'daki İngiliz yönetiminin artık tek anlamı İrlanda arazilerinin temizlenmesidir. Londra'daki *beyinsiz* İngiliz hükümeti 1846'dan beri gerçekleşen bu yoğun değişimi elbette hiçbir şekilde anlamıyor. Ama İrlandalılar anlıyor.... İrlandalılar bu konudaki farkındalıklarını bugüne dek son derece berrak ve ısrarlı biçimde ifade ettiler. Şimdi sorulacak soru, *İngiliz* işçilere *bizim* vereceğimiz tavsiyenin ne olduğudur. Bana kalırsa, *Birlik'in İlgasını... manifestolarının* bir maddesi haline getirmeleri gerekir. Bu, İrlanda'nın özgürleşmesinin, *İngiliz* bir

partinin programında yer almasının *yasal* ve dolayısıyla mümkün olan tek biçimidir. ... Peki İrlandalıların ihtiyacı olan nedir: 1. Özyönetim ve İngiltere'den bağımsızlık. 2. Toprak devrimi. Dünyanın en iyi niyetli insanları olsalar bile İngilizler bunu İrlandalıların yerine gerçekleştiremez, ama onlara, bunu kendilerinin yapması için gerekli hukuki araçları sağlayabilirler. 3. *İngiltere'ye karşı koruyucu gümrük vergileri.* (MECW 42, s. 486-487; vurgular metne aittir)

Burada İrlanda'nın bağımsızlığı yolunda açık bir çağrı bulunsa da, İngiliz işçilerinin İrlanda'daki değişim için bir katalizör görevi göreceği fikri hâlâ devam etmektedir.[8]

13 Aralık 1867'de, Fenian'lar, mahkûmlarının bir kısmını kurtarma amacıyla Londra'daki Clerkenwell Hapishanesinin dışına bomba koyunca İrlanda meselesinin rengi değişti. Bomba tasarlandığı biçimde patlamamış ve yanlışlıkla civardaki işçi sınıfı mahallesinde oturan çok sayıda İngilizin ölümüne yol açmıştı. Marx, ertesi gün Engels'e yazdığı mektupta, İngiliz işçi sınıfının İrlandalılara verdiği desteği baltalayacağı kesin olan olay karşısında uğradığı hayal kırıklığını ifade etmektedir. Ayrıca, küçük grupların giriştiği bu tür yasadışı eylemleri de eleştirmektedir: "Clerkenwell'deki son Fenian macerası büyük bir akılsızlık. İrlanda'ya bunca yakınlık göstermiş olan Londralı kitleler şimdi büyük bir öfkeye kapılıp hükümet saflarına itilecek. Londralı proleterlerin, Fenian temsilcilerinin hayrına kendilerinin patlatılmasına izin vermesini kimse bekleyemez. Böyle gizli, melodramvari komplolar, genel olarak, şu ya da bu şekilde başarısızlığa uğramaya mahkûm." (MECW 42, s. 501) Engels buna yazdığı 19 Aralık tarihli cevabında olayın "belli ki özel birkaç fanatiğin işi" olduğunu yazar; "'bir şeyler yapılmalı' baskısı altında yaşayan bütün yasadışı hareketlerin kaderinde, bu türden delice eylemlere sürüklenme tehlikesi vardır." (s. 505)

Gelgelelim, özel olarak dile getirilen eleştirilerin hiçbiri Marx'ın İrlanda'nın davasından, hatta Fenian'lardan uzaklaştığı-

na dair belirgin bir işaret oluşturmamaktadır. Engels'e 17 Aralık tarihinde, Genel Konsey'in İrlanda hakkındaki toplantılarına yer veren *Irishman* gazetesi hakkında yazarak şöyle demektedir: "*Kapital* hakkında bir değerlendirmeyi, sen bunu İngilizce yazarsan basmaya istekliler." *Kapital*'in İrlanda hakkındaki bölümlerini kastederek, "ama İrlanda'nın öne çıkarılması gerek," diye de eklemektedir (MECW 42, s. 504).[9] Ayrıca 16 Aralık'ta, Clerkwell'in bombalanmasından yalnızca üç gün sonra, Alman İşçileri Eğitim Derneği'nin düzenlediği bir toplantıda yüz kişilik bir izleyici önünde İrlanda hakkında halka açık uzun bir konuşma yaptığından söz etmektedir. Marx'ın bu konuşma için hazırladığı notlar, Enternasyonal Genel Konsey Sekreteri Johann Georg Eccarius'un buna dair kaleme aldığı yayımlanmamış kısa bir makale taslağıyla birlikte bugün elimizdedir.

16 Aralık 1867 tarihli bu konuşmanın notları Marx'ın, "aristokrasi ya da orta sınıf ve daima Katolik din adamları" tarafından yönlendirildiğine inandığı "önceki tüm İrlandalı hareketlerin" aksine, Fenianizmi, bir kez daha, "köklerini yalnızca halk kitlesinden, alt tabakalardan alan (ve hâlâ bu köklere sıkı sıkıya bağlı bulunan)" bir hareket olarak nitelendirmesiyle açılmaktadır (MECW 21, s. 194). Bunun üzerine, böyle bir hareketin neden bu zamanda ortaya çıktığı sorusunu sorar:

> İngilizleri şaşırtan şudur: İngiltere'nin İrlanda üzerinde daha önce uyguladığı baskıya kıyasla mevcut rejimi yumuşak bulmaktadırlar. O halde bu kadar kararlı ve uzlaşmasız bu muhalefet biçimi neden şimdi ortaya çıkmıştır? Göstermek istediğim –ve İrlanda'nın tarafında yer alan İngilizlerin bile göremediği– husus, 1846'dan bu yana [uygulanan baskının], biçim olarak daha az barbarca olsa da, gerçekte hayli yıkıcı olduğu ve İrlanda'nın gönüllü olarak İngiltere tarafından özgürleştirilmesi ya da ölümkalım savaşı dışında bir seçenek bırakmadığıdır. (s. 194)

Dolayısıyla İngiliz egemenliğinin 1846'daki Büyük Kıtlık'tan beri yürürlükte olan bu daha kapitalist biçimi, görünürde daha

az şiddet içerse de, son yedi yüz yıl içinde İngiliz yönetiminin uyguladığı önceki tüm yöntemlerden daha yıkıcı olmaktadır.

Bunun ardından Marx, on ikinci yüzyıldan beri İngilizlerin İrlanda'yı fethetme girişimlerinin izini sürer. Bu girişimleri, daha sonraki İngiliz sömürgecilerin Kuzey Amerika'da yerlilere karşı verdiği fetih savaşlarına benzetmektedir: "Planlanan, en azından Shannon Nehri'ne dek İrlandalıların kökünü kazımak, topraklarına el koymak ve yerlerine İngiliz sömürgecileri yerleştirmekti." (MECW 21, s. 195) 1640'larda bütün İrlanda'da Cromwell'e karşı yükselen isyanlar, yeni ve daha kapsamlı bir fetih biçimini doğurmuştu: "Tüm kontlukların kana bulanması, yakılıp yıkılması, insansız bırakılması, bölge sakinlerinin başka yerlere sürülmesi, pek çok İrlandalının Batı Hint Adalarına köle olarak satılması." (s. 196) Bu yeni durum, başka iki sonuç yaratmıştı: 1) Cromwell'in İrlanda'ya karşı düzenlediği sefer İngiltere'de radikal bir devrim umutlarını sona erdirmiş, "İngiltere Cumhuriyeti'ni mahvetmişti"; ve 2) "İrlandalıların İngiliz halkına karşı özel bir güvensizlik" geliştirmesine yol açarak, kendileri ve kendilerinden sonra gelenlerle İngiliz solunun arasında kalıcı bir ayrılık yaratmıştı (s. 196). Restorasyon döneminde bunu takip eden İngiliz politikaları İrlanda'da üretimin gelişmesini engellemiş "ve halkı yeniden toprağa savurmuştu." (s. 197) Marx ayrıca Katoliklere uygulanan din ayrımcılığını da ayrıntılı biçimde ortaya koymakta ve İngilizlerin toprağa el koymasıyla bunun arasındaki bağlantıyı açıklamaktadır. Fransız Devrimi'nden ilham alan 1798 İrlanda Ayaklanması başarılı olamamıştır, çünkü "köylüler" henüz "olgunlaşmamış" durumdaydı (s. 198). Buradan doğan 1801 İngiliz-İrlanda Birliği ise, İrlanda sanayisini kösteklemiştir: "İrlanda sınai olarak geliştiği her dönemde yerle bir edildi ve yeniden tamamen bir tarım ülkesine dönüştürüldü. ... Bunun sonucunda mevcut tüm birikimleri yatırım için İngiltere'ye gönderildi ... ve böylece İrlanda, 'Britanya'nın muazzam eserleri' inşa edilirken, ucuz emek ve ucuz sermaye sağlamaya zorlandı." (s. 200)

Marx, notlarının ikinci yarısında, 1846 sonrasına odaklanmaktadır. İrlanda yalnızca kitlesel ölüm ve göçler yaşamakla kalmamış, eski tarım sisteminde büyük çiftlikleri güçlendirecek bir "devrim" de görmüştür. Bu başlangıçta planlanan bir şey olmamakla birlikte "ortaya çıkan koşullar bunu kısa zamanda bilinçli ve kasıtlı bir sistem haline getirmiştir." (MECW 21, s. 201) Bu hususta dört etmene değinmektedir: 1) Buğday Kanunları'nın yürürlükten kaldırılması İrlanda tahıllarının fiyatında düşüşe yol açmıştı; 2) İrlanda'da tarımın "yeniden düzenlenmesi" denilen şey, İngiltere'de gerçekleştirilenlerin bir "karikatürüydü" (MECW 21, s. 202); 3) İrlandalı erkek ve kadınlar "neredeyse açlıktan kırılmış durumda" kitleler halinde İngiltere'ye kaçmaktaydı (s. 202); 4) 1853'te çıkan İpotek Altındaki Araziler Yasası toprak sahipliğinin daha az sayıda insanın elinde yoğunlaşmasına yol açmıştı. Köylüler, kimi zaman zor yoluyla, topraklarından çıkarılmıştı. Bu listenin ardından, Marx, göç yüzünden azalan nüfusa ve geride kalanların kötüleşen yaşam koşullarına ilişkin ayrıntılara yer verir.

Eccarius'un yayımlanmayan makalesi ise Marx'ın vardığı sonuçları, notlardan çıkarabildiğimize kıyasla daha ayrıntılı ve keskin bir biçimde sunmakta, bu da Marx'ın sözlü sunuşunun daha etkileyici olduğunu düşündürmektedir:

> 1 milyon 100 binin üstünde insan, 9 milyon 600 bin koyunla değiştirildi. Avrupa'da duyulmamış bir şeydir bu. Ruslar, topraklarından çıkarılan Lehlerin yerine Rusları getirmiştir, koyunları değil. Yalnızca Çin'deki Moğol yönetimi sırasında, bir kere, koyunlara yer açmak için kentleri yıkma düşüncesi üzerine bir tartışma yapılmıştır. Dolayısıyla İrlanda meselesi yalnızca bir milliyet meselesi değil, bir toprak ve varoluş meselesidir. Parola yok olmak ya da devrimdir; İrlandalıların hepsi, eğer herhangi bir şey yapılacaksa bunun çabuk gerçekleşmesi gerektiği konusunda hemfikirdir. İngilizler ayrılığı talep etmeli, toprak sahipliği konusunda karar almayı İrlandalıların kendilerine bırakmalıdır. Bunun dışındaki her şey faydasız olacaktır. (MECW 21, s. 318-319)

İrlanda'nın kapitalist sömürüsüyle Moğolların yağmacılığını bu şekilde karşılaştıran Marx'ın öne sürdüğü tespit, daha önce Hindistan'daki İngiliz yönetiminin, "burjuva uygarlığının özündeki barbarlığın" bir örneği olduğu yolundaki görüşüne benziyordu (MECW 12, 221).

1867'DEKİ TOPLUMSAL ÇALKANTILARIN ARDINDAN İRLANDA'YI KURAMSALLAŞTIRMAK

1868'in ilk aylarında, Bonaparte rejimi, Paris'teki Enternasyonal üyelerini tutuklamış, kanıt olmaksızın, bunları uluslararası bir Fenian komplosunun merkezinde yer almakla suçlamıştı. İrlanda'da ise, görece ılımlı bir gazete olan *Irishman*, Fenian yanlısı içerik yayımladığı için hücuma uğramış ve editörü Richard Pigott hapis cezasına çarptırılmıştı. 16 Mart'ta Engels'e yazdığı mektupta Marx, böylesi bir baskının "Anakara'da bugüne dek –Rusya hariç– görülmemiş türden," olduğunu vurgulayarak "Köpek bunlar!" demektedir (MECW 42, s. 550). Takip eden haftalarda, Fenian'ların yargılandığı Manchester'daki bir davada, Marx'la Engels'in eski bir yoldaşı, Ernest Jones savunma avukatı olarak duruşmalara katılmaya başlamıştı. Liberalizme kayması yüzünden ikisinin de Jones'la arası açılmıştı; 30 Nisan 1868'de Marx'a yazan Engels, Jones'un mahkemedeki "yumuşak" tutumunu eleştirmekte, bunun savcının hiddetli bir tavır koyuşuna olanak verdiğini ileri sürmektedir (MECW 43, s. 26). Kısa süre sonra, 26 Mayıs tarihinde, Clerkenwell bombalamasına katılmaktan hüküm giymiş olan Fenian'lardan Michael Barrett asıldı. İngiltere'de halka açık bir şekilde asılan son kişi o oldu.

Bu dönemde Marx, Enternasyonal'in Alman üyelerinden Ludwig Kugelmann'a yazdığı 6 Nisan tarihli mektupta, Liberal Gladstone'un seçim stratejisini değerlendirir. Gladstone'un sunduğu programın içinde oy hakkının işçi sınıfının büyük bir bölümünü (ama tamamını değil) kapsayacak şekilde genişletil-

mesi ve İrlanda'ya daha çok esneklik gösterilmesi yer alıyordu. Marx, Odger ve Enternasyonal'deki başka emek reformcularının Gladstone'un kampanyasına katılmasından şikâyet etmektedir. Gladstone'un Anglikan Kilisesi'nin İrlanda'daki resmî statüsünü kaldırma vaatlerinden söz ederek, bunun İngiltere'de de benzer hamlelere ve İrlandalı Katolik ve Protestanlar arasındaki dayanışmanın büyümesine yol açabileceği umudunu ifade eder. Tüm bunlar toprak sahibi sınıfları zayıflatarak çok önemli sonuçlar yaratabilecektir: "Toplumsal devrimin *ciddi şekilde* zeminden, yani toprak mülkiyetinden başlaması gerektiğine daima inanmışımdır." (MECW 43, s. 4) Bir yandan toprak sahibi-kiracı ilişkilerine ait ekonomik verileri incelemeyi de sürdüren Marx, 10 Ekim 1868'de, Engels'e, parlamentonun *1867 İrlandalı Toprak Kiracılarının Hakları Hakkında Rapor ve Bulgular* yayınını satın aldığını yazmaktadır: "Burada, farklı nitelikteki topraklar için yapılan ödemeler dışında, kiranın, toprak sahibi değil kiracı tarafından toprağa yatırılan sermayenin faizini hangi ölçüde içereceği konusunda, çiftçilerle toprak sahipleri arasında gerçek anlamda bir ölüm kalım savaşı veriliyor." Marx'a göre bunlar, siyasi iktisatçıların yaptığı tartışmaların "gizli temelini" oluşturan "gerçek karşıtlıklar"dır (s. 128).

9 Eylül 1868'de, Enternasyonal'in geçen bir yıl içindeki etkinlikleri hakkında *London Times*'da isimsiz olarak yayımlanan raporunda Marx, "İrlanda'nın haklarının savunulması için Londra'da yapılan mitingler dahil, Fenian mahkûmları desteklemek için yapılan eylemler"e değinmektedir. Ayrıca, Parisli Enternasyonal üyelerinin tutuklanmasından ayrıntısıyla söz ederek, Bonaparte'ın bu şekilde "İngiliz Hükümetinin gözüne girmeye" çalıştığını ileri sürmektedir (MECW 21, s. 13). 23 Kasım'da *Times*'ta yayımlanan ve Manchester şehitleri için yapılan anma toplantısını hedef alan saldırgan bir makaleye bakılırsa, Fenian mahkûmlar İngiliz işçi sınıfının kimi kesimlerinden hâlâ destek

görmekteydi: "Dün Hyde Park'ta, geçen yıl bugün idam edilmiş olan katiller için toplanan Londralı 'kabadayıların' açık hava toplantısıyla yeni bir rezalet daha yaşandı. ... Bu katillere 'şehit' diyorlar. ... Kentin ... en berbat yerlerinden gelenlere ... kışkırtıcı el ilanları dağıtıldı. İlanlar yeşil renkli basılmış, kalın yas şeritleri ve tepede bir cenaze gülüyle çerçevelenmişti." (Alıntılayan kaynak Ellis 1996, s. 141)

1869'un başlarında Gladstone, başbakan seçilmesinin ardından İrlanda'daki gerilimleri yumuşatmaya girişmişti. Anglikan Kilisesi'ni resmî devlet kilisesi olmaktan çıkararak, İrlanda nüfusunun büyük çoğunluğuna karşı uygulanan utanmaz dinî ayrımcılığın bir bölümünü sona erdirmişti. Ayrıca parlamento, hapisteki Fenian'ların bir kısmı için bir af çıkarmıştı, ancak bu, liderleri kapsamıyordu. Yirmi yıllık işadamlığının ardından nihayet ailesinin imalat şirketinden emekliye ayrılmış olan Engels, ilk fırsatta, arkadaşı Elizabeth Burns (1863'te ölen hayat arkadaşı Mary'nin kız kardeşi) ve Marx'ın kızı Eleanor'la birlikte, İrlanda'ya bir seyahat gerçekleştirmişti. 27 Eylül 1869'da Marx'a yazan Engels, 1856'daki son ziyaretinden beri ekonomi alanında gerçekleşmiş olan iki büyük değişime değinir; kırsal bölgelerin insansızlaştırılması ve aynı zamanda Dublin'in, hareketli, kozmopolit bir liman kenti haline gelmiş olması. Ayrıca, "askerlerin, kelimenin tam anlamıyla her yerde bulunduğu" bir "savaş durumu"nu tasvir etmektedir (MECW 43, s. 357). Son olarak, boş kalan vaktinde İrlanda hakkında bir kitap yazmayı planladığından söz etmektedir.

1869 güzünde anlaşılan Marx da İrlanda hakkında etraflı bir çalışmaya hazırlanıyordu; zira Engels'ten kaynak olacak malzeme istemeye başlamıştı. Engels çalışmalarına başladıktan sonra, 24 Ekim'de Marx'a yazdığı mektupta, Marx'ın daha önce Cromwell'in istilası hakkında yaptığına benzer bir değerlendirmede bulunmaktadır: "İrlanda tarihi, bir ulusun diğerini boyunduruk altına almasının ne büyük bir felaket olduğunu gösteriyor.

İngilizlerin tüm zulmünün kökeni, İrlanda'nın [doğrudan İngiliz hâkimiyetine giren ilk toprağı olan] Pale bölgesine dayanıyor. Cromwell dönemi hakkında hâlâ epey çalışmam gerek, ama şu kadarı bence açık ki, yeni bir aristokrasi yaratmak için İrlanda'da bir askerî yönetime gerek duyulmasaydı, İngiltere'de işler farklı şekilde gelişirdi." (MECW 43, s. 363)

1869 yaz ve güzü sırasında Fenian mahkûmlar için yapılan af çağrısı yeni bir güç kazanmıştı; 10 Ekim'de Dublin'de yapılan tek bir mitingde iki yüz bin kişi vardı. Gladstone hükümetine de çok sayıda dilekçe gönderilmişti. 24 Ekim'de Fenian destekçileri Londra'da aşağı yukarı yüz bin kişilik bir protesto gösterisi düzenlemişti; Çartizmden bu yana solcular tarafından gerçekleştirilen en büyük mitingti bu. Marx'ın kızı Jenny, Kugelmann'a yolladığı 30 Ekim tarihli mektupta, tüm Marx ailesinin protestoya katıldığını şöyle aktarmaktadır:

> Londra'da haftanın olayı, hükümetten İrlandalı mahkûmları salıvermesini talep etme amacıyla yapılan bir Fenian gösterisi oldu. Tussy [Eleanor] İrlanda'dan her zamankinden daha kararlı bir İrlandalı olarak döndüğü için Moor [Marx], annem ve beni kendisiyle birlikte Hyde Park'a, toplanma yerine gitmeye ikna edene kadar işin peşini bırakmadı.[10] Londra'nın bu en büyük parkı, erkek, kadın ve çocukların bir arada olduğu koca bir kitleyle dolup taşıyordu, ağaçların en yüksek dallarında bile insanlar vardı. Gazeteler katılan insanların sayısını 70 bin civarında tahmin ediyor, ama bunlar İngiliz gazeteleri olduğu için hiç şüphe yok ki bu belirtilen sayı epey düşük. Yürüyüşçülerin taşıdığı kırmızı, yeşil ve beyaz sancakların üzerinde şunun gibi yazılara rastlanıyordu: "Barut tozun kuru olsun!", "Tiranlara itaatsizlik Tanrı önünde görevdir!" Ve bir sürü kırmızı Jakoben beresi, bunları başlarında taşıyanların söylediği *Marseillaise* marşı eşliğinde bayrakların bile üstünde salınıyordu –tüm bunların yarattığı ses ve görüntüler, kulüplerde porto şarabının tadına karışmış olmalı. Ertesi gün, Pazartesi günü, tüm gazeteler bu baş belası "yabancılara" öfkeyle hücum etti; kan kırmızısı bayrakları, gürültülü koroları

> ve başka her türlü aşırılıklarıyla John Bull'un [sıradan İngilizin] canını sıkmak için İngiltere'ye ayak bastıkları güne lanet okudu. (MECW 43, s. 546-547)

Marx ise, Genel Konsey'in 26 Ekim tarihli toplantısında aktardığı gözlemlerinde, İngiliz işçilerin katılımına vurgu yapmaktadır: "Gösterinin başlıca özelliği görmezden gelinmektedir; görünen o ki İngiliz işçi sınıfının en azından bir kısmı İrlandalılara karşı önyargılarından kurtulmuştur." (*Birinci Enternasyonal Genel Konseyi* 1966, s. 172) Marx'ın güçlü bir destekçisi olan Jung, bunun işçi hareketi için daha geniş çaplı sonuçları olacağını öngörmüştü: "İngiltere durumu daima bir ırk mücadelesi olarak gösteriyordu, geçtiğimiz Pazar günü ise bunun bir sınıflar mücadelesi olduğunu bize gösterdi." (s. 173)

Marx, ayrıca, Enternasyonal'in İrlanda meselesinde bir Karar çıkarıp dolaşıma sokmasını da önermişti. Toplantı tutanaklarına göre, 1867'deki tartışmalar sırasında daha çekingen davranmış olan Lucraft, şimdi güçlü bir karar çıkarılmasını istiyordu, çünkü ona kalırsa İngiliz işçiler İrlanda'daki işçi yoldaşlarıyla dayanışma konusunda ihmalkâr davranmıştı: "Hükümeti bir şeyler yapmaya zorlamalıyız. İngiliz insanı kendi görevini yaptığına inanmıyor. Bizim işimiz İrlandalılara, onlara kötülük edenlerin İngilizlerin yalnızca belli bir sınıfı olduğunu ve aynı sınıfın, İrlandalılar içinde de bir o kadar kötü olduğunu göstermek." (*Birinci Enternasyonal Genel Konseyi*, 1966, s. 173) Sonraki altı hafta içinde, Genel Konsey'de, İrlanda üzerine başka bir yoğun tartışma daha gerçekleşmiş, tartışmanın büyük bölümü haftalık işçi yayını *Reynolds's Newspaper*'da [*Reynolds Gazetesi*] yer bulmuştu.

Genel Konsey'in 16 Kasım 1869'daki toplantısında Marx, tartışmayı, İngiliz hükümeti ve Fenian mahkûmlar hakkında bir saatten uzun süren bir konuşmayla açtı. Toplantı tutanaklarına göre, Marx Gladstone'u, seçim kampanyası sırasında verdiği sözleri tutmadığı, iki yüz binden fazla kişinin imzaladığı bir af çağrısına cevap bile vermemesinin gösterdiği gibi, İngilizlerin

tipik aşağılama taktiklerine geri döndüğü için yerden yere vurmuştu. Gladstone, sıradan birkaç Fenian'ı serbest bıraktıktan sonra, diğerlerinin özgürlüğü için son derece aşağılayıcı koşullar dayatmıştı: "İlkelerinden vazgeçmelerini istiyor, onları manevi olarak alçaltmanın peşinde." (MECW 21, s. 408) Marx, ayrıca, Gladstone'un, "aydınlanmış bir hükümdar ve parlamentonun gerçekleştirdiği bu büyük adalet eylemi karşısında İrlandalıların dizlerinin üstüne çökmesini istediğini," oysaki "bunların İrlanda halkı için birer suçlu olduğunu" beyan ediyordu (s. 409). İrlanda'nın dostu olduğu iddiasına rağmen, 10 Ekim'de Dublin'de yapılacak yürüyüşün güzergâhına getirilen son dakika kısıtlamalarıyla hükümet yetkilileri göstericileri tahrik etmeye çalışırken, Gladstone, askerleri atış mühimmatıyla harekete geçirmişti. Marx ek olarak, "kiracı haklarıyla ilgili tüm mitinglerin dağıtıldığı"nı da kaydediyordu (s. 410). Büyük alkış alan konuşmasının sonunda, şu kararı öneriyordu:

> Kararlılıkla ilan ediyoruz ki, Bay Gladstone, İrlandalı vatanseverlerin salıverilmesi yolunda İrlandalıların taleplerine verdiği yanıtla –Bay O'Shea'ya vb. yazdığı mektupta bulunan bir yanıttır bu– İrlanda Ulusunu kasıtlı olarak aşağılamaktadır; uygulanan kötü yönetimin kurbanları için ve onlar kadar, ait oldukları halk için alçaltıcı olan koşullarla, siyasi affın önünü tıkamaktadır; bulunduğu konumunun gerektirdiği sorumluluğu hiçe sayarak Amerikalı köle sahiplerinin İsyanına açıktan ve coşkuyla alkış tutmuşken, şimdi kalkıp İrlanda halkına boynu bükük bir itaat öğütlemektedir; İrlandalıların Affı konusundaki tüm uygulamaları, tam da kendisinin ateşli suçlamalarla Tory rakiplerinin ayağını kaydırdığı "*fetih politikası*"nın hakiki birer ürünüdür; *Uluslararası İşçi Birliği'nin Genel Konseyi*, İrlanda halkının Af hareketini omuzladığı coşkulu, kararlı ve maneviyatı yüksek duruş karşısında hayranlıklarını ifade etmektedir ve alınan bu karar, "*Uluslararası İşçi Birliği*"nin Avrupa ve Amerika'daki tüm kollarına ve bunlarla bağlantılı bütün işçi örgütlerine iletilecektir. (MECW 21, s. 83)

Marx'ın önergesi, bu sırada kitleler İrlanda için hâlâ sokağa taşmaya devam ederken, Genel Konsey'de takip eden haftalar boyunca sürecek bir tartışma yaratmıştı. Marx'ın sunumundan birkaç gün sonra, Reform Ligi'nin Fenian'lar adına af talep etmek için Hyde Park'ta düzenlediği, aynı zamanda İrlanda bağımsızlığını da destekleyen bir gösteri, binlerce İrlandalı ve İngiliz işçiyi bir araya getirmişti.

23 Kasım 1869'daki Genel Konsey toplantısında hararetli bir tartışma çıktı. Bu sırada artık Gladstone'un destekçisi olarak parlamento üyeliğine aday olmaya çalışan Odger, Fenian mahkûmların "koşulsuz salıverilmesini talep etmek" gibi keskin ifadelerin kullanılmasına, bunların ters tepeceği gerekçesiyle karşı çıkıyordu (*Birinci Enternasyonal Genel Konseyi* 1966, s. 185). Bir başka İngiliz Genel Konsey üyesi olan Thomas Mottershead ise, Marx'ın önerdiği kararı şiddetle kınıyordu: "Geçen hafta kimilerinin yaptığı gibi, Dr. Marx'ın ifadelerinin İngilizler tarafından alkışlanmasından ötürü üzüntü duyuyorum. İrlanda bağımsız olamaz. [İrlanda] İngiltere ve Fransa'nın arasındadır; eğer biz kendi kontrolümüzden vazgeçersek bu yalnızca Fransızları buyur etmek olur." (s. 186) Güçlü bir Gladstone destekçisi olan Mottershead, affın zamanla geleceğini ileri sürüyordu. Eccarius ve Jung'un da içlerinde olduğu birçok kişi söz alarak, Polonya'nın kurtuluşunu desteklerken İrlanda'ya bunu çok gören İngiliz liberallerini ikiyüzlülükle suçlamıştı. Ancak Weston kararı kuvvetli bir şekilde destekliyordu: "Gladstone seçim konuşmalarında İrlandalıların yanlış yönetildiğini ilan etmiş, dolayısıyla Fenian'ları bilfiil meşrulaştırmıştı. Ama kendisi işin başına geçince, İrlandalıları aşağılamaktan başka hiçbir şey yapmadı." (s. 189) Tartışmaya yanıt olarak Marx ise önerdiği kararın amacının, Gladstone hükümetine bir dilekçe sunmak olmadığını savundu: "Bu karar, İrlandalılara yakınlık göstermek ve hükümetin davranışlarını değerlendirmek için alınacaktır; İngiliz ve İrlandalıları bir araya getirebilir. ... Odger'in hakkı var,

isteğimiz mahkûmların salıverilmesi olsaydı bunu gerçekleştirmenin yolu bu değil; ama şu an, İrlanda halkına taviz vermek Gladstone'a taviz vermekten daha önemli." (MECW 21, s. 411-412) Ancak Genel Konsey'in çoğunluğunu arkasına aldığı açıkça görülen Marx, yine de kendisine karşı çıkanlara bir ödün verdi. Odger'in "Gladstone, İrlanda Ulusunu kasıtlı olarak aşağılamaktadır," ifadesindeki "kasıtlı olarak" sözcüklerinin çıkarılması önerisini kabul etti (MECW 21, s. 412).

Arada geçen hafta içinde, O'Donovan Rossa, Tipperary'deki hücresinden parlamentoya seçilmişti. 29 Kasım'da Marx'a yazdığı mektupta Engels, bunun şehir gerillası taktiklerinde bir değişikliğe yol açabileceği yolundaki umudunu ifade etmektedir: "Fenian'ları, boş komplolardan ve uydurma darbelerden uzaklaştırıyor ve onları, görünüşte yasal olsa da, sonuçsuz kalan ayaklanmalarından bu yana yaptıkları diğer her şeyden daha devrimci bir eylem yoluna sokuyor." (MECW 43, s. 387). Engels'e 26 Kasım'da yazan Marx, Genel Konsey'deki tartışmayı "hararetli, çok canlı, hiddetli" olarak tarif etmekte (s. 386). Marx, ayrıca, emekçilere yakın duran *Reynolds's Paper*'ın toplantıdan önce, her ikisi de ön sayfada olmak üzere, hem karar taslağını, hem de onunla birlikte kendi konuşmasının bir değerlendirmesini yayımlamış olmasından duyduğu büyük memnuniyeti belirtiyor. Kendinden emin bir şekilde, bunun, "Gladstone'la flört edenleri korkutmuş" göründüğünü iddia ediyor. Ayrıca tartışmaya Georg Milner adlı İrlandalı bir işçinin de katıldığını kaydediyor.

30 Kasım toplantısında Genel Konsey, bir miktar daha tartıştıktan sonra oybirliğiyle Marx'ın önerisini destekleme kararı almıştı. İrlandalı Milner, Odger'in Gladstone'a daha yumuşak davranma teklifine karşı, Enternasyonal'in "[Gladstone'a] başka herhangi bir hükümetten farklı muamele edemeyeceğini," savunmuştu (*Birinci Enternasyonal Genel Konseyi* 1966, s. 193). Odger'e karşı kısa bir yanıtta Marx, özellikle Polonya'ya değinerek meseleyi Avrupa'yı içeren daha geniş bir bağlama oturtmuş-

tu: "Odger'in önerisi takip edilseydi, Konsey kendisini İngiliz tarafının bakış açısına konumlandırmış olurdu. Fakat bunu yapamaz. Konsey, İrlandalılara meseleyi anladığını, Anakara'ya ise, İngiliz Hükümetine ayrıcalık tanımadığını göstermek zorundadır. İngilizler Lehlere nasıl davranırsa, Konsey de İrlandalılara bu şekilde davranmalıdır." (MECW 21, s. 412) Çıkan karar, aynı zamanda hem Almanca hem Fransızca olarak yurtdışında da yayımlanmıştı. 4 Aralık'ta Engels'e yazan Marx, tartışmayı özetlerken, Odger ve Mottershead dışında "İngiliz temsilcilerin harikulade davrandığını" söylüyordu (MECW 43, s. 392).

Bu karar, İrlanda konusunda Genel Konsey'in İngiliz üyelerinde hassasiyet uyandırabilmek için çok çalışmış olan Marx açısından büyük bir zaferdi. Odger gibi birkaçı karar metnini fazla keskin bulmuş olsa da, neticede İngiliz emekçilerinin önemli temsilcilerini içeren bir yapı, İrlanda'dan yana son derece güçlü bir bildiriyi oybirliğiyle kabul etmişti. Genel Konsey üyeleri bu metne oy vererek, İngilizlerin on yıllardır İrlandalılara beslediği önyargı ve düşmanlığı aşmış oldu. Anlaşılır biçimde, çıkan karardan ötürü gurur duyan Marx, bunun, İngiliz işçiler, İngiliz aydınlar, İngiltere'de yaşayan İrlandalı işçiler, İrlandalı köylüler ve İrlandalı aydınlar arasında etnik ve ulusal sınırları aşan, daha önce hiç başarılmamış bir ittifak olasılığının önünü açtığını düşünüyordu.

Ne ki bu kez ortaya çıkan engel, İrlanda milliyetçi siyasetinin darlığıydı; Marx kişisel yazışmalarında artık buna hücum etmeye başlamıştı. Yukarıda sözü edilen 4 Aralık tarihli mektubunda, Engels'e, *Irishman* ve başka İrlanda gazetelerinin İrlanda konusunda Enternasyonal'e yer vermeyişinden şikâyet ederek, bu durumun arkasındaki mantık hakkında şöyle söylenmektedir: "'İrlanda' meselesi dış dünyayı dışarıda bırakarak tamamen ayrı bir şey olarak ele alınmalı ve *İngiliz* işçilerin İrlandalılara *yakınlık* duyduğu *gizlenmeli*!" (MECW 43, s. 392, vurgu metne aittir) Engels ise 9 Aralık tarihli yanıtında, "alelade sınıf

mücadelesi"nden bu şekilde kaçınmanın, İrlandalı milliyetçiler tarafından "köylüler üzerindeki hâkimiyetlerini sürdürmek için" başvurulan "kısmen hesaplı bir politika" olduğunu söyler, zira "İrlandalı köylülerin, Avrupa'daki tek müttefiklerinin sosyalist işçiler olduğunu anlamasına izin verilmemesi gerekmektedir." (s. 394) Birkaç ay sonra, 8 Temmuz 1870'te yazdığı mektupta Marx, tekrar bu meseleye dönerek, bu kez *Irishman*'in editörü Pigott'u "dar kafalı bir milliyetçi" olmakla suçlamaktadır (s. 537).

İRLANDA ANTROPOLOJİSİ VE TARİHİ ÜZERİNE NOTLAR

Bu dönemde Marx, İrlanda'yı ortak mülkiyet meselesiyle ilişkilendirmeye başlamıştı. Birinci ve İkinci Bölümde tartışıldığı gibi, 1850'lerin başlarında Marx, ortak mülkiyeti, Rusya ve Hindistan'daki "Doğu despotizmi" ya da İskoçya'daki otoriter klan reisliği için başlıca temel olarak görüyordu. Ama 1868'de, Georg Maurer'in modern öncesi Cermen halkları hakkındaki çalışmaları üzerine Engels'e yazdığı mektuplar, erken dönem komünal formlara farklı bir gözle bakmaya başladığını göstermektedir. 14 Mart 1868'de yazdığı bir mektupta Maurer'in, ortak mülkiyetin Rusya ve Hindistan için olduğu kadar Cermenler için de özgün bir biçim olduğunu, ayrıca, Almanya'nın bazı kırsal bölgelerinde kendi yaşadıkları zamana dek sürmüş olduğunu da ortaya koyduğunu, Engels'e aktarmaktadır. Ancak antik Keltleri atladığı için Maurer'i eleştirir: "Maurer söz gelimi Afrika'dan, Meksika'dan vb. sık sık söz etse de, Keltler hakkında kesinlikle hiçbir şey bilmiyor ve bu yüzden Fransa'da ortak mülkiyetin gelişimini yalnızca Cermen fatihlere atfediyor. Sanki ... 11. yüzyıldan kalma tamamen komünist nitelikte bir Kelt (Gal) kanunnamemiz yokmuş gibi." (s. 549) Dahası, Marx'ın 25 Mart tarihli daha sonraki bir mektubunda Engels'e yazdığına göre, Maurer'in bulguları, halkların "eşitlikçi" özelliklerine bakıldığında, "sos-

yalist eğilime denk düşen" "ilkel bir çağı" ortaya çıkarmaktadır (MECW 42, s. 557).

Bu mektupları değerlendiren Fransız antropolog Maurice Godelier, bu noktadan itibaren, Marx'ın eserlerinde "vurgu, ilkel komünlerin canlılığı ve sahip oldukları değişik evrim olasılıkları üzerindedir," yorumunda bulunmaktadır (1970, s. 79) Marx bu komünal biçimlerin bazılarının, en azından İrlanda kültüründe kendi yüzyılına dek uzandığı görüşünde miydi? Şayet öyleyse, bunları İngiltere ve sermayeye karşı birer direniş noktası olarak görmüş olabilir mi? Bu çok olası, fakat Marx'ın İrlanda üzerine yazdıklarında buna ilişkin doğrudan bir kanıt bulamıyoruz. Gelgelelim Engels'in bu dönemdeki kimi yazıları gerçekten de böyle bir bağlantı kurduğunu düşündürmektedir.

1870'in ilk yarısında Engels, tarih öncesi dönemlerden kendi gününe uzanan İrlanda tarihini inceleyip çalıştı. Fakat sadece iki bölüm üzerine çalışmayı tamamlamış, ancak on birinci yüzyılda İrlandalıların nihayet Vikingleri ülkeden çıkardıktan sonra bir nebze barış ortamı elde ettiği ve kısa süre sonra çok daha güçlü bir düşmanın, İngiltere'nin istilasıyla karşı karşıya kalacaklarının henüz farkında olmadıkları döneme kadar gelebilmişti. Engels çalışmasının başından itibaren, yedi yüzyıllık İngiliz yönetimine rağmen İrlanda halkının boyun eğmeyen karakterine vurgu yapmaktadır: "Bugün bile, Lehler nasıl ki Batılı Rus değilse, İrlandalılar da İngiliz ya da, dendiği gibi, 'Batı Britanyalı' değildir." (MECW 21, s. 148) Çalışmasının bu aşamasında, Engels artık, Latin ve İskandinav kaynakları gibi, kimi Kelt kaynaklarını da özgün dillerinde okuyordu. Kitabının başka bölümleri için Engels'in tuttuğu notlar, İngiliz fethini ve bunun vahşetini ele almakta, bilhassa Cromwell döneminde binlerce İrlandalının İngiliz denetimindeki Batı Hint Adaları'na köle olarak satıldığının altını çizmektedir. Kendisinin ve Marx'ın daha sonra meşgul olduğu meseleler düşünüldüğünde, notlarının birçok yerinde ortak mülkiyet konusuna değinmiş bulunması özellikle ilginçtir. Örneğin bir yerde şöyle

diyor: "Klanın toprağı ortak mülktü. Bu bağlamda, ... İrlanda'da toprağı özel mülk olarak elinde bulundurmuş olan hiçbir zaman İrlandalılar değil, yalnızca İngilizler olmuştur." (s. 284)

11 Mayıs 1870 tarihli mektubunda, Engels'in kitap projesini tartışırlarken Marx, yirmi yıl kadar önce antik İrlanda kanunnamesi hakkında aldığı notlardan alıntı yapar:

> Mal ortaklığı, Keltlerin, daha antik çağda bilinen evlilik bağındaki gevşekliğiyle el ele gidiyordu, ama aynı zamanda, kabile meclisinde kadınların da oy hakkı vardı. ... Örf ve âdet hukuku hakkındaki kitabın ilk bölümü kadınları ele alıyor: "Şayet karısı başka bir adamla yatar ve kocası kadını döverse, tazminat hakkından feragat etmiş olur. ... Bir adamın iktidarsızlık, uyuz hastalığı veya ağız kokusundan mustarip olması, karısının boşanması için yeterli koşulları oluşturur." (MECW 43, s. 515)[11]

Marx bu alıntıdan sonra doğruca kendi yorumunu ilave eder: "Bu Keltler ne kadar da çelebi gençlermiş [*galante Jungen*]!" (MECW 43, s. 516) Okuma yazma öncesi bir toplumda mevcut olan daha eşitlikçi toplumsal cinsiyet ilişkilerine yapılan bu atıf, Altıncı Bölümde tartışacağımız gibi, Marx'ın Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlar hakkında 1879-1882 arasında tuttuğu defterleri de önceler niteliktedir.

1869'un Ekim ve Kasım aylarında Marx, İrlanda tarihi hakkında araştırmalarını ilerletmiş ve özellikle Amerikan ve Fransız devrimleriyle 1801 İngiliz-İrlanda Birliğine dek uzanan döneme yoğunlaşmıştı. Basılı olarak yetmiş sayfa kadar tutan notları temelde tarihsel kaynaklardan alıntılardan oluşmakta, yer yer eklediği kendi yorumları da bulunmaktadır. Protestanların hâkim olduğu İrlanda Parlamentosunun, Amerikan Devrimi'nin etkisiyle, Katoliklere karşı büyük ayrımcılık yaratan yasaların bir bölümünü değiştirmek için harekete geçişine dair notları şöyledir:

> Amerika'daki olaylar İrlanda'da büyük heyecan yarattı. Ağırlıklı olarak Ulster'li Presbiteryen olan birçok İrlandalı Amerika'ya

göç etmiş, Birleşik Devletler sancağı altında askere yazılmış ve Atlantik'in diğer tarafında İngiltere'ye karşı dövüşmüştür. Ceza Kanunu'nun gevşetilmesi için uzun zamandır boş yere yalvaran Katolikler, 1776'da bu kez daha yüksek sesle harekete geçti. 1778: İrlanda Parlamentosu Ceza Kanunu'nu esnetti, en kötü maddeleri iptal etti, Katoliklere toprak kiralama izni çıktı. (MECW 21, s. 216)

1778'de İngiltere'yle Fransa arasında savaş çıkınca İrlanda savunmasız kalmıştı. Bunun üzerine, Gönüllüler hareketi, olası bir istila düşünülerek, Protestanları savunma için örgütlemeye başlamıştı. Ne var ki, diyor Marx, kısa sürede bu "tam manasıyla devrimci bir harekete" dönüştü (s. 218). 1790'a gelindiğinde, Wolf Tone ve başkalarının önderliği altında, Gönüllüler artık Birleşik İrlandalılar haline gelmişti. Presbiteryen olan Tone, "Katoliklerin yanlışlarını telafi etmeye" ve İrlanda Parlamentosunda reform yapmaya, gerekirse İrlanda için "bağımsız bir cumhuriyet" kurmaya kararlıydı (s. 219).

Ancak Marx önce, Gönüllülerin 1780'lerde İrlanda halkına dair gitgide daha kapsayıcı bir bakış açısı geliştirmelerine odaklanır. Merkantilist İngiliz politikaları, Amerika'da olduğu gibi İrlanda'da da yerel üretime kısıtlama getirirken, ülkeyi İngiliz üretimi olan mallara boğuyordu. Marx, İngiliz mallarına karşı Gönüllüler önderliğinde yapılan boykotun nüfusun tamamında destek bulduğunu ve "yıldırım hızıyla tüm ulusa yayıldığını" yazmaktadır (MECW 21, s. 221). Bu arada artık sayıca tüm İngiliz İmparatorluğu'ndaki en büyük askerî güç haline gelmiş olan Gönüllüler, bundan böyle İngiliz Parlamentosuna itaat etmeyeceklerini ve İrlanda'yı imparatorluk içinde ayrı bir krallık olarak kabul ettiklerini ilan etmişti. Marx, Katoliklerin özgürleşmesi konusunda 1782'de bir Gönüllü grubunun çıkardığı bir bildiriden alıntı yapar: "Bizler, İrlandalı, Hıristiyan ve Protestan olarak, Romalı Katolik yoldaş halkımıza dayatılan ceza kanunlarının hafifletilmesinden ötürü büyük memnuniyet duyuyor ve bu düzenlemenin İrlanda'nın yerlilerinin birliği ve refahı için en

hayırlı sonuçları getirmesini diliyoruz." (s. 225) Yine 1782'de, Henry Grattan'ı izleyen İrlanda Parlamentosu, İrlanda'yı imparatorluk içinde ayrı ve dolayısıyla İngiliz Parlamentosuna tabi olmayan bir krallık haline getirmek için harekete geçmişti. Ancak Marx, Grattan'ın kritik anlarda gösterdiği kaçamak tavrın, İrlanda'nın bağımsızlık girişimini raydan çıkardığı fikrindeydi. Bu arada, Gönüllüler Katolikleri de örgütlerine almaya başladığı için sayıları 150.000'e ulaşmıştı. Henry Flood'un Grattan'ınkilerden daha radikal olan reformları, kötü şöhretli "kokuşmuş seçim çevreleri"* sistemi altında oylarını aristokrasiye satan yozlaşmış üyelerin doldurduğu İrlanda Parlamentosu tarafından reddedilmişti.

1789'dan sonra, Fransız Devrimi'nin etkisiyle İrlanda Parlamentosu kimi ufak çaplı reformları yürürlüğe koymuştu. Marx bu noktada, daha sonra Birleşik İrlandalılar'ın savunma avukatlığını üstlenecek olan radikal parlamenter John Curran'ın kariyerine ve yazılarına eğilmeye başlıyor. Curran'ın hasımları, "onun dostları, sokaktaki dilenciler" diyerek saldırıyordu (MECW 21, s. 236). Marx, Curran'ın sınıfsal karşıtlıklara işaret ederek parlamentonun yozlaşmışlığını yerden yere vurduğu 1787'deki parlamento tartışmalarını uzun uzadıya kaydetmektedir:

> Sebep ta kendinizken, kaçınılmaz sonuçlara ilişkin boş gevezeliğe bir son verin. ... Halkın sabrı tamamen tükenmiştir; bu Kamara halkın dertleri için [nicedir] içi boş türküler yakmış, ama hiçbir zaman arkasından işe yarar bir sonuç gelmemiştir. Toprak sahiplerinin ülkede ikamet etmeyişi, aracı toprak ağalarının tiranlığı... Bu sorunların varlığını inkâr ettiniz ve düzeltmeyi reddettiniz. ... Köylülerin başlarını kaldırma ve ayaklanma noktasına gelmesinde şaşılacak bir şey yok. ... İsyancılarla bağlantılı tek bir mülk ya da nüfuz sahibi bulamazsınız. ... Halkın

* 1832'deki Reform Yasası'ndan önce Büyük Britanya'da seyrek nüfuslu olmasına karşın temsilci çıkarabilen, dolayısıyla Avam Kamarasında temelsiz bir temsil gücü yaratabilen seçim bölgelerine "rotten boroughs" denilirdi. *-çev.*

> temsili konusunda düzgün bir reform için ... size açıkça çağrıda bulunuldu: Bunu yaptınız mı? Hayır; peki şimdi bu nasıl bir temsil? Bakınız Efendiler, bu Kamara'daki koltuklar alınıp satılır durumdadır. Koltuklar, aleni olarak satışa çıkarılmış, mutlak bir ticaret nesnesi haline gelmiştir –anayasal kaçakçılık. ... Satılık kokuşmuş seçim çevreleri. (s. 243)

1790'larda Birleşik İrlandalıların ayaklanışı sırasındaki durumu Marx şöyle özetlemektedir: "Görüyoruz ki iki slogan var; Katoliklerin Özgürleşmesi ve Parlamento Reformu!" (s. 247). Kendisinin "İrlandalı Jakobenler" diye adlandırdığı bu grupların, din özgürlüğü ve cumhuriyetçilik konularında ilan ettiği çeşitli bildirilerden uzun alıntılara yer vermektedir. Örneğin bunlardan birinde şöyle denilmiştir: "Yönetim biçimi bütün halkın açıkça ortaya konmuş tercihinden kaynaklanmadıkça, o ulusun anayasası yok demektir. İrlanda'da da durumun bu olduğunu söylememize gerek yok; İrlanda'nın yalnızca fiilî bir hükümeti bulunmaktadır." (s. 249)

Ardından Marx 1798'de İrlanda'da patlayan isyanın izini sürerek, bunun Fransız ordularının Kıta Avrupası'nda elde ettiği başarıyla yakından ilişkili olduğu sonucuna varır. Aynı zamanda, İngilizlerin hem yeni yasalar, hem de Yeomanry Birliği gibi gönüllü grupların oluşturulması yoluyla baskısını artırdığına dair verileri kaydetmektedir. Curran'ın 1 Mayıs 1797'de, Grattan'la birlikte parlamentoyu terk etmeden önce yaptığı son konuşmadan da bir bölümü alıntılar:

> İrlanda'nın parlamenter anayasasını korumak için yiğitçe mücadele edenlerin hep daha da azınlıklığa düştüklerini gördük. Bunlar her gün daha da güçsüzleşti. Halk, yüzünü, Birleşik İrlanda Yönetimi'ne, Fransa'ya, silahlara Devrim'e döndürdü. Hükümet, Reformu ve [Katolik Özgürleşmesi'ni] reddetmekte ısrar etti, Anayasa'yı askıda tutmaya devam etti ve yasalarının despotluğunu sürekli artırdı. ... Artık Hükümet'e karşı Birleşik İrlandalılar var. (MECW 21, s. 255)

Marx, İngiltere Başbakanı William Pitt'in, birliklerini köylülerin evlerine yerleştirmek gibi, baskıcılığı açıkça göze batan eylemler yoluyla, 1798 ayaklanmasını kasıtlı olarak tahrik ettiği fikrindeydi: "Bu bedava karargâhlar, subay ve askerleri, köylülerin, evlerinin, yiyeceklerinin, mülklerinin, zaman zaman da ailelerinin despot efendileri haline getirdi." (s. 257) Ayaklanma bastırıldıktan sonra İngilizler, Birliğin kurulması için gerekli adımları atmaya başladı. Ayaklanmayı bastırmak için, Protestanlarla Katolikleri birbirine düşürmüşlerdi. Marx, 1801'de Birliğin, "1797'de sekiz yıllığına seçilmiş olan 1800 yılının İrlanda Parlamentosu" henüz görevdeyken, "sıkıyönetim rejimi altında kurulduğunu" kaydeder (s. 263). Marx, Pitt'in Birlik oylanırken kendisini desteleyen üst sınıf Katolikleri arkadan bıçakladığını, ancak bunu el altından yaptığını öne sürmektedir: "1801'de Pitt, Kral'ın Katoliklere karşı sözünde durmadığı bahanesiyle istifasını verdi. Ama bu sadece bir şovdan ibaretti. Aslında Bonaparate'la mütareke sırasında kabinenin başında olmak istemiyordu. Sonrasında yeniden koltuğa geçtiğinde Katolikler lehine hiçbir düzenleme getirmedi" (s. 265).

Nihayet Marx, 1801 Birliğinin kimi sonuçlarına değinmektedir. Görüşüne göre, hem İngiltere hem de İrlanda açısından had safhada gerici sonuçlardır bunlar. İngiliz radikal William Cobbett'in, İrlanda'yı tutmak için altmış bin kişilik bir düzenli askerî güç gerekeceği değerlendirmesini alıntılayan Marx, hemen arkasından şöyle ekler: "İrlanda –büyük bir daimi ordu bulundurmak için bahanelerden biri!" (MECW 21, s. 268) Ardından, Georg Ensor'un *Birliğe Karşı: İrlanda, Olması Gerektiği Gibi* (1831) adlı kitabından şu satırları alıntılar:

> Bir ulusun bir başkası tarafından ele geçirildiği her durum, her ikisinin de özgürlüğüne zarar verir. Ele geçirilen ülke hükümsüz bir verasettir, kazanç elde eden halk ise, kendilerine eklenmiş ulusta herhangi bir karışıklığı teşvik etme korkusuyla artık kendi yönetenlerine boyun eğer hale gelir; ülke dışında kısır ve

> çoğu zaman bedeli yüksek olan bir üstünlük uğruna, kendi ülkesinde boynu bükük itaat ... Bütün bir Roma tarihinin hikâyesi bundan ibarettir... dünya Roma aristokrasisinin ayakları önüne serilirken Roma vatandaşları yoksullaştırılmış ve köle haline getirilmiştir... Bir ülkede özgürlüğün her tür kötüye kullanımı, bir başka ülkede onun kaybına yol açar. (MECW 21, s. 268)

İngiltere'nin egemen sınıflarının dünya görüşüne ilişkin olarak Marx, ileride krallık tahtına oturacak olan IV. William'ın, 1793'te, köle ticaretini sonlandırmak isteyen kölelik karşıtı girişimleri "Fransız Devrimi'nin eşitlikçi ilkelerinin parçası" olmakla itham ettiği beyanına da atıfta bulunur (s. 268).

10 Aralık 1869'da Engels'e yazan Marx, yaptığı tarih araştırmasıyla vardığı sonuçları şu şekilde özetlemektedir:

> Curran'ın "Konuşmalar"ını almalısın. ... Londra'ya geldiğinde bu kitabı sana ben verecektim aslında. Ama şu anda [Genel] Konsey'in İngiliz üyeleri arasında dolaşıyor, bir daha ne zaman elime geçer, Tanrı bilir. Bu, 1779-1800 (Birlik) dönemi için büyük önem taşıyan bir kaynak; sadece Curran'ın "Konuşmalar"ı (özellikle mahkemelerdekiler; Curran'ı 18. yüzyılın en büyük hukukçusu [halkın avukatı] ve en soylu karakterlerden biri olarak görüyorum; buna karşılık Grattan bir parlamento üçkâğıtçısıydı) için değil; aynı zamanda Birleşik İrlandalılar hakkındaki her türlü kaynağa da buradan ulaşabilirsin. Bu dönem, hem bilimsel açıdan, hem de dramatik yönü dolayısıyla son derece ilginç. Bir kere, İngilizlerin 1588-1589 arasındaki kirli rezillikleri (belki daha da yoğunlaşmış olarak), 1788-1789 döneminde tekrarlanıyor. İkincisi, sınıf hareketi bizzat İrlanda hareketinin içinde açıkça görülebiliyor. Üçüncüsü, Pitt'in aşağılık politikaları. Dördüncüsü, ki bu İngilizlerin epey canını sıkıyor, devrimci bir gözle bakıldığında açıkça görülüyor ki, İrlanda'nın uğradığı felaketin sebebi, İngiltere Kralı ve Kilise güruhu için esasen fazlasıyla ileri durumda olması ve diğer yandan, (Cromwell zamanında olduğu gibi) İngiltere'deki İngiliz gericiliğinin köklerinin, İrlanda'nın boyunduruk altına alınmasına dek uzanması.

> Bu döneme en azından bir bölüm ayrılmalı: John Bull için tam bir teşhir cezası! (MECW 43, s. 398)

Son cümle, Engels'in İrlanda hakkında yazmayı planladığı kitabına atıfta bulunmaktadır. Marx ayrıca Engels'ten "ortak mülkiyet" hakkında kaynak istiyor (s. 398). Bu mektuptan önceki iki ay boyunca, Marx İrlanda üzerine kamusal pek çok tartışmada yoğun bir şekilde yer almış ve ayrıca, İrlanda tarihi üzerine çalışmalar yapmıştı. İrlanda onun için artık İngiliz devrimci ve emekçi siyasetinin merkezinde yer alıyordu. Vardığı görüşe göre, hem Cromwell döneminde, hem de 1790'larda Britanya'da devrimci olasılıkların çöküşünün arkasında, İrlanda halkının İngilizler tarafından ezilmesi yatıyordu.

1869-1870'TE TAVIR DEĞİŞİKLİĞİ: DEVRİMİN "KALDIRACI" OLARAK İRLANDA

Marx'ın İrlanda hakkındaki düşüncelerini uyaran iki hat – Enternasyonal'de yapılan tartışmalar ile kendi tarih araştırmaları– artık bir araya gelmiş ve bu konudaki bakış açısı radikal bir değişim geçirmiş gibi görünüyordu. Bundan böyle, tarım ülkesi İrlanda'nın İngiltere'de bir toplumsal devrim kıvılcımını ateşlemekte öncü bir rol oynaması Marx için son derece olası olacaktı. Bu konudaki bakış açısının artık değişmiş olduğunu 10 Aralık 1869'daki mektubunda Engels'e açıkça ifade etmektedir:

> Uzun süre, İrlanda'daki rejimi devirmenin İngiliz işçi sınıfının yükselişiyle mümkün olacağına inanmıştım. *New York Tribune*'de de daima bu görüşü savundum. Fakat daha diplere inen bir çalışma yapmak beni bunun tersine ikna etti. İngiliz işçi sınıfı İrlanda'dan kurtulmadan hiçbir şey başaramaz. Kaldıracın dayandığı yer İrlanda olmalı. Tam da bu sebepten, İrlanda meselesi genel toplumsal hareket açısından çok büyük önem taşıyor. (MECW 43, s. 398)

Amerikalı siyaset kuramcısı August Nimtz, bu dönüşümü, "Marx uzmanlarının yaygın olarak iddia ettiğinin tersine, dev-

rimci 'kaldıracın' kendisi için yalnızca ileri ölçüde sanayileşmiş kapitalist dünyada yer almadığını açıkça göstermesi açısından çok anlamlı" buluyor (2000, s. 204).[12] Marx, İrlanda tartışmasının İngiltere'nin yakasını bırakmadığı 1869'un sonları ve 1870'te yazdığı başka birçok yazısında, bu yeni bakışını tekrar tekrar ifade etmiş ve geliştirmişti. Duruşunu son derece dolaysız ve apaçık biçimde ortaya koyduğu bu metinlerin hiçbiri İngilizce kaleme alınmamıştır.

10 Aralık'ta Engels'e yazdığı mektuptan iki hafta önce, 29 Kasım 1869'da Kugelmann'a yazan Marx, bunun bir değişim olduğundan söz etmeksizin, İrlanda hakkındaki yeni bakış açısını ayrıntılı biçimde dile getirmektedir. Almanca yazdığı bu mektupta, 16 Kasım'da yaptığı konuşma ile Genel Konsey'den çıkan İrlanda kararının, "ezilen İrlandalılar adına onları ezenlere karşı kararlı ve gür bir ses çıkarmaktan başka temelleri de olduğunu" açıklayarak söze başlar (MECW 43, s. 390). Daha derin olan bu temeller, İngiltere'de radikal değişim olasılığına ilişkindir:

> Gitgide daha da ikna oldum ki –ve şimdi mesele, bu görüşü İngiliz işçi sınıfının kafasına sokmak– burada, İngiltere'de, İrlanda'ya karşı olan tavırlarını egemen sınıflarınkinden tümüyle ayırarak davalarını İrlandalılarla ortaklaştırmakla kalmayıp 1801'de kurulan Birliği dağıtma ve yerine özgür bir federal ilişki koyma konusunda bizzat öne atılmadıkça, sonuca götürecek hiçbir şey yapamayacaklar. ... İngiltere'deki her hareket, bu ülkede işçi sınıfının çok önemli bir kesimini oluşturan İrlandalılarla yaşanan ayrılık yüzünden sekteye uğruyor. (s. 390)

Görüldüğü gibi, İngiliz işçisinin sınıf bilinci, İrlandalılara karşı önyargılar yüzünden sulanıyordu.

Egemen sınıflar açısından Britanya bir taraftan sınai burjuvazinin bulunduğu modern bir sanayi ülkesiyken, diğer taraftan toprak sahibi büyük bir aristokrat sınıfa sahipti; bunların elindeki mülklerin büyük bir bölümü ise İrlanda'da bulunuyordu. Bu durum hiç şüphesiz egemen sınıfların İngiliz işçi sınıfına karşı

verdiği mücadeleyi güçlendirirken, aynı zamanda, diyalektik biçimde, bu çok egemen sınıfların kendilerinde, bu sefer İrlanda'nın içinden kaynaklanan yeni bir tür kırılganlığa yol açıyordu:

> Burada özgürleşmenin başlıca koşulu –toprak sahibi İngiliz oligarşisini alaşağı etmek– hâlâ ulaşılabilir değil, çünkü İrlanda'daya sağlam bir şekilde yerleştirmiş bulundukları ileri karakolları ellerinde tuttukça, buradaki konumlarından sökülemezler. Ama orada, işler İrlanda halkının kendi ellerine bırakılırsa, ... o zaman artık toprak sahibi aristokrasiyi (bunlar büyük ölçüde İngiliz toprak sahipleriyle aynı insanlar) ortadan kaldırmak çok daha kolay olacaktır; çünkü bu, İrlanda'da, yalnızca ekonomik değil aynı zamanda ulusal bir mesele. Orada toprak sahipleri, İngiltere'de olduğu gibi geleneksel olarak ülkenin ileri gelenleri ve temsilcileri değil, millete zulmeden, ölesiye nefret edilen insanlar. (MECW 43, s. 390-391)

Marx bütün bunların Avrupa devrimi için büyük önem taşıdığını yazıyor, çünkü İngiltere'nin en gelişmiş kapitalist toplum olarak sahip olduğu konum nedeniyle, "genel toplumsal özgürleşme terazisinde en büyük ağırlık, hiç kuşkusuz, İngiliz işçi sınıfına aittir." (s. 391) Ne var ki, Britanya ve İrlanda'da sınıfsal ve ulusal bilincin özel etkileşimi yüzünden, "kaldıracın dayanacağı yer" İrlanda olmalıdır (s. 391). 1640'lardaki İngiliz Devrimi'nin yazgısı bunu doğrulamaktadır: "Şu bir gerçek ki, Cromwell zamanındaki İngiliz Cumhuriyeti İrlanda'da karaya oturmuştur. Bu bir daha olmamalı!" (s. 391)

BAKUNİN'LE ÇEKİŞME VE SONRASI

Bu dönemde Marx, bir yandan da, anarşist Mihail Bakunin'le uzun sürecek bir kavgaya tutuşmuş, bu çekişme Ocak 1870'de bugün Genel Konsey Gizli Yazışması olarak bilinen metinle birlikte kamuoyuna açık hale gelmişti. Marx tarafından Fransızca kaleme alınan ve Enternasyonal'in tüm şubelerine gönderilen bu belge, Bakunin'e karşı şiddetli bir hücum içeriyordu. İyi bilindi-

ği üzere bu dönemde Marx, Bakunin'in, Londra'daki otoriter ve aşırı derecede merkezîleşmiş bir önderliğin Enternasyonal'i yönettiği suçlamalarına cevap vermekle meşguldü. Bakunin ve destekçilerinin gözünde bu durumun bir örneği, Enternasyonal'in İngiltere'de, diğer ülkelerden farklı olarak bir Federal Konseyinin bulunmamasıydı. Aksine, Londra'daki Genel Konsey İngiltere ve tüm Enternasyonal'in koordinasyonunu üstlenerek aynı anda iki görevi birden yerine getiriyordu.[13]

Bakunin'in Genel Konsey hakkındaki ikinci eleştirisi ise İrlanda'yla ilişkili olup ilki kadar bilinmemektedir. Bu eleştiri, kimi açılardan, Enternasyonal'in Polonya ulusal özgürleşmesini destekleyen duruşunu içeriden eleştiren Proudhoncularla paralellik gösteriyordu; nitekim, Bakunin ve yandaşları, özel olarak İrlanda'nın ulusal özgürleşmesine dönük her tür desteğe itiraz ediyordu.[14] Bakuninciler, seçimlerde aday olmaktan tutun da hükümet üzerinde baskı oluşturmak amacıyla verilen dilekçe ya da bildirilere varıncaya kadar, işçi sınıfının ne şekilde olursa olsun dahil olacağı her tür siyasi eyleme büyük bir kuşkuyla yaklaşıyorlardı. Bu konudaki tutumlarının bir örneği, Bakunin'in kurduğu Uluslararası Sosyalist Demokrasi İttifakı'nın 1868'de ilan ettiği programda görülebilir; programın dördüncü maddesinde "birincil ve doğrudan hedefi, işçilerin sermayeye karşı zaferi olmayan her türlü siyasi eylemi reddeder," deniliyordu (alıntılayan kaynak MECW 21, s. 208).[15]

İsviçre'nin Cenevre kentinde Fransızca yayımlanan Bakuninci *L'Égalité* [*Eşitlik*] gazetesi, oldukça biçimci sayılabilecek bu ilkeden yola çıkarak, 11 Aralık 1869'da, Genel Konsey'in İrlanda Kararına yönelik şiddetli bir eleştiri yayımlamış, bu kararı devrimci politikadan sapma olarak nitelendirmişti. "Le Conseil Général" ("Genel Konsey") başlığı altında, Marx'ın Gladstone'a hücum ederek "İrlanda halkının Af hareketini omuzladığı coşkulu, kararlı ve maneviyatı yüksek duruşu" alkışladığı Kasım 1869 Genel Konsey Kararının Fransızca çevirisi ön sayfadan ve-

rilmişti (MECW 21, s. 83; "*Le Conseil Général*" 1869). Yine ön sayfada olmak üzere, bunun hemen arkasından ise *L'Égalité*'nin "*Refléxions*" ["Düşünceler"] başlıklı yanıtı yer alıyordu:

> Şunu tekrar tekrar belirtmek gerekiyor ki, işçilerin çıkarları, günün hükümetlerini *iyileştirme* çabalarında değil, bu hükümetleri radikal bir tavırla *ortadan kaldırmakta* ve bugünkü siyasi, otoriter, dinî ve hukuki düzenin yerine, her bireyin, kendi emeğinin yarattığı ürünün tamamına ve bundan doğan tüm sonuçlara sahip olacağı yeni bir toplumsal düzen kurmakta yatmaktadır. ("*Refléxions*" 1869)

Marx bu eleştirilere karşı, Genel Konsey adına, biraz önce söz edilen Gizli Yazışma ile bir yanıt hazırlamış, Fransızca kaleme alınmış bu metin Enternasyonal'in tüm şubelerine gönderilmişti. Gizli Yazışma, Genel Konsey'in 1 Ocak 1870 tarihindeki toplantısında kabul edilmişti.[16]

Marx'ın Gizli Yazışma'sı, bir yandan Enternasyonal'in örgütsel yapısıyla ilgili birçok noktayı ele alırken, on iki sayfalık metnin dörtte bir kadarı da İrlanda'ya ayrılmıştı. Marx'ın İrlanda meselesindeki yeni tavrının kimi yönleri burada dile gelmektedir. Örneğin:

> Devrimci teşebbüs muhtemelen Fransa'dan gelecek olmakla birlikte, yalnızca İngiltere ciddi bir ekonomik Devrim için kaldıraç görevi görebilir. İngiltere, üzerinde artık köylü kalmamış ve toprak mülkiyetinin birkaç kişinin elinde toplandığı tek ülkedir. *Kapitalist biçimin*, yani geniş ölçekteki emeğin kapitalist efendilerin [*des maîtres capitalistes*] yönetimi altında toplandığı biçimin, neredeyse bütün üretim düzenini ele geçirmiş olduğu tek ülkedir. *Toplumun çok büyük bir çoğunluğunun ücretli emekçilerden oluştuğu* tek ülkedir. ... İngilizler toplumsal devrim için bütün *maddi* koşullara [*matière nécessaire*] sahiptir. Sahip olmadıkları şey, *genel durum sezgisi ile devrimci tutkudur.* Onlara bunu sağlayabilecek, böylelikle bu ülkede ve dolayısıyla *her yerde*, hakiki devrimci harekete ivme kazandırabilecek olan sadece

> Genel Konsey'dir. ... İngiltere toprak beyliğinin ve Avrupa kapitalizminin kalesi olduğuna göre, resmî İngiltere'ye büyük bir darbe indirilebilecek tek yer *İrlanda'dır*. (MECW 21, ss. 118-119; vurgular metne aittir)

Buna ek olarak İngiliz emekçilerinin Avrupa devrimi açısından sahip olduğu can alıcı konuma işaret eden Marx, İngiliz emek hareketinin, kendisi gibi sürgün devrimcilerin katkılarına ihtiyaç duyduğunu vurgulayarak Genel Konsey'in yapısını da savunmaktadır.

Gizli Yazışma'nın temel amacı Bakunin grubunun İrlanda Kararına karşı yönelttiği ithamlara cevap vermek olsa da, burada, ulusal özgürleşme ile işçi hareketinin ilişkisi konusunda daha geniş çaplı temaları yakalamak da mümkün. Sosyolog Torben Krings, Marx'ın çalışmalarının ulaştığı bu kavşakta, "milliyetçilik ve enternasyonalizm meselelerinin, derecesi gitgide artan bir diyalektik ilişkiye sokulması"ndan söz etmektedir (2004, s. 1508). Örneğin aşağıda söylenenlerin bir bölümü, pekâlâ, Polonya ulusal özgürleşmesinin Almanya'daki devrimle ilişkisine de uygulanabilirdi:

> Bir kere, İrlanda İngiliz toprak sahiplerinin *ileri karakoludur*. Onun İrlanda'da yıkılması demek, İngiltere'de de yıkılması demektir. Bu iş İrlanda'da yüz kat daha kolaydır, çünkü *oradaki ekonomik mücadele tamamen toprak mülkiyeti üzerinde yoğunlaşmıştır*, çünkü oradaki mücadele aynı zamanda ulusal bir mücadeledir, çünkü oradaki halk İngiltere'de olduğundan daha devrimci ve daha öfkelidir. İrlanda'da toprak beyliği tamamen *İngiliz ordusu* tarafından korunmaktadır. İki ülke arasındaki zorla dayatılmış bu Birlik sona erdiği anda, *geri* biçimlerde olsa da, İrlanda'da derhal bir toplumsal devrim patlak verecektir. (MECW 21, s. 119-120; vurgular metne aittir)

Marx'ın İngiltere'deki işçi sınıfı içindeki ulusal azınlıkların çoğunluklarla ilişkisi hakkındaki ikinci tezi de yine beraberinde daha geniş çıkarımlar getiriyordu; örneğin aşağıda söylenenler,

zamanında, Fransa ve Almanya'da bulunan Leh göçmen işçilerle ya da Amerika'daki Siyah emekçilerle ilişkilendirilebilirdi:

> İkincisi, İngiliz burjuvazisi ... proletaryayı iki düşman kampa bölmüştür.... *İngiltere'nin tüm büyük sanayi merkezlerinde* İrlandalı proleterler ile İngiliz proleterler arasında derin bir düşmanlık vardır. Sıradan İngiliz işçi, ücretleri ve *yaşam standardını* düşüren bir rakip olarak İrlandalı işçiden nefret eder. Ona karşı milli ve dinî nefret duyguları besler. Onları, Kuzey Amerika'nın Güney eyaletlerinde yoksul beyazlar Siyah köleleri nasıl görüyorsa, öyle görür. İngiltere'nin proleterleri arasındaki bu düşmanlık burjuvazi tarafından yapay olarak beslenmekte ve sürdürülmektedir. Zira burjuvazi, gücünü muhafaza etmesinin gerçek sırrının bu bölünme olduğunun farkındadır. (MECW 21, ss. 119-120; vurgular metne aittir)

Marx'ın Gizli Yazışması, Amerika'daki İrlandalılar hakkında birkaç yorumda daha bulunur ve şu sonuçla kapanır: "Dolayısıyla, Enternasyonal Birlik'in İrlanda'yla ilişkili konumu son derece açıktır. Başlıca kaygısı, İngiltere'de toplumsal devrimi ilerletmektir. Bu amaç için gerekli büyük darbenin indirileceği yer ise İrlanda'dır." (s. 120)

İRLANDA VE GENİŞ ÇAPLI BİR AVRUPA DEVRİMİ

Marx'ın İrlanda üzerine geliştirdiği yeni görüşü dile getirdiği en ayrıntılı açıklaması, 2 Nisan 1870'te Enternasyonal'in New York'taki Alman-Amerikalı iki üyesi olan Sigfrid Meyer ile August Vogt'a yazdığı mektupta yer almaktadır. Kugelmann'la Engels'e yolladığı mektuplarda ve Gizli Yazışma'da olduğu gibi, burada da İrlanda'yı yalnızca İngiliz aristokrasisinin kalesi olarak değil, aynı zamanda toplumsal devrim için olgunlaşmış bir toplum olarak tasvir etmektedir. Marx konuyu önce nesnel düzeyde ele alır ve İngiliz sınai burjuvazisinin, "İrlanda'yı İngiliz pazarına olabilecek en ucuz fiyatla et ve yün sağlayacak salt bir meraya dönüştürme konusunda İngiliz aristokrasisiyle ortak bir

çıkara sahip" olduğunu ileri sürer (MECW 43, s. 474). Ne var ki, İrlanda'da tarımın belli ellerde toplanması, İngiliz fabrikalarına ucuz işgücü sağlayarak, İngiliz sermayesine ikinci ve daha can alıcı bir yoldan da fayda sağlamaktaydı: "Ancak İngiliz burjuvazisinin mevcut İrlanda ekonomisinden sağladığı çok daha önemli çıkarlar da bulunmaktadır. Kiralanan varlıkların gitgide artan ölçüde yoğunlaşmasının bir sonucu olarak, İrlanda, emekçi fazlasını istikrarlı bir şekilde İngiliz emek pazarına arz etmekte ve böylelikle, İngiliz işçi sınıfının ücretleriyle birlikte maddi ve manevi konumunu da aşağı çekmektedir." (s. 474)

Marx, bu noktada, öznel etmeni tartışmaya geçer ve İngiltere'nin İrlanda'yla ilişkisinin, sınıf bilincini ve İngiltere'nin çalışan sınıflarının sermayeden kopma potansiyellerini etkileyen öğelerinin üzerinde durur. Gizli Yazışma'da da yaptığı gibi, ancak bu kez çok daha derinlikli ve ayrıntılı bir şekilde, bu olguyu Birleşik Devletler'deki ırk sorunuyla karşılaştırır:

> Şimdi de en önemlisi! İngiltere'deki sanayi ve ticaret merkezlerinin hepsinde, artık iki düşman kampa bölünmüş bir işçi sınıfı mevcut: İngiliz proleterleri ile İrlanda proleterleri. Sıradan İngiliz işçi, yaşam standartlarını aşağı çeken bir rakip olarak İrlandalı işçiden nefret etmektedir. İrlandalı işçi karşısında kendisini egemen ulusun bir parçası olarak hissetmekte ve bu yüzden İrlanda'ya karşı kendi aristokratlarının ve kapitalistlerinin bir aracı olmayı kabullenerek, bunların kendisi üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmektedir. İrlandalıya karşı dinî, toplumsal ve milli önyargılar beslemektedir. Ona karşı tavrı, Amerikan Birliğinin eski köleci eyaletlerinde yoksul beyazların zencilere karşı[17] takındığı tavrın aşağı yukarı aynısıdır. İrlandalı ise, bu düşmanlık borcunu ona faiziyle öder. İngiliz işçiyi, İrlanda'daki İngiliz hâkimiyetinin hem suç ortağı, hem de ahmak bir aleti olarak görür. Bu düşmanlık basının, kilise vaizlerinin, karikatür dergilerinin, kısacası egemen sınıfın elindeki tüm araçların işe koşulduğu yapay çabalarla ayakta tutulmakta ve pekiştirilmektedir. Tüm örgütlülüğüne rağmen, İngiliz işçi sınıfının güçsüz-

> lüğünün sırrı bu düşmanlıkta gizlidir. Kapitalist sınıfın gücünü devam ettirmesinin sırrı budur. Ve de kapitalist sınıf, bunun tamamen farkındadır. (MECW 43, s. 474-475)

Bu açıdan bakıldığında, iki öğe arasında, İngiliz işçiler ile İrlandalı göçmen işçiler arasında süregiden karşılıklı düşmanlık, etnik olarak zümrelere ayrılmış bir işçi sınıfındaki sınıf bilincinin gelişimini sınırlamaktaydı.[18]

Fakat Marx'a göre bu durum değişmez değildi. Enternasyonal gibi örgütlü bir grubun rolü işte bu noktada can alıcı hale geliyordu. Enternasyonal'de İrlanda üzerine yapılan tartışma sırasında kendi tutumunu ise aşağıdaki gibi özetlemektedir:

> İngiltere, sermayenin metropolü ve bugüne dek dünya pazarını yöneten güç olarak, şu anda işçilerin devrimi için en önemli ve bu devrimin maddi koşullarının belli bir olgunluğa eriştiği tek ülkedir. Dolayısıyla, İngiltere'de toplumsal devrimi hızlandırmak Uluslararası İşçi Birliğinin en önemli hedefidir. Bunu yapmanın tek yolu, İrlanda'yı bağımsız kılmaktır. Bu nedenle, "Enternasyonal"in görevi, İngiltere ve İrlanda arasındaki çatışmayı her yerde öne çıkarmak ve her fırsatta, açıktan açığa İrlanda'nın yanında yer almaktır. Londra'daki [Genel] Konsey'in özgül görevi ise, İrlanda'nın ulusal kurtuluşunun soyut bir adalet ya da insani duygu sorunu değil, kendi toplumsal kurtuluşlarının birinci koşulu olduğu konusunda İngiliz işçi sınıfının bilincini uyandırmaktır. (MECW 43, s. 475)

Böyle bakınca Marx, İrlanda'ya verilecek desteği geniş Avrupa devrimi düşüncesiyle bağlantılandırmış oluyordu. Bunun kilit noktası İngiltere olacaktı, ama İngiliz işçiler arasında devrimci bilincin gelişmesi için elzem olan "kaldıraç" İrlanda'ydı.

İrlanda, İngiliz işçiler ve bu ikisi arasındaki ilişkinin sermayeye karşı gerçekleştirilecek daha geniş çaplı bir devrime etkisi konusunda, Gizli Yazışma'da ve bu son mektupta daha ayrıntılı açıklamalar yer alsa da, Marx'ın 10 Aralık 1869'da Engels'e (ve 29 Kasım'da Kugelmann'a) yolladığı mektup, son derece önemli bir

noktayı çok daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Marx'ın Engels'e, İngiliz işçi yoldaşlarına açıklayamayacağını söylediği bu husus, devrimin "kaldıracının" dayanacağı noktanın, dünya durumunu devrimci konuma açacak olan desteğin, İngiltere'de değil "İrlanda'da yer almak zorunda" oluşudur (MECW 43, s. 399).[19] Dünya kapitalizminin merkezi olan İngiltere, ancak bundan sonra daha geniş bir devrimin içine çekilebilecektir.

Marx'ın 1869 kışı ve 1870 baharında İrlanda üzerine yazdığı çeşitli yazılar, Avrupa ve Kuzey Amerika tarihindeki özgül bir kavşakta kapitalizmin kökünü kazımak yolunda verilen mücadelede, sınıf ve ulusal kurtuluş diyalektiğinin somutlaştırılmasını temsil etmektedir. Bu yazılar Marx'ın, kapitalizmin kıyısında kalan toplumlar ile çekirdeğini oluşturan toplumlar arasındaki ilişkiye dair genel düşünce biçimini de ortaya koymaktadır. Bu açıdan bakıldığında, bu yazılar, Marx'ın görüşlerindeki daha geniş ölçekli bir değişime, kapitalizmin çeperinde yer alan mücadelelerin, pekâlâ, gelişmiş sanayi toplumlarında işçilerin gerçekleştireceği devrimi önceleyip alevlendirebilecek kıvılcımlar oluşturabileceğine ilişkin bir düşünceye işaret etmektedir. Bu iki ayrı mücadele türünün birlikte kapitalist sistemi radikal biçimde aşması mümkündür. Marx'ın İrlanda yazıları, bu fikirleri tamamen somutlaştırdığı ilk yerdir.

Fakat Marx hiçbir zaman, ulusların kendi kaderini tayin etme hakkını, belirli bir hareketin özgürleşmeye ve kurtuluşa dair esasları olup olmamasından ayrı, soyut bir ilkeye dönüştürmemiştir. Aksi takdirde, İç Savaş sırasında Konfederasyon'un bağımsızlık hakkını da savunabilirdi. İngiliz siyaset kuramcısı Erica Benner'in kavrayışlı bir tespitle kaydettiği gibi: "İrlanda'nın bağımsızlığına verdiği desteğin [Marx'ı] tarih üstü bir ulusların kendi kaderini tayin hakkı ilkesine yaklaştırdığı çıkarımında bulunmak hata olur." (1995, s. 192) Benner'e göre, buradaki temel husus, kimlik politikasının herhangi bir biçimine yaklaşmaksızın, "Marx'ın uluslararası devrimi öne çıkarma konusunda ulusçuluğun oynadığı yapıcı rolü gitgide daha çok takdir eder hale gelmesidir." (s. 195)

1870'in ilk yarısı boyunca Marx, Fenian mahkûmların salıverilmesi için yapılan kampanyalarla meşgul olmaya devam etmişti. Şubat ve Mart aylarında Enternasyonal'in Belçika'daki bir yayın organında "İngiltere Hükümeti ve Fenian Mahkûmlar" başlıklı makalesi yayımlanmıştı. Burada mahkûmlara uygulanan muameleyi etraflı bir şekilde aktarırken "kışlalar ülkesinde 6 ay tutuklulukla cezalandırılan suçlar, burjuva özgürlükleri ülkesinde 20 yıllık ağır hapis cezasına çarptırılıyor," ifadesini kullanmaktadır; "kışlalar ülkesi" derken kastı ise Bonaparte dönemindeki Fransa'dır (MECW 21, s. 101). Marx makalesinde Gladstone'un ikiyüzlülüğünün yanı sıra, "tüm öfkelerini" kendi başlarındaki rejim üzerinde toplayan ve İngiliz zulmü karşısında sessiz kalan "dar kafalı ve bencil" "Fransız Cumhuriyetçileri"ni de topa tutmaktadır (s. 101).

Marx'ın bu sırada yirmi beş yaşında olan kızı Jenny de, Fransa'da Fenian mahkûmlar konusundaki sessizliği kırmak için uğraşıyordu. 1870 Şubat'ıyla Nisan ayı arasında, Paris'teki merkez-sol bir gazete olan *La Marseillaise*'de [*Marsilyalı*, aynı zamanda Fransa'nın milli marşı], takma bir isimle İrlanda üzerine sekiz bölümlü bir yazı dizisi yayımlamıştı. Fenian mahkûmların içinde bulunduğu koşullar hakkında yazdığı etkileyici haberlerle, o zamana dek ancak İrlanda'yla ya da küçük İngiliz gazeteleriyle sınırlı olan bu bilgi, ilk kez Avrupa'nın büyük bir günlük gazetesinde çıkmış oluyordu. Avrupa ve Birleşik Devletler'deki gazeteler bu makalelerdeki bilgileri, özellikle O'Donovan Rossa'nın hapishaneden kaçak yollarla gönderdiği mektuptan Jenny Marx'ın alıntıladığı uzunca bir bölümü, derhal kapmıştı. Bunun ardından İngiliz basını konuya yer vermek zorunda kalmıştı, ancak yapılan neredeyse tüm haberler, yurtdışından gelen eleştirilere, canı yanmışçasına savunmaya geçerek karşılık veriyordu. Makale dizisinin yarattığı uluslararası mahcubiyet Parlamento'da da bir tartışma çıkarmış, sonuç olarak resmî bir soruşturma başlatılmıştı. Nihayet, Aralık 1870'te Gladstone, Birleşik Krallık'ı sonsuza dek terk etmeleri koşuluyla Fenian'ları serbest bırakmıştı.

Jenny Marx, bu makalelerden birini babasıyla birlikte yazmıştı; bu yazıda İngiliz basınının Fenian mahkûmlar karşısındaki küçümseme ve sessizliğinin, işçi sınıfının görüşlerini yansıtmadığı savunuluyordu. 24 Ekim 1869'da yapılan gösteriden de söz eden makale, iddiasını şu şekilde destekliyordu:

> İngiliz işçi sınıfından 200.000'i aşkın erkek, kadın ve çocuğun, İrlandalı kardeşlerine özgürlük talep etmek için Hyde Park'ta seslerini yükselttiğini ve merkezi Londra'da bulunan Uluslararası İşçi Birliği Genel Konseyinin, üyeleri arasındaki saygın İngiliz işçi sınıfı önderleriyle birlikte Fenian mahkûmlara uygulanan muameleyi şiddetle kınayarak İngiliz hükümetine karşı İrlanda halkının haklarını savunmak için öne çıktığını belirtmek yeterli olacaktır. (MECW 21, s. 423-424)

Hem Marx hem de Engels, mektuplarında, Jenny'nin başarısından ötürü gözle görülür bir gururu dile getiriyorlardı; hatta Engels'le Elizabeth Burns, Aziz Patrick Günü'nde [İrlanda'nın milli günü] kendisine üç yapraklı bir yonca [İrlanda'nın simgesi] göndermişti. Marx, ayrıca, Jenny'nin makalelerinin Enternasyonal'e yarattığı ilgi sonucunda İrlanda'daki ilk şubenin açıldığını keyifle duyuruyordu.

Fakat 1870'in ikinci yarısında Marx'ın ilgisi İrlanda'dan uzaklaşıp Fransa-Prusya Savaşı ile hemen peşinden 1871 baharında patlak veren Paris Komünü'ne çevrilmişti. Komün'ün devrimci karakteriyle İngiliz kamuoyunun buna verdiği hiddetli tepki, Birinci Enternasyonal'in geri dönüşü olmayacak bir şekilde bölünmesine neden olacaktı. Marx, İngilizcede önce Enternasyonal'in bir bildirisi olarak yayımlanan "Fransa'da İç Savaş" başlıklı yazısında Komün'ü selamladıktan sonra, İngiliz sendika liderlerinin çoğu Genel Konsey'den istifa etmişti. Bu kopuşlar Enternasyonal'in İngiliz işçi hareketi üzerindeki etkisini elbette zayıflatmıştı. Diğer yandan, Komün'ün ruhban sınıfına karşıt politikalarının yarattığı tepki, özellikle O'Donovan Rossa ve önde gelen diğer İrlanda milliyetçilerinin öfkeli eleştirileri,

Enternasyonal'in İrlanda'da kazanmış olduğu minik mevziyi de silip süpürmüştü (Collins & Abramsky, 1965; Newsinger, 1982). Ne var ki bu yenilgiler, Marx'ın 1869-1870 arasında geliştirmiş olduğu, İrlandalıların özgürlük mücadelesini İngiltere'deki işçi hareketi için bir "kaldıraç" olarak gören genel kuramsal ilkeleri geçersiz hale getirmemişti.

İrlanda hakkındaki bu yazılardan kısa süre sonra Marx, *Kapital*'in I. cildini 1872-1875 Fransızca basımı için elden geçirmişti. Bir sonraki bölümün odağını da, bu kitap ve bunun yanı sıra, Marx'ın –Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlar ile ulus, ırk ve etnisiteyle bağlantılı– diğer ekonomi politik eleştirileri oluşturuyor.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Grundrisse'den *Kapital*'e: Çok Doğrultulu Temalar

Marx eğer Batı dışı toplumlar, ulus, ırk ve etnisite tartışmalarını siyasi metinler ve gazete yazılarıyla sınırlı tutmuş olsaydı, bu konular onun büyük entelektüel tasarısı içindeki tali bir hat olarak kolaylıkla görmezden gelinebilirdi. Ben ise sözünü ettiğimiz bu ilgi konularının, *Grundrisse*'den *Kapital*'e kadar, Marx'ın ekonomi politik eleştirisini içeren başlıca eserlerinin tamamında kendine yer bulduğunu kitabın bu bölümünde göstermek istiyorum. Bununla da yetinmeyerek, Marx'ın Batı dışı toplumlara dair sürekli dönüşen bakış açısının, *Kapital*'in I. cildinde beliren genel tezin, özellikle de yayına bizzat hazırladığı son *Kapital* metni olmasına rağmen çok bilinmeyen 1872-1875 Fransızca basımının şekillenmesinde rol oynadığını da savunacağım.

GRUNDRISSE: ÇOK DOĞRULTULU BİR PERSPEKTİF

Marx'ın *1857-1858 Elyazmaları* [*Grundrisse*], ölümünün üzerinden elli yıldan fazla süre geçtikten sonra yayımlanmış olup günümüzde, ekonomi politiğin eleştirisi alanında ürettiği başlıca çalışmalardan biri olarak değerlendirilmekte, önem açısından, *Kapital*'in hemen arkasından geldiği geniş kabul görmektedir. Tamamlanmamış, taslak bir metin olduğu için, İngiliz tarihçi Eric Hobsbawm'ın hoş bir anlatımla söylediği gibi, okuyucuya "Marx işinin başındayken aklından neler geçtiğini takip etme"

imkânını veren bir çalışmadır (Marx, 1965, "Giriş", s. 18). Raya Dunayevskaya ise *Grundrisse*'yi şu şekilde değerlendirir:

> Keskin hatlı bir mantığın hükmettiği *Kapital*'e göre, pek çok açıdan daha kapsamlı bir tasavvura dayanır. Var olan topluma ilişkin bir çözümlemeyle yetinmeyerek, temelini insanın artan gücünde bulan yeni bir toplum görüşüyle, dünyaya-tarihe müthiş bir bakış sunar. ... "Biçim verilmemiş" niteliğine karşın, tarihî kapsamının genişliği sayesinde, Marx'a, bir yandan yabancılaşmış "özgür" emek ile sermaye arasındaki ilişkiyi tartışırken, bir yandan da kapitalizm öncesi toplumlar sorununu ortaya atma ve bu alanda kısa keşif yolculuklarına çıkma imkânını verir. ([1973] 1989, s. 65-66)

Grundrisse'den bir yıl sonra, buradaki çalışmalarının küçük bir bölümünden yola çıkarak yayımladığı *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın (1859) önsözünde, bilindiği gibi Marx, izleyen yıllarda geliştirme niyetinde olduğu altı konuya değinir: "Burjuva iktisat sistemini şu sırayla inceliyorum: *sermaye, toprak mülkiyeti, ücretli emek, devlet, dış ticaret, dünya pazarı.*" (MECW 29, s. 261; vurgular metne aittir) Aynı 1859 önsözünde, bu altı konunun ilkini üç bölüme ayırmıştı bile: meta, dolaşım ve genel olarak sermaye. Üç maddelik bu ikinci liste, aşağı yukarı, *Kapital*'in 1867 ile 1872 arasında Marx tarafından yayımlanan I. cildine ve en azından genel olarak, ölümünden sonra Marx'ın notlarını esas alarak Engels'in yayımladığı II. ve III. ciltlere denk düşmektedir.[1]

Kapitalizm öncesi toplumlar konusu, *Kapital*'de ancak ara ara belirmesine karşılık, *Grundrisse*'nin ayrı bir bölümünde oldukça uzun bir biçimde ele alınıyordu. Toplumsal örgütlenmenin klanlara [*Stamm*] ve kolektivizme dayanan erken biçimlerinin sınıflı toplumlara nasıl dönüştüğüne ilişkin uyarıcı ama tamamlanmamış çözümlemesinde Marx, bu gelişmelerin Asya'da, Batı Avrupa'dan nasıl farklı bir yol izlediğini incelemiştir.

Bu konular 20. yüzyılda "Asya tipi üretim tarzı" başlığı altında epeyce tartışma yaratacak olsa da, gerçekte Marx *Grundrisse*'de

bu terimi hiç kullanmamıştır.[2] 1853 Hindistan yazılarında başvurduğu deyiş, Birinci Bölümde görmüş olduğumuz gibi "Doğu despotizmi"dir. "Asya tipi üretim tarzı" terimine ancak 1859'da, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın önsözünde rastlıyoruz. Marx burada "Asya tipi, antik, feodal ve modern burjuva üretim tarzları"ndan söz ederek bunların, "toplumun ekonomik gelişimindeki ilerlemeyi belirleyen dönemler olarak tanımlanabileceğini" yazar. Modern kapitalizmi "tarih öncesi insan toplumu"nun da bir parçası olmuş, "uzlaşmazlığa dayalı son biçim" şeklinde nitelendirişine bakıldığında, burada sosyalist bir geleceğin yanı sıra hem Asya tipi, hem de antik üretim tarzlarından önce var olan devletsiz erken bir biçimin de kastedildiği görülmektedir (MECW 29, ss. 263-264). Böylece, bu iki üretim tarzı da eklendiğinde, altı kalemlik bir liste çıkmaktadır ortaya: 1) erken dönem devletsiz, 2) Asya tipi, 3) antik, 4) feodal, 5) burjuva ya da kapitalist, ve 6) sosyalist.

Devletsiz erken klan toplumları, köle emeğine dayalı antik Grek-Romalı sınıf toplumları, Ortaçağ feodalizmi ve burjuva toplumundan, halefi sosyalizme ilerleyen bu çizgi, normalde Batılı gelişmeye odaklanan doğrusal bir model teşkil edecekken, Asyalı bir biçimin dahil edilmesiyle bir tür çok doğrultululuk ortaya çıkmaktadır. Roman Rosdolsky gibi *Grundrisse* üzerine çalışmış kimileri, Marx'ın bu listesinin, "iktisat tarihindeki sıralı dönemlerin [doğrusal] bir dökümü" olduğunda ısrar etse de ([1968] 1977, s. 273), pek çok kişi ortodoks Sovyet Marksistlerinin de katıldığı bu tarz bir "doğrusal yaklaşımın", "Marx'ın düşüncelerini hayli basitleştirmek anlamına geldiği" konusunda Hobsbawm'la aynı fikirdedir (Marx, 1965, "Giriş", s. 60).[3] Dolayısıyla, Marx 1857-1858 yıllarına gelindiğinde, tarihsel gelişime dair on yıl önce *Alman İdeolojisi*'nde (1846) Engels'le birlikte ortaya koyduğundan çok daha karmaşık bir açıklama geliştirmiş durumdaydı. Asyalı biçimin yer almadığı *Alman İdeolojisi*'nde Batı Avrupa tarihine dayanan doğrusal model; "klan veya kabile," "antik,"

"feodal" ve "modern burjuva" toplum biçimleri şeklinde düz bir çizgiyi izlemektedir (MECW 5, s. 32-35). Siyaset kuramcısı Ellen Meiksins Wood, konuya daha geniş bir açıdan bakarak şöyle demektedir: "Söz konusu terimle [determinist] kastedilen, insan edimini dışsal yapıların edilgin bir alıcısı ya da sonsuz devinim yasalarının oyuncağı olarak gören bir düşünürse, *Grundrisse*'den itibaren ekonomi politik eleştirisini olgunlaştırdığını söyleyebileceğimiz Marx'ın 'determinist' niteliği, artmak yerine, aksine azalmıştır." (2008, s. 88)

Marx, kapitalizm öncesi toplumlar tartışmasını *Grundrisse*'nin 1857 Aralık ortasıyla Şubat 1858 arasında yazdığı dördüncü ve beşinci defterinde yürütmüştür. Birinci Bölümde görmüş olduğumuz gibi, bu dönem Hindistan'da Sepoy [sipahi] Ayaklanmasının patlak vermesinden hemen sonrasına denk geliyordu; Marx'ın bu sırada sergilediği sömürge düşmanlığı 1853 Hindistan yazılarına göre artmaya başlamıştı. Ek olarak, 1853'te Hint köylerindeki geleneksel kolektivist [komünal] biçimleri "Doğu despotizmi"nin bir kaynağı olarak nitelendirmesine karşılık, *Grundrisse*'de bunları daha tarafsız bir bakış açısıyla, hatta biraz da olumlayan bir tutumla ele alıyordu. Elbette, *Grundrisse*'nin büyük bölümünde Marx başka bir konuya, hukuki olarak özgür olsa da büyük ölçüde bireysel olarak ayrıştırılmış ve kendi üretim araçları üzerinde anlamlı herhangi bir denetimden yoksun bırakılmış bir işçi sınıfı olan Batılı modern proletaryanın yükselişine odaklanıyordu. Oysa kapitalizm öncesi farklı toplumlarda, bireyler aksine, birbirleriyle "bir topluluğun üyeleri" ve toprağın "sahipleri" olarak ilişki kuruyordu. Ayrıca, harcadıkları emeğin amacı "değer yaratmak değildi." (*Grundrisse*, s. 471)[4] Erken biçimlerin hepsi, hem toplumsal örgütlenme hem de mülkiyet ilişkileri açısından kolektivistti. Marx bu bağlamda üç ayrı erken ortaklaşmacı biçim betimliyordu: Asya tipi, Grek-Romalı ve Cermen.

Asya tipi biçimde, yerleşik hayattan önce, hayvancılığa ya da başka tür bir "göçebe" yaşam biçimine temel olan kolektivist bir

toplumsal yapı, boylara [klanlara] dayalı erken dönem grupları bulunuyordu: "*Klan topluluğu* [*Stammgemeinschaft*], yani doğal topluluk, *toprağın* (geçici olarak) *ortaklaşa mülk edinilmesinin ve kullanılmasının* bir sonucu değil, *önkoşulu* olarak görünmektedir." (*Grundrisse*, s. 472; vurgular metne aittir) Dolayısıyla, kolektivist toplumsal düzen ortak mülkiyetten önce geliyordu. İlkinin ortaya koyduğu "kan, dil ve görenek birliği", toprakla "doğrudan" ilişkisini, onu "*topluluğun mülkü*" sayarak kuruyordu (s. 472; vurgu metne aittir). Fakat nihayetinde, "Asya tipi ilkel biçimlerin çoğunda", daha yüksek bir yönetim birimi kendini toprağın sahibi olarak kabul ettirmiş, kolektivist köylüler ise, toprak karşısında, ancak yerel düzeyde "kalıtımsal kullanıcı" konumuna düşmüştü (s. 473). Bu "Doğu despotizmi", artık değer olmayan bir artık ürün emiyordu. Köy düzeyinde, küçük ölçekli üretimin ortaya çıkmasından sonra bile, eski kolektivist yapılar sürüyor, ama bunların tamamı tek bir kişinin, despotun altında yer alıyordu:

> Burada, Doğu despotizmi ve beraberinde görülen hukuki mülkiyetsizlik halinin orta yerinde, klan mülkiyeti ya da ortak mülkiyet, gerçekte ağırlıklı olarak küçük komün içindeki imalat ve tarımın bir karışımının meydana getirdiği, dolayısıyla tamamen kendisine yeten ve yeniden üretimle artık üretiminin tüm koşullarını kendi içinde barındıran bir temel olarak var olmaktadır. Artık emeğin bir bölümü, varlığını nihai olarak bir *kişi* biçiminde temsil eden üst topluluğa aittir; bu artık emek ise, haraç vb. bir biçim almanın yanı sıra, kısmen gerçek despotun, kısmen de hayali klan varlığının hizmetinde, birliği kutsayan bir ortak çalışma biçimini de alabilir. (s. 473)

Asyalı biçimler hakkındaki bu tartışmada Marx, söz konusu toplumsal yapı için "emeğin kolektivist niteliği"ni (s. 473) ortak mülkiyetten daha temel kabul etmektedir. Asyalı biçimin tarihsel örneklerini verirken kapsamı son derece geniş tutarak sadece Hindistan değil, Romanya, Meksika ve Peru gibi Asya dışındaki ülkelere de uzanır. Yalnızca "Doğu *despotizmi*"nden söz ettiği

1853 yazılarının aksine, bu defa daha dengeli bir konum benimseyerek, "bu kolektivist sistemin, daha *despotça* olabileceği gibi, daha *demokratik* bir biçim edinme" olasılığını da barındırdığını ileri sürer (s. 473; vurgular eklenmiştir).

Kapitalizm öncesinin ikinci örneği olarak verilen Grek-Romalı biçim, Marx'a göre daha kentleşmiş nitelikte olup "daha etkin bir tarihsel yaşantının ürünü"ydü (*Grundrisse*, s. 474), fakat bu da klana dayalı bir kolektivist biçim olarak yola çıkmıştı. Kasabalar ya da köyler gibi kolektivist yapıda örgütlenmiş farklı yerli gruplar arasında çatışmalar çıkmış, özellikle Romalılar açısından savaş, "başka pek çok şeyi de kuşatan bir iş, muazzam bir kolektivist emek" haline gelmişti (s. 474). Romalılarda toprakla ilgili olarak "canlı birey" ile topluluk arasında daha büyük bir ayrılık gelişmiş durumdaydı. Roma'da, elbette, topluluğa ait bir *ager publicus*, yani topluluğa ait kamusal topraklar mevcuttu. Fakat Asyalı biçimlerin aksine, "bireyin [toprak] mülkiyeti" "doğrudan ortak mülkiyet" biçiminde değildi (s. 474-475). Keza, kolektivist emek de –savaş durumu hariç– toplum için o kadar merkezî bir yer tutmuyordu. Roma vatandaşlarına mahsus olmak kaydıyla toprak mülkiyeti mevcuttu, ancak bu durum, toprak üzerindeki mülkiyetin tamamen kolektivist olduğu ve bireyin yasal bir mülkiyet hakkı olmaksızın "yalnızca belli bir toprak parçasını elinde bulunduran" konumuna sahip olabileceği Asyalı biçimlerle tezat oluşturuyordu (s. 477). Grek-Romalı toplum ileri derecede kentleşmiş olmakla birlikte, toprak sahibi özgür vatandaşların gerçekleştirdiği tarım en yüce iktisadi etkinlik olarak görülürken, ticaret saygınlıktan uzak bir iş olarak kabul ediliyor ve çoğunlukla azat edilmiş kölelerle vatandaş olmayan yabancılara bırakılıyordu. Dahası, Asyalı klanlar temelde "soya bağlı" iken, Grek-Roma klanları ise "yerellik" ekseninde kuruluyor ve akrabalığa dayalı bir sistem olarak görülmüyordu. Marx'a göre, atalara bağlı klanlar çok daha geriye uzanmaktadır; "bunların en aşırı ve katı biçimi kast düzenidir; kastlar aralarında evlilik

hakkı olmaksızın birbirinden ayrılmış durumdadır; ayrıcalıklar yönünden tamamen farklı konumda bulunurlar ve her birine kendine mahsus, değiştirilemez bir görev yüklenmiştir," diye yazmaktadır. Böylelikle Marx, Hint kast sisteminin kökenini, klan ya da kabile yapısına dayandırmıştır. Ancak Yunanistan ve Roma'da bu durumun oldukça erken bir dönemde aşıldığını ileri sürmektedir; zira "soya bağlı klanlar" üyelik koşulları bakımından bir miktar daha açık olan "yerelliğe bağlı klanlar" tarafından "neredeyse her yerde kenara itilmiştir." (s. 478)

Marx burada Asyalı klanların Grek-Romalılardan daha erken bir aşamada bulunduğunu ileri sürmemektedir. Bunun yerine, burada, güçlü bir biçimde, çok doğrultulu bir çerçeve sunulmaktadır. Genel olarak bakıldığında, edebiyat kuramcısı E. San Juan Jr.'ın da yazdığı gibi, Asya tipi üretim tarzı kavramı, "Marx'ın, yürüttüğü tarihsel araştırmada kullandığı bir kurgu olarak, belli bir hedefe kilitlenmiş bir determinstlikten ya da tek doğrultulu bir evrim anlayışından kaçınmak için başvurduğu bir bilişsel araç işlevi görmüştür." (2002, s. 63)

Marx, üçüncü kapitalizm öncesi biçim olan ve kırsal bölgelerde konumlanan Cermen biçime, çok daha az ilgi göstermiştir. Ormanlar içinde uzun mesafelerle birbirinden yalıtılmış olan erken dönem Cermen kabilelerinde komün kalıcı bir şey olmaktan çok, topluluğu dönemsel olarak bir araya getiren kolektivist bir toplantıydı. Buradaki komün, "bireysel mülkiyet için bir tamamlayıcı" olmaktan ibaretti (*Grundrisse*, s. 483). Marx, bu toplumsal yapının sonradan Ortaçağ Avrupa'sındaki feodal sistemin temeli haline geldiğini ileri sürmektedir.

Bu üç biçimi ana hatlarıyla ortaya koyup aralarındaki keskin farklardan söz ettikten sonra Marx, bir tarafa bütün bu kapitalizm öncesi toplumları, diğer tarafa ise modern burjuva düzenini koyarak, daha geniş çaplı bir ayrıma girişir. Kapitalizm öncesi biçimlerin hepsinde "iktisadi amaç", "kullanım değerlerinin üretilmesi" idi (*Grundrisse*, s. 485). Grek-Romalı ve Cermen bi-

çimlerde Asyalı olanlara kıyasla daha yüksek bir bireyselleşme görülmesine karşın, hiçbiri modern "özgür işçi"nin "bireysel yalıtılmışlığı"na benzer bir durum geliştirmemişti. Yine hiçbirinde, kendi içinde tanımlı, tekil, dolayısıyla özgür birey biçimindeki modern burjuva mülkiyet sahipliği ortaya çıkmamıştı. Bu erken dönem toplumlarının gözünde, "toprak sahibi yalın bir birey" kavramı, saçma bir şey olurdu. Bunun sebebi, –özellikle toprak üzerindeki– mülkiyetin, topluluğun oluşturduğu bütün bir ilişkiler dizisi dolayımından geçerek kurulmuş bulunmasıydı; daha bireyleşmiş olan Grek-Romalı ve Cermen toplumlarında bile bu böyleydi. Dolayısıyla, görünen o ki, Marx'ın başlıca amacı, hem Avrupa'daki öncülleri, hem de Asya'da ortaya çıkan almaşık tarihsel çizgiyle kıyaslamak suretiyle modern kapitalist toplum yapılarını açıklığa kavuşturmaktı.

Marx *Grundrisse*'de kapitalizm öncesi bu toplumları önceki yazılarına kıyasla daha tarafsız bir ışık altında, hatta yer yer temkinli bir olumlama eşliğinde betimlese de, bunları yücelttiği söylenemez. Ticareti hor gören "ulvi" ideallerinin, bu toplumları kısıtlı bir iktisadi ve toplumsal gelişim düzeyine hapsettiğini ileri sürmektedir. Bu noktada, modern kapitalizmi ve bunun yeni, daha üstün bir toplumsal düzen tarafından aşılması olasılığını kastederek şöyle sorar: "O dar burjuva kabuk sıyrılıp atıldıktan sonra, zenginlik denilen şey, evrensel ilişkiler aracılığıyla üretilen bireysel ihtiyaçların, becerilerin, hazların, üretici güçlerin vb. evrenselliğinden başka nedir ki?" Modernitenin bu kazanımları, geçmişe odaklı sabit mutlaklıklarla yoğrulmuş olan kapitalizm öncesi toplumların "*peşinen belirlenmiş* ölçütleri" ile tam bir tezat halindeydi. Marx'a göre geleceğe dönük modern insan, bunun aksine, kendisini, "oluşun mutlak devinimi"ne katmıştı. Ne var ki, "topyekûn yabancılaşma şeklindeki evrensel nesneleştirme"nin hüküm sürdüğü somut kapitalist dünyada, bu oluş süreci yalnızca bir gizilgüçten [potansiyelden] ibaretti (*Grundrisse*, s. 488; vurgu metne aittir).

Kapitalizm öncesi biçimler arasında modern kapitalizme en uzakta bulunan Asyalı olandı; kapitalizme gösterdiği kuvvetli direnç de bundan kaynaklanıyordu: "Asya tipi biçimin böyle bir inatla, bu kadar uzun süredir ayakta kalması tesadüf değildir. Bunun nedeni, bireyin topluluk *karşısında* bağımsız olamayacağına, tarım, imalat vb.nin bir birlik oluşturduğuna, kendi kendine yeten bir üretim döngüsünün bulunduğuna ilişkin önkabuldür." (*Grundrisse*, s. 486) Grek-Romalı ve Cermen biçimlerinin evrimi, kolektivist toplumun çözülüşünün yanı sıra, hem bilinç hem de toplumsal varoluş düzeyinde, mülkiyet biçimleri de dahil olmak üzere belli bir bireyleşmeyi de beraberinde getirirken, Asyalı toplumlar klana dayalı kolektivist biçimlerin daha büyük bölümünü muhafaza etmişti. Grek-Romalıların dünyasında kölelik ve serflik eski kolektivist biçimlerin dağılmasına katkı sağlamıştı; vatandaşlar arasındaki sınıf ayrımının artması ve vatandaş olmayan, içlerinde çok varlıklı tüccarlar bulunsa da büyük çoğunluğu tüm haklardan yoksun kölelerden oluşan geniş insan gruplarının topluluğa dahil edilmesi, erken döneme ait bu toplumsal ilişkileri dağıtmıştı. Bütün bu değişimler, kentleşmiş, ticari bir uygarlık içinde gerçekleşmişti. Marx'a göre, kölelik ve serflik, Asya imparatorluklarında aynı etkiyi yaratmamıştı, çünkü burada toplumsal ilişkiler zaten daha önce despot bir nitelik taşıyordu.

Grundrisse'nin başka bir noktasında Marx, köleliği farklı bir bağlamda, İngiliz yönetimindeki Jamaika'da azat edilen köleler açısından tekrar ele alıyordu. Bu özgür Siyahlar, mübadele değeri üreten modern proleterler yerine, kullanım değeri üreten ve bir miktar da boş zaman kullanabilen, kendi kendine yeten köylüler haline gelmişti. Bu ise, modern kapitalist ücretli emek için gereken ekonomik temellerin Jamaika'da henüz mevcut olmamasından kaynaklanıyordu. Marx, açık bir neşeyle, eski kölelerin "aylaklığı"nın, plantasyon sahibi beyazların canını sıktığı, zira bunların haklı olarak kendi ekonomik çöküşlerinden kaygılandıkları yorumunda bulunmaktadır:

> Kasım 1857'de, *Times*'ta, Batı Hint Adaları'ndaki bir plantasyon sahibinin çok eğlenceli bir öfke çığlığına yer verildi. Büyük bir ahlaki isyan içinde davasını savunan bu kişi, –zenci köleliğinin yeniden getirilmesi için gerekçe olarak– *Quashee*'lerin (Jamaika'nın özgür zencileri[5]) nasıl da sırf kendi tüketimleri için gereken şeyleri üretmekle yetindiğini; bu "kullanım değeri"ni ürettikten sonra haylazlık etmeyi (keyiflerine bakıp aylaklık etmeyi) nasıl hakiki bir lüks olarak gördüklerini; şekeri ya da plantasyon arazilerine yapılan sabit sermaye yatırımlarını zerrece umursamaksızın, arazi sahiplerinin ufukta beliren iflasını, duydukları şeytani zevki yansıtan alaycı bir sırıtışla nasıl izlediklerini, hatta sonradan edindikleri Hıristiyanlığı da bu kötücül neşe ve kayıtsızlığın bir süsü gibi nasıl istismar ettiklerini çözümlemektedir. Bu [zencilerin] köleliği sona ermiştir, ama ücretli işçi olmak uğruna değil, kendi tüketimleri için çalışan, kendi kendine yeten köylüler haline gelmek için. (*Grundrisse*, ss. 325-326)

Burada üzerinde odaklanılan konu yine tek başına kapitalist olmayan toplumsal ilişkiler değil, bunlar karşısında modern kapitalizmin ayrıksı konumudur.

Grundrisse'nin son sayfasında Marx, ortak mülkiyet konusuna tekrar dönerek, bunu tüm toplumların ilk dönemlerinde görülen "doğal biçimde ortaya çıkmış [*naturwüchsigen*][6] bir komünizm" olarak nitelendirir, ancak en iyi muhafaza edildiği yer Hindistan'dır:

> Son zamanlarda ortak mülkiyet, sanki Slavlara özgü ilginç bir özellikmiş gibi yeniden keşfedildi. Oysa gerçekte Hindistan, bu tarz ekonomik toplulukların, az çok dağılmış olsalar da bugün hâlâ kolayca tanınabilir durumda bulunan çok çeşitli biçimlerinden oluşan örnek bir tablo sunmaktadır. Yapılacak etraflı bir tarih araştırması, bunun kültüre ulaşmış bütün halkların çıkış noktası olduğunu ortaya koyacaktır. Bir kere, özel mübadeleye dayalı üretim sistemi, doğal biçimde ortaya çıkmış bu komünizmin tarihsel tasfiyesidir. Ne var ki, mübadele değerinin üretim üzerinde hem derinlemesine hem de genişlemesine tümüyle hâkimiyet kazandığı modern dünya ile temeli zaten ortak mülkiyetin tasfiyesiyle

> atılmaya başlamış toplumsal oluşumlar arasında, bütün bir dizi ekonomik sistem uzanmaktadır. (*Grundrisse*, s. 882)

Sanki okuru inadına tahrik etmek için yapılmışçasına, Elyazmaları burada kesilmektedir.[7]

Daha önce gördüğümüz gibi, Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın (1859) önsözünde bir Asya tipi üretim tarzından söz etmiştir. Bu çalışmada ayrıca, yine kapitalizm öncesi toplumsal oluşumlar hakkında daha geniş bir tartışma bağlamında, kolektivist toplumsal biçimler hakkında da kimi tespitlerde bulunmuştur. Ataerkil [patriarkal] ve feodal toplumsal ilişkileri ele alarak modern kapitalizm karşısında bunların hangi açılardan farklı olduğunu tartıştıktan sonra, erken kolektivist toplumlara da değinmiştir. Ancak burada vurgu, bir kez daha, ortak mülkiyetten çok, Marx'ın daha temel nitelikte gördüğü kolektivist emeğe yapılmaktadır:

> Veya son olarak, uygarlaşmış tüm uluslar için tarihin başladığı eşikte karşımıza çıkan, doğal olarak gelişmiş *kolektivist emek* biçimini ele alalım. ... Üretimin temelinde yer alan kolektivist sistem, bireyin emeğinin özel emek, üretiminin de özel ürün haline gelmesini engelleyerek, bireysel emeğin daha ziyade, toplumsal organizma üyesinin doğrudan işlevi olarak ortaya çıkmasını sağlamaktadır. (MECW 29, s. 275; vurgu eklenmiştir)

Bu yaklaşım, bir açıdan, kolektivist biçimlerin tüm toplumlar için toplumsal gelişimin ilk aşamasını oluşturduğu doğrusal bir bakış gibi görünmektedir.

Dahası, Rus ortak mülkiyetini ayrı bir analitik kategori olarak ele alan düşünürleri[8] eleştirdiği bir dipnotta, Marx, erken dönemde bu tarz toplumsal örgütlenmelerin son derece yaygın, hatta muhtemelen evrensel olduğunu ileri sürmektedir:

> *Doğal şekilde ortaya çıkmış* ortak mülkiyetin Slavlara, hatta yalnız Ruslara özgü bir biçim olduğu yolundaki gülünç bir önyargı, son zamanlarda, yurtdışında yaygınlık kazanmıştır. Oysa

> bu, Romalılar, Tötonlar ve Keltlerde var olan en ilkel biçimdir [*Urform*]; Hindistan'da ise hâlâ mevcuttur, bazen yalnızca kalıntılardan ibaret olsa da, çeşitli örüntüler içeren geniş bir yelpaze oluşturur. Ortak mülkiyetin Asya tipi, özellikle Hindistan'daki biçimleri üzerine yapılacak daha titiz bir çalışma, doğal şekilde ortaya çıkmış ortak mülkiyetin farklı biçimlerinin, hangi farklı şekillerde son bulduğunu gösterecektir. Örneğin, Romalılar ve Cermenlerdeki farklı ilkel özel mülkiyet türleri, Hintli ortak mülkiyetin çeşitli biçimlerinden türetilebilir [*ableiten von*][9]. (MECW 29, s. 275; vurgu metne aittir)

Fakat yukarıdaki alıntılar[10] *Grundrisse*'yle birlikte düşünüldüğünde, Marx'ın bu çeşitli kolektivist biçimlerin yalnızca benzerliğini değil, aynı zamanda farklılıklarını da vurguladığı kolayca görülebilir. Hegelci diyalektik dili kullanacak olursak, Marx görünür özdeşlikler içindeki fark ve çelişkilerin yanı sıra, bunların birbirleriyle olan ilişkilerini de inceliyordu.[11] Hem burada hem de daha ayrıntılı olarak *Grundrisse*'de, "doğal şekilde ortaya çıkmış" kolektivist biçimlerin "dağılması"ndan doğmuş toplumsal biçimlerin çeşitliliğinin, özellikle de Hindistan ve Roma'da belirmiş erken dönem sınıf toplumları arasındaki yapısal farklılıkların altını çiziyordu.

Ancak burada başka bir şey daha var. Marx burada kolektivist biçimlere bakışını da değiştirmekteydi. George Lichtheim'ın ileri sürdüğü üzere, bu ise düşüncesindeki daha köklü bir değişimle, kapitalizme karşı artmakta olan düşmanlığıyla bağlantılıydı:

> 1850'lerde Marx Batı kapitalizminin, Doğu'nun durağanlığını bozmada ilerici bir rol oynadığını vurgulama eğilimi gösteriyordu; iktisat alanındaki baş çalışmasını yazdığı sıralardaysa, geleneksel toplumun olumlu hiçbir etmen barındırmadığından artık o kadar emin değildi. ... Burada kadim köy topluluklarının durağanlığı üzerine yaptığı tespitler, bunların kendine özgü yaşam biçimlerinde hakiki birtakım değerler gördüğünü düşündürmektedir. Aynı zamanda, kapitalizme karşı duyduğu nefret iyiden iyiye derinleşmişti. 1860'lara gelindiğinde devrimci ate-

> şinin bir kısmını artık yitirmiş olduğu yargısına karşı, bunun altını çizmek önemlidir. ... Bu sırada burjuva toplumu ve iktisadi bir sistem olarak kapitalizmin işleyişi hakkındaki eleştirisi iyice keskinleşmişti. ... Hoşgörü havası tamamen dağılmış, yerini sınırsız bir tiksintiye bırakmıştı. 1847'de burjuvazi, barbarlığın Çin Seddi'ni topa tuttuğu için birkaç alkış alıyordu; 1867'ye gelindiğindeyse, "Asya tipi" bile, en azından köy toplulukları açısından olumlu bir yoruma layık bulunmaktadır: Toplumsal çözülmeye karşı bir kale olarak değerlendirilmektedir. (1963, s. 98)

İlk bakışta, Lichtheim'ın kapitalizme karşı büyüyen bu nefret hakkındaki sözleri tuhaf gözükmektedir, zira bu duyguların ne *Komünist Manifesto*'da (1848) ne de daha önceki eserlerde mevcut olmadığı söylenemez. Ne var ki, önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, daha önceki bu yazılar, söz konusu ister Batı feodalizmi isterse Batı dışı toplumlar olsun, bu erken toplumsal biçimler karşısında kapitalizmin ilericiliğini vurguluyordu. 1850'lerin sonları ve 1860'ların başlarında ise, Marx'ın Batı dışı toplumlara bakışı dönüşmeye başlamıştı. Hindistan konusunda bu böyleydi; Birinci Bölümde ele aldığımız gibi, 1857 Sepoy Ayaklanması sırasında İngiliz sömürgeciliğine karşı saldırıları 1853 yazılarına kıyasla çok daha sertleşmişti. İkinci Bölümde tartıştığımız Rusya konusunda da böyleydi; 1858'e gelindiğinde, Marx, daha önce tepeden tırnağa son derece muhafazakâr bulduğu bir toplumda, artık köylü ayaklanması fikrini dikkate almaya başlamıştı. Lichtheim'ın buna yaptığı ilave, *Manifesto*'dan *Kapital*'e Marx'ın düşünceleri dönüştükçe, Batı kapitalizminin kendisine karşı aldığı konumun da değiştiğidir.

1861-1865 İKTİSAT ELYAZMALARINDA BATI DIŞI TOPLUMLAR, ÖZELLİKLE HİNDİSTAN

1860'ların başı, Marx'ın hayatındaki en üretken dönemlerden biriydi; bu yıllarda *Kapital*'in üç cildi ile kimilerinin dördüncü cilt olarak kabul ettiği, kendi başına basılı üç cilt tutan *Artık*

Değer Teorileri için binlerce sayfa yazmıştı. Daha önce gördüğümüz gibi, aynı dönemde, Amerikan İç Savaşı ve 1863 Polonya Ayaklanması üzerine de yoğun şekilde kalem oynatıyor, ayrıca Enternasyonal'in 1864'teki kuruluşu için çalışıyordu. Bu sırada yazdığı, genellikle "1861-1863 İktisat Elyazmaları" olarak anılan uzun bir metin, Marx ve Engels'in *Toplu Eserler*'inde beş cilt tutmaktadır.[12] Bunun bir kısmı, *Kapital*'in I. cildinin taslaklarına aitken, geri kalanı 20. yüzyılın başlarında *Artık Değer Teorileri* adıyla yayımlanan metni oluşturur. 1864-1865 arasındaki elyazmaları ise, *Kapital*'in, 1894'te Engels'in yayımladığı III. cildinin temelini oluşturmaktadır. Bu ikincisi, toprak mülkiyeti hakkında, bir kısmı Asyalı toplumsal biçimlerle bağlantılar kuran epey tartışma içermektedir. Aşağıda, 1861'le 1865 arasındaki tüm bu malzemeyi bir bütün olarak ele alarak Marx'ın iktisat yazılarında Batı dışı toplumlar, özellikle Hindistan tartışmasını nasıl sürdürdüğünü izlemeye çalışacağım. Ayrıca İrlanda ve özellikle Birleşik Devletler'deki kölelik konularındaki bakış açısına da kısaca göz atacağım. Bunlar 1861-1865 iktisat yazılarında temel bir yer tutmasa da, modern kapitalizmin karşısındaki örnekler olarak elyazmalarının birçok yerinde karşımıza çıkmaktadır.

1861-1863 elyazmalarının bir yerinde, Marx modern kapitalizmin köklerini ve "feodal toprak sahipliği"nin dönüşümünü tartışırken, bir kez daha, "hâlâ mevcut olan Asya tipi toprak sahipliği"nden söz eder. Fakat hemen arkasından, Asya tipi biçimlerin "buraya ait olmadığını" ekleyerek esas tartışma konusunun dışında kaldığını belirtir (MECW 31, s. 276). Başka bir yerde, kapitalizmin "doğal yasaları"nı kapitalizm öncesi üretim biçimleriyle karşılaştırmaktadır:

> Şu var ki, buradaki mesele *burjuva üretimin doğal yasalarıyla*, yani *belli bir tarihsel aşamada* ve *tarihsel açıdan belli üretim koşulları altında* üretimin gerçekleştiği yasalarla ilgilidir. ... Dolayısıyla burada söz konusu olan bu belirli üretim biçiminin *doğasını*, yani *doğal yasalarını* göz önüne sermektir. Fakat bu

> üretim biçiminin kendisi gibi, *doğası* ve *doğal yasaları* da *tarihseldir*. Asya tipi, antik ya da feodal üretim tarzlarının her biri özünde farklı doğal yasalara sahipti. (MECW 34, s. 236; vurgular metne aittir)[13]

Marx, bu üretim biçimleri arasında kimi ortak noktalar bulunduğunu kabul etse de, bunlar son derece sınırlıdır: "Diğer yandan, insan üretiminin tüm üretim tarzlarında aynı kalan belirli *yasa* ve *ilişkilere* sahip olduğu şüphe götürmez bir kesinliktir. Bu özdeş özellikler hayli basit olup bunları sıradan birkaç cümleyle özetlemek mümkündür." (MECW 34, 236; vurgular metne aittir) Modern kapitalizmin benzersizliğine yaptığı vurgu, Marx'ın klasik ekonomi politikle yaşadığı en büyük anlaşmazlıklardan biriydi.

Nitekim 1861-1863 elyazmalarının bir başka yerinde, modern kapitalizmde "kapitalist ve işçi"nin kurduğu "saf para ilişkisi"nin açıklığı üzerine tartışırken, bu benzerlik ve farklılıkların bazılarının içeriğini ideolojik bir düzeyde ayrıntılandırıyordu:

> Her toplumda, egemen sınıf (ya da sınıflar), emeğin nesnel koşullarını elinde tutandır; öyle ki, bunlar çalıştığı zaman emekçi olarak değil, mülkiyet sahibi olarak iş görürler. Hizmet eden sınıfsa, daima, ya kendisi emek becerileri itibarıyla mülkiyet sahiplerinin bir malıdır (kölelik) ya da emek becerisi kullanılır (örn. Hindistan, Mısır vb.de, emekçinin elinde toprak bulunsa dahi, toprağın sahibi yine de kral, belli bir kast vb.dir). Ancak tüm bu biçimler, onlarda örtülü olarak bulunan ilişkiler yüzünden sermayeden ayrılır; bunlar efendi-hizmetçi, özgür kişi-köle, yarı tanrı-sıradan ölümlü ilişkisi vb. gibi görünen ilişkilerdir ve her iki tarafın bilincinde de bu şekilde yer bulurlar. Bir tek sermayede, ilişkinin üzerindeki her tür siyasi, dinî ve diğer ideal süs ve örtüler sökülüp atılmıştır. (MECW 30, ss. 131-132)

Az önce belirtildiği gibi, bundan kısa bir süre sonra taslağı yazılan *Kapital*'in III. cildinde Marx, Asya tipi üretim tarzının Batı feodalizmi karşısındaki benzersiz konumunu, bu kez tefeciliğin etkileriyle ilişkili olarak yeniden vurgulamaktadır. "Tefecilik,"

diye yazar Marx, "kapitalizm öncesi üretim biçimleri üzerinde devrimci bir etkiye sahiptir," modern kapitalizme giden yolu açmaya yardımcı olmaktadır, ancak yalnızca "diğer koşulların mevcut olduğu yer ve zamanlarda." Buna karşılık, "Asya tipi biçimlerde" durum böyle olmadığından, tefecilik "uzun bir süre ekonomik gerileme ve siyasi yozlaşmadan fazlasını getirmeksizin varlığını sürdürebilir." (*Capital* III, s. 732) Asyalı biçimlerin göreli durağanlığına ek olarak Marx'ın burada yaptığı ana tespit, yine Asya ve Batı Avrupa'nın iktisat tarihi arasındaki radikal farklılıktır.

Marx, 1861-1865 arasındaki elyazmalarının bir yerinde, İngiliz hâkimiyetindeki Hindistan'dan söz ederken, tefeciliğe odaklanarak, kırsal bölgelerde bunun ortaya çıkışının, kapitalist bir gelişmeyle pek bir ilgisi bulunmadığını söyler:

> Görüldüğü gibi burada, özgül kapitalist üretim biçimi bir yana, *biçimsel sermaye ilişkisi* bile yoktur. ... Bu daha ziyade, kapitalist üretim biçiminden yoksun kapitalist sömürü ile üretim araçlarında küçük ölçekli bağımsız mülkiyete dayalı üretim tarzını, ama daha az gelişmiş koşullarda sunduğu faydalardan sıyrılmış olarak bir araya getiren, emeği verimsiz kılarak onu olabilecek en elverişsiz ekonomik koşullara tabi tutan bir biçimdir. Gerçekte burada, üretim araçları artık üreticiye ait değildir, *ismen* ona aitmiş gibi görünmektedir ve üretim biçimi bağımsız küçük girişimlere dayanan ilişkilerini sürdürmekle birlikte, artık bu ilişkiler *harabeye* dönmüştür. (MECW 34, ss. 118-119; vurgular metne aittir)

Marx'ın düşüncesindeki gelişim düşünülecek olduğunda bu bölümün genel havası dikkat çekicidir. 1853'te olduğu gibi, Hindistan'da hakiki anlamda kapitalist ilişkilerin gelişmeye başladığı veya ne kadar acılı olursa olsun bir bakıma ilerici bir modernleşmenin gerçekleşmekte olduğu fikri artık yoktur; metnin yarattığı his, aksine, ilerici yeni biçimler meydana gelip gelişemeden eskilerinin çözülüp dağılmasıyla, tarihsel bir açmazın oluştuğudur. Marx, buna, eski kolektivist sistem "çözülmeye" başladıktan sonra Hint köylülerinin "sefalet içinde ot gibi yaşadığını"

da ilave eder (MECW 34, s. 118, 119). Marx daha sonra bu noktayı daha da geliştirir ve kâr oranındaki düşüş eğilimini tartışırken eklediği bir tespitte, Hint köylerinde tefeciliğin ulaştığı fahiş seviye yüzünden, köylülerin elinde kalanın yaşamı sürdürmek için gereken asgariden de az olduğunu yazar (*Capital* III, s. 321).

Kendi zamanında yaşanan kapitalist krizin başlıca kaynağı olarak kâr oranındaki düşme eğilimini tartıştığı bu metnin bir başka yerinde, Marx, "genel kâr oranında düşüş yaratan aynı sebepler bu düşüşü baskılayan karşı-etkiler de yaratır," diyerek dengeleyici unsurlardan söz eder (*Capital* III, s. 346). Kâr oranının düşüşünü hafifleten bu tarz "karşı-etkiler" yaratan kaynaklar arasında, Marx, kolonyal sömürüye dayanan ekstra kârlara değinir: "Ancak sömürgelere vb. yatırılan sermaye söz konusu olduğunda, bunun daha yüksek kâr oranları doğurmasının sebebi, daha düşük gelişim seviyesinden dolayı buralarda kâr oranlarının ve aynı şekilde, köle vb. gibi bağımlı işgücü kullanılması sonucunda, emek sömürüsünün de daha yüksek olmasıdır." (s. 345)

Yine *Kapital*'in III. cildinde Marx, daha önceki bir dönemde, Avrupa kapitalizminin doğuşu sırasında özellikle Hindistan'la bağlantılı olarak sömürgeciliğin rolünü ele alır. Fakat bu noktada sömürgeciliğin kapitalist gelişme üzerindeki etkisini hafife alma eğilimi göstermektedir. Buna göre, İspanya ve Portekiz'in modernleşme konusundaki başarısızlıklarının açık bir biçimde ortaya koyduğu gibi, on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki ticaret çağında sömürgecilik, kapitalist moderniteye katkı yapan birçok etmenden yalnızca biriydi:

> Dünya pazarının ani genişlemesi, dolaşımdaki mal miktarının katlanması, Asya'nın ürünlerini ve Amerika'nın hazinelerini ele geçirme konusunda Avrupalı uluslar arasındaki rekabet, sömürgecilik sistemi, bunların hepsi, üretimin önündeki feodal sınırları yıkma açısından temel bir katkı sağlamıştır. Fakat henüz ilk döneminde bulunan bu imalata bağlı modern üretim biçimi, yani manifaktür, yalnızca gerekli koşulların Ortaçağda yaratılmış ol-

> duğu yerlerde gelişmiştir. Örnek olması açısından, Hollanda'yla Portekiz'i kıyaslayabiliriz. (*Capital* III, s. 450)

Dolayısıyla, Avrupa toplumunun iç etmenleri, Hollanda'nın ekonomik gelişme konusunda Portekiz'i geçmesinde belirleyici olmuştu.

Fakat bu henüz erken ticari kapitalizm çağıydı. Kapitalist üretim biçimi küresel ölçekte hâkim konuma geldikten sonra, tüccar Hollanda yerini sanayileşmekte olan İngiltere'ye kaptırmıştı. Marx'a göre artık "sanayide sürekli devrim yaratan ticaret değil, ticarette sürekli devrim yapan sanayidir. ... Örneğin, İngiltere'yle Hollanda'yı karşılaştırın. Hâkim tüccar ulus olarak Hollanda'nın gerileyişi, ticari sermayenin sınai sermaye karşısında boyun eğmesinin tarihidir." (s. 451)

İngilizler işte bu sonraki dönemde Hindistan'ı tamamen boyunduruk altına almaya ve aynı zamanda Çin'e giden yolları açmaya başlamıştı. Ancak Marx'ın ısrarla üzerinde durduğu gibi, kapitalizm öncesi Asyalı toplumsal biçimler başta olmak üzere, bu gelişmelerin önünde birçok engel bulunuyordu:

> Kapitalizm öncesi ulusal üretim biçimlerinin iç dayanıklılığının ve kendi içinde eklemlenmesinin, ticaretin çözücü etkisine yarattığı engeller, İngilizlerin Hindistan ve Çin'le ticaretinde dikkati çekecek ölçüde belirgindir. Burada üretim biçiminin temeli, geniş ölçüde, küçük ölçekli tarımla ev içi imalat arasındaki birliğe dayanır; Hindistan'da bunların üstüne bir de ortak toprak mülkiyetine dayalı köy toplulukları eklenir, ki Çin'de de ilkel toplumsal biçim budur. Hindistan'da, ayrıca, İngilizler bu küçük ekonomik toplulukları yok etmek için, hâkim güç ve toprak sahibi sıfatıyla doğrudan siyasi ve ekonomik baskı uygulamıştır. (*Capital* III, s. 451)

İngilizler, en azından Hindistan'ı modernleştirirken, ne kadar zalim ve beceriksizce olsa da, bütün bunları bilinçli bir şekilde yapmıştı:

> Hindistan'da İngiliz ekonomik yönetiminin tarihi, bütün öteki uluslardan çok, gelmiş geçmiş en boş ve gerçekte aptalca (uygulamada rezil) ekonomik deneyler tarihi olmuştur. Bengal'de, İngiliz tipi büyük ölçekli toprak mülkiyetinin, güneydoğuda ise, küçük toprak sahibi köylü üretiminin bir karikatürünü yaratmışlardır. Kuzeybatıda, toprağın ortak mülkiyetine sahip olan Hint ekonomik topluluğunu, kendi kendisinin bir karikatürüne dönüştürmek için ellerinden geleni yapmışlardır. (s. 451)

Daha geniş bir çerçeveden bakıldığında, seri üretim İngiliz tekstilinin pazara girişi geleneksel üreticiyi ciddi şekilde sarsmış, ancak bu bile, İngilizlerin "tasfiye işlemi"nin "oldukça ağır" ilerlediği köy topluluğunu tamamen yok etmemişti. Küresel sermayenin sömürgeleştirilmiş Hindistan'daki gibi "doğrudan siyasi güç"ün "yardımcılığı"ndan mahrum olduğu Rusya ve Çin'de ise, değişim çok daha yavaş gerçekleşiyordu. Marx'a göre, özellikle Rusya'da, "ticaret, Asya tipi üretimin temeline neredeyse hiç dokunmuyor[du]" (s. 452). Burada Marx'ın, hepsi de "Asya tipi" olarak adlandırılan Çin, Hindistan ve Rusya'daki kapitalizm öncesi biçimler arasında bağlantılar kurduğunu görüyoruz.[14] Bu toplumsal biçimler her ne kadar kapitalizme dirense de, bu kesinlikle ilerici bir direniş biçimi olmadığı gibi, emekçi insanların çektiği zorlukları da hiçbir şekilde ortadan kaldırmıyordu. Dolayısıyla, Marx'ın burada sunduğu görüntü oldukça karamsardı: Kapitalizm, bu kapitalizm öncesi toplumları belki hiçbir zaman geliştiremeyecekti, fakat geleneksel üretim biçimlerine ciddi anlamda zarar vererek onları çok daha kötü bir halde bırakmıştı.[15]

Marx 1861-1863 elyazmalarında birtakım siyasi iktisatçıları uzun uzun eleştirmiştir, bunlardan biri de Richard Jones'tur.[16] Jones'un değişkenlik gösteren tarihsel biçimlere daha çok hassasiyet gösterdiğini, dolayısıyla "sermayenin dünyanın başından beri var olduğu yanılgısına" düşmediğini teslim etmektedir (MECW 33, s. 320). Ayrıca kâr oranlarındaki düşme eğilimi hakkındaki

kendi teorisini geliştirirken de Jones'tan faydalanmıştır. Jones toprak mülkiyeti ve rant teorisi üzerine epeyce eğiliyor, bu sırada sık sık Hindistan ve başka Asya toplumlarına değiniyordu. Sömürge öncesi Hindistan'da devleti toprağın tek sahibi olarak görme konusunda Jones, –Marx'ın da 1853 Hindistan yazıları için kaynak olarak kullandığı– François Bernier'yi takip ediyor, kentlerin ani yükseliş ve düşüşünü de buna bağlıyordu. Marx, buna verdiği yanıtta, "Jones ... Asya tipi kolektivist sistemde tarım ve imalatın birlik içinde olduğunu gözden kaçırıyor," diyerek bu toplumların sağlam ekonomik temellerine vurgu yapmaktadır (s. 335).

Bir noktada, Jones'un görüşleri Marx'ı, Hindistan'ın kapitalizm öncesi biçimleriyle modern kapitalizm arasındaki farklılıkları yeniden düşünmeye itmiştir; Marx burada kapitalizm altında evrensel soyut emek olarak beliren, her miktardaki her tür işe uygun bir emek biçimi olan "toplumsal emek" üzerinde durmaktadır:

> Emekçinin kendisinin nesnel çalışma koşullarının parçası olduğu kölelik bir yana bırakıldığında//işçi ile çalışma koşulları arasındaki özgün birlikteliğin//başlıca iki biçimi var: Asya tipi kolektivist sistem (ilkel komünizm) ve şu veya bu biçimde, aileye (ve ev içi imalata) dayalı küçük ölçekli tarım. Bunların her ikisi de gelişim öncesi biçimlerdir ve ikisi de, emeği *toplumsal* emek olarak ortaya koyma ve toplumsal emeğin üretici gücünü geliştirme konusunda elverişsizdir. Emek ve mülkiyet (burada üretim koşullarındaki mülkiyet anlaşılmalıdır) antitezi, bunların birbirinden ayrılması, birbirinden koparılması gerekliliği buradan doğar. Bu kopuşun en aşırı olduğu ve toplumsal emeğin üretici güçlerinin en kuvvetli şekilde geliştiği biçim sermayedir. Özgün birliktelik, ancak sermayenin yarattığı maddi temel üzerinde ve ancak işçi sınıfı ve tüm toplumun bu yaratım sürecinde yaşayacağı devrimler yoluyla yeniden kurulabilir. (MECW 33, s. 340)

Böylelikle, modern "toplumsal emek", işçi ve üretim araçları dahil çalışma koşulları arasında radikal bir ayrılık yaratmış-

tır; üretim araçlarının artık dışsal mülkiyete tabi olması, işçiyi sermayenin hâkimiyetindeki emek gücünün yalnızca taşıyıcısı konumuna indirgemiştir. Toplumsal emeğin modernlik öncesi zıddına bakan Marx, kapitalist olmayan iki emek biçimini işaret etmiştir: Asyalı kolektivist köylü ile kapitalizm öncesi dönemde Batı Avrupalı küçük çiftçinin emeğinden oluşan bu iki biçim, katiyen birbirinin aynı değildir. Yukarıdaki son cümlenin de gösterdiği gibi, burada en dikkat çekici yön, Marx'ın "Asya tipi kolektivist sistem" ve köylüleri hakkındaki bakış açısının, daha önce "Doğu despotizmi"ne ve bitkisel bir yaşam biçimine yaptığı vurgudan bir parça uzaklaşmış olmasıdır. Kaldı ki, vurguda bu değişiklik olmasaydı, Marx, yukarıda yazdığı gibi, daha yüksek bir maddi temele ve bireysel gelişim açısından daha büyük bir ufka sahip, radikal şekilde farklı bir biçimde olsa da, kapitalizm öncesi dünyada, hem Asyalı hem de Batılı kapitalizm öncesi köylerde var olan "özgün birliktelik"in geleceğin sosyalist toplumunda yeniden canlandırılmasından nasıl söz edebilirdi? Fakat ne yazık ki 1861-1863 elyazmalarındaki bu dil, Engels'in editörlüğünde yayımlanan *Kapital*'in III. cildinde kendine yer bulamamıştır.

Bu ekonomi yazılarının kaleme alındığı 1861-1865 yılları, aynı zamanda, kapitalizm altında var olmuş en büyük köle sistemlerinden birinin sonunu getiren Amerikan İç Savaşı'na denk geliyordu. Marx, yer yer, kapitalizmin kölelikle ilişkisine de değinmişti. 1861-1863 elyazmalarında büyük tarım arazilerindeki modern köleliğin, eski üretim biçimlerinin bir kalıntısı değil, kapitalist üretim biçiminin bir parçası olduğu konusunda açıktı. "Negro köleliği kapitalist üretimin temeli olan ücretli özgür emeği engellemekte" olsa da, "kölelerin kullanıldığı işlerin *kapitalistler* tarafından yürütüldüğü" de bir gerçekti. "Meydana getirdikleri üretim biçimi kölelikten doğmamıştır, ama bunun üstüne aşılanmıştır. Bu durumda kapitalistle toprak sahibi aynı kişidir." (MECW 31, s. 516)

Kapital'in III. cildinde Marx, üretimde üst denetimin rolünü tartışırken genel bir kategori olarak kölelikten söz eder: "Bu denetleme işi, doğrudan üretimi gerçekleştiren işçi ile üretim araçlarının sahibi arasında var olan tezat üzerine kurulu tüm üretim biçimlerinde zorunlu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu tezat ne kadar büyükse, denetleme işi de o kadar büyük bir rol oynar. Tepe noktasına ulaştığı sistem ise köleliktir." (*Capital* III, s. 507-508) Dolayısıyla, emek üzerinde uygulanan doğrudan denetlemenin sertliği açısından, kölelik çizginin en uç noktasında yer alıyordu.

Ayrıca Marx, değer yaratma baskısı yüzünden, modern kapitalist köleliğin, en ezici antik biçimlerinden bile daha sert olduğunu tekrar tekrar vurgulamaktadır:

> Örneğin, ticaretle çok az meşgul olan halklar arasında kölelikle serflik hâkimse, burada aşırı çalıştırma söz konusu olamaz. Kölelikle serfliğin en korkunç biçimlerine kavuştuğu yerler, ticaretle uğraşan halklar arasından çıkar; örn. Kartacalılar; kapitalist üretim durumunda bulunan diğer halklarla bağlantı halinde bulundukları bir çağda, kölelikle serfliği üretimlerinin temeli olarak sürdüren halklarda, bu daha da güçlü şekilde belirir; örn. Amerikan Birliğinin güney eyaletleri. (MECW 30, s. 197)

Modern kapitalist köle sisteminin, eğer yeni emek gücü için hazırda bir kaynağı varsa, insanları ölümüne çalıştırma eğiliminde olacağını kaydeden Marx, John Cairnes'in, güneydoğu eyaletlerinde kölelerin yerinin "Virginia ve Kentucky'nin insan kaynayan çiftliklerinden" kolaylıkla doldurulabileceğini savunduğu *Köle Gücü* [*The Slave Power*] (1862) adlı eserinden alıntı yapar. Köle ticaretinin kaldırılmasından önceki dönemle ilgili olarak, Cairnes'tan yaptığı başka bir alıntıya göre, "köle ithal eden ülkelerde geçerli köle yönetimi düsturu, *en etken ekonomi*, insan sürülerinden *en kısa zaman aralığında ortaya koyabileceği en fazla emeği sağan* ekonomidir. Yıllık kârların sık sık ilgili plantasyonun toplam sermayesine eşit olduğu tropik kültürde, zenci

hayatının umursamazca harcanması doruğa çıkar." (MECW 34, s. 70; vurgular metne aittir)

Marx, Cairnes'ten edindiği bu içgörüyü, sermayeyle ilgili genel çerçevesine yerleştirir:

> Eğer çalışma belli bir süreyi aşacak kadar uzatılırsa –veya çalışma yeteneği belli bir ölçünün ötesinde değerlendirilirse– çalışma yeteneği, korunacak yerde, geçici ya da kalıcı biçimde yok edilmiş olur. Eğer kapitalist, işçileri örneğin bugün 20 saatten uzun çalıştırırsa, işçi yarın 12 saatlik normal mesaisini gerçekleştiremez, hatta belki hiç çalışamaz. Fazla mesai uzun bir süreye yayılırsa, işçi, kendisini ve dolayısıyla çalışma yeteneğini koruyabileceği 20 ya da 30 yıl yerine, diyelim 7 yıl koruyabilecektir. ... Küba'da şu an durum böyledir, burada Negrolar, 12 saat tarlalarda çalıştıktan sonra, iki saat da, şeker ya da tütünün işlenmesinde çalışmak zorundadır. (MECW 30, s. 182-183)

Birleşik Devletler'de köleliğin ortadan kalkışı ufukta görünmüşken, İspanya yönetimindeki Küba'da kölelik 1886'ya kadar sürdü.

Ne var ki, hem burada hem de başka yerlerde, Marx, hukuken özgür olan ücretli işçilerin de ölümüne çalıştırıldığından söz eder, çünkü bu durumda imalatçılar, "işçileri meta gibi satın almak için herhangi bir para ödeme zorunda olmadan", iş gerçekleşene dek emek gücü için hiçbir masraf yapmaksızın işçi tutabilmektedir. Bunun sebebi, bu işçilerin de tükenmez gibi görünen bir emek gücü arzının parçası olmasıdır (MECW 34, s. 69). Marx, İngiliz sermayesi için bu emek gücü kaynağı, yalnızca kırsal İngiltere değil, bunun yanı sıra, tarım devriminin yıkıcı gücünün milyonlarca insanın geçim kaynaklarını silip süpürdüğü İrlanda'dır, diye yazıyor:

> *İngiltere'de* 18. yüzyılın ortasından önceki on yıldan bu yana, *ortak arazinin çitlerle bölünmesi, küçük çiftliklerin toplulaştırılması* aracılığıyla *ekilebilir toprakların otlağa dönüştürülmesi.* Bu hâlâ devam ediyor. *Çiftliklerin insandan arındırılması,* 1846'dan

> beri İrlanda'da, bu kez çok geniş ölçekte olmak üzere yeniden uygulanıyor. Bir milyon İrlandalının açlıktan ölmesi ve bir milyonun daha denizin öteki yakasına sürülmesi *-İrlanda'da toprağın arındırılmasının* anlamı işte buydu. Hâlâ da devam ediyor. (s. 257-258; vurgular metne aittir)

Marx, ayrıca, bundan biraz daha ileride, "İrlanda halkının [İngiltere'nin] sanayi bölgelerine akın" etmesinin, işgücünün fiyatını, kapitalistlerin göç sayesinde işçiler arasındaki rekabetin artacağına dair umutlarını misliyle aşacak ölçüde düşürdüğünü belirtmektedir (s. 296).

KAPİTAL I. CİLT, ÖZELLİKLE FRANSIZCA BASIMDAKİ ANLATISAL YAPI

Marx'ın başyapıtı *Kapital*'in I. cildinde, sermayenin soyut ve kişiler üstü gücü, kendi başına tarihsel bir aktör, kendi kendine gelişen bir özne olarak kurgulanır. Değer biçimi, "bu sürecin egemen öznesi"dir (*Capital* I, s. 255). Sermayenin değer biçiminin bütün toplumsal hayat üzerindeki artan hegemonyası, yaşayan insan öznesine, yani işçiye zorbalıkla boyun eğdirir. Dahası, Marx, insan eliyle yaratılmış, fakat kişiler üstü bir özne olan bu değer biçiminin egemenliği altında, insanlar arasındaki ilişkilerin "nesneler arasındaki düşlemsel bir ilişki biçimine" büründüğünü ileri sürmektedir (s. 165). Nesnelerin öznelerin yerini aldığı bu tersyüz oluş, Marx'a göre, arkasında gerçek özüyle insanın gizlendiği yanıltıcı bir görüntü değil, kapitalizm altında insan ilişkilerinin "gerçek halidir" (s. 166).

Marx ikinci bir öznellik türünden de söz eder. *Kapital*'in "İşgünü" başlığını taşıyan belirleyici önemdeki bir bölümünde, işçi sınıfının, insanlığının elinden alınmasına karşı direnişi sayesinde kendisini nasıl modern devrimci özneye dönüştürdüğünün tarihsel öyküsünü aktarır: "Ama birdenbire, işçinin, üretim sürecinin esip gürlemesi içinde kısılmış olan sesinin yükseldiği

duyulur." (*Capital* I, s. 342) Marx, işçilerin bu direnişinin toplumsal bir yangınla sonuçlanacağı görüşündedir, çünkü "kapitalist üretim, bir doğa sürecinin karşı konulmazlığı ile, kendi olumsuzlanmasını doğurur. Bu, olumsuzlamanın olumsuzlanmasıdır." (*Capital* I, s. 929) Burada, kitabın temelini oluşturan Hegelci çerçeve son derece belirgindir. "Olumsuzlamanın olumsuzlanması" –ki bu şüphesiz Marx'ın benimsediği Hegelci bir kavramdır– yıkıcılıktan ibaret "boş bir olumsuzlama" değildir. Bunun ikiye katlanması, "olumsuzun içindeki olumlu"nun ortaya çıkması (Hegel [1831] 1969, s. 836), Marx tarafından, eski biçimler devrimci bir tutumla olumsuzlanırken, bu olumsuzluğun içinden modernitenin olumlayıcı, yaratıcı tarafının ortaya çıkmasıyla somutlaştırılmıştır.

Bu, Marx'ın *Kapital*'deki tezinin üçüncü bir boyutunu desteklemektedir. Marx yalnızca yukarıdaki gibi bir işçi direnişi olasılığını değerlendirmekle kalmaz, *Kapital*'in birinci bölümünde, bunun yanı sıra, ilerici anlamda kapitalizm sonrası bir toplum için kabaca birtakım parametreler çıkarır. Kapitalizme bir seçenek tasavvurunda Marx, "ortaklaşa sahiplenilmiş üretim araçları ile çalışan ... bir özgür insanlar birliği"nden söz eder (*Capital* I, s. 171). "Özgürce bir araya gelmiş insanlar"a ait böylesi bir dünya yaratmak, meta fetişinin görüntüyü çarpıtan merceğini ya da "örtüsünü" de "sıyıracak" ve toplum üyelerinin, değerin hegemonyası kurulduğundan bu yana ilk kez, kendi toplumsal ilişkilerini berrak bir şekilde görmelerine olanak sağlayacaktır (s. 173).

Mantık çizgisinin tarih ve kronoloji çizgisine hâkim bulunduğu *Kapital*'in birinci cildi, böylesi bir diyalektik yapıya sahipti. Gerçekten de Marx, ancak okuyucu modern kapitalizmin kavramsal ve görgül bir çözümlemesinin içinden geçirildikten *sonra*, kitabın sonunda, "Sermayenin İlk Birikimi" başlığı altında, kapitalizmin tarihsel kökenlerini genişçe inceler. Batı kapitalizminin oluşturduğu benzersiz toplum, ister istemez, öncesindeki kapitalist olmayan toplumdan, somutta Avrupa feodalizminden

çıktığından, burada, tek doğrultulu ya da çok doğrultulu gelişim modelleri sorunu da gündeme gelmektedir.

Marx'ın önceki yazılarında olduğu gibi, burada da bir soru doğmaktadır. Dünyanın geri kalanının teknolojik açıdan gelişmiş olan toplumların gerisinde kaldığı düşünülerek, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da modern kapitalizmin ortaya çıktığı yolun diğer tüm toplumlar tarafından takip edilmesi mi gerekiyordu? Gördüğümüz gibi, bundan yirmi yıl önceki *Komünist Manifesto*'da şüphesiz bu tarz bir büyük anlatı sunuluyor idiyse de, 1848'den bu yana Marx, Batı dışı toplumlara bakış açısını değiştirmişti.

Fakat büyük anlatıya dair bu soruyu ele almadan önce, *Kapital*'in I. cildinde yer alan metnin gelişimini kısaca tartışmak gerekiyor. Aşağıda öne süreceğim tezin önemli bir bölümü, *Kapital* I metninin hazırlanmasındaki daha ileri aşamalara ve bununla ilgili olup hâlâ yaygın olarak bilinmeyen birtakım anlamlı metinlere dayanıyor. Marx'ın başyapıtı, çeşitlemeleri bulunan bir senfoni, hatta hazırlık aşamasındaki bir çalışmadır. Bu konuda uzmanlaşmış araştırmacılar dışında, Engels'in, arkadaşının ölümünden sonra, Marx'ın kimi zaman kabataslak halde bulunan notlarından hareket ederek *Kapital*'in yalnızca II. ve III. ciltlerini düzenlemekle kalmadığının, aynı zamanda, I. cilt için ölçün [standart] kabul edilen basımı yarattığının ve bu süreçte metin düzenleyicisi olarak önemli seçimler yaptığının –tüm bunlar 1883-1894 yılları arasında gerçekleşmiştir– farkında olanların sayısı pek azdır. *Kapital* I. cildinin ağırlıklı olarak ya Marx ya da Engels'in katkılarıyla hazırlanmış olan basımlarının kronolojisi şu şekildedir:

1867	İlk Almanca basım	Engels'in çok ufak katkıları dışında Marx tarafından yayına hazırlanmıştır.
1873	İkinci Almanca basım, belirgin değişikliklerle	Yine Engels'in çok ufak katkıları dışında Marx tarafından yayına hazırlanmıştır.
1872-1875	Fransızca basım, belirgin değişikliklerle; ilk olarak tefrika halinde yayımlanmıştır.	Joseph Roy'un ikinci Almanca basımdan yaptığı çeviri; Engels'in katkıları yine çok ufaktır, belirgin değişiklikler Marx'a aittir; Marx'ın yayına bizzat hazırladığı son metindir.
1883	Üçüncü Almanca basım, belirgin değişikliklerle	Marx'ın ölümünden kısa süre sonra Engels tarafından yayına hazırlanmıştır; ikinci Almanca basım temel alınmış, Fransızca basımın da kimi özellikleri hesaba katılmıştır.
1886	İlk İngilizce basım, kimi değişikliklerle	Samuel Moore ve Edward Aveling tarafından, üçüncü Almanca basımdan çevrilmiştir; Engels epeyce katkıda bulunmuş olup İngilizce kaynaklardan yapılmış çok sayıdaki alıntı, Eleanor Marx tarafından kontrol edilip düzeltilmiştir.
1890	Dördüncü Almanca basım, kimi değişikliklerle	Günümüzde de ölçün kabul edilen basımdır; Engels tarafından hem İngilizce basım hem de Fransızca basımın başka yönleri de dikkate alınarak yayına hazırlanmıştır.

Metinde Engels'in kararıyla gerçekleştirilen bu düzenlemelerin en dikkat çekicisi, ölçün hâline gelen 1890 Almanca basımı da dahil, 1872-1875 Fransızca basımında yer alan önemli miktardaki içeriği metnin dışında bırakmak olmuştu. Oysaki Fransızca basım Marx'ın yayına bizzat hazırladığı son metin olup Joseph Roy'un yaptığı çevirinin epeyce üstünden geçip düzeltmelerde bulunmuştu. Burada, Marx ile her ikisi de ölümünden sonra yayımlanmış olan 1883 ve 1890, üçüncü ve dördüncü Almanca basımlarını hazırlayan dostu Engels arasındaki kimi kuramsal farklılıklar saklıdır. Engels'in hazırladığı bu basımlar özellikle 1890'daki, bugüne dek yayımlanmış tüm İngilizce çevirilere kaynak olmuştur. Marx'ın ilk Almanca basımı 1867'de yayımlanmış, epeyce değişiklik yaptığı ikinci basım ise 1873'te çıkmıştı. Arkasından gelen 1872-1875 Fransızca basımı 1873'teki Almanca basım kaynak alınarak çevrilmiş, fakat Marx metnin yoğun şekilde üzerinden geçmişti.

1867'den 1875'e kadar yapılmış bu değişikliklerin çapını ortaya koyacak ve 1867 basımının aslında hazırlık sürecindeki bir çalışmanın erken bir aşaması olduğunu gösteren kuşku götürmez bir gerçek bulunmaktadır: 1867 basımında en çok tartışma yaratmış olan meta hakkındaki Birinci Bölümün[17] yapısı, sonraki basımlarda tamamen biçim değiştirmiştir. Sonradan bu bölümün meta fetişizmi hakkındaki altbölümünü oluşturacak olan içerik, 1867'de henüz kısmen tamamlanmış durumdaydı ve yazılmış olan metin, kitabın ilk sayfaları ile sonda yer alan değer hakkındaki bir ek arasında bölüştürülmüştü. 1873 Almanca basımına gelinceye dek, birinci bölümün metini bugün ölçün olan metine epey yakın hale gelmişti. Fakat ne yazık ki bugünkü ölçünlü metin de sorunsuz değil, zira bu metin Engels'in 1890'daki dördüncü Almanca basımına dayanılarak hazırlanmıştı. Örneğin, bugün *Kapital*'in I. cildi için bir tür eksiksiz kaynak [*variorum*] sayılmaya en yakın şey olan MEGA² II/10'da, "Fransızca Basımda Mevcut Olup 3. ve 4. Almanca Basımlarda Yer Almayan Yerlerin

Listesi" başlıklı elli sayfalık bir dizin bulunmaktadır (s. 732-783). Engels'in ölçünlü metne almadığı bu bölümlerin birçoğu önemli olup birazdan göreceğimiz gibi bunların bazıları elinizdeki çalışmanın konularına dair veriler içermektedir.[18]

Baştan beri, Fransızca basımın değeri konusunda Engels'in görüşü Marx'tan farklıydı. Marx 1875'te Fransızca basıma yazdığı sonsözde, ki bu metin *Kapital* hakkında fikir bildirdiği yayımlanmış son sözleri içermektedir, "edebi kusurları ne olursa olsun, bu Fransızca basım aslından bağımsız olarak ayrı bir bilimsel değere sahip olup Almanca okuyucuların bile başvurmaları gereken bir metindir," diyerek önemli bir not düşüyordu (*Capital* I, s. 105). Marx başlık sayfasında "yazar tarafından bütünüyle düzeltilmiştir" ifadesinin yer almasından duyduğu memnuniyeti yazışmaları sırasında tekrar tekrar ifade etmektedir (MEGA² II/7, s. 3). Daha 28 Mayıs 1872'de bile, Rusça basımın çevirmenlerinden biri olan Nikolay Danielson'a, bu konuda kimi tereddütleri olmakla birlikte Fransızca basımı çalışmanın gelecekteki çevirileri için ölçün haline getirmek istediğini yazıyordu:

> Fransızca basım ... her iki dile de hâkim değerli bir uzman tarafından hazırlanmış olsa da, çeviri birçok yerde fazla sözcüğü sözcüğüne olmuştu. Bu yüzden, metnin birçok bölümünü Fransızların ağız tadına daha uygun hale getirmek için, kendimi bunları Fransızca baştan sona yeniden yazmak zorunda hissettim. Daha sonra kitabı Fransızcadan İngilizceye ve Latin kökenli dillere çevirmek bu ölçüde kolaylaşmış olacak. (MECW 44, s. 385)

En azından burada, Marx'ın Roy'un çeviri taslağına itirazının, bunun fazlasıyla sözcüğü sözcüğüne olmasıyla ilgili olduğunu görüyoruz.

Roy'un taslağının bir bölümünü okuyan Engels'in, neyin sorun teşkil ettiği konusundaki düşüncesi Marx'tan son derece farklıdır. Engels için çevirideki sorun, –Alman sosyalistlerinin Alman kültürünün daha üstün olduğu görüşünü sezdiren bir tavırla– dil olarak Fransızcanın kendisini anti-diyalektik bul-

masında yatıyordu. Engels, "İşgünü" bölümünün çeviri taslağını okuduktan sonra, 29 Kasım 1873'te Marx'a şöyle yazmaktadır:

> Dün Fransızca çevirinin fabrika mevzuatı hakkındaki bölümünü okudum. Bu bölümün düzeyli bir Fransızcaya aktarılmasında sergilenen beceriye duyduğum saygıya rağmen, böyle güzel bir bölümden kaybolmuş şeyler için yine de üzüldüm. Tüm gücünü, zindeliğini ve canlılığını şeytan alıp götürmüş. Sıradan bir yazarın kendisini belli bir zarafetle ifade etmesinin bedeli dilin iğdiş edilmesi. Modern Fransızcanın deli gömleği içinde ortaya özgün bir düşünce koymak gitgide imkânsızlaşıyor. Kendini beğenmiş bir biçimsel mantığın buyruklarına boyun eğme uğruna, çarpıcı ya da canlı olan ne varsa elenerek cümleler değiştiriliyor ve bu artık neredeyse her yerde bir kural haline gelmiş bulunuyor. Bana kalırsa, İngilizce çeviri için Fransızca metni örnek almak büyük bir hata olur. İngilizcede ifadenin özgün gücünü azaltmak gerekmiyor; hakiki anlamda diyalektik bölümlerden kaçınılmaz olarak feda edilecek olan her şey, İngiliz dilinin büyük enerjisi ve özlülüğüyle telafi edilebilir. (MECW 44, s. 540-541)

Marx bu konuda ikna olmamıştır ve ertesi gün şöyle yanıt verir: "Şu an *Kapital* I'in Fransızca çevirisine bakıyorsun madem, sonuna kadar sabredersen minnettar olurum. Bence bazı bölümlerin Almancasından üstün olduğunu göreceksin." (MECW 44, s. 541) Engels, 5 Aralık'ta yazdığı cevapta Fransızca dili hakkındaki temel fikrinden geri adım atmamaktadır: "Fransızca çeviri hakkında yakında daha çok şey yazacağım. Şu ana dek gördüğüm kadarıyla senin *düzelttiğin* kısımlar gerçekten de Almancasından daha iyi, ama bunun ne Fransızca ne de Almancayla bir ilgisi yok. Üslup açısından en güzeli Mill hakkındaki not[19] olmuş." (s. 545)

İzleyen yıllarda Marx, çalışmanın herhangi bir yeni basımında, büyük önem taşıyan ilk altı bölüm dışında, Fransızca basımın nihai metin olduğunu çeşitli yazışmalarda tekrar tekrar dile getirmişti. 15 Kasım 1878'de ikinci bir Rusça basımla ilgili olarak Danielson'a yazdığı mektupta; "Çevirmen, ikinci Almanca basımı Fransızcasıyla her zaman dikkatlice karşılaştırmalı, çünkü

Fransızca basım birçok önemli değişiklik ve ilave içeriyor," diyordu. Ayrıca, yeni basımlardaki kısım ve bölüm sıralamasında Fransızca basımın esas alınmasını istiyordu; burada en önemli husus, ilk birikim tartışmasını birikim hakkındaki yedinci bölümün içinde tutmak yerine ayrı bir sekizinci bölüm olarak düzenlemekti (MECW 45, s. 343).

Ancak Marx, Fransızca basım hakkında Engels'le giriştikleri bu çekişmeyi hiçbir zaman kazanamadı. Aslında Marx'ın ölümünden sonra 1883'te yapılan üçüncü Almanca basımın hazırlığını üstlenen Engels, bu işi yaparken Fransızca basıma da başvurduğunu belirtmiştir. Fakat bunu, Fransızca basımın içerdiği ayrı kuramsal değer için değil, anlaşılırlık uğruna "yazarın kendisinin neleri feda etmeye hazır olduğuna" dair fikir edinmek için yaptığını, yazar (*Capital* I, s. 110, "1886 İngilizce Basıma Önsöz"). Ne yazık ki Engels, bir bütün olarak Fransızca basımın basitleştirilmiş bir metin olduğu yolundaki iddialarını destekleyecek bir örnek göstermemiştir. Marx'ın yayına hazırladığı son metin olan 1872-1875 Fransızca basımının bir şekilde daha düşük seviyede olduğu –Fransız halkının çok bilgili olmayan bir kesimi için hazırlanmış daha popüler bir metin olduğu– ve Engels'in yayına hazırladığı, ağırlıklı olarak 1873'teki ikinci Almanca basıma dayanan 1890 basımının, eserin hakiki biçimini oluşturduğu yolunda, bugün hâlâ yaygın şekilde ortalıkta dolaşan asılsız kanı işte böylece başlamıştır.[20] Şüphesiz, Marx'ın kendisi de yer yer, örneğin yukarıda alıntıladığım 1878'te Danielson'a yazdığı mektupta olduğu gibi, kitabın Fransızca basımının başlangıç bölümlerini basitleştirmiş olduğundan söz etmiştir: "Fransızca metni hazırlarken kimi yerlerde –ağırlıklı olarak birinci bölümde– meseleyi 'basitleştirme' ihtiyacını da hissettim." (MECW 45, s. 343) Yine Danielson'a yazdığı 28 Kasım 1878 tarihli mektupta ise, yeni yapılacak Rusça basım için kitabın ilk iki kısmının[21] "Almanca metinden çevrilmesini" özellikle belirtmektedir (MECW 45, s. 346). İlk bölümdeki fetişizm tartışmasını da içeren bu bölümler büyük

öneme sahip olsa da, neticede 1873 Almanca basımının ancak üçte birini oluşturmaktadır. Şu da var ki, aynı dönemde yazdığı 27 Eylül 1877 tarihli bir başka mektubunda Marx, "Fransızca basımdan" çevrilecek İtalyanca bir basım gerçekleştirme yolunda (sonunda başarıya ulaşamamış) bir girişim haberinden memnuniyetle söz etmektedir (MECW 45, s. 277). Amerikalı gazeteci John Swinton da, Marx'ın, 1880 gibi geç bir tarihte bile kendisine bir adet Fransızca basımı kitap verirken, "İngilizce çevirinin buradan yapılması gerektiğini" söylediğini aktarmıştır (Foner 1973, s. 243). *Kapital*'in I. cildinin Fransızca basımına gerçek anlamda başvuran pek az çeviriden biri olan yeni Farsça basımın (Marx, 2008) önsözünde, çevirmen Hasan Mortazavi, Marx'ın 13 Aralık 1881 gibi ileri bir tarihte Danielson'a yazdığı bir mektupta, birinci cildin Almanca basımında ciddi değişiklikler yapmak istediğinden söz ettiğini kaydetmektedir.

Engels, basitleştirmelerin sadece giriş bölümleriyle sınırlı kalmayıp tüm metne yayıldığı fikrindeydi. *Kapital*'in I. cildini yayına hazırlayan kişi olarak Engels hakkında söylenebilecek en hoşgörülü söz, tamamlanmamış bir basımı bizlere nihai metin olarak bıraktığı olabilir. Kendisi 1890'daki dördüncü Almanca basımın önsözünde, "metne de dipnotlara da olabildiğince son şeklini [*endgültige Feststellung*]" verdiğini yazmaktadır (*Capital* I, s. 114). Oysa Engels Marx'ın Fransızca basıma yazdığı önsöz ve sonsözü kitaba almamıştı. Dona Torr'un basımı (Marx 1939) çıkana kadar bunlar İngilizcede mevcut değildi. Ayrıca Marx'ın, en azından ilk altı bölümden sonrası için, Fransızca basımı, sonraki basım ve çeviriler için ölçün haline getirmek istediğine dayanarak Engels hakkında daha güçlü bir eleştiri yapmak da mümkün.

Fransızca basımdaki metinsel kimi farklılıklar, *Kapital*'de büyük bir anlatının var olup olmadığı konusunda aydınlatıcı olabilir. 1867 Almanca basımı Fransızcaya çevrilirken Marx, önsözde, neredeyse el altından bir değişiklik yapmıştı. Ölçünlü İngilizce ve Almanca basımlarda, sanayileşmiş toplumlarla sanayileşme-

miş toplumlar arasındaki ilişkiye değinen meşhur bir cümle şöyle diyordu: "Sanayi bakımından daha gelişmiş olan ülke, *daha az gelişmiş olanına*, yalnızca kendi geleceğinin imgesini gösterir." (*Capital* I, s. 91; vurgu eklenmiştir)[22]

Kapital'i determinist bir eser olmakla suçlayanların bazıları, bu cümleyi su götürmez bir doğrusallık örneği olarak görmektedir. Marx hakkında değerli bir kitabı yayına hazırlayan Theodor Shanin, Marx'ın *Kapital*'e kadar uzanan yazılarını, doğrusallık açısından, özünde *Manifesto*'yla benzer bulanlar arasındadır. Başlıca örnek olarak yukarıdaki cümleyi göstererek, *Kapital*'in "temel zaaf[nın], metnin genel yapısına işlemiş olan iyimser ve doğrusal determinist lik" olduğunu yazmaktadır (1983b, s. 4).

Marx üzerine uzmanlaşmış İngiliz araştırmacılar Derek Sayer ve Philip Corrigan, o zaman Shanin'e verdikleri yanıtta Marx'ın genel küresel bir çerçeve çizmek yerine İngiltere'yle Almanya'yı karşılaştırmakta olduğunu belirtmiştir. Bunu göstermek için alıntıladıkları bölümün bütününde Marx şöyle demektedir:

> Teorimi geliştirirken başlıca örnek olarak İngiltere'yi ele alıyorum. Ancak Alman okuyucu, İngiliz sanayi ve tarım işçilerinin durumu karşısında ikiyüzlüce omuz silkecek ya da Almanya'da işler hiç de o kadar kötü gitmiyor diyerek kendisini iyimser bir havaya bırakacak olursa, ona şöyle seslenmeliyim: *De te fabula narratur!*[23] Aslına bakılırsa konu, kapitalist üretimin yasalarından doğan toplumsal karşıtlıkların şu ya da bu derecede gelişmiş olması değildir. Burada bizatihi bu yasaların kendileri, yani katı bir zorunlulukla işleyen ve kendilerini ortaya koyan bu eğilimler söz konusudur. Sanayi bakımından daha gelişmiş olan ülke, daha az gelişmiş olanına, yalnızca kendi geleceğinin imgesini gösterir. (*Capital* I, ss. 90-91)

Sonraki iki paragrafta Marx İngiltere'deki durumu Kıta Avrupası'yla, özellikle Almanya'yla karşılaştırır ve Avrupalı olmayan herhangi bir toplumdan söz etmez. Sayer'le Corrigan buna bakarak şu kanıya varmıştır:

> Marx 1867'de Almanya'da, temel olarak İngiliz verilerle desteklenen bilimsel bir eser yayımlamaktadır. Anlaşılır şekilde, Almanya'daki koşullarla bağlantı kurmak istemiştir. Almanya kapitalizmin zaten kök verdiği bir toplum olduğundan, "normal gelişiminin" "İngiliz" güzergâhını izlemesini beklemek makul olacaktır. Ancak bu, hiçbir şekilde, kapitalist üretimin henüz *başlamadığı* toplumların da aynı şeyi yapması gerektiği anlamına gelmemektedir. (1983, s. 79)

1867 önsözündeki bu cümle üzerinde dönen tartışma, gerçekte yüz yıldan eski olup izi, *Kapital*'in Rusya'da konuşulmaya başlandığı ilk günlere kadar sürülebilir.

1930'larda Lev Troçki, o sırada çoktan yıllanmış olan bu tartışmayı kendisinin bileşik ve eşitsiz gelişme kuramı çerçevesinde ele alır:*

> Yöntemsel olarak kalkış noktası, bir bütün olarak dünya ekonomisi değil, bir tip olarak tek bir kapitalist ülke olan Marx'ın bu ifadesi, geçmiş kaderlerine ve sınai seviyelerine aldırmaksızın tüm ülkeler kapitalist evrim tarafından kucaklandığı ölçüde, daha az uygulanabilir hale geldi. Zamanında İngiltere, Fransa'nın ve daha az ölçüde de Almanya'nın geleceğini gösteriyordu, ama kesinlikle Rusya'nınkini veya Hindistan'ınkini değil. Ne var ki, Rus Menşevikleri Marx'ın bu koşullu önermesini kayıtsız şartsız kabul ettiler. Geri kalmış Rusya, diyorlardı, ileri itilmemeli, haddini bilerek, önceden hazırlanmış modeli izlemeli. "Marksizmin" böylesine, liberaller de katılıyordu. (Troçki, [1933] 1967, s. 349)[24]

Bunlar ciddi cevaplar, ancak hâlâ Marx'ın, tıpkı *Manifesto*'da olduğu gibi, bu "çelikten zaruret" kavramını daha geniş kullanma niyetinde olduğu konusunda küçük de olsa bir olasılığa yer bırakıyorlar.

Ancak, söz konusu cümlenin, Marx'ın sessiz sedasız değişiklik yaptığı daha sonraki Fransızca basımda nasıl geçtiğine bir

---

* Çok ufak bir iki değişiklik dışında, çeviri Marksist Tutum platformuna aittir, Ocak 2001.

bakalım: "Sanayi bakımından daha gelişmiş olan ülke, *sanayi merdiveninde kendisini takip edenlere,* yalnızca kendi geleceğinin imgesini gösterir." ([1872-1875] 1985a, s. 36; vurgu eklenmiştir)[25] Marx'ın zamanında "sanayi yoluna" henüz girmemiş olan Rusya ve Hindistan gibi toplumlar, bu kez açıkça ayrı tutularak bunlar için başka olasılıklar bulunduğu fikrine yer bırakılıyordu. Ben burada iki olasılığın bulunduğunu düşünüyorum. Birincisi, bu metinsel değişiklikle Marx'ın 1867'de zaten ulaşmış bulunduğu bir konumu daha açık bir şekilde ifade etme amacı güttüğü düşünülebilir. İkinci ve daha güçlü olasılık ise, 1867'den 1872'ye gerçekleşen bu değişikliğin, Marx'ın düşüncesinin, *Manifesto*'da örtük biçimde var olan doğrusallıktan, 1850'lerden beri adım adım uzaklaştığını göstermekte oluşudur.

Fransızca basımda yapılan aynı yöndeki başka bir değişikliğin böyle hissettirilmeden gerçekleştirildiği hiçbir şekilde söylenemez, zira Marx Ruslarla yazışmalarında, yeni ifadeye, birçok kez gururla atıfta bulunmuştu. Engels'in yayına hazırladığı ölçünlü basımlarda, ilkel sermaye birikimini ele alan Sekizinci Kısım'daki önemli bir bölümde Marx, kapitalist biçimlerin yükselişini –"feodal sömürünün kapitalist sömürüye dönüşmesi"ni (*Capital* I, s. 875)– İngiliz köylülerinin topraklarına el konulması üzerinden açıklamaktadır; bu dönemde "geniş insan kitleleri geçim araçlarından birdenbire ve zorla koparılıp haklarından yoksun, özgür ve korumasız proleterler olarak emek piyasasına fırlatıl[mıştır]" (s. 876) Marx bu bölümü şöyle sonlandırır:

> Kır üreticisinin, köylünün toprak mülkiyetinden yoksun bırakılması, topraktan koparılması bütün sürecin temelini oluşturur. Bu mülksüzleştirmenin tarihi farklı ülkelerde farklı renklere bürünür, farklı aşamalarını farklı sıralamalarla ve farklı tarih dönemlerinde geçirir. *Bunun klasik biçiminde ortaya çıktığı tek yer İngiltere'dir. İngiltere'yi örnek alışımızın nedeni de budur.* (s. 876; vurgu eklenmiştir)[26]

Bu satırlar, Marx'ın ilk birikimi tartıştığı bütün bir kısmın kuramsal çerçevesini sunduğu "İlk Birikimin Sırrı" başlıklı 26. bölümün sonunda yer alıyordu. Bu kısa bölümde Marx yalnızca Avrupa'dan örneklere, özgül olarak feodalizmden kapitalizme geçiş örneklerine değinmişti. Ama İngiltere'nin bu sürecin "klasik biçimini" sergilediği düşünülürse, bunu kapitalist gelişimin küresel ve tek doğrultulu süreci olarak okumak da mümkün. *Komünist Manifesto*'da örtülü bulunan tek doğrultulu dile bakan pek çokları, *Kapital*'in tamamını değilse bile en azından bu satırları tam olarak bu şekilde okumuştur ve okumaktadır.

Fransızca basımda ise Marx, bu kısmı epeyce genişletip üzerinden geçmiş ve bu sırada Batı Avrupa hakkındaki çözümlemesini açık bir şekilde sınırlamıştır. Üstelik Marx, aşağıda yer alan Fransızca basımdaki şu satırları birden fazla yerde andığı halde,[27] *Kapital*'in ölçünlü İngilizce basımlarına bunlar hâlâ girememiştir:

> Ancak tüm bu gelişimin temeli köylünün toprak mülkiyetinden yoksun bırakılmasıdır. *Şimdiye dek, bunun radikal biçimde uygulandığı tek yer İngiltere olmuştur: Dolayısıyla, bu ülke bizim çıkaracağımız şemada mecburen öncü bir rol üstlenecektir. Batı Avrupa'daki tüm ülkeler aynı gelişimden geçiyor,* ancak yine de, bulunulan ortamla birlikte bunun yerel rengi değişebilir ya da kendini daha dar bir alan ile sınırlayabilir ya da sergilediği nitelikler daha az belirgin olabilir ya da takip ettiği sıralama değişebilir. (Marx, [1872-1875] 1985b, s. 169; vurgu eklenmiştir)[28]

Marx için, metinde yapmış olduğu bu değişiklik, ilk birikim anlatısının Batı Avrupa'daki gelişimin betimlenmesinden ibaret olduğunu ve küresel bir büyük anlatı sunmadığını açık bir şekilde gösteriyordu. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi bu tartışmalar, 1870'lerde özellikle Rusya'da *Kapital*'i okuduktan sonra Marx'ın kendi ülkelerinin İngiltere'yle aynı gelişim aşamalarından geçmesi gerektiğini kastedip kastetmediği konusundaki meraklarını yüksek sesle dile getiren devrimcileri epeyce meşgul etmişti. Bu bağlamda, MEGA² II/10'u yayına hazırlayanlar –Roland

Nietzold, Wolfgang Focke ve Hannes Skambraks– yazdıkları girişte şöyle demektedirler: "Anlaşılan, Marx yetmişlerin başından başlayarak Rusya'daki toprak ilişkileri üzerine yaptığı çalışmaların etkisiyle, Fransızca basımı hazırlarken anlatısını elden geçirmişti." (MEGA² II/10, s. 22*)[29] Öyle bile olsa, Marx özel olarak Rusya'dan söz etmediği için, Fransızca basımın genelindeki yenilenmiş dil, okuyucunun, Marx'ın eklediği bu sınırlamaların sadece Rusya'yı değil, o sırada henüz sanayileşmemiş durumdaki Batı dışı diğer tüm toplumları kapsadığı yolunda çıkarım yapmasına olanak sağlamaktadır.

1872-1875 Fransızca basımında, yani Marx'ın bizzat yayına hazırladığı son metinde yapılan bu iki önemli değişiklik, en azından Marx'ın *Kapital*'i eleştirilere, özellikle kapitalist sanayileşmenin ülkelerine getireceği acı ve yıkımdan kaçınmayı arzu eden Rus Halkçılarına [Narodnikler] karşı korumak için tezlerini sıkılaştırdığını göstermektedir. Ancak bu değişikliklerle ilgili olarak, kuramsal açıdan daha kuvvetli bir iddia ortaya koymak da mümkün. Fikirlerin netleştirilmesinden öte, kitabın önceki bölümlerinde izini sürmüş olduğumuz üzere, uzun bir sürecin parçası olarak bunların Marx'ın düşünme biçimindeki değişimleri temsil etmesi daha olası. Özellikle Dördüncü Bölümde gördüğümüz gibi, 1869 ve 1870'te Marx, İrlanda konusunda, İngiltere'deki bir işçi devriminin İrlanda bağımsızlığından önce geldiğini ileri sürdüğü daha modernist olan evvelki konumunu değiştirdiğini ve artık İrlanda bağımsızlığının İngiltere'de gerçekleşecek bir sosyalist dönüşümün önkoşulu olduğunu savunduğunu yazmıştı. Daha temel bir kuramsal düzeyden bakarsak, bu bölümün başlarında, *Grundrisse* ve *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'da Hindistan gibi Asyalı toplumların tarihi, Avrupa tarihine dayanarak daha önce ortaya koymuş olduğu gelişim aşamalarına uymadığı için, bunların ayrı olarak değerlendirilmesi gerektiğini de yazdığını görmüştük. Dolayısıyla ben, *Kapital*'deki bu değişikliklerin Marx'ın düşüncesinde gerçekleşen evrim sürecinin

bir parçası olduğunu savunuyorum. Ne var ki bu süreç, 1875'te *Kapital*'in Fransızca basımının tamamlanmasıyla da sona ermemiştir. Bir sonraki bölümde tartışacağımız gibi, son dönemlerinde yazdığı, çoğu yayımlanmamış yazı ve notlarında da bu dönüşüm devam etmektedir. Ancak oraya gelmeden, *Kapital*'in I. cildinde değineceğimiz birkaç nokta daha var: Batı dışı toplumlar ve kapitalizm öncesine ilişkin alt metin ile ırk, etnisite ve ulus meselesini ele alış biçimi.

KAPİTAL'İN I. CİLDİNDE YER ALAN ALT METİNLER

Görmüş olduğumuz gibi, *Kapital*'in merkezinde Batı'daki gelişim yer alıyordu; Marx daha sonra Fransızca basımda bu hususun altını iyice çizmişti. Ama aynı anda, Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumların zaman zaman kendini gösterdiği bir alt metin de vardı. Marx sermayenin büyümesini tartışırken, bu tarz toplumlar Batılı kapitalist modernitenin "ötekisi" olarak kritik kesişim noktalarında arka planda salınıyor, bu toplumsal düzenin kötücül benzersizliğini kavrama konusunda okuyucuya yardımcı oluyordu. Burada ikinci bir yön, kapitalist olmayan bu toplumların varlığının bile, toplumsal ve ekonomik hayatı örgütleme konusunda almaşık yolların olabileceğini göstermesiydi. Üçüncü bir yön ise, bu toplumlardan verilen örneklerin, Marx'ın kapitalizme karşı modern, ilerici seçeneklere ilişkin fikir geliştirmesine yardımcı olmasıydı.

Meta fetişizmi hakkındaki kısımda Marx kapitalizm altında insan ilişkilerini 1) şeyleştirilmiş ya da nesneye dönüştürülmüş, 2) üzerindeki "gizemli sis örtüsü" tarafından gizlenmiş bulunan bir sömürü gerçekliği olarak betimlemektedir (*Capital* I, s. 173; Almanca: *mystische Nebelschleier*; Fransızca: *nuage mystique*). Bu, meta fetişizminin görüntüyü çarpıtan merceğidir. Bundan dolayı, Marx meta fetişizmi kısmında şu savı öne sürer: "Diğer üretim biçimlerine geçtiğimiz anda, metalar dünyasının bütün

esrarı, meta üretimi temelinde emek ürünlerinin etrafında bir sis tabakası yaratan bütün gizem ve büyü ortadan kalkar." (s.169) "Ortadan kalkar," çünkü daha erken döneme ait bu toplumlar, değer üretimi temelinde örgütlenmemiştir. Marx bu "öteki" biçimlere dört örnek verir. Bunların ilki kurgusaldır; on dokuzuncu yüzyılın başlarında siyasi iktisatçılar arasında çok popüler olan Robinson Crusoe benzetmelerinin alaysılı bir çeşitlemesi sunulur. Crusoe ıssız adasında sadece kullanım değeri üretmekte, ama üretim ve tüketiminin kaydını tutmak için gelişmiş kapitalizme uygun muhasebe yöntemleri kullanmaktadır. Marx modern kapitalizmin aksine burada toplumsal ilişkilerin "saydam" olduğunu kaydeder (s. 170). Modern kapitalizmde ise işçi, emek gücünün mübadele değerini alır, ama bu durumda sermaye çok daha büyük bir değerin, emek gücünün üretim sürecine kattığı somut değerin parsasını toplamaktadır. İkisi arasındaki fark, "adil ücret" gibi sloganların arkasına gizlenmiştir.

Ortaçağın Avrupalı feodal toplumu Marx'ın kapitalist olmayan ikinci örneğidir; bu defa modernitenin sözümona aydınlanma ve açıklık iddialarına müstehzi bir dokundurma ile yaklaşır:

> Şimdi Robinson'un pırıl pırıl ışıklı adasından kalkıp karanlık Avrupa Ortaçağına geçelim. Burada bağımsız insan göremeyiz; herkes bağımlıdır: serf ile toprak beyi, tabi ile metbu {vasal ile derebeyi}, ruhban olmayanla ruhban. Kişisel bağımlılık, burada, maddi üretimin toplumsal ilişkilerine özelliklerini verir. ... Çalışmanın ve emek ürünlerinin, kendi gerçekliklerinden farklı hayal ürünü bir kisveye bürünmelerine gerek olmaz. ... Emek harcayan kişilerin toplumsal ilişkileri, ... nesnelerin, yani emek ürünlerinin toplumsal ilişkileri kılığına bürünmemektedir. (*Capital* I, s. 170)

Toplumsal ilişkiler özgür olmayıp gaddar bir sömürüye dayalı olabilir, ama Marx'ın "dolaysız efendilik ve kölelik ilişkileri" adını verdiği düzenin temelinde, ne örtme ne de fetişizm vardır (s. 173).

Marx'ın üçüncü örnek olarak verdiği köylü ailesi, ikincinin veya Batı Avrupa feodalizmi dışında, kapitalizm öncesi diğer tarım toplumlarının doğal bir sonucu olarak düşünülebilir. Marx bunu yazı öncesi kolektivist toplumlarda da var olan çok daha eski biçimlerin bir kalıntısı olarak değerlendirmektedir: "Ortak, yani dolaysız olarak toplumsallaşmış emeğin bir örneğini bulmak için, bu emeğin bütün uygar halkların tarihlerinin başlangıcında görülen, kendiliğinden doğmuş biçimine kadar geriye gitmemiz gerekmez. ... Bir köylü ailesinin ataerkil tarımsal imalatı hemen elimizin altında bulunan bir örnektir." (*Capital* I, s. 171) Burada uzun bir dipnot açan Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nden, bu bölümün başlarında gördüğümüz bir alıntıya yer verir. Burada "ortak mülkiyetin" sözümona benzersiz bir Slav olgusu olmadığını, aksine ilk Romalılar, onların daha sonraki "barbar" hasımları ve bunun dışında çağdaş Asya'da, özellikle Hindistan'da bulunduğunu ileri sürmektedir (söz konusu bölümün tamamı kitabın XXX. sayfasında alıntılanmıştır). Köylü ailesi, hem eski hem de çağdaş dönemde, daha basit, "cinsiyet ve yaş farkları"na dayanan, "kendiliğinden oluşmuş bir işbölümü" sergilemektedir (*Capital* I, s. 171). Aile, toplumsal ürününü, çeşitli toplumsal sıralanmalara uyarak, ihtiyaca göre paylaşır. Açık ve berrak olan bu ilişkilerin üstü fetişizm ile örtülmemiştir, ama böyle toplumlardaki "bireysel insanın hamlığı" tarafından kısıtlanmıştır (*Capital* I, s. 173).

Aşırı bireyselleşmiş kurgusal bir Crusoe'den yola çıkan Marx, her ikisi de 1867'deki ilk Almanca basımdan sonra eklenmiş bulunan bu kapitalist olmayan iki örnekten sonra, okuyucuyu sonuncu örneğine, aynı zamanda özgür olan bir birleşik emek biçimine yöneltir. Bu, kapitalist gelişimin ve bunun olumsuzlanmasıyla yükselen işçi hareketinin nihai hedefi [*telos*'u], modern biçimiyle komünizmdir: "Son olarak, bir değişiklik yapalım ve topluma ait üretim araçları ile çalışan bir özgür insanlar birlikteliği tasavvur edelim." (*Capital* I, s. 171) Her birinde "ikincil bir role" sahip olsa da şu ya da bu ölçüde meta üretiminin mevcut olduğu "eski

Asya tipi,[30] Antik vb. üretim tarzları"na değindikten sonra (s. 172), Marx kendi modern komünist sistem tasavvuruna geri döner. Bu, özgür bir topluluğa ait, yine saydam toplumsal ilişkiler üzerinde yükselen bir sistem olacaktır: "Toplumsal yaşam süreci, yani maddi üretim süreci, üzerindeki gizemli sis örtüsünden, ancak, özgürce bir araya gelmiş insanların ürünü olarak, onların bilinçli planlı denetimleri altına girdiğinde sıyrılabilir." (s. 173) Bu özgür ve saydam toplumda, birey, modern kapitalist anlamıyla yalıtılmış ve bütünden kopmuş bir öğe değil, özgür topluluğun bir parçası olacaktır.[31] Marx bu saydamlığa dönüşün modernite temelinde gerçekleşeceğini vurgular. Kapitalizm öncesi toplumlar zaman zaman saydam olsa da, bunları niteleyen ya "bireysel insanın hamlığı" ya da "dolaysız efendilik ve kölelik ilişkileri"dir (s. 173). Toplumsal saydamlığın bu ham ya da baskıcı biçimlerinin ötesine geçmek, "uzun ve ıstıraplı bir gelişim tarihinin ürünü" olan modern kapitalizmin "maddi temeli"ni gerekli kılar (s. 173).

Marx *Kapital*'de Çin'e pek değinmese de, bunun ilginç örneklerinden biri yine aynı fetişizm kısmında yer alır. Tek cümlelik alaysılı bir dipnotta, Avrupa'da 1848 devrimlerinin uğradığı yenilgiden hemen sonraki döneme göndermede bulunur. (Fransızca basımda bu notu kaldırmıştır.) Marx, 1850'lerin durgunluğu sırasında Alman entelektüellerin, kendilerini, masaların havalanması için uğraşılan ruh çağırma seanslarına kaptırdığını yazar. Aynı dönemde Çin'de çıkan Taiping İsyanı ise, insanların devlet güçleriyle karşı karşıya geldiği tamamen farklı bir yönelim sergilemektedir: "Dünyanın geri kalanı hareketsiz görünürken Çin'in ve masaların dans etmeye başladığı hatırlanacaktır –*pour encourager les autres* [ötekileri yüreklendirmek için]." (*Capital* I, s. 164) Sondaki bu Fransızca söz, Voltaire'in *Candide ya da İyimserlik*'inde geçen (23. Bölüm) meşhur bir cümleye atıf yapmaktadır. Candide, bir İngiliz amiralinin görevi ihmal suçuyla halk önünde idam edilmesine denk geldiğinde, idamı izleyenlerden biri kuru bir gerçekçilikle durumu ona açıklar: "Ötekileri yüreklendirmek için ara

sıra bir amiral idam etmek iyidir." Bu cümleyle Marx da devrimin acımasız gücünü akla getirmek istemiş olabilir.[32]

Kapital'in ilk cildinde tartışılan Batı dışı toplumlar arasında en çok yer tutan Hindistan'dır. Tek başına Hindistan'a ayrılmış bir kısım ya da bölüm olmamakla birlikte, Marx, modern Batı kapitalizminin benzersiz durumuna odaklanmanın bir yolu olarak Hint toplumunda tespit ettiği ayırt edici niteliklerin altını çizmiştir. Büyük önem taşıyan "Göreli Artık Değerin Üretimi" başlıklı Dördüncü Kısım boyunca, Marx işçinin hem üretkenliğini hem de sömürülme ve yabancılaşma düzeyini artıran teknik yenilikleri incelerken, Hindistan da bir alt metin olarak dikkati çekmektedir. Bu kısımda Marx okuyucuya söz konusu sürecin bir ölçüde kronolojik bir sıra izleyen üç biçimini gösterir: elbirliği, manifaktür ve son olarak da makineleşme ve büyük sanayi.

"Elbirliği" başlıklı bölümde Marx, küçük ölçekli ya da yerel toplumsal işbirliğine değil, daha geniş çaplı ve yetkeli bir olguya odaklanır. Buna göre "kapitalist üretim", ciddi olarak, ancak "bireysel sermayenin daha çok sayıda işçiyi eşzamanlı olarak çalıştırdığı" yerde başlamaktadır (*Capital* I, s. 439). Sıralı bir yapıda örgütlenmiş "bir sanayi ordusu" gibi, subaylara (yöneticiler) ve astsubaylara (ustabaşları, nezaretçiler) ihtiyaç duyar; bu kimseler emek süreci boyunca sermaye adına komutanlık yapar." (s. 450) Marx tamamen "despotça" olan bu örgütsel biçimi betimlerken, husumet güden bir işgücünü denetlemenin yüksek maliyeti yüzünden köleliğe dayanan plantasyon sisteminin savurgan olduğunu düşünen politik iktisatçılarla nazikçe dalgasını geçmeyi de ihmal etmez. Bunların göremediği şey, modern üretimin "kapitalist ve dolayısıyla da karşıtlık doğurucu niteliğinin gerekli kıldığı" denetim maliyetinin de pek farklı olmadığıdır (s. 450).

Bundan sonra Marx, "eski Mısırlıların, Etrüsklerin vb. devasa eserlerinde" görülen "basit elbirliğinin muazzam bir etki gücüne sahip olduğunu" belirterek modernite öncesi biçimlerle bir karşılaştırma yapmaya girişir (*Capital* I, s. 451). Hindistan

başta olmak üzere bu süreçler üzerine yazmış olan politik iktisatçı Richard Jones'tan uzun bir alıntı yaptıktan sonra, böylesi bir güç biçiminin "modern toplumda kapitaliste aktarılmış" olduğunu ileri sürer (s. 452). Tartışma, tarihteki üç işbirliği biçiminin açıklanmasıyla devam eder: 1) "üretim araçlarının ortak mülkiyeti" ile toplumsal açıdan bireyleşmeye yer olmamasıyla belirlenen Hint köyleri ve benzer başka toplumlardaki işbirliği;[33] 2) "Eski Çağ"dan, "modern sömürgelerde" "doğrudan doğruya hükmeden-hükmedilen ilişkisine ve çoğunlukla da köleliğe" dayalı işbirliğine uzanan başka biçimler; ve 3) "daha başından itibaren, emek gücünü sermayeye satan özgür ücretli işçinin varlığını gerektiren" modern kapitalist biçim (s. 452). Bu sonuncusu, Avrupa'daki Ortaçağ loncalarıyla köy topluluklarının dağılmasından doğmuştur. Genel anlamda diğer ikisinden son derece farklı olup "kapitalist üretim tarzına özgü ve onu özgül olarak ayırt eden bir tarihsel biçim olarak" görünmektedir (s. 453).

Hindistan, göreli artık değer çözümlemesinin bir sonraki aşamasında, "İşbölümü ve Manifaktür" bölümünde de devreye girer. Manifaktür terimiyle Marx'ın kastı, modern fabrikalar değil, sanayi devriminin öncesine denk gelen daha basit imalat biçimleridir. Ortaçağ loncaları dağılırken, çeşitli uzmanlıklara sahip donanımlı emekçilerin bireysel kapitalistlerin denetimindeki büyük atölyelerde toplandığı dönemdir bu.[34] Marx'a göre, burada gerçekleşmiş büyük yapısal değişikliklerden bir tanesi, bireysel emekçinin, ne kadar donanımlı olursa olsun, artık bir metanın tamamını üretmiyor oluşudur: "Donanımlı işçi meta üretmez. Meta haline gelen şey, ancak, parça-işçilerin ortak ürünüdür." (*Capital* I, s. 475) Bir taraftan baktığımızda, usta zanaatçıların kendi üretim araçlarının denetimine sahip olduğu ve bu sayede önemli ölçüde özerk olan loncaların aksine, bu yeni imalat atölyeleri son derece yetkeci kurumlardır. Fakat diğer taraftan, güçlü loncaların yokluğunda atölye dışındaki toplumsal işbölümü büyük ölçüde düzenlenmemiş olarak kalır: "Gerek meta üreticileri-

nin gerekse bunların üretim araçlarının farklı toplumsal işkolları arasındaki dağılımı, manifaktürde belli işlerde belli sayı ve oranda işçi çalıştırılmasını zorunlu kılan orantılılığın tunç yasası ile düzenlenmek yerine, tam bir rastlantısallık ve keyfilik içinde olur." (s. 476) Bu da Marx'ın, "toplumsal işbölümündeki anarşi ile manifaktürdeki işbölümünün despotizmi" şeklinde özetlediği çelişkili bir durum yaratmaktadır (s. 477)

Modern kapitalist gelişimin tamamen kendine özgü olan durumuna daha açık bir şekilde odaklanmak isteyen Marx, Avrupa'daki eski toplumsal biçimlere benzer çağdaş bir örnek olarak betimlediği Hindistan'ı tartışmaya katar:

> Aksine, işkollarının özelleşmesinin kendiliğinden geliştiği, sonra bu durumun billurlaştığı ve en sonunda yasalarla belirlenip katılaştığı daha önceki toplumlar, bir yandan toplumsal emeğin plan ve otoriteye dayanan bir örgütlenmesini sunarken, diğer yandan, atölye içindeki işbölümünü tümüyle dışlar veya yalnızca çok sınırlı ölçüde ya da dağınık ve rastlantısal olarak geliştirir. (*Capital* I, s. 477).

Ardından, geleneksel Hint köyünün ayrıntılı bir portresini çizmeye koyulur:

> Örneğin, bazıları bugüne kadar ulaşan çok eski ve küçük Hint toplulukları, toprağın ortak mülkiyetine, tarım ile zanaatçılığın dolaysız bağına ve hazır bir plan ve çerçeve hizmetini gören katılaşmış bir işbölümüne dayanır. ... Ürünlerin büyük kısmı meta olarak değil, topluluğun kendi ihtiyaçları için üretilir.[35] ... Yalnızca ürün fazlası metaya dönüşür; bu da, kısmen, bilinmeyecek kadar eski zamanlardan beri ürünün belirli bir miktarının ayni rant olarak aktarıldığı devletin elinde gerçekleşir. Hindistan'ın farklı kesimlerinde farklı topluluk biçimleri görülür. Bunların en basitinde, topluluk, toprağı birlikte işler ve elde edilen ürün topluluğun üyeleri arasında bölüşülür. Aynı zamanda, her aile tamamlayıcı bir ev içi üretim faaliyeti olarak iplik eğirme, kumaş dokuma vb. işleri yapar. (s. 477-478)

Marx ayrıca muhasebeciden takvimci Brahman'a, demirciden marangoza, hepsinin "geçimi topluluğun bütünü tarafından üstlenilmiş bulunan" bir düzine kadar geleneksel görevli ve zanaatçı sayar (s. 478). Ona göre bu, modern kapitalizmden tamamen farklı işleyen bir işbölümü sistemi doğurmuştur:

> Topluluk, faaliyetlerini planlı bir işbölümü içinde yürütür; fakat bunun manifaktür biçiminde bir işbölümü olması imkânsızdır; çünkü demirci, marangoz vb.'nin pazarı aynı kalır. ... Topluluktaki işbölümünü düzenleyen yasa, burada, bir doğa yasasının karşı konulmaz yetkesine sahiptir; demirci vb. gibi her bir zanaatçı, kendi mesleğinin gerektirdiği bütün işlemleri geleneksel biçimde, ama *bağımsız olarak* ve kendi atölyesinde *hiçbir otorite tanımaksızın* yapar. (*Capital* I, s. 478-479; vurgu eklenmiştir)

Dolayısıyla, Hint köylerinin sistemi bir yönüyle aşırı muhafazakâr ve kısıtlayıcıyken, diğer yönüyle kapitalizm altında işçilerin kaybettiği bir tür özgürlük sunmaktadır: işlerini gerçekleştirirken sahip oldukları özerklik. Bu özerklik ise emekçilerin nesnel üretim koşullarından henüz kopmamış olması sayesinde var olur. Bu açıdan, Hint zanaat işçileri –ve Ortaçağ Avrupa'sında bunlara denk düşenler– emek yabancılaştığında kaybedilenin tam kalbinde yatan, gerçekten de önemli bir hakka sahiptir.

Burada bir kez daha Marx'ın odak noktasının 1850'lerdekinden bir miktar farklılaştığını görüyoruz. Birinci Bölümde gördüğümüz gibi o sıralarda Marx, Hint köylerinin toplumsal yapısına, bu yapıyı saran "Doğu despotizmi" merceğinden bakıyordu. *Kapital*'de ise Hint köyü, artık yalnızca tarihsel bir örnek olmakla kalmayıp aynı zamanda kapitalizm altında ortaya çıkandan farklı toplumsal ilişkiler sergilemektedir.[36] Marx, kapitalizm öncesi Avrupa loncalarının benzer bir özerklik gücüne sahip olduğunu kısaca açıkladıktan sonra, yabancılaşmış modern emeğin yürek burkan bir betimlemesiyle okuyucuyu tam kalbinden vurur. Buna göre sermaye "emek gücünü kökünden kavrayarak

ele geçirir. ...işçinin bir yığın üretken içgüdü ve eğilimini baskı altında tutup tek bir parça-işteki hünerini özenle geliştirerek, onu bir hilkat garibesi haline sokar." (*Capital* I, s. 481) Bu durum, zanaat işçisinin sahip olduğu özerkliğin aksine, "üretim araçlarının işçi karşısında sermaye olarak bağımsızlaşması" yüzünden gerçekleşmektedir (s. 480).

"Makineler ve Büyük Sanayi" başlıklı oldukça uzun On Beşinci Bölüm, göreli artık değer tartışmasına üçüncü ve son analitik/tarihsel aşamayı dahil etmektedir. Marx burada okuyucuyu, büyük fabrikalar ve karmaşık teknolojisiyle (1870'lerin başındaki) modern kapitalizm içinde konumlandırır. Bir açıdan, Marx, makinelerin harcanan zahmeti azalttığı yolundaki yaygın kanıya karşı çıkarak, aksine, işi sürekli yinelenen bir ömür törpüsüne dönüştürerek yabancılaştırmayı artırdığını, "adalelerin farklı şekillerde hareket etmelerini olanaksızlaştırdığını ve beden ile aklın her tür özgürce etkinliğini ortadan kaldırdığını," ileri sürer (*Capital* I, s. 548).[37] Bunları kullanan insanın denetimindeki alet edevatın aksine, artık makine işçiyi egemenliği altına almıştır. Bu düzeydeki karmaşık teknoloji henüz Hindistan'a ulaşmamış olsa da, bulunduğu mesafeden ülkeyi yine de etkilemektedir. Küreselleşmiş bir ekonomide, İngiltere'ye gelen mekanik dokuma tezgâhı Hindistan'daki zanaat işçilerini işinden etmektedir. Marx bu sürecin etkilerini yürek paralayan sözlerle tasvir etmektedir:

> Dünya tarihi, İngiliz el dokuma işçilerinin yavaş yavaş, on yıllarca devam eden, nihayet 1838 yılında tamamlanan yok olma sürecinden daha korkunç bir dram sunmaz. Bunların pek çoğu açlıktan ölmüş, pek çoğu da aileleriyle birlikte uzun bir süre boyunca günde iki buçuk peniyle hayatta kalmaya çalışmıştı. Diğer yandan, İngiliz pamuk makinelerinin Doğu Hindistan'daki etkisi aniydi. Buranın genel valisi 1834-35'te şunları bildiriyordu: "Buradakine benzer bir sefalete ticaret tarihinde hemen hemen rastlanamaz. Hindistan ovaları, pamuklu dokumacılarının kemikleriyle bembeyaz oldu." (s. 557-558)

1850'lerde her ikisi de İngiliz sermayesinin boyunduruğu altında bulunan İrlandalı ve Hint köylüleri karşılaştırırken yaptığı gibi Marx, küreselleşmiş kapitalizm altında emekçilerin yaşadığı deneyimlerin farklılığından çok, ortaklığını vurgulamaktadır.

Marx, kapitalizmin Batı feodalizminden doğuşunu tarihsel olarak ele aldığı "İlk Birikim" başlıklı sekizinci kısımda, sömürgecilik ve küreselleşmeyi daha çok dikkate alır.[38] Buna göre, on beşinci yüzyıla gelindiğinde İngiltere'de serfliğin fiilen yalnızca adı kalmış ve bu durum "mülkiyet haklarının üstüne geçirilmiş feodal kılıf ne olursa olsun, kendi topraklarını işleyen özgür köylüler"den oluşan büyük bir kitle yaratmıştır (*Capital* I, s. 877). Ancak hukuki olarak özgür olmasalar da pratikte serbest olan bu köylüler, sonraki yüzyıllarda hukuken özgür olsalar da gerçekte serbest olmayan ücretli işçilere dönüştürülmüştür. Aynı anda, ciddi bir şiddetin eşlik ettiği bir süreç içinde, muazzam ölçekte bir zenginlik, sermaye biçiminde birikmiştir: "Gerçek tarihte, [bu dönüşümlerdeki] en önemli rolü fethin, köleleştirmenin, haydutluğun, cinayetin, kısacası zorun oynadığı bilinir." (s. 874) Marx İngiliz köylülerinin yaşadıklarına odaklansa da, sömürgecilik ve kölelik, belirleyici kavşak noktalarında ortaya çıkan çok önemli bir alt metin oluşturmaktadır: "Aslında, Avrupa'nın ücretli işçilerinin örtülü [Almanca: *verhüllte*; Fransızca: *dissimulé*] köleliği Yeni Dünya'da kendisinin tabanı olmak üzere düpedüz ve çırılçıplak köleliği gerektiriyordu." (s. 925) Sık sık alıntılanan aşağıdaki paragrafta Marx öfkesini sayfaya kusmaktadır âdeta:

> Amerika'da altın ve gümüş madenlerinin keşfi, yerli halkın kökünün kazınması, köleleştirilmesi ve madenlerde mezara gömülmüş gibi çalıştırılması, Doğu Hint Adaları'nın fethine ve yağmalanmasına başlanması, Afrika'nın, Siyah derililerin[39] ticari amaçlarla avlandığı bir alana çevrilmesi, kapitalist üretim döneminin şafağının işaretleriydi. Bu masalımsı süreçler ilk birikimin *ana uğraklarını* [Almanca: *Hauptmomente*] oluşturur. Bunu, sahnesi bütün yeryüzü olmak üzere, Avrupalı ulusların ticaret

> savaşları izler. Bunlar Hollanda'nın İspanya'dan ayrılmasıyla başlar, İngiltere'de Jakobenlere karşı savaşla muazzam boyutlara ulaşır ve Çin'e karşı girişilmiş Afyon Savaşı ile hâlâ devam eder. (s. 915; vurgu eklenmiştir)

Marx'ın 1850'lerin sonlarında çıkan İkinci Afyon Savaşı'na değinmesi, ticaret ve sanayi kapitalizmi arasında bir bağlantı kurma amacı gütmektedir. İlginçtir, bütünün öğelerini çağrıştıran Hegelci bir dile başvurarak "ana uğraklar"dan söz ettiği bu ikinci cümleyi Marx daha sonra Fransızca basımdan olduğu gibi çıkarmıştır. Bu, Engels'in şikâyet ettiği gibi popülerleştirme uğruna diyalektik dilin Fransızca basımdan çıkarılmasının bir örneği miydi? Belki. Ancak Marx'ın Hindistan'la Amerika kıtasını –ve bunların yanı sıra Çin'i– tüm toplumların aynı yolu izlediğini düşündürecek tek bir bütünlük içinde toplamaktan kaçınmak gibi daha sağlam sebeplerle bu cümleyi kaldırmış olması da mümkündür. Şayet durum buysa, bu cümlenin kaldırılması Fransızca basımda yapılmış olan ve bu bölümde daha önce tartıştığımız değişikliklerin ruhuna da uygun düşmektedir.

Marx Fransızca basımda yer alıp Engels'in es geçtiği önemli bir paragrafta daha küreselleşme ve sömürgecilik meselesine değinmektedir. Söz konusu paragraf, ilk birikimle ilgili kısımdan hemen önce gelen "Kapitalist Birikimin Genel Yasası" başlıklı uzun bölümde yer almaktadır:

> Fakat makineleşmiş sanayinin ağırlığını bütün ulusal sanayi üzerinde duyuran bir etki yapabilecek derecede kök saldığı, sanayinin bu duruma gelmiş olması dolayısıyla dış ticaretin iç ticareti önem açısından geride bırakmaya başladığı, dünya piyasasının Yeni Dünya'da, Asya ve Avustralya'da birbiri peşi sıra gittikçe daha geniş alanlara el attığı ve son olarak, dünya piyasasında boy gösteren sanayici ülkelerin yeterli bir sayıya ulaştıkları andan, ilk olarak işte bu andan itibaren, birbirini izleyen evreleri yıllar alan, her zaman genel bir bunalımla sonuçlanan, birinin sonu bir yenisinin başlangıcı olan ve durmadan yenilenen çevrimler

> görülmeye başlamıştır. Bugüne kadar bu çevrimlerin periyodik süreleri on veya on bir yıl oldu; ama bu sayıyı değişmez kabul etmek için hiçbir neden bulunmuyor. Aksine, kapitalist üretimin yukarıda incelemiş bulunduğumuz yasalarından, bunun değişken olduğu ve çevrim döneminin gitgide kısalacağı sonucunu çıkarmak gerekir. (*Capital* I, s. 786)[40]

Buradaki bağlam, ilk birikim kavramının kullanılmamış olduğu göz önünde tutulursa, özellikle kriz teorisi açısından geçmişe değil geleceğe yöneliktir.

Marx ilk birikimi ele alırken, özellikle her ikisi de başarılı bir kapitalist gelişimle bağlantılı olan ve yine ikisi de İspanya ve Portekiz sömürgeciliğine karşı ahlaki üstünlük iddiasında bulunan, Hollanda ve İngiliz sömürgeciliğine odaklanmaktadır. Hollanda için Raffles'ın *Cava Tarihi*'nden bir alıntı yapar:

> Hollanda'nın sömürge yönetiminin tarihi –Hollanda on yedinci yüzyılın örnek kapitalist ülkesiydi– "insanların ihanetleri, satın alınmaları, kitle halinde yok edilmeleri ve alçalmaları bakımından bir eşi daha bulunamayacak bir tablo oluşturur." Hollanda'nın Cava'ya esir sağlamak için Celebes'de uyguladığı insan hırsızlığı sisteminden daha karakteristik bir şey olamaz. Bu amaçla insan hırsızları yetiştiriliyordu. Hırsız, tercüman ve satıcı, bu ticaretin başlıca ajanları, yerli prensler ise baş satıcılardı. Çalınan gençler, köle gemileriyle gönderilmeye hazır hale gelinceye kadar, Celebes'in gizli zindanlarında saklanıyordu. ... [Hollandalılar] ayak bastıkları her yeri tahrip edip insansızlaştırdılar. Cava'nın bir eyaleti olan Banjuwangi'de 1750 yılında 80.000'den fazla insan yaşarken 1811'de sadece 18.000 kişi yaşıyordu. İşte *doux commerce* (tatlı ticaret)! (*Capital* I, s. 916)

İngilizlere gelince, Marx Doğu Hindistan Şirketinin hem Hindistan'ı talan ettiğini hem de kötü şöhretli uluslararası afyon ticaretini örgütlediğini vurgular. İç Savaş yazılarında, köleliğe karşı gösterdiği duruştan ötürü büyük hayranlığını ifade etmiş olduğu Massachusetts'i de kayırmayacaktır:

> Protestanlığın o aklı başında sözcüleri olan New England'lı püritenler, eyalet meclislerinin kararlarıyla, her Kızılderili kafası ve yakalanmış her Kızılderili için 1703 yılında 40 sterlinlik bir ödül vermeyi kabul etmişti; 1720'de Kızılderili başına verilecek ödül 100 sterline çıkarılmıştı. Massachusetts Koyu, 1744 yılında bir kabileyi asi ilan ettikten sonra, şu tarife uygulanmıştı: 12 yaşında ve daha büyük yaşta bir erkek kafası için 100 sterlin (yeni para), erkek tutsak için 105 sterlin, kadın ve çocuk tutsak için 50 sterlin, kadın ve çocuk kafası için 50 sterlin! (s. 917-918)

Bu kanıtlar ışığında Marx sömürgeciliğin sömürgeleştirilene herhangi bir fayda sağlayıp sağlamadığını sorgulamaya dahi zahmet etmez. Dahası, sömürgeciliğin Anavatan'daki emekçi halk kitlesinin durumunu iyileştirdiğini de reddetmektedir: "Sömürge sistemini tam olarak ilk geliştirmiş ülke olan Hollanda, 1648 yılına gelindiğinde, ticari gücünün zirvesinde bulunuyordu;" bu sırada halkı ise, "Avrupa'nın diğer bütün halklarından daha çok çalışıyordu, daha yoksuldu ve daha kaba bir baskı altında ezilmekteydi." (*Capital* I, s. 918)

Marx ilk birikimin ana biçiminin –Avrupa içinde köylüleri ve loncalara dayalı üretimi ortadan kaldırmak yoluyla– genel bir toplumsal ilerleme sağladığına inanıyor muydu? Belki. Ama burada, *Kapital*'de, bu teze bile şaşırtıcı derecede az ilgi göstermiştir. Aslına bakılırsa, ilk birikimden söz ettiği yaklaşık yetmiş sayfa boyunca ilerlemenin tek bir yerde, kısaca kabul edildiğini görebildim. Marx sermaye birikimin uzun vadede "üretici güçlerin serbestçe gelişmesini" sağladığını, aksinin ise ekonomiyi "dar sınırlar" içinde tutacağını ve bunun "evrensel vasatlığa karar vermekle"[41] bir olduğunu yazmaktadır. Kapitalist gelişimin olumlu etkileri üzerindeki vurgunun bu şekilde gerilemesi, Marx'ın *Komünist Manifesto*'daki ilerlemecilikten ne ölçüde uzaklaşmış olduğu hakkında bir fikir verebilir.

Marx "Kapitalist Birikimin Genel Yasası" başlıklı son kısımda yaptığı İrlanda tartışmasında sömürgeciliği farklı bir şekilde ele

alır. Bu bölüm, bir bütün olarak, Marx'ın, sermayenin organik bileşiminde gördüğü değişimleri, özellikle de, ileri kapitalizm altında makineler ve "sabit sermaye"nin diğer biçimlerine bağlı sermaye miktarının, işgücüne ayrılan "değişken sermaye"ye baskın çıkma eğilimini ele almaktadır. Bu durum, görece refahın hâkim olduğu dönemlerde bile, teknoloji emeğin yerine geçtiği için yüksek işsizlik oranlarına sebep olmaktadır. Söz konusu eğilim, sermayenin, "ancak, bütün toplumsal sermayenin, ister tek bir kapitalist isterse tek bir kapitalist şirket olsun, tek bir elde toplandığı anda sınırına varılmış" olacağı tekel biçimlerine yönelik olan merkezîleşme eğilimleriyle yakından ilişkilidir (*Capital* I, s. 779).[42] Marx bu olguyu yalnızca sanayide değil, İrlanda'yı içine alarak tarımda da inceler.

Fransızca basımda epey genişletilmiş olan İrlanda hakkındaki bu kesim, ki Engels bu defa bu yeni malzemeyi ölçünlü metine dahil etmiştir, birtakım çarpıcı nüfus verileriyle açılır. 1846 ile 1866 arasındaki yıllara bakan Marx, "İrlanda, yirmi yıldan az bir zamanda nüfusunun 5/16'sından fazlasını kaybetti," tespitinde bulunmaktadır (*Capital* I, s. 854). Ancak nüfustaki bu düşüş, Britanya'nın kendisinde gerçekleştirilenlerden kat kat daha köktenci modern tarım uygulamaları yüzünden, ülkedeki ezici yoksulluğu hiçbir şekilde hafifletmemiştir:

> 1846 kıtlığı İrlanda'da bir milyondan fazla insanın ölümüne sebep oldu; ama, bunlar hep yoksul kişilerdi. Kıtlık, ülkenin zenginliğine en küçük bir zarar vermedi. Bunu izleyen yirmi yıl boyunca ve hâlâ daha da artarak devam eden göç, insanları azaltmış, ama örneğin Otuz Yıl Savaşları gibi, üretim araçlarını insanlarla birlikte yok etmemişti. İrlanda dehası, zavallı bir halkı sefalete uğradığı yerlerden binlerce fersah öteye atmak için yepyeni bir yöntem keşfetti. Amerika'ya göç edenler her yıl evlerine bir miktar para gönderir; bu para geride kalanların yol masrafını karşılar. Giden her kafile bir yıl sonra peşinden yeni bir kafile sürükler. Böylece, toplam nüfus her yıl düşer. (s. 861-862)

Marx, bu korkunç insanlık dramında suçu, doğrudan doğruya, sermayenin üretimi gitgide daha az elde toplama eğiliminde bulmaktadır: "Demek ki bu, yalnızca 15 *acre*'den [60 dönümden] küçük çiftliklerin ortadan kalkması, başka bir deyimle, merkezîleşmesi yüzünden meydana gelen bir azalma idi." (s. 854) Marx, tükenme noktasına getirilen ve hatta neredeyse yok edilen bağımlı bir ekonominin son derece çıplak bir portresini çizmektedir: "Fakat bugün artık İrlanda, geniş bir su yoluyla ayrılmış bulunduğu İngiltere'ye tahıl, yün, hayvan, sanayisine işçi ve ordusuna asker sağlayan bir tarım bölgesinden ibarettir." (s. 860) İrlanda'nın "asıl alınyazısı, İngiltere için bir koyun otlağı ve sığır çayırı haline gelme[ktir]." (s. 869)

Dördüncü Bölümde tartıştığımız, 1867'de Birinci Enternasyonal'de yapılan bir konuşmaya hazırladığı notlarda yaptığı gibi, Marx bu ağır insanlık durumuna eşlik eden çevre yıkımına da değinmektedir. Kapitalist tarımın bu yeni biçimi "çiftçilik yapanlara toprağın tükenen unsurlarını yerine koymaları için gereken araçları bile çok görerek" son hızla ilerlemektedir. (*Capital* I, s. 860)

İrlanda aynı dönemde büyük ölçekli hayvancılık üretimi için kısmen daha kârlı bir hale gelmişti, çünkü "toplam ürün azaldığı halde," "küçük çiftliklerin büyükleri tarafından yutulması ve işlenebilir toprakların otlak haline getirilmesi ile birlikte toplam ürünün daha büyük bir kısmı artık ürün haline geldi." (*Capital* I, s. 860) Britanya'daki deneyimin aksine, "sanayi ve ticarete yatırılan toplam sermayenin son yirmi yılda yavaş bir biçimde ... birikmesinin" gösterdiği gibi, İrlanda'da pek az bir sanayileşme gerçekleşmiş durumda (s. 861). Proleterleşmiş kent nüfusunun büyümesi bile küçük bir keten endüstrisi dışında kayda değer bir sanayi gelişimine yol açmamıştı.[43] Britanya hükümetinin 1870 tarihli bir raporuna dayanarak Fransızca basıma eklenmiş birçok sayfalık bölümde, Marx yoksul kentli kesimi incelemektedir:

> Tarım devriminin ilk sonucu, çiftlik arazilerinde bulunan kulübelerin yıkılması olmuştur. Bu yıkım faaliyeti, Tanrı buyruğu imiş gibi, mümkün olan en geniş ölçüde gerçekleştirilmiştir. Böylece birçok işçi, köylere ve kentlere sığınmak zorunda bırakılmıştır. Buralarda ise ıskarta mal gibi tavan aralarına, deliklere, mahzenlere ve kötü mahallelerin kıyılarına, köşelerine atılmışlardır. ... Şimdi artık erkekler komşu çiftliklerde iş aramak zorunda kalıyor ve ancak gündelikçi olarak çalıştırılıyor, yani en güvensiz ücret biçimine tabi bulunuyorlar. (s. 866)

Üstelik Marx, "milli önyargılarla dolu İngilizlerin" beyanlarına dayandığından, bu kahredici portrenin gerçekliğinden kuşku duyulamayacağını da kaydetmektedir (s. 865).

Fransızca basıma eklenen bu yeni malzemede, Marx ayrıca devrim olasılığına da işaret etmektedir: "Bu noktadan sonra, raportörlerin birbirine uyan ifadelerinde ortaya konulduğu gibi, koyu bir hoşnutsuzluğun bu sınıfın safları arasına sızmış, bu sınıfın geçmişi özleyip mevcut durumdan nefret eder hale gelmiş, gelecekten hiçbir şey beklememesine, 'kendisini kışkırtıcıların kötü etkilerine bırakmış' kafasına bir tek fikrin, Amerika'ya göç fikrinin bir sabit fikir olarak yerleşmiş olmasına şaşmamak gerekir." (*Capital* I, s. 865) Marx, İrlanda hakkındaki tartışmayı Fenian hareketinin büyümesine işaret ederek kapatmıştır, ki Dördüncü Bölümde gördüğümüz gibi Birinci Enternasyonal'de (eleştirel bir tavırla da olsa) buna destek veriyordu. Amerika'ya yönelen göçün ayrıca, Britanya için, kapitalistler arasında yeni beliren rakibi Birleşik Devletler'i güçlendirmek gibi başka bir sonucu daha bulunuyordu. Marx, Britanya'nın düşüşüne dair kehanetini diyalektik havada yazılmış bir trajik drama gibi sunmaktadır:

> Bu kârlı yöntemin, bu dünyadaki her iyi şey gibi, bir de kötü yanı vardır. İrlanda'daki toprak rantı birikimi ile aynı hızda olmak üzere Amerika'da İrlandalı birikimi gerçekleşir. Koyun ve öküz yüzünden yurdundan atılan İrlandalı, Atlantik'in öbür kıyısında bir Fenian olarak ortaya çıkıyor. Ve kocamış denizler kraliçesi-

> nin karşısında, genç cumhuriyet gittikçe daha tehditkâr hale gelen bir dev gibi yükseliyor. (s. 870)

Böylelikle, Amerikan İç Savaşı'ndan yalnızca birkaç yıl sonra bu satırları kaleme alan Marx, azımsanmayacak şekilde İrlandalı göçmen işgücüne dayanan yeni bir ekonomik gücün yükselişini tespit etmektedir.

Kapital'deki birden çok bağlantı noktasında Marx, İç Savaş ile ırk, emek ve köleliği içeren geniş sorunlara da uzanır. Bunlardan ilki, İç Savaş'ın Enternasyonal'in yükselişindeki etkisine değindiği 1867 önsözüdür: "On sekizinci yüzyıldaki Amerikan Bağımsızlık Savaşı, nasıl Avrupalı orta sınıf için uyanış çanını çaldı ise on dokuzuncu yüzyılın Amerikan İç Savaşı da Avrupa işçi sınıfı için aynı şeyi yaptı." (*Capital* I, s. 91) Aynı önsözde, egemen sınıflar içinde dahi nasıl kimilerinin "sermaye ile emek arasındaki mevcut ilişkilerde ... köklü değişim ve dönüşüm" ihtiyacını kavramaya başladığına değinirken, yine benzer bir açılım yapar. Bu bağlamda, özgür bırakılan her bir köleye kırk *acre* [yüz altmış dönüm] toprak ve bir katır verilebilmesi için, köle çalıştıran büyük tarlaların bölünmesini savunan Ohio senatörü Benjamin Wade gibi radikal Cumhuriyetçilerden söz etmektedir: "Yine aynı zamanda, Atlantik Okyanusu'nun öteki yakasında, Amerika Birleşik Devletleri Başkan Yardımcısı Bay Wade, halka açık toplantılarda ilan etti: Köleliğin kaldırılmasından sonra, gündeme, sermaye ve toprak mülkiyeti ilişkilerinin dönüştürülmesi gelecek!" (s. 93).[44]

Marx, kapitalizmin yükselişiyle birlikte işgününün uzaması ve buna karşılık taleplerini daha kısa çalışma saatleri etrafında kuran örgütlü emeği incelediği yaklaşık seksen sayfalık "İşgünü" adlı bölümde, ırk ve sınıf konusuna daha bir dikkatle eğilmektedir:

> Sermaye, işgününü, normal üst sınırına kadar götürmek ve sonra bunu da aşarak, 12 saatlik doğal günün sınırına kadar uzatmak için yüzyıllarca uğraştıktan sonra, on sekizinci yüzyılın son üçte birin-

> de büyük sanayinin doğumundan itibaren, artık, çığ gibi gelen şiddetli ve ölçüsüz bir saldırganlık başladı. Töreden ve doğadan, yaştan ve cinsiyetten, gündüzden ve geceden kaynaklanan her tür engel yok edildi. ... Sermaye, cümbüş yapıyordu. (*Capital* I, ss. 389-390)

Bu bağlamda, kapitalizmin yükselişi, çalışan insanlar için ilerlemeden ziyade keskin bir gerileyişi temsil etmektedir. Buna ek olarak, Marx liberal bir kavram olan insan haklarının fazlasıyla resmî ve soyut kaldığı bir ortamda, daha kısa bir işgününün işçiler açısından çok önemli bir kazanım oluşturduğunu söylemektedir: "Cafcaflı 'devredilemez insan hakları' kataloğunun yerini, yasayla sınırlandırılan bir işgününü, 'işçinin sattığı zamanın ne zaman sona erdiğini, kendisine ait zamanın ne zaman başladığını, sonunda, açıkça gösteren' mütevazı Magna Carta alır." (s. 416) Gerçekten de, haftada altı veya yedi gün, günde on sekiz saat çalıştıklarında, işçilerin kendi medeni haklarını anlamlı bir şekilde kullanmaları nasıl mümkün olabilirdi?[45]

Marx "1861-1863 İktisat Elyazmaları"nda yer alan, Amerika Birleşik Devletleri ve Küba'da kölelerin ölümüne çalıştırılması hakkındaki malzemenin kimi kısımlarını da (yukarıda ele alınmıştır, s. 170) bu bölüme dahil etmiştir. Fakat "İşgünü"nün büyük kısmı 1861-1863 elyazmalarında bulunmaz, çünkü Marx bunu, *Kapital*'in ilk uzun taslağını tamamladıktan bir süre sonra –muhtemelen 1866'dan sonra– yazmıştır.[46] Basılan kitapla taslağı karşılaştıran Dunayevskaya, Amerikan İç Savaşı ile bunun Britanyalı emek gücü üzerinde yarattığı etkinin, yalnızca böyle bir bölüm yazılması açısından değil, aynı zamanda, *Kapital*'in I. cildinin tüm düzenlenişi üzerinde de belirleyici olduğunu savunmuştur. Marx, ekonomi politiğin eleştirisine ilişkin önceki taslaklarının aksine, *Kapital*'de emekçi halkın sesini ve mücadelesini yeni bir biçimde kuramsallaştırmakta ve artık, 1861-1863 elyazmalarının, başka kuramcılarla uzun tartışmalarını içeren ve ancak ölümünden sonra *Artık Değer Teorileri* adıyla basılan kısmını bir kenara bırakmaktadır.

Dunayevskaya, büyük ekonomik fedakârlıklar pahasına Amerikan Birliğini destekleyenlerin başını çeken Britanyalı işçi eylemcilerle Enternasyonal'de yan yana çalışmış olmanın, Marx'ın işgünü hakkında bir bölüm ekleme kararı üzerinde son derece belirleyici olduğu görüşündedir:

> Teorinin kendisinin entelektüel bir şey, kuramcılar arasındaki bir tartışma olduğu düşüncesinden uzaklaşmaktadır. Kuramcılarla sonu gelmez bir tartışmaya devam etmektense doğrudan emek sürecinin içine dalar; İşgünü de bunun sonucudur. [Bu kopuşla] birlikte, kuramın tarihini eserin sonuna atarak üretim ilişkilerinin tarihine bakmaya girişmiş ve mevcut bir şablonu uygulamaktansa mecburen yeni bir diyalektik geliştirmiştir. ... Bu yeni diyalektik, onu, fabrika içinde ve dışındaki işçi direnişini kuramsal olarak göğüslemeye itmiştir. Bunun sonucu, *Kapital*'e "İşgünü" adlı yeni bir kısım eklenmesi olmuştur. Marx, kuramcı kimliğiyle işçilerin nabzını tutarak yeni kategoriler oluşturmuştur. Ancak Birleşik Devletler'deki İç Savaş'ın emekçiler için kutsal bir savaş olduğuna karar veren Marx değildir. Bu kararı veren, aynı zamanda bu savaşın en büyük cefasını çeken İngiltere işçi sınıfının kendisi olmuştur. ([1958] 2000; s. 91; ayrıca bkz. Welsh, 2002)

"İşgünü"nde işte böylesi sesler öne çıkmaktadır.

Bu kısmın giriş sayfalarında, Marx, ilk kez açıkça "işçinin sesi"nden söz eder (*Capital* I, s. 342). Bölümün savaş halindeki iki ana kahramanı bulunmaktadır: Sermayenin öznellikten uzak, kendi kendini büyüten gücü ile işçi sınıfı, özellikle de 1860'larda Amerikan köleliğine karşı çıkarken pek çok fedakârlıkta bulunmuş olan İngiliz işçileri. Britanya emekçilerinin 1840'larda on saatlik işgünü için verdiği, sonunda başarılı olmuş uzun mücadeleyi aktardıktan sonra, sözü şöyle bağlamaktadır:

> Bundan dolayı, normal bir işgününün yaratılması, kapitalistler sınıfı ile işçi sınıfı arasındaki çok uzun sürmüş ve az ya da çok saklı kalmış bir iç savaşın ürünüdür. Savaş, modern sanayi are-

> nasında başlatıldığından, ilkönce, bunun yurdu olan İngiltere'de yürütüldü. İngiliz fabrika işçileri, yalnızca İngiliz işçi sınıfının değil, genel olarak modern işçi sınıfının bayraktarıydı; sermaye teorisini düelloya davet etmek için yere ilk eldiven atanlar da, İngiliz işçi sınıfının teorisyenleri olmuştu. (s. 412-413)

Marx burada 1840'lardan söz ediyor olsa da, "genel olarak modern işçi sınıfının bayraktarı" ifadesinin, –İç Savaş ve Londra'da Enternasyonal'in kuruluşu düşünüldüğünde– 1860'lara uzanan bir devamlılığı amaçlamış olması mümkün.

1866'ya gelindiğinde hedefte sekiz saatlik işgünü bulunuyordu. İç Savaş'ın Amerika Birleşik Devletleri'ndeki emek üzerinde yarattığı etkiden söz açıldığında ise Marx dramatik bir çıkış yaparak şöyle der:

> Amerika Birleşik Devletleri'nde, kölelik kurumu cumhuriyetin bir bölümünü çirkinleştirmeye devam ettiği sürece, her bağımsız işçi hareketi kötürüm kaldı. *Siyah derili emeğin damgalandığı yerde, beyaz derili emek kendisini kurtaramaz.* Ama köleliğin ölümünden yepyeni bir yaşam doğuverdi. İç savaşın ilk meyvesi, Atlantik'ten Pasifik'e, New England'dan Kaliforniya'ya bir lokomotifin dev adımlarıyla koşan sekiz saat mücadelesi oldu. Ağustos 1866'da Baltimore'da toplanan Genel İşçi Kongresi şunu ilan etti: "Bu ülkenin emeğini kapitalist kölelikten kurtarmak için şu anda duyulan ilk ve en önemli ihtiyaç, Amerikan Birliğinin bütün eyaletlerinde normal işgününün sekiz saat olmasını sağlayacak bir yasanın çıkarılmasıdır. Bu şanlı sonuca ulaşılıncaya kadar bütün gücümüzü ortaya koymaya kararlıyız." (*Capital* I, s. 414; vurgu eklenmiştir)

Irkçılığın emek hareketi üzerinde yarattığı onulmaz derecede olumsuz etkileri lafı dolandırmadan bu şekilde ortaya koymak, Marx'ın ilk olarak İç Savaş yazılarında geliştirdiği bir duruştur. Aynı sıralarda, ırkçılığa karşı verilecek mücadelenin Amerika'da güçlü bir işçi hareketi kurmak konusunda vazgeçilmez olduğu görüşündedir.

ALTINCI BÖLÜM

Batı Dışı ve Kapitalizm Öncesi Toplumlar Hakkındaki Son Yazılar

1871'de Paris Komünü'nün aldığı yenilginin ardından Marx, yeniden, sermayeye direnişin Batı Avrupa ve Kuzey Amerika dışındaki biçimlerine dönmüştü.[1] Ömrünün son on yılında, yani 1872-1883 arasında yazdığı yazılarda, Batı dışı tarım toplumlarına yönelik bu dönüş üç ayrı hat üzerinde gözlemlenebilir. Bir bütün olarak alındığında bu üç hat, Marx'ın düşüncesinde 1850'lerin sonlarından beri aşama aşama gerçekleşmekte olan evrimin bir parçası olarak yeni bir dönemece işaret etmektedir. Bunların ilki, bir önceki bölümde tartışmış olduğumuz gibi, *Kapital*'in Fransızca basımında yaptığı değişikliklerden oluşmaktadır.

Bu bölümde tartışacağımız ikinci hat, Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlar hakkında 1879-1882 yılları arasında tuttuğu, 300 bin sözcüğü aşan ve bir kısmı henüz hiçbir dilde yayımlanmamış alıntı defterlerinde yer almaktadır.[2] Çoğu antropolog olan yazarlara ait çalışmalar üzerine tutulmuş bu notlar; Hint tarihi ve köy kültürü, Hollanda sömürgeciliği ve Endonezya'daki köy ekonomisi, Amerika yerlilerinin yanı sıra antik Yunan, Roma ve İrlanda'daki toplumsal cinsiyet ve kan bağı yapıları ile Cezayir ve Latin Amerika'daki hem ortak, hem özel mülkiyet gibi farklı toplumlara ve tarihsel dönemlere uzanan geniş bir kapsama sahiptir.[3]

Marx'ın 1877-1882 arasındaki son yazılarında seçebildiğimiz üçüncü bir hat ise Rusya hakkında kaleme aldığı daha kısa, ancak daha çok bilinen metinleri içerir. Marx 1869'da Rusça öğrenmeye başlamış, 1872'de *Kapital*'in I. cildi Rusçaya çevrildiğinde çıkan geniş çaplı tartışma ise Marx'ın bu topluma karşı ilgisini daha da artırmıştı. Rus sürgünlerden Vera Zasuliç'le yazışmaları başta olmak üzere Marx birçok yerde tarım Rusya'sındaki kolektivist köylerin, sosyalist bir dönüşüm için hareket noktası oluşturabileceğini ve böylece, ilk sermaye birikiminin gaddar süreçlerinden kaçınmanın mümkün olabileceğini savunmaya başlamıştı. Ancak devrimin merkezi olarak kırsal Rus komününe duyduğu ilgi, kendi kaynaklarıyla yetinen kırsal bir otarşi teorisi sunmuyordu; sosyalizmi başarıyla gerçekleştirebilmek için, Rusya'nın, Batı teknolojisiyle ilişki içinde olmaya ve her şeyden önce Batılı işçi hareketiyle karşılıklı bağlar geliştirmeye ihtiyacı olduğunu düşünüyordu.

Marx 1883'te, altmış dört yaşında vefat ettiğinde, *Komünist Manifesto*'nun 1882'deki Rusça basımına Engels'le birlikte yazdığı kısa bir önsöz dışında, Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlar hakkında yaptığı bu yeni araştırmaların sonuçlarına dair hiçbir şey yayımlamış değildi.

Marx, *Kapital*'in II. ve III. ciltlerini tamamlamamış olmasının ve bunların ancak ölümünden sonra Engels tarafından derlenip yayımlanmasının da gösterdiği gibi, hayatının son on yılında pek az yayın yapmıştı. Marx'ın bu dönemde ortaya koyduğu en iyi bilinen eseri, yine öldükten sonra basılmış olan *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'dir (1875). Marx'ın hayatını ve düşüncelerini inceleyen pek çok eser, kendisinin 1879'a gelindiğinde artık ciddi bir entelektüel araştırma yapma yetisini kaybettiğini öne sürmüştür. Marx'ın eserlerini yayına hazırlayan ve 1920'lerde ilk MEGA'yı başlatan ünlü David Riazanov, benzer bir anlayışla, Marx'ın "harap olmuş sağlığı" yüzünden, "büyük gayret isteyen herhangi entelektüel bir iş, çalışmaktan yorgun düşmüş beyni için tehlike-

liydi," diye yazmaktadır: "1878'den sonra [60 yaşına girdiği yıl!] Marx *Kapital*'le ilgili sürdürdüğü çalışmaların hepsini bırakmak zorunda kalmıştı," ama "hâlâ not tutabiliyordu." (Riazanov, [1927] 1973, s. 205-206) Riazanov'un kastettiği notların, bizim bu bölümde inceleyeceğimiz defterleri de içerdiğini hemen hemen kesinlikle kabul edebiliriz. Riazanov, ayrıca, 1925'te ilk MEGA için yaptığı hazırlıkları aktarırken, bu alıntı defterlerini "bağışlanmaz bir bilgiçlik" olarak nitelemektedir (1925, s. 399).[4] Marx'ın çeşitli coğrafyalar, kültürler ve tarihsel dönemlere uzanarak birçok dilde toplumsal cinsiyet ve sınıf üzerine yaptığı çalışmaların, entelektüel açıdan ekonomi politik eleştirisi kadar ciddiye alınamayacağı düşüncesi, kuşkusuz hem cinsiyetçilik, hem de buram buram Avrupa-merkezcilik kokmaktadır. Marx'tan geriye kalan mektuplar, son yıllarında yazdıklarıyla *Kapital* arasında nasıl bir ilişki olduğuna dair net bir açıklama getirmese bile, Riazanov'un dikkate almadığı bir olasılık, Marx'ın, ekonomi politik eleştirisinin coğrafi çapını genişletme niyetinde olabileceğidir.

Son dönem yazıları üzerine yapılan daha yakın tarihli tartışmalar, Marx'ın bu yıllarda entelektüel bir gerileme içinde olduğu fikrine karşı çıkmış olsa da, bu kabul hâlâ yaygınlığını korumaktadır.[5] 1972'de Lawrence Krader, *Karl Marx'ın Etnoloji Defterleri* adıyla, bu çalışmaların titiz bir derlemesini yayımlamıştır.[6] Marx'ın 1880-1882 yılları arasında, birçok dilde tutmuş olduğu yüzlerce sayfalık notlardan oluşan öncü nitelikteki bu derleme, Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlara odaklanan ve ne İngilizce ne de Almanca basılmış *Toplu Eserler*'de kendilerine yer verilmiş olan bu defterlerin, ne kadar geniş bir çapa ve derinliğe sahip olduğunu ilk defa ortaya sermiştir. Krader'ın yayımladığı *Etnoloji Defterleri*, Lewis Henry Morgan'ın Amerika yerlileri ile antik Yunan ve Roma üzerine yaptığı antropoloji çalışmaları, Henry Sumner Maine'in antik İrlanda'nın toplumsal ilişkileri hakkındaki incelemeleri, John Budd Phear'ın Hint köylerine ilişkin çalışması ve John Lubbock'un yazı öncesi bazı toplumları ele

alan araştırmaları[7] etrafında toplanmaktadır. Ancak Krader'ın derlemesi, Marx'ın 1879-1882 arasında Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlar hakkında tuttuğu notların ancak yarısını içermektedir. Bir kısmı hâlâ hiçbir dilde yayımlanmamış olan, geri kalanı ise, Rus antropolog Maksim Kovalevski'nin Amerika kıtası, Hindistan ve Cezayir'deki ortak mülkiyet hakkında yaptığı araştırma; bir sömürge memuru olan Robert Sewell'ın kitabından Hint tarihine ilişkin yaptığı alıntılar; Alman toplum tarihçileri Karl Bücher, Ludwig Friedländer, Ludwig Lange, Rudolf Jhering ve Rudolf Sohm'un Roma'yla Ortaçağ Avrupa'sındaki sınıf, toplumsal statü ve cinsiyet hakkında yazdığı yazılar; İngiliz dava avukatı J.W.B. Money'nin Endonezya (Cava) hakkındaki çalışması; fiziksel antropoloji ve fosilbilim alanındaki son araştırmalar; kırsal Rusya'yla ilgili Rusça kaleme alınmış çalışmalar ve son olarak, Britanya'nın 1880'lerde Mısır üzerindeki hamleleri hakkında notlar içermektedir. Daha önce Krader'ın yayımladıklarıyla birlikte bu notların tamamı sekiz yüz sayfayı aşmaktadır.[8]

Krader, bu defterlere ilişkin incelemesinde (1974, 1975) bunların, Asya tipi üretim tarzı hakkında Marx'ın daha önce yaptığı çalışmalarla ilişkisine ve antropolojik düşünceye kazandırdıklarına dikkat çekmişti. Marx'ın, Kovalevski'nin ortak mülkiyet üzerine yazdığı kitabı incelediği 1879 yılına ait notlarını yayımlayan Alman tarihçi Hans-Peter Harstick, bu defterleri, daha çok, yeni bir başlangıç olarak görüyordu: "Marx'ın bakışı Avrupa sahnesinden ... Asya, Latin Amerika ve Kuzey Afrika'ya dönmüştü." (1977, s. 2) Dunayevskaya ([1982] 1991, 1985), söz konusu notların toplumsal cinsiyete odaklanmasına ve Morgan'ın çalışmaları üzerine Marx'ın aldığı notlarla Engels'in bunlardan yola çıkarak *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nde geliştirdiği fikirler arasındaki farklara vurgu yapıyordu.[9] Feminist şair Adrienne Rich'in ([1991] 2001) dikkatini çeken Dunayevskaya'nın çalışması, *Etnoloji Defterleri*'ne ilk defa geniş bir okuyucu kitlesinin ilgisini çekti.

İngilizce, Almanca ve başka dilleri kimi zaman dil kurallarına aykırı şekilde karıştırarak üsluba çok dikkat edilmeden yazılmış olan bu defterler, belli bir eser için hazırlanmış elyazması taslakları değil, Marx'ın incelediği kitaplardan ya doğrudan alıntıladığı ya da özetlediği bölümlerin yer aldığı çalışma defterleriydi. Ne var ki bunlar, başka yazarların özetlenmesinden çok daha fazlasını içeriyordu. Dunayevskaya'nın dediği gibi, bu defterler "Marx'ın düşüncelerini işitmemize olanak sağlamaktadır." (2002, s. 294) Bir kere bunlar, Marx'ı bir "okuyucu" konumunda göstermektedir. Bu açıdan, yalnızca okuduğu yazarın varsayımları ya da vardığı sonuçlar hakkındaki doğrudan veya dolaylı eleştirilerini içermekle kalmayıp aynı zamanda, incelediği metinlerde yer alan tema ve konuları nasıl bağlantılandırdığını veya birbirinden nasıl ayırdığını ortaya koymaktadır. İkincisi, Marx'ın Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlar üzerine çalışırken hangi konu ve verileri özellikle ilgi çekici bulduğunu göstermektedir. Kısacası, bu defterler tam da yeni bir yöne döndüğü sırada Marx'ın düşüncelerine açılan eşsiz bir pencere sunmaktadır.

İROKUALAR, HOMEROS'UN GREKLERİ VE YAZI ÖNCESİ BAZI TOPLUMLARDA CİNSİYET VE TOPLUMSAL HİYERARŞİ

Marx'ın 1879-1882 arasında Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlarla ilişkili olarak tuttuğu defterler içinde dolaylı olarak da olsa en iyi bilinen bölüm, Engels *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'ni bunlardan hareketle yazdığı için, Lewis Henry Morgan'ın *Eski Toplum* [*Ancient Society*] (1877) adlı kitabına ait alıntıların yer aldığı notlardır. Çığır açan bu kitabında Engels, alışılmadık bir hararetle cinsiyet eşitliğini savunarak, yalnızca genel kamuoyunda yaygın önyargıları değil, kadın haklarına karşı Proudhon gibi kimi isimlerin sergilediği dizginsiz muhalefette görülebilen, sosyalist söylemin önyargılarını da sorgulamakta-

dır. Ayrıca, kadınların boyunduruğunu ekonomiyle ilişkilendirerek, sınıf egemenliği sürdükçe kadınların özgürleşmesinin tam anlamıyla gerçekleşemeyeceğini savunduğu için, liberal feminizme de bir seçenek oluşturmuştur. Ancak, az sonra tartışacağımız üzere, Engels'in kitabı, aynı zamanda, Marx'ın Morgan'la ilgili notlarındaki katmanlı inceliğin hakkını yeterince vermeyen determinist bir çerçeveyle sınırlanmıştır.

Engels, büyük beğeni toplayan bu çalışmasında, Amerikalı antropolog Morgan'ı Marksist anlamda neredeyse bir materyalist, "kendi yöntemleriyle, Marx'ın kırk yıl önce keşfetmiş olduğu materyalist tarih düşüncesini Amerika'da yeniden keşfetmiş" ve "bu düşünce aracılığıyla, ana hatlarıyla Marx'la aynı sonuçlara ulaşmış" biri olarak değerlendirmektedir.[10] Engels, ayrıca, bunun için bir kanıt göstermemekle birlikte, Marx'ın, "Morgan'ın araştırmasının sonuçlarını [bir yayın olarak] sunma niyetinde olduğunu" da yazmaktadır (MECW 26, s. 131).

Morgan'ın incelediği yazı öncesi devletsiz bir dizi toplumu – İrokualardan erken dönem Yunanlılar, Romalılar ve Almanlara dek– gözden geçiren Engels, devletin insan eliyle yaratılmış yeni ve geçici bir kurum olduğunu ileri sürmektedir: "Dolayısıyla devlet, ezelden beri var olmuş değildir. Devlet olmadan hayatını sürdürmüş, devlet ve devlet yetkesine dair hiçbir fikri olmamış toplumlar vardır." (MECW 26, s. 272) Bu toplumlar, *gens*'ler veya klanlar –Morgan'ın yazı öncesi kültürlerden oluşan geniş bir yelpazede tespit ettiği devlet dışı örgütlenme biçimleri– temelinde yapılandırılmıştır. (Marx, Engels ve Morgan, bugün yaygın olarak kullanılan "klan" sözcüğü yerine Roma'ya dayanan "*gentes*", "*gens*" "*gentile*" terimlerini kullanıyordu.) Kitabı sonlandırırken yüzünü tarihin ufkunda gördüğü devletsiz sosyalist topluma çeviren Engels, Morgan'ın "ilkel *gens*'lerdeki özgürlük, eşitlik ve kardeşliğin daha yüksek bir biçimde yeniden canlandırılması" yolundaki öngörüsünü de alıntılar (MECW 26, s. 276, Morgan 1877, s. 552). Engels neredeyse Rousseaucu bir hava içinde, ant-

ropolojinin sağladığı yeni verilerin, insanın var olduğu dönemin tamamı düşünüldüğünde, sınıf, mülkiyet ve cinsiyete dayanan bütün hiyerarşileriyle uygarlık adı verilen şeyin, insanın yaşayışını düzenlemenin istisnai [*atipik*] -yani doğal olmayan- bir biçimi olduğunu kesinlikle kanıtladığını öne sürmektedir. Ancak Rousseau'dan farklı olarak Engels -ve bu noktada hakkı verilmelidir- cinsiyet eşitliğini ilgisinin merkezine yerleştirmektedir.

Engels, erken dönemdeki bu eşitlikçi toplumların, ekonomik ve teknolojik gelişim düzeylerinin düşüklüğü yüzünden "yok olmaya mahkûm" olduğu görüşündedir (MECW 26, s. 203). Er geç, özel mülkiyet, toplumsal sınıflar, devlet ve ataerkil aile gibi kurumlar bunları alt edecektir. Toplumsal cinsiyet açısından Engels, Hegelci bir tavırla, bu yeni hiyerarşilerin yükselişinin, anaerkil soy biçimleriyle birlikte kadınların siyasi karar alma mekanizmalarına katılımının da adım adım ortadan kalktığı, "kadınların dünya tarihindeki yenilgisi"ne işaret ettiği sonucuna varmaktadır (s. 165). Özel mülkiyet, devlet ve ataerkillik bir bütünlük oluşturduğu için, Engels, bunların ancak yine bütünlüklü sosyalist bir dönüşümle alt edilebileceğini savunmaktadır. Böylelikle Engels, kapitalist ekonominin gelişmesinin, sosyalizme yönelmiş güçlü bir işçi hareketiyle birleştiğinde, kadınların dünya tarihindeki yenilgisinin neredeyse otomatik olarak tersine çevrileceğini öngören ekonomik determinist bir tez ileri sürmektedir.

Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni uzun süre toplumsal cinsiyet ve aile konusunda Marksizmin klasik bildirisi olarak kabul edilmiştir. Ancak yirminci yüzyılın ortalarında, kimi feminist düşünürler, kitabın Marx'la da ilişkilendirdikleri ekonomik deterministliğini eleştirmeye başlamıştır. Örneğin varoluşçu feminist Simone de Beauvoir, Engels'e karşı çıkarak "özel mülkiyet kurumunun mutlaka kadınların köleleştirilmesini beraberinde getirdiğinin kesin olmadığını," savunmaktadır ([1949] 1989, s. 56). Yazara göre, Engels'in hatası "cinsiyetler arasındaki karşıtlığı sınıf çatışmasına indirgemeye çalışmak" olmuştur (s.

56, 58). Fakat Engels'e yönelik bu eleştiri, oldukça güçlü olmakla birlikte birtakım zayıf noktalar taşımaktadır. Marksizm ya da yapısalcılıktan gelen pek çok eleştirmen, varoluşçuluğun ekonomik ve toplumsal koşullar karşısında bireysel öznelliğe fazlaca vurgu yaptığı görüşündedir (Marcuse [1948] 1972, Dunayevskaya [1973] 1989, Bourdieu 1977).

1972'de Krader'ın *Etnoloji Defterleri*'yle birlikte Marx'ın Morgan üzerine tuttuğu notların yayımlanması, eski bir tartışmanın yeniden açılmasına zemin oluşturmuştu.[11] *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nin önsöz yazısında da belirttiği gibi, Engels şüphesiz Marx'ın Morgan'dan aldığı alıntılardan faydalanmış, bu "eleştirel notlar"ı kendi kitabında "yeniden üretmek" için çalışmıştı (MECW 26, s. 131). Fakat *Etnoloji Defterleri*'nin ilk ortaya çıkışına dek, Marx'ın Morgan hakkında aldığı notların ne kadar kapsamlı, hatta aşağı yukarı Engels'in kitabı kadar uzun olduğunun pek az kişi farkındaydı. Morgan'la birlikte Batı dışı birtakım toplumlar, özellikle Hindistan üzerine çalışmış başka antropologları da incelemiş olan Marx'ın notlarını yayımlamak gibi basit bir iş yapmakla Krader, Engels'in kitabında hiç değinmediği bir şeye işaret etmiş oldu: Bu da, Marx'ın 1880-1882 defterlerinin, toplumsal hiyerarşinin uzak bir geçmişteki köklerinden çok, kapitalist küreselleşmenin etkisi altındaki çağdaş toplumlar içindeki toplumsal ilişkilerle ilgili olması ihtimaliydi.

Marx notlarında Morgan'ın klanları merkeze alan yaklaşımını, özellikle de klanın aileden çok daha önce geldiği fikrini benimsemiş görünmektedir. Ayrıca, klan sisteminin dağılmasından doğan ailenin, Roma'da olduğu gibi tahakkümün birden fazla biçimini içerdiği konusunda da hemfikirdir. Engels'in de alıntıladığı kısa bir notta Marx durumu kaba hatlarıyla şöyle özetler: "Modern aile, çekirdeğinde yalnızca *servitus*'u (kölelik) değil, *serfliği* de içerir, zira ortaya çıkışından itibaren tarım *hizmetlerine* gönderme yapmaktadır. Toplumda ve o toplumun devletinde sonradan geniş çapta gelişen karşıtlıkların hepsini, birer minya-

tür halinde içinde barındırmaktadır."[12] (Marx [1880-1882] 1974, s. 120; ayrıca bkz. Engels MECW 26 içinde, s. 166)

Marx, bir ölçüde, Morgan'ın klan temelli yaklaşımını kendi materyalist yaklaşımıyla birleştirmektedir. Ek olarak, Morgan'ın erken dönem klan toplumlarındaki göreli cinsiyet eşitliği teziyle temelde uyuşmaktadır. Ancak Morgan'la Engels eril tahakkümün, sınıf toplumunun ve devletin ortaya çıkışını bütünüyle klan toplumunun dağılmasına bağlarken, Marx'ın defterleri bu şemaya direnen daha ayırtılı, diyalektik bir yaklaşım sergilemektedir. Şurası kesin ki Marx, İrokua toplumunda kadınların elindeki kayda değer gücü Morgan'ın ele alışını takdir etmekteydi; notlarına almış olduğu aşağıdaki satırlarda bu açıkça görülmektedir:*

> *Senekalar arasında uzun yıllar misyonerlik yapmış olan* Peder Asher Wright, 1873'te bu konuda Morgan'a şöyle yazıyor: "... *Başka her yerde olduğu gibi, kadınlar kabileler içindeki büyük güçtü.* Durum gerektirdiğinde, bir liderin, teknik deyişle, '*boynuzlarını almak*' ve onu savaşçı sıralarına geri yollamak konusunda duraksamıyorlardı. *Reislerin belirlenmesinde ilk adım da her zaman onlara aitti.*" (Marx [1880-1882] 1974, s. 116; vurgular metne aittir)[13]

Ancak Marx işi burada bırakmamıştır. Dunayevskaya'nın da belirttiği gibi, Engels'in aksine Marx bu klan toplumlarında kadınların sahip olduğu özgürlük türünün "sınırları" olduğunu düşünüyordu ([1982] 1991, s. 182). Dunayevskaya, Marx'ın Morgan'dan yine İrokualarla ilgili olarak kayda geçirdiği, kadınların konuşma hakkına sahip olsa da karar verme hakkına sahip olmadığı görülen şu kısmı öne çıkarmaktadır: "*Kadınlar kendi seçtikleri bir hatip yoluyla istek ve fikirlerini ifade edebiliyordu.* [Erkek] Kurul tarafından verilen *karar*." (Marx [1880-1882] 1974, s. 162 [vurgular metne ait]; ayrıca bkz. Morgan 1877, s. 117)

---

* *Etnoloji Defterleri*'nden yapılan alıntılarda Kıvanç Tanrıyar'ın çevirisi esas alınmıştır (Hil Yayın). *-çev.*

Marx, Morgan'ın İrokua klan toplumunun merceğinden bakarak erken dönem Grek-Romalı toplumunu yeniden kavramsallaştırdığı temel nitelikte bir başka düşüncesini daha değerlendirmiştir. Klasik dönemde Yunanistan'da var olan erkek egemenliği üzerine Morgan'dan aldığı aşağıdaki bölümde, Marx'ın araya köşeli parantez içinde not düştüğü iki cümle, erkek egemenliğini söz konusu toplumda çelişki yaratan, en azından buna karşı direnişin birtakım izlerini taşıyan bir olgu olarak ele almaktadır:

> Greklerde başından sonuna kadar erkekler arasında öğrenilmiş bir bencillik ilkesi, kadınların takdir görmesini zayıflatıyor, ki bu, *yabanıllar arasında nadiren görülüyor*. Yüzyılların alışkanlıkları Grek kadınların zihinlerine bir aşağılık duygusu kazıdı. [[Ama *Olympos'taki tanrıçalar*, kadınların önceki daha özgür ve daha güçlü konumlarının hatırlandığını gösterir. Juno'nun iktidar hırsıyla yanıp tutuşması, bilgelik tanrıçası'nın Zeus'un kafasından fırlaması]].[14] ... Grekler, uygarlıklarının doruğunda kadın cinsiyetine karşı *barbar* kaldılar; kadınların eğitimleri yüzeyseldi, karşı cinsle alışverişleri kesikti, kendilerine ilke olarak daha aşağı oldukları aşılanıyordu, ta ki bu durum *kadınlar tarafından gerçekmiş gibi kabul edilene kadar*. Kadın, eşinin eşit hayat arkadaşı gibi değil, âdeta *kızı gibiydi*. (Marx, [1880-1882] 1974, s. 121; vurgular metne aittir)[15]

Yunanistan'daki erkek egemenliğine dair Morgan'la Engels'in çizdiği portrenin iç karartıcı umutsuzluğuna karşılık, Marx'ın parantez içindeki notu, bu bölümü daha diyalektik bir biçime sokarak Yunanlı cinsiyet ideolojisinin derin faylarla yarılmış olduğunu düşündürmektedir.

Marx, bunun hemen arkasından, Morgan'ın görece daha özgür bir konumda bulunan Romalı kadınlar hakkında yazdıklarından daha uzun bir alıntı yapar:

> *Materfamilias* ailenin başıydı; eşi tarafından kısıtlanmadan özgürce sokaklara çıkıyordu, tiyatro ve şölenlerde erkeklerle görüşebiliyordu; evde hayatı belirli dairelerle sınırlı değildi, er-

> keklerin sofrasından da uzak tutulmuyordu. Romalı kadınlar bu yüzden Greklere oranla daha çok kişisel haysiyet ve bağımsızlığa sahipti; ama *evlilik* onları *kocalarının iktidarına teslim ediyordu*; böylece durumları bir zamanlar=kocasının kızı haline geliyordu; zina söz konusu olduğunda yaşamasına ve ölmesine dair cezalandırma yetkisi, (kadının *gens* kurulunun da işbirliğiyle) kocanın elindeydi. (Marx, [1880-1882] 1974, s. 121; vurgular metne aittir)[16]

Hem burada hem de az önceki notlarda Marx, klan toplumunun yok olup yerini sınıf toplumuyla türlü devlet biçimlerine bırakmasıyla birlikte "kadınların dünya tarihindeki yenilgisi"ni ilan eden Engels'ten farklı bir yöne doğru ilerler görünmektedir. Yunan tanrıçalarının ataerkil düzen içinde sunduğu almaşık perspektife ek olarak, daha sonra Roma toplumunda da kadınların konumu, devam eden birçok ağır kısıtlamalara rağmen kısmen iyileşmiş durumdadır.[17]

Yine Morgan ve Engels'ten ayrılarak, Marx erken dönem klan toplumunda bir sıralama düzeninin varlığına yönelik göstergelere odaklanmaktadır. Morgan'ın yorumladığı geleneksel kayıtlara göre, eski Atina'nın efsanevi yöneticisi Theseus, bunun çöküşünden çok önce klan sisteminin eşitlikçiliğini baltalamaya çalışmıştır. Morgan, Theseus'un bir sınıf sistemi kurmayı denediğini, ancak o dönemde klan toplumunda bunun için gerekli toplumsal taban bulunmadığından, başarısız olduğunu öne sürmüştür. Sonuç olarak Theseus'un yönetimi altında "gerçekte *gens*'lerden iktidar aktarımı" olmamıştır (Morgan, 1877, s. 260). Erken klan yapılarının kendilerinin toplumsal eşitsizliğin bir kaynağı olduğunu düşünen Marx ise, bu konuda Morgan'a katılmamaktadır:

> Plutarkhos'un dediğine göre, "*alt sınıf ve yoksullar Theseus'un çağrısını şevkle karşılayıp onu takip etti*" ve *Aristoteles*'ten yaptığı alıntıya göre, Theseus "*halka meyletmiş*" gibi görünüyordu; Marx'a göre bu durum, Morgan'ın görüşünün aksine, *gens* reislerinin vb., zenginlik vb. farkından dolayı, *gens kitlesiyle* çoktan

çıkar çatışmasına girdiğine işaret ediyordu. (Marx, [1880-1882] 1974, s. 210; vurgular metne aittir)

Dunayevskaya, Marx'ın Theseus hakkındaki bu tespitinin, sınıf dışı bir toplumsal katmanlaşma, bir kast biçimi olasılığına işaret ettiği fikrindedir:

> Marx, ilkel komünün dağılmasından çok önce, eşitlikçi komün içinde katmanlaşma sorununun ortaya çıktığını göstermektedir. Tersine dönüşümün –*gens*'in kast'a dönüşümünün– başlangıcıydı bu. Yani, eşitlikçi kolektivist biçimin içinde, tam aksi birtakım öğeler –kast, aristokrasi, farklı maddi çıkarlar– belirmişti. (1985, s. 214)

Bu gözlem, Marx'ın Morgan hakkındaki notlarının başka bir yerinde yine kast'ı öne çıkarmasıyla örtüşmektedir:

> *Gens* ilkesine fetih eklenince, *gentes* yavaş yavaş kast oluşumunu başlatmış olabilir mi? ... *Gentes'in kan bağının arasına katman farklılaşması* girer girmez, bu durum *gens ilkesiyle* çatışır ve *gens*'i tam tersine, kast'a dönüştürüp katılaştırabilir. (Marx, [1880-1882] 1974, s. 183; vurgular metne aittir)

Özel mülkiyetin yükselişine odaklanan Engels ise, özel mülkiyeti azımsayan *kolektivist* egemenlik biçimlerinin de son derece belirgin toplumsal hiyerarşiler yaratabileceği olasılığını gözden kaçırıyordu.

Engels, Marx'ın uzun bir yer ayırarak yaptığı gibi, Morgan'ın Aztekler hakkında yazdığı bölümü ele almış olsaydı,[18] bu ayrımlar ona daha açık görünebilirdi. O zaman belki, Amerikan yerlisi klan toplumları için, kendinden öyle emin bir şekilde, "kural olarak, yabancı kabilelerin boyunduruk altına alınmasına ... yer yoktur," diye yazmazdı (MECW 26, s. 203). Zira Morgan'ın "askerî demokrasi" adını verdiği kolektivist bir klan toplumu olan Aztek konfederasyonunun yönetimi altında, ona tabi birçok kabile bulunuyordu (1877, s. 188).

Marx, Darwinci John Lubbock'un *Uygarlığın Kökeni ve İnsanın İlkel Durumu* [*The Origin of Civilization and the Primitive*

Condition of Man] (1870) ile, anasoylu toplumları incelemeye devam etmiştir. 1882'nin sonlarındaki bu kısa notlarda, Lubbock'a küçümsemeyle bakar. Afrika'dan söz eden aşağıdaki satırlarda olduğu gibi, parantez içine alınmış yorumlarıyla birçok defa Lubbock'un ataerkil önyargılarını alaya alır:

> "Birçok alt seviye ırk arasında *kadınları esas alan ilişki, yaygın âdettir*," bu yüzden "*bir adamın vârislerinin*, kendisinin değil kız kardeşinin evlatları olması gibi tuhaf (!) bir âdet"leri var [[bunlar bu durumda *erkeğin vârisleri* olamaz ki, bu uygar mankafalar kendi göreneklerinden kurtulamıyor]]. (105)[19] "Böylece Guinea'da zengin bir adam öldüğünde, silahları dışında malı mülkü *kız kardeşinin oğluna* kalır." (Marx, [1880-1882] 1974, s. 340; vurgular Marx'a aittir)

Başka bir yerde, Marx, yine parantez içinde, Avustralya Aborjinlerinden "zeki Siyah" diye söz ederek, Lubbock'un onaylayarak alıntıladığı etnik-merkezci bir antropologla ters düşmektedir:

> *Evrensel, bağımsız ve sonsuz varoluştaki bir ruha* (hayaletlerle aynı şey değil) *inanç, insanlığın en yüce (?) ırklarına özgüdür.* Peder Lang'ın *"The Aborigines of Australia"*sında bir arkadaşı var, işte bu arkadaşı, "uzun zaman ve sabırla çok akıllı bir Avustralyalıya [ruhun] *bedensiz varoluşunu anlamasını* (buna inanmasını demek istiyor) sağlamaya çalıştı, fakat Siyah hiç istifini bozmadı . . . uzun zaman "beyefendi"nin (yani rahip Lang'ın aptal arkadaşının) *ciddi olduğuna* inanamadı ("inanamayan" zeki Siyah) ve (beyefendinin tam bir salak olduğunu) anlayınca da, öğretmen ciddileştikçe, tüm mesele daha da gülünç bir hal aldı." (245, 246) (Lubbock, farkında olmadan, asıl kendisini gülünç duruma düşürüyor.) (Marx, [1880-1882] 1974, s. 349; vurgular Marx'a aittir)

Şu da var ki Marx, bu tarz eleştirilerini sığ bir yazar olan Lubbock'la sınırlı tutmamıştır.

Seçkin hukuk uzmanı Henry Sumner Maine'in *Kurumların Erken Tarihi [Early History of Institutions]* (1875) kitabından aldığı uzun notlarda da ataerkil, sömürgeci ve etnik-merkezci varsayım-

ları yüzünden İngiliz hukukçuyu yerden yere vurur. Amerikalı toplum kuramcısı David Norman Smith'in (önünüzdeki kitap yazılırken henüz basım hazırlığındaydı) belirttiği gibi: "Marx'ın ele aldığı etnolojik konular arasında, eleştiri bakımından en zengin olan" bu notlardır. Maine'in kitabının büyük bölümü, yine o sıralarda yayımlanmış olan Brehon kanunlarında* özellikle *Senchus Mor* ve *Aicill Kitabi*'na dayanarak, eski İrlanda'daki kolektivist toplumsal biçimlerle göreneksel hukuku ele almaktadır. Bu bağlamda İrlanda göreneksel hukukunu sık sık kendisinin 1860'larda yüksek rütbeli bir yetkili olarak görev yapmış olduğu Hindistan'daki benzer hukuki kurumlarla kıyaslamaktadır.

Kitabın birinci bölümünde Maine, bir zamanlar Batı Avrupa'da yaygın olan "kolektivist toprak mülkiyetinin" dünyanın başka pek çok yerinde hâlâ önemli bir etmen olduğunu ileri sürmektedir (1875, s. 1). Özellikle Doğu Avrupa'daki çağdaş Slav halklarıyla Hindistan'dan söz ederken birtakım kaygılarını belirtir: "Batı dünyası şu gerçekle bir gün muhakkak yüzleşmek zorunda kalacaktır; insan ırkının çok büyük bir kesiminin siyasi fikirleri ve bunun yanı sıra mülkiyet hakkındaki düşünceleri, aile bağları, ortaklaşa mülkiyet ve ataerkil iktidara doğal tabiiyet söylemleriyle sıkı sıkıya bağlı bulunmaktadır." (s. 2-3) Maine, Batı dışı dünyanın geri kalmışlığını bu biçimlerin sürmesiyle ilişkilendirmektedir. Krader'e göre Maine, "İngilizlerin gelişmiş toprak mülkiyeti ve devlet biçimlerini İrlanda ve Hindistan'a aktarabileceği" görüşündedir; bu bağlamda "Maine hukuktaki uzmanlığını imparatorluğun hizmetine sunmuştur." (Krader, 1975, s. 263) Marx, ataerkil ailenin en eski ve temel toplumsal örgütlenme biçimi olduğu yolundaki varsayımı yüzünden[20] Maine'i sürekli azarlasa da, çok temel bir hususta fikir birliğinde oldukları görülmektedir: Rusya ve Asya'daki kolektivist toplumsal biçimler burjuva mülkiyet ilişkilerinin önünde bir engel ve bir meydan okuma teşkil ediyordu.

* Ortaçağ başlarından modern İrlanda'nın erken dönemlerine uzanan eski İrlanda kanunları. *-çev.*

Maine'in, tarihsel olarak ataerkil ailenin önce geldiğine ilişkin varsayımına karşı çıkan Marx şöyle yazmaktadır: "Mankafalı bir İngiliz olarak Bay Maine *gens*'ten değil, daha sonra siyasi reis vb. durumuna gelecek aile reisinden yola çıkıyor. Ahmaklığın zirvesi." (Marx, [1880-1882] 1974, s. 292). Bununla bağlantılı olarak Marx, eski İrlanda'da kadınların sahip olduğu kayda değer gücün, Hıristiyanlık gibi daha sonraki etkilerden kaynaklandığı söylemine de saldırmaktadır: "Maine bunu Kilise etkisi olarak görüyor, ama yabanıllığın erken dönemlerinde her yerde insanın karşısına çıkıyor, mesela Kızılderililerde." (s. 288) Marx burada ayrıca Morgan'ın ataerkil olmayan erken biçimler hakkındaki güçlü içgörüsünü de kaydediyor.

Toplumsal cinsiyet hakkındaki tartışmanın ikinci bir öğesi, *sati*'yi ve Hindistan'da kadınların miras hakkını içermektedir. Bu defa Marx, ataerkil aileyi hâlâ ilk biçim olarak ortaya koyan Maine'in yer yer evlilikte kadının sahip olduğu mal rejimini bir yenilik olarak sunmasını eleştirir. Marx bunu, daha eski, "klan içinde soy bağının kadından geçmesi" ile belirlenen anasoylu bir toplumsal düzenin (Marx, [1880-1882] 1974, s. 325) kalıntısı olarak görmektedir. Marx, kadınlarla ilgili bu değişiklikten, Brahmanları ve bunların hukuk anlayışını sorumlu tutmaktadır.

Sati ve kadının miras hakkıyla ilgili olarak, Marx notlarında, Maine'den daha aydınlatıcı bulduğu Thomas Strange'in *Hindu Yasasının Öğeleri* [*Elements of Hindu Law*] (1835) adlı çalışmasını gündeme getirir:

> Brahmanların pislikleri, [*sati*] ya da *dul yakmada* zirveye ulaşıyor. *Strange*, Manu ve diğer kaynak metinlerde bununla ilgili bir şey bulunmadığına göre, bu âdetin "yasa" değil, "malus usus"[21] olduğunu söylüyor... Mesele açık: Kısaca [*Sati*], kısmen, ölen koca için yapılacak dinî törenlerde kullanılmak üzere mirası (ruhani) Brahmanlara bırakmak, kısmen de, Brahman yasalarıyla, dul kadının veraset hakkını *kocasının gens'i içindeki* en yakın ailesine aktarmak için işlenen *dinî bir cinayettir.* ... [*Sati*] Brahmanların

getirdiği bir *yenilik* olsa da, Brahmanlar, bu *yeniliğin*, eski barbarların (adamı kendi malıyla gömme) âdetinin kalıntısı olduğuna inanıyordu! Gerisi hikâye. (Marx, [1880-1882] 1974, s. 325-327; vurgular metne aittir)

Ayrıca, Marx tüm bunları Hintlilere özgü bir başkalık olarak görmemekte, Ortaçağda Katolik Kilisesi'nin gerçekleştirdiği mülk kapma uygulamalarına bakarak, Brahmanlardan farklı biçimde de olsa, Batılı toplumları da bu konuyla ilişkilendirmektedir. Kadınların başka haklarını budasa da, "'mülkiyet hakkı' söz konusu olduğunda, açıkgöz Kilise'nin, kadınların haklarını korumada (Brahmanlarınkiyle ters yönde de olsa!) kesinlikle çıkarı vardı." Zira Kilise, kadınların mülklerini kendisine bağışlamasını istiyordu. (s. 327)

Marx da, Maine gibi, antik İrlandalı klan yapılarının nasıl olup da yeni bir sınıf toplumuna dönüştüğünü anlamak istiyordu; bu konuda yer yer Maine'e bir ölçüde yakınlığını da ifade etmiştir. Maine'in İrlanda'daki klanların dağılması hakkında yürüttüğü tartışmanın büyük bir kısmını notlarına dahil etmiştir. Marx, burada da, Hıristiyanlık öncesi din adamlarının bu dönüşümdeki rolünü öne çıkarır. Ayrıca Maine'in hayvancılıktan, özellikle de büyükbaş hayvanlardan elde edilen birikimin sınıf ayrışması süreci açısından çok temel bir yer tuttuğu yolundaki tartışmasını da yakından takip etmiştir.

Antik klan yapılarının bir sınıf sistemine dönüşmesi nihai olarak devlet oluşumuna yol açmıştır; bu da Marx'ın Maine'e saldırdığı bir diğer konudur. Thomas Hobbes, Jeremy Bentham ve John Austin'e atıfta bulunan Maine, devletin temelinin, "illa uygulanmasa da uygulanabilecek olan, karşı konamaz bir güce sahip olması"na dayandığını yazmaktadır (Marx, [1880-1882] 1974, s. 350). Marx hükmetme ilkesine dayanan böyle bir anlayışa şiddetle karşı çıkarak, "Devletlerin, yani politik olarak örgütlenmiş bir toplumun (ilkel topluluklardan sonra vb.) olduğu yerde, devlet kesinlikle Prens değildir; sadece öyle görünür," diye

yazar (s. 329). Marx, bunun yerine, devletin yükselişinin kaynağı olarak ekonomik temeldeki değişimlere işaret eder; defterlerindeki en uzun yorumlardan biri bu konuya ayrılmıştır. Bu noktada Marx için belirgin bir sorun, Maine'in ekonomik temelden tamamen ayrı bir kavram olarak "ahlak"tan söz etmesidir: "Bu 'ahlak', Maine'nin meseleyi anlamaktan ne kadar uzak olduğunu gösteriyor. Bu etkiler (bunlar her şeyden önce *ekonomiktir*), *'ahlaki'* bir varlık biçimine büründüklerinde de, bu biçim her zaman ikincildir, türevdir, hiçbir zaman birincil değildir." (s. 329; vurgular Marx'a aittir) Marx açısından ikinci bir sorun, İngiliz hukukçunun devlet gücü hakkında sunduğu analitik kurgunun, kendini tarihten yalıtmaya çalışmasıdır. Örneğin, Maine, Marx'ın notlarına almadığı bir bölümde, ortaya koyduğu "egemenlik teorisi"nin, "büyük Pers Kralı'nın, Atinalı *demos*'un*, geç dönem Roma imparatorlarının, Rus çarlarının, Büyük Britanya Tahtı ve Parlamentosunun zor kullanma yetkesini, aynı başlık altında toplamayı" mümkün kıldığını yazmaktadır (Maine, 1875, s. 360).[22] Marx'a göre, birbirinden tamamen farklı üretim biçimlerine ait kurumları eleştirel bir bakış olmaksızın aynı potada eriten böylesi fikirler soyut ve tarih dışıdır.

Gelgelelim Marx için en büyük sorun, Maine'in, Austin'in buyurma yetkisine dayanan teorisi hakkında yürüttüğü tartışmadır. Bu kısmın büyük bölümünü buraya alacağım, çünkü Marx'ın antropoloji incelemelerine dayanarak devlet teorisi üzerinde son döneminde yaptığı kimi değişiklikleri de açığa çıkarmaktadır:

> Maine çok daha derin bir şeyi göz ardı ediyor: Bizzat devletin görünüşteki yüce, bağımsız varlığı bir *yanılsamadan* ibarettir, çünkü hangi biçimi alırsa alsın *devlet* toplumun sadece bir uzantısıdır. Nasıl ki devlet toplumsal gelişimin yalnızca belli bir basamağında *ortaya çıkıyorsa*, toplum henüz ulaşmadığı bir basamağa erişir erişmez, yok olacaktır. Önce, bireyselliğin grubun prangalarından kurtulması –bireyselliğin bu tek yönlü gelişi-

* Antik Yunan şehir devletlerinde "halk" anlamında kullanılan tabir. *–çev.*

mi– gelir. Bu prangalar, (mankafa Maine'nin sandığının aksine) özgün hallerinde *despotik değildi,* ilkel topluluğun, *grubun* toplumsal bağlarını oluşturuyordu. Ama topluluğun gerçek doğası, ancak içeriği –"son" tahlilde, içinde taşıdığı *çıkarlar*– çözümlendiğinde anlaşılabilir. O zaman da, bu çıkarların belli toplumsal gruplar için ortak olduğunu görürüz. Bunlar *sınıf çıkarıdır* ve son kertede *ekonomik ilişkilere* dayanırlar. Devlet, temel olarak bunların üzerinde kuruludur ve varlığı bunların varlığına bağlıdır. ... Temel hata ... özgül biçimi ne olursa olsun, öğelerinin toplamı ne olursa olsun, *politik üstünlüğün,* toplum üzerinde duran, sadece kendine dayanan bir şey olarak görülmesidir. ... Örneğin *daha iyi silahlanma,* doğrudan doğruya *üretim araçlarındaki ilerlemelere* bağlıdır –örneğin avlanma ve balık avlama araçları, *yıkım araçlarıyla,* savaş araçlarıyla doğrudan özdeşlik içindedir. ... İyi bir örnek, yarı deli IV. İvan'dır.[23] Hem boyarlara, hem de Moskova'daki ayaktakımına kızgın olsa da, kendini *köylü çıkarlarının temsilcisi* olarak göstermek zorundaydı. (Marx, [1880-1882] 1974, s. 329-330; vurgular metne aittir)

Yukarıdaki notların taşıdığı herhalde en kayda değer yenilik, Marx'ın, Morgan'dan ve Maine'den aktardığı klan toplumlarına ilişkin malzeme aracılığıyla, kökleri ekonomik çıkar kavramına bağlı bulunan kendi devlet kuramını güncelleme biçimidir.

Gördüğümüz gibi, Marx'ın Maine'e karşı sıklıkla yenilenen saldırıları, kimi zaman, İngiliz hukukçunun ortaya koyduğu bazı veri ve kanıtları, eleştirel bir tavırla da olsa kendine mal ettiğini örtüyordu. Bunlar özellikle (1) İrlanda klanları içinde sınıf ayrışmasının yükselmesi ve (2) modernite öncesi tarım toplumları için genel bir terim olarak "feodalizm" kategorisinin kullanılmasının reddiyle ilgilidir. Ne var ki Marx, çoğu zaman Maine'i, gerçek bir bilimciden çok, sermaye ve imparatorluğu savunan bir ideolog olarak betimlemektedir.

MÜSLÜMANLARIN VE AVRUPALILARIN FETİHLERİNİN ETKİSİ ALTINDA, HİNDİSTAN'DAKİ ORTAKLAŞMACI TOPLUMSAL BİÇİMLER

Marx'ın Maine'le ilgili notlarında Hindistan'a ilişkin birkaç tartışmanın yer almasına karşılık, 1879-1882 alıntı defterlerinin büyük kısmında Marx, tamamen bu topluma odaklanmıştır. Genç antropolog Maksim Kovalevski'nin 1879'da Rusça yayımlanan ve büyük kısmı Hindistan'a ayrılmış olan *Kolektivist Toprak Sahipliği: Gerilemesinin Sebepleri, Seyri ve Sonuçları* [*Communal Landownership: The Causes, Course, and Consequences of Its Decline*] adlı çalışmasından Marx'ın yaptığı uzun alıntılar bunun bir parçasıdır. Yine genç bir tarihçi olan Robert Sewell'in *Hindistan'ın Analitik Tarihi* [*Analytical History of India*] (1870) ve etnolog John Budd Phear'ın *Hindistan ve Seylan'da Aryan Köyü* [*The Aryan Village in India and Ceylon*] (1880) başlıklı kitapları hakkında aldığı notlar da aynı şekilde uzun bir yer tutmaktadır. Marx'ın bu dönemde Hint yarımadası üzerine tuttuğu notlar toplam doksan bin sözcüğe yakındır. Fakat Morgan, Maine ve Lubbock'un çalışmalarını değerlendirdiği notlarının aksine, Hindistan konusunda Marx'ın kendi sesini epey geride tuttuğu görülmektedir.

Defterlerinde ağırlıklı olarak Almanca yazmakla birlikte arada Rusça bölümlere de yer veren Marx'ın, Kovalevski'nin ortak mülkiyet hakkındaki kitabından tuttuğu notlar 1879 güzüne; Morgan, Maine ve Lubbock üzerindeki çalışmalarından bir iki yıl öncesine rastlar. 19 Eylül 1879'da *Kapital*'i Rusçaya çevirenlerden Nikolay Danielson'a yazdığı bir mektupta Marx, genç Kovalevski'den, "'bilim arkadaşlarımdan' biri" diye söz etmektedir (MECW 45, s. 409). Morgan'ın *Eski Toplum* kitabını Marx'a veren de, bu dönemde kendisiyle sık sık Londra'da görüşen Kovalevski'dir (Krader, 1974; White, 1996).[24]

Marx, Kovalevski'nin Hindistan'la ilgili çalışmasını değerlendirdiği notlarda, Hint tarihinin bütünü içinde toplumsal ilişkilerin seyrini özellikle ortak mülkiyet açısından inceleye-

rek (1) Müslüman fetihlerinden önceki dönemi, (2) Müslüman hâkimiyeti dönemini ve (3) İngiliz sömürge yönetimi altındaki dönemi ele almaktadır. Notların başında Kovalevski'den yaptığı alıntı, Hindistan dışında "hiçbir ülke"nin "toprak ilişkilerinde böyle büyük bir çeşitlilik" deneyimlememiş olduğunu belirtmektedir (Marx [1879] 1975, s. 346).[25]

İlk kısımda Marx, Kovalevski'nin çizdiği kırsal Hindistan'daki ortaklaşmacı biçimlerin üç aşamadan oluşan tarihsel tipolojisini takip eder: (1) toprağı ortak olarak sahiplenen ve işleyen, klana dayalı topluluklar; (2) bütün köyün birbirine kan bağı ile bağlı olmadığı, ama yine de toprağın bir ölçüde akrabalık temelinde dağıtıldığı, daha ayrışmış durumdaki köy toplulukları; (3) "Hindistan'daki toprak mülkiyet biçimleri tarihinde görece geç görülen bir biçim" olarak, akrabalık çerçevesinde örgütlenmemiş olan ve ortak mülkiyet altındaki toprağı düzenli olarak eşit bir temelde yeniden dağıtan köy toplulukları (Marx, [1879] 1975, s. 351). Daha ileride, Marx, kolektivist köydeki bu tarz "bireysel toprak paylarının" bile, "özel mülkiyet oluşturmadığını!" belirtmektedir (s. 362).

Marx'ın Hindistan'daki ortaklaşmacı biçimlerde yaşanan geniş çaplı değişimlere bu şekilde odaklanması, artık kendisi için, Hindu Hindistan'ın, 1853'te düşündüğü gibi gerçek bir tarihe sahip olmayan, "değişmez" bir toplum (MECW 12, s. 217) olmaktan çıktığını gösterir. Kovalevski'den aktardığı şu alıntıda, yaptığı eklemelerle (bunları italik olarak gösteriyorum) erken dönem Hint köyü içindeki toplumsal karşıtlıklardan söz etmektedir: "Kan bağı derecesine göre belirlenen paylaştırma düzeni, daha uzak akrabalardan gelenlerle yeni gelen yerleşimcileri karşı karşıya getirme tehlikesini yarattığından, bu karşıtlık *nihai olarak ortak toprağın düzenli olarak yeniden dağıtıldığı bir sistemle* sonuçlanmaktadır." (Marx, [1879] 1975, s. 357) Dolayısıyla, Kovalevski için olduğundan çok Marx için, eski klan ya da kan bağı sistemiyle daha geniş temelli kolektivist köyün eşitlik sistemi arasındaki

çelişki, erken dönem Hint köylerinde gerçekleşen toplumsal değişimlerin arkasında yatan başlıca etmeni oluşturmaktadır.

Başka bir açıdan, Marx, erken Manu Kanunu'ndan itibaren Hindu hukukunun geçirdiği evrimin de, ortak mülkiyetin çözülüşünü kolaylaştırdığı sonucuna varmış gözüküyor. Aşağıdaki bölümde Marx'ın vurguladığına göre, bu çözülme, dinî birimlere bırakılan miras ve verilen armağanlar yoluyla gerçekleşmiştir; Kovalevski'nin cümlelerinin arasına Marx'ın girdiği kısımlar yine italikle işaretlenmiştir:

> Böylelikle, rahipler *güruhu*, aile mülkiyetinin bireyselleşmesi sürecinde *merkezî* bir rol oynar. (113) Bölünmemiş aile mülkiyetinin başlıca göstergesi devredilemez oluşudur. Bu mülke erişebilmek için, Brahman etkisi altında geliştirilmiş olan yasalar, karşılarındaki *kaleye* devamlı saldırmak zorundadır. ... [[*Armağan yoluyla devretme, rahiplerin olduğu her yerde karşımıza çıkıyor!*]] ... *Aynı olay dizisi, başka halklarda da, örneğin Cermen-Roma dünyasında (bkz. Merovenj'ler, Karolenj'ler) görülür –taşınmaz mülkün başka her türlü devredilme biçiminden önce, rahibe armağan olarak verilmesi.* (Marx, [1879] 1975, ss. 366-367).

Yukarıdaki son cümlede Marx, bir kez daha, Hintlilerin başkalığı düşüncesine karşılık, Hint tarihiyle başka kültürler, bu defa erken dönem Ortaçağ Avrupası arasındaki paralelliklerin altını çizmektedir.

Marx, Hint ortak mülkiyetiyle ilgili olarak Kovalevski'nin öne sürdüğü düşüncelerin büyük bölümünü paylaşsa da, zaman zaman genç etnoloğun varsayımlarıyla tartışmaya girdiği de olmuştur. Örneğin Kovalevski'nin, toprakta ortak mülkiyetin yükselişinin, "toprağın klan üyeleri tarafından ortak bir şekilde işlenmesi"ne zemin oluşturduğu iddiasına karşılık olarak, Marx, "av koşulları vb.nin zorunlu kıldığı" işbirliğinin, "göçebe ve hatta yabanıl halklar" arasında, yerleşik tarımdan önce ortaya çıktığını yazar (Marx, [1879] 1975, s. 356-357). Marksist hümanist felsefeci Peter Hudis'in belirttiği gibi, Marx, "Kovalevski'nin kolektivist

toplumsal ilişkileri otak mülkiyet biçimleriyle özdeşleştirmesini" reddetmektedir (2004, s. 63). *Grundrisse*'de olduğu gibi, burada da Marx, kolektivist üretim biçimlerinin, ortak mülkiyetten önce geldiği ve daha temel önemde olduğu görüşündedir.

Marx'ın, Kovalevski'nin Hindistan çalışması üzerine aldığı notların ikinci kısmı, Müslüman yönetiminin bu erken toplumsal ilişkiler üzerinde yarattığı etkiyi incelerken, sömürge öncesi Hindistan'ın feodal olduğu söylemine en belirgin eleştirilerinden birini ortaya çıkarmaktadır. Müslüman fatihler, askerî önderlerin, yapacakları hizmetler karşılığında toprak ya da toprağın gelirini aldıkları bir tımar biçimi olan *ikta* sistemini Hindistan'a getirmişti. Ancak Batı feodalizmindeki tımar uygulamalarının aksine, *ikta* toprakları normalde veraset yoluyla devredilebilir değildi. Ayrıca *ikta* olarak verilecek toprağın genişliği hakkında ciddi kısıtlamalar vardı ve çoğu kez, Hindu tebaa toprağın mülkiyetini elinde tutmaya devam ediyordu. Marx, arkadaşı Kovalevski'nin bu ilişkileri feodallik olarak yorumlaması karşısındaki rahatsızlığını uzunca bir yorumla ifade etmektedir:

> "Tımar", "*resmî görevlerin arpalık olarak verilmesi*" [[fakat Roma'nın da tanıklık ettiği gibi bu kesinlikle *feodal* değildir]] ve *şeref nişanı*,[26] Hindistan'da bunlar var olduğu için, Kovalevski burada Batı Avrupa'daki anlamıyla feodalizmin mevcut olduğuna hükmediyor. Fakat Kovalevski başka şeylerle birlikte, Hindistan'da bulunmayan ve temel bir öğe oluşturan *serfliği* unutuyor. [[Yalnızca özgür olmayanların değil, özgür köylülerin de feodal lordlar tarafından (bunlar *koruyucu* görevi görür) *savunulmasının tek başına oynadığı rol* (karşılaştırma için bkz. *Palgrave*) açısından bakıldığında, bunun Hindistan'daki etkisi vakıflar[27] dışında oldukça sınırlıdır.]] [[Roma-Cermen feodalizminde bulunan *toprak edebiyatı* (bkz. Maurer) ise, Roma'da olduğu gibi Hindistan'da da pek azdır. *Toprak*, Hindistan'ın hiçbir yerinde, halk tabakasına devredilemeyecek kadar *soylu* kabul edilmez!]] (Marx, [1879] 1975, s. 383; vurgular metne aittir)

Bu satırlar, kimi zaman ortodoks Marksizm olarak desteklenen, kapitalizm öncesi sınıflı toplumların topyekûn "feodal" olduğu görüşüne Marx'ın sert bir şekilde karşı çıktığını net olarak göstermektedir. Marx, bundan yirmi yıl önce *Grundrisse*'de yaptığı gibi böylesi söylemlerden kaçınmakla yetinmeyerek, bu defa, "feodalizm" yorumunu devam ettirenlere açıkça saldırıyordu. Harstick bu bölüm hakkında şöyle yazmıştır: "Marx, Asya ve Avrupa tarihinin birbirinden ayrılarak incelenmesi gerektiğini öne sürüyor ve bu teziyle ... en başta Batı Avrupa modelinden çıkarılmış kavramların alınıp olduğu gibi Hint ya da Asyalı toplumsal ilişkilere aktarılmasına karşı çıkıyor." (1977, s. 13)

Farklılıklarına rağmen, Marx'ın arkadaşı Kovalevski de –Lubbock, Maine ve Sewell'in aksine, fakat Morgan'la benzeşerek– ortak mülkiyet ve klan toplumlarına hayranlık besliyordu. Ek olarak, genç Rus etnolog, Marx'ın sömürgecilik karşısında duyduğu öfkeyi de paylaşıyordu, ki Morgan bile bu konuda sessiz kalmış olmakla Marx'tan ayrılıyordu.[28] Marx'ın Kovalevski üzerine notlarının, 1857-1858 Sepoy [sipahi] Ayaklanmasına kadar İngiliz sömürgeciliği dönemine odaklanan üçüncü bölümünde bu durum belirgin bir hal almaktadır. Marx burada Cornwallis'in 1793'te çıkardığı, daha önce Babür İmparatorluğu için vergi toplayan ve babadan oğula devam eden *zemindar*'ları toprak sahibi kılan "nihai düzenleme"nin ayrıntılı bir incelemesiyle işe koyulur. *Zemindar*'lar böylece, daha önce yalnızca vergisini topladıkları alanlarda kapitalist tarzda, sınırsız mülkiyet elde etmiştir; artık kiracı konumunda bulunan *ryot*'ları [*reaya*] mülkten çıkarma ve bu yeni mülklerini varislerine bırakma hakkı da buna dahildir. Sewell'in yukarıda sözü edilen *Hindistan'ın Analitik Tarihi*'nden aldığı parçaları doğrudan Kovalevski'yle ilgili notlarına ekleyen Marx, Cornwallis'i tarif ederken "alçak herif" gibi ifadeler kullanmaktadır (Marx, [1879] 1975, s. 385; Sewell 1870, s. 153). Sewell'a göre, Cornwallis'in karşıtlarından biri "[Doğu Hindistan Şirketinin] Konsey'inde Hint törelerinin toptan yok edilmesine

var gücüyle karşı çıkmıştı"; Marx, Sewell'ın bu iddiasını kendi notlarına aktarmıştır (Marx, [1879] 1975, s. 385; Sewell, 1870, s. 153). Buna karşılık, Sewell'ın Hinduların değişiklikleri edilgince kabullendiklerini ileri süren ve onları "ruhsuz ve gariban Hindular" olarak niteleyen küçümseyici ifadelerini almamıştır (Sewell, 1870, s. 153). Britanyalı sömürgeciler için "köpekler," "eşek herifler," "öküzler," "mankafalar" ve benzeri bir sürü şey söyleyen Marx, "İngiliz hükümetine karşı genel bir nefret" duyulduğunu belirtmektedir ([1879] 1975, s. 390-392, *passim*). 1853'te yaptığı gibi, *ryot*'ların durumunu yine İrlandalı köylülerinkiyle ilişkilendirmektedir: "İngiltere'nin İrlanda'ya yaptığı gibi. Harika!" (Marx, [1879] 1975, s. 390)

Kovalevski, yeni kapitalist yapıya karşın, köylerde alttan alta süren ortaklaşmacı biçimlerin sürekliliğini kaydetmiştir. Marx bu meseleye dair aşağıdaki bölümü notlarına alırken, toplumsal "atomlar"dan bahsettiği italik kısmı da eklemektedir:

> Bu sistem altında, hükümetin, söz konusu köyün kolektivist sahiplerinin bütünüyle hiçbir ilgisi yoktur. İlişki ancak kalıtım yoluyla tekil parselleri kullananlarladır ve bunlar vergilerini tam zamanında ödemezlerse haklarını kaybederler. *Yine de, bu atomlar arasında belli bağlar varlığını sürdürür*; bu ise, uzaktan da olsa, köyde toprağın ortak mülkiyetine sahip olan önceki grupları anımsatmaktadır. (Marx, [1879] 1975, s. 388; vurgu metne aittir)

Bu son derece önemli bölüm, Marx'ın Hindistan notlarıyla, az sonra tartışacağımız üzere, 1877-1882 arasında Rusya hakkında yazdıkları arasında bir bağlantı kurulduğunu düşündürmektedir. Bu kolektivist "bağlar" Hindistan'da varlığını sürdüyor idiyse, bunlar Rusya'da olduğu gibi sermayeye karşı birer direniş noktası oluşturamaz mıydı?

Britanya sömürge yönetiminin kolektivist köy üzerindeki etkisine dair yürütülen bu tartışmanın sonlarına doğru, Marx, önyargılı davranmakla suçladığı Maine'e yeniden çatar:

> İngiliz Hindistan yetkilileri ve bunların *Sör H. Maine vb.* gibi sırtı sıvazlanan reklamcıları, Pencap'ta ortak mülkiyetin gerilemesini -İngilizlerin kadim biçimlere gösterdiği sevgi dolu muameleye rağmen- tamamen *ekonomik gelişmenin* bir sonucu olarak açıklarken, -kendileri için yarattığı tehlikeye karşılık- gerçekte bunun *baş (aktif) sorumlusu* kendileridir. (Marx, [1879] 1975, s. 394; vurgular metne aittir).

Hayli ilginç olan bu kısımda Marx, sömürgecilik ve kapitalizme karşı hiç şüphesiz düşmanlık göstermekte, kolektivist toplumsal biçimlere karşı ise bir ölçüde yakınlık sergilemektedir. Ancak, "kendileri için yarattığı tehlikeye karşılık" sözüyle Marx, aynı zamanda, İngiliz yönetimine tehdidin, bu biçimlerin muhafaza edilmesinden çok, bunların "ekonomik gelişme" adına zorla yok edilmesinin serbest bırakacağı yeni toplumsal güçlerden gelebileceğini ima etmektedir. Eski ortaklaşmacı biçimler, belki kendi başlarına devrimci sayılamazdı, fakat kapitalist moderniteyle çarpıştıklarında toplumsal düzen için bir "tehlike" haline gelmeleri mümkündü.

Marx, Phear'ın *Hindistan ve Seylan'da Aryan Köyü* hakkında on altı bin sözcük tutan notlarını muhtemelen kitabın çıkışını takip eden yıl, 1881'de yazmıştı.[29] Phear, 1860'lar ve 70'lerde Hindistan ve Seylan'da (bugünkü Sri Lanka) sömürge yargıcı olarak görev yapmış olup kitabı Bengal ve Seylan'daki köy hayatının ayrıntılı bir tasvirini sunmaktadır. Marx temelde Phear'ın verilerini kaydetmiş olsa da, yer yer eklediği yorumlar oldukça aydınlatıcıdır. Phear, yoksullaşmış Hint köylülerinin durumundan duyduğu üzüntüyü ifade etmekle birlikte, Marx'ın aksine, bunu, yerli egemen sınıflar ve Britanyalı sömürgecilerin köylülerin sırtından zenginleştiği keskin ekonomik kutuplaşmanın bir parçası olarak görmemektedir. Bu durumu, Marx'ın parantez içinde Phear'ın cümlelerinin arasına soktuğu şu ifadede açıkça görmek mümkündür: "Bengal'de (Hindistan'ın en zengin bölgesi!) nüfusun açık ara en büyük bölümündeki, yani esas kitlesindeki aşırı yoksulluk." (Marx, [1880-1882] 1974, s. 249)

Bir noktada Marx, Phear'ın *ryot*'lar ve *zemindar*'lar arasındaki çatışmalara işaret ettiği, köyün seçilmiş başkanı olan *mandal*'dan da söz ettiği bir bölümü alıntılar:

> *Zemindarın adamlarıyla Mandal* (köyün reisi) arasında dalaşma. ... *Yeni Zemindar, reayanın kiralarını artırma yolunda girişimlerde bulundu*; birçok reayadan zamlı kira almayı başardı, ... ama en etkili kişi olan *köyün mandalı*, bunu inatla reddetti ve muhalefetin başını çekti. Zemindar, onu yakalayıp etkisiz hale getirsinler diye, adamlarını üzerine saldı. (118, 119) Sonuç olarak bir iki kişi öldürüldü, ama *Mandal* galip geldi. (119, 120) Başka bir vakada, bazı konularda zemindarın fazlasıyla tarafını tuttuğu için köylüler mandal'a karşı çıktı; bunun üzerine "kurul" olarak toplanıp *cezalandırılmasına ve uyarılmasına* karar verildi, birkaç kişi de onu dövmekle "görevlendirildi" (sonuçta adam öldü). (Marx, [1880-1882] 1974, s. 261; vurgular metne aittir).

Yukarıdaki bölüm, *ryot*'lar [*reaya*] açısından belli bir sınıfsal dayanışma ve direniş bulunduğunu düşündürmektedir. Marx'ın notları için yaptığı seçim, söz konusu temayı, Phear'ın esas metninde olduğundan daha belirgin bir hale getirmektedir.

Marx, hem Sewell'in *Hindistan'ın Analitik Tarihi* adlı kitabı, hem de Kovalevski'nin Hindistan çalışmaları hakkındaki notlarının yer aldığı 1879'da tutulmuş defterinde, bu antropolojik incelemeleri Hindistan'ın siyasi ve askerî tarihine ait bir kronolojiyle destekliyordu. *Analitik Tarih*'i henüz yirmilerinin ortalarındayken yazmış bir sömürge görevlisi olan Robert Sewell, güney Hindistan üzerine yaptığı önemli birtakım tarih ve arkeoloji çalışmalarıyla yayınlarını sürdürmüştü. Marx'ın İngilizce yazılmış kimi bölümler dışında ağırlıklı olarak Almanca olan notlarında, Sewell'la ilgili olan kısımlar kırk iki bin sözcüğü buluyordu. Gerçekte, Sewell hakkındaki notlarla Kovaleski'yle ilişkili olan daha antropolojik notlar, Marx'ın el yazılı defterinde iç içe geçmiş durumdaydı. Kovalevksi notları, Marx'ın bunları yazdığı sırada artık Hint toplumunun bir tarihi olduğuna inandığını gösteri-

yorsa, Sewell hakkındaki notları da, 1853 Hindistan yazılarında var olan sorunlu bir başka özelliğin, Hindistan'ın dışarıdan gelen fetihlere karşı daima edilginlikle karşılık verdiği görüşünün geride kaldığını gösteriyordu. Zira Marx'ın notları, 1853'ün aksine, büyük tarihsel güçlerin kaçınılmaz ilerleyişinden çok, Müslüman ve Britanyalı fetihlerin arızi niteliğine vurgu yapıyordu.

Marx, Sewell hakkında tuttuğu notlarda kendi sözcükleriyle önemli bazı yorumlarda bulunmuş olsa da, bunlar pek sık değildir. Ne var ki, Sewell'in metnine ilişkin notları yakından incelenirse, Hindistan konusunda sahip olduğu bakış açısının dönüşümüne dair güçlü göstergeler bulunacaktır. Marx, birçok defa, Sewell'ın anlatısında ikincil öneme sahip olan bölümleri öne çıkarmıştır. Böylece, notlarının ana hattı, sıklıkla, bunların dayandığı yazarın eserinden ayrılmaktadır.

Örneğin Sewell, Müslüman fetihlerinden önceki döneme pek fazla yer ayırmamışken, Marx, bu konuya ait malzemeyi kendi notlarına vurgulayarak aktarmıştır. Söz gelimi, Sewell'ın yazdığı, aşağıda kısaltılmış olarak verilen kısmın ilk cümlesindeki "hayli ilginç" ifadesi Marx'a aittir:

> *Magadha Krallığı* hayli ilginç. *Budist kralları*, geniş bir güce sahipti; krallık uzun yıllar *Kshatriya* kastının* elindekaldıktan sonra, *Sudra* kastından –dört Manu kastından sonuncusu ve en düşük olanı– *Chandragupta* adlı biri –Yunanlılar ona Sandracottus adını vermiştir– Kralı öldürüp kendisi hükümdar oldu; *Büyük İskender zamanında* yaşamıştı. Bundan sonra, M.S. 436'da *Andhra* adlı biriyle sona eren *üç ayrı Sudra hanedanlığı* görüyoruz. (Marx, [1879-1880] 1960, s. 54; vurgular Marx' aittir)[30]

Marx'ın burada "hayli ilginç" ifadesini kullanmış olması, kast sınırlarının görece geçirgenliği karşısında duyduğu şaşkınlığın işareti olarak yorumlanabilir. Eğer böyleyse, okuduğumuz bölüm, 1853'teki kastların yabancı istilasına karşı toplumun birleş-

* Sanskritçede asker ve asil anlamına gelmektedir *–çev.*

mesini zayıflatan aşılmaz bir engel olduğu düşüncesinin değiştiği anlamına gelebilir.

Benzer şekilde, Marx, Sewell'ın 1853'te olsa muhtemelen hak vereceği bir ifadesini de notlarına almamıştır: "Hindistan'ın gerçek tarihi ... Arapların istilasıyla başlar." (Sewell, 1870, s. 10) Dahası, Sewell, hiç kuşkusuz Britanyalıları bunların takipçisi olarak gördüğünden, yazar olarak, Hindistan'da fetih yapan Müslümanlarla özdeşleşme eğilimi gösterdiği yerlerde, Marx, bu erken istilacılardan övgüyle söz eden bölümleri genellikle atlamıştır.

Ek olarak Marx, Sewell'ın Hindu direnişinden söz ettiği yerlerin özellikle üstünde dururken, Hindu savaşçı ya da yöneticileri daha olumsuz bir bakış açısıyla betimleyen kısımları dışarıda bırakmıştır. Örneğin, Marx'ın notları arasında, İngilizlerin Hindistan'da epey zemin kazanmasından önce, Hindu Maratha güçlerinin, saltanatının sonlarına doğru Babür İmparatoru Aurangzeb'i savunma durumuna çekilmeye zorlayışını öne çıkaran aşağıdaki gibi birçok bölüme rastlayabiliriz:

> 1704. ... Ömrünün son dört yılında, idare tamamen dağılmış durumda; Maratha'lar kalelerini geri almaya ve güç toplamaya başlamıştı; korkunç bir kıtlık yüzünden birliklerin erzağı tükenmiş ve hazine erimişti; askerler ücretlerini almak için isyan ediyordu; Maratha'ların büyük bir güçle sıkıştırdığı Aurangzeb şaşırmış halde *Ahmednagar*'a çekilip hasta düştü. (Marx, [1879-1880] 1960)[31]

Başka bir yerde Marx, Maratha önderini betimleyen bir bölümü not ederken Sewell'ın kullandığı "hükümdar" sözcüğü yerine "klanın atası" [*Stammvater*] ifadesini koymaktadır (Marx, [1879-1880] 1960, s. 80; Sewell, 1870, s. 122).[32] Bu tercih, Sewell'a ait notlarla yaptığı daha antropolojik incelemeler arasında, hem Babürler hem de İngilizler karşısında en önemli direniş hattını oluşturmuş olan Maratha'ların klan temelinde örgütlendiğini ileri süren kavramsal bir bağlantı bulunduğuna işaret etmektedir.

Marx, ayrıca, on dördüncü yüzyılın sonlarına doğru, Timur'un şehri istila edip yağmalamasından hemen önce, Delhi sultanlarının güçlü bir dirençle karşılaşmaya başladığı gerçeğine epey yer ayırmıştır. Aşağıda, Sewell'ın metnine Marx'ın yaptığı eklemeleri italikle işaretledim:

> 1351: Muhammed bin Tuğluk'un yönetimindeki Delhi Krallığının dağılmasıyla çeşitli yeni devletler ortaya çıktı. 1398 dolayında (*Timur'un istilası sırasında*), Delhi'nin çevresindeki birkaç millik bir bölge dışında, Hindistan'ın tamamı *Muhammedçilerin tahakkümünden kurtulmuş* durumdaydı. (Marx, [1879-1880] 1960, s. 25)[33]

Marx, ortaya çıkmış olan altı krallıktan örnek verirken, "Hindu" sözcüğünü tekrar tekrar defterinin sol kenarına not düşmüştür.[34]

Takip eden elli yıldaki olaylar hakkında Sewell'dan aldığı kısma parantez içinde eklediği yorumda da benzer bir durum mevcut:

> 1452'de, *Jaunpur Racası Delhi'yi kuşatma altına aldı* (bu önemli; yerli Hint prenslerinin uzun süredir devam eden Müslüman yönetimine karşı yeterince güçlenmiş olduğunu gösteriyor); *bunu izleyen 26 yıllık savaş*, Raca'nın hezimeti ve *Jaunpur'un Delhi'ye katılmasıyla* sonuçlandı. (Marx, [1879-1880] 1960, s. 23; vurgular metne aittir)[35]

Burada Marx'ın parantez içindeki yorumu Sewell'ın metnindeki havayı epey değiştirerek, "yerli Hint prenslerinin" sonunda aldığı yenilgiden çok, uzun süren direnişini öne çıkarmaktadır.[36] Bu bölümlerde, yine, Hintlileri fetihler karşısında edilgin bir yere konumlandıran 1853'teki bakış açısının değişiklik geçirdiğini görüyoruz.

Şu var ki, yukarıda yazılanların hiçbiri, Marx'ın Hindistan hakkında aldığı notların Müslüman karşıtı bir nitelik taşıdığı anlamına gelmemeli, zira birçok yerde Müslümanların Hint kültür ve toplumuna yaptığı büyük katkılardan söz etmektedir. Örneğin Babür İmparatoru Ekber Şah için "*Delhi*'yi o sırada dünya üzerin-

de var olan en büyük ve en güzel şehir haline getirdi," diye yazmaktadır (Marx, [1879-1880] 1960, s. 33); aynı tespiti "[Delhi] bu dönemde dünyadaki en büyük ve hoş şehirlerden *biri* olsa gerek," sözleriyle aktaran Sewell'a göre çok daha açık sözlü davrandığını söyleyebiliriz (Sewell, 1870, s. 54; vurgular eklenmiştir). Marx, Ekber'i Sewell'dan daha dünyevi bir ışık altında resmetmektedir. Örneğin, Marx'ın "dinî meselelere karşı ilgisiz olduğundan, hoşgörülü bir yaklaşıma sahipti," sözlerine karşılık, İngiliz tarihçi şöyle yazmıştır: "Ekber dinî meselelerde hoşgörülü ve tarafsızdı." (Marx, [1879-1880] 1960, s. 32; Sewell, 1870, s. 52)

Marx, Sewell hakkındaki notlarının önemli bir kısmını İngiliz egemenliği dönemine ayırmış, bu egemenliğin arızi niteliğine vurgu yaparken, Hindistan'daki İngiliz iktidarının pamuk ipliğine bağlı olduğunu gösteren birçok olaya yer vermiştir. İngilizler için sıklıkla "mankafalar" ya da "köpekler" gibi nitelemeler kullanırken, yer yer onları Hint direnişi karşısında ödü kopmuş kişiler olarak da betimlemektedir. Notların bu bölümünde, her ne kadar savaş ağalığından hoşlanmadığını belirtse de, Marx'ın Maratha'lara karşı belirgin bir yakınlık sergilediği görülüyor.

Sewell'ın Hindistan'daki İngiliz fetihlerini Asya barbarlığına karşı verilmiş kahramanca bir savaş olarak betimlediği kısımlarda, Marx'ın bunları alaya alması veya doğrudan atlaması şaşırtıcı değildir. 1756'da bir Babür yöneticisinin hapsettiği yüzü aşkın İngiliz savaş tutsağının havasızlıktan boğularak öldüğü, daha sonra "Kalküta'nın Kara Deliği" olarak anılan olay hakkında Sewell'ın yazdıklarını notlarına nasıl geçirdiğine bakıldığında da aynı şey görülür. Bu konuyla ilgili olarak, "dünya tarihinde görülmüş en korkunç trajedilerden biri" nitelemesiyle olayı aktaran Sewell'dan doğrudan alıntı yapmak yerine, Marx şöyle yazmaktadır: "*ikiyüzlü İngilizlerin* bugün hâlâ üzerinden düzmece bir skandal yaratmak için çırpınıp durduğu *'Kalküta'nın Kara Deliği*'" (Marx, [1879-1880] 1960, s. 65; ayrıca bkz. Sewell, 1870, s. 95).

Marx ayrıca, kapitalizmin en gözü doymaz biçimini getiren İngiliz sömürgeciliğinin, kadim toprak mülkiyeti biçimlerini, tefeciler ve bankerlerin ele geçirebileceği kısıtsız bir özel mülkiyete dönüştürmüş olduğuna da dikkat çekmektedir.[37] Aşağıdaki bölüm Sewell'a ait olup Marx buna kendi eklemelerini yapmıştır (italikle belirtilmiştir).

> [On sekizinci yüzyılın sonlarında bir Babür yöneticisi olan Muhammed Ali], en kötüsünden bir zampara, zevk ve sefahat düşkünü olduğundan, özel şahıslardan yüklüce borç aldı ve bunu ödemek için, geniş toprak arazilerinin gelirlerini bu kişilere bağladı. Borç verenler (*namı diğer İngiliz üçkâğıtçı tefeciler*) bunu "son derece avantajlı" buldular; bu sayede "*parazitler*"[38] bir anda büyük toprak sahibi oluvermiş ve *ryot*'lara [*reaya*] zulmetme yoluyla muazzam servetler biriktirebilmişti; *türedi Avrupalı (yani İngiliz) zemindar'ların yerli köylülere karşı –en vicdansız– tiranlığı işte böyle kuruldu!* (Marx, [1879-1880] 1960, s. 90)[39]

Marx'a göre, Hindistan'daki bu gelişmelerin sorumlusu, reformcu William Pitt'in iktidarda bulunduğu İngiliz devletidir.

Marx İngilizlere karşı sergilenen direnişi daima ayrı bir yere koyarak, bu uğurda saf tutmuş olan Maratha, Babür, Afgan ve Sih güçleri gibi farklı gruplara yakınlık göstermektedir. Aynı zamanda, bu güçlerin eşkıyalık ya da gaddarlıkları yüzünden olası destekçilerle aralarının açılmasına da sık sık değinmekte, ancak diğer yandan, İngilizlerle bir olan Hint liderlere karşı sonsuz bir tiksinti sergilemektedir. Marx, Maratha klanları sonunda yenilgiye uğradıktan sonra dahi, Kuzeybatı'da Sihlerin ve Afganların İngilizlere karşı başlattığı yeni meydan okumaya dikkat çekmektedir.

İngilizlerin Afganistan'daki işgali, 1842'de ezici bir yenilgiyle sonlanarak dağ geçitlerinden çekilmeye çalışan on beş bin asker ve sivilin ölümüne sebep olmuştu. Marx, Sewell'den bu kaçışı anlatan bir bölümü notlarına kaydederken bir yerde alaycı bir tavırla "İngiliz köpekler" ifadesini araya sokuşturmuştur: "*Yerliler* dizildikleri *tepelerden* 'İngiliz köpeklere' ölüm kusuyordu; *geçi-*

din çıkışı gözükene dek yüzlercesi bu şekilde öldü, kaçmaya devam eden ancak 500-600 aç ve yaralı insan kalmıştı. Bunlar da cepheye varmak için mücadele ederken *koyun gibi boğazlandı.*" (Marx, [1879-1880] 1960, s. 136 [vurgular Marx'a aittir]; ayrıca bkz. Sewell, 1870, s. 240) Marx ayrıca, İngilizlerin bunu takiben Afganistan ve arada kalan bölgeleri yeniden ele geçirmek için açtıkları savaşta, nasıl birçok kez fethettikleri kentleri yağmaladıklarını vurgular.

Marx 1857-1858 Sepoy [sipahi] Ayaklanmasını geniş bir şekilde ele alırken, Hintlilerin gaddarlıkları konusunda Sewell'ın ayrıntılı betimlemelerini genellikle atlayarak, bunların yerine İngilizlerin zulmüne odaklanır. Marx'ın cümleleri kırparak kaydetmiş olduğu alıntılar, isyancıları Sewell'ın metnine göre daha olumlu bir ışık altında gösterme eğilimindedir. Mayıs 1857'deki durumu aktaran aşağıdaki alıntıda, Marx'ın italikle belirtilmiş olan değişikliklerinde bunu açıkça görmek mümkün:

> İsyan Hindustan'da yayılmış durumdaydı; aynı anda yirmi farklı yerde sepoy'lar ayaklanıyor, İngilizleri öldürüyordu; başlıca yerler: Agra, Bareili, Muradabad. Sindhia, "*İngiliz köpeklere*" sadık, ama kendi "birlikleri" öyle değil; Patiala Racası İngilizlerin yardımına koşmak için *–utanç verici!–* büyük bir asker grubu gönderdi!
>
> Mainpuri'de (Kuzeybatı Eyaletleri) hazineyi ve kaleyi De Kantzow adında genç, bir *kabadayı* teğmen kurtardı. (Marx, [1879-1880] 1960, s. 149)[40]

İsyancı önder Nana Sahib'in yüzlerce Avrupalı sivil ve askeri Cawnpore'de (Kanpur) topluca öldürtmüş olması bile, Marx'ı fazla duygulandırmamış gibi gözüküyor, zira bu konuda Sewell'dan yaptığı alıntıları kırparken "şeytani" ya da "hain iblisler" gibi süslemelerle bezeli kısımları ve İngiliz tarihçinin, "ortaya çıkan dehşet verici manzaranın tarihte neredeyse bir benzeri yoktur," iddiasını dışarıda bırakmıştır (Marx, [1879-1880] 1960, s. 149-150; Sewell, 1870, s. 268-270). Notların birçok yerinde Marx, Sewell'ın metninde geçen "asiler" sözcüğünün yerine

"direnişçi" ifadesini kullanmaktadır. Sewell hakkındaki notlar, Marx'ın 1850'lerde *Tribune*'de yazdığı günlerden bu yana Sepoy Ayaklanmasına duyduğu yakınlığın azalmak şöyle dursun, daha da arttığını düşündürmektedir.

ENDONEZYA, CEZAYİR VE LATİN AMERİKA'DA SÖMÜRGECİLİK

Hindistan notları, on dokuzuncu yüzyıl boyunca Hinduların yanı sıra bugünün Pakistan ve Bangladeş uluslarını da içeren bu bölgenin dünyanın en geniş Müslüman nüfuslarından birini barındırdığı düşünülürse (her ne kadar Hindulara kıyasla azınlığı oluştursalar da), doğal olarak bir ölçüde İslam tartışmasına da yer ayırmaktadır. Buna ek olarak, Marx ağırlıklı olarak Müslümanlardan oluşan iki toplum, sırasıyla Hollanda ve Fransa tarafında sömürgeleştirilmiş olan Endonezya (Cava) ve Cezayir hakkında da epeyce not tutmuştur.

Marx'ın, J.W.B. Money'ye ait *Cava; Sömürge Nasıl Yönetilir? Günümüzde Britanya Hindistanını Etkileyen Sorunlara Pratik Bir Çözüm* [*Java; or, How to Manage a Colony, Showing a Practical Solution of the Questions Now Affecting British India*] (1861) başlıklı çalışma hakkındaki notları, geleneksel Cava köyünün toplumsal örgütlenme biçimine odaklanmaktadır. Hindistan'da doğmuş İngiliz bir avukat olan Money'nin Hollanda sömürgesi Cava'yı ziyaret ettiği 1858 yılında, Sepoy Ayaklanması doruk noktasına ulaşmıştı. Kitabı, Hollandalı sömürge yönetimine adanmış utanmaz bir övgü olarak kabul edilebilir. Cornwallis Düzenlemesi'yle Hindistan'daki geleneksel kolektivist köyün altını üstüne getiren piyasa güçlerini ortaya salmış olan İngilizlere kıyasla, Hollandalılar Cava'da sömürge öncesi sistemi daha büyük ölçüde muhafaza etmişti. Geleneksel toprak kiracılığı, siyasi örgütlenme biçimi ve kolektivist köy kültürünün birçok yönüyle sürmesine izin veriyor, artığı daha tepeden emiyorlardı. Marx'ın ölümünden sonra Engels'in de Money'nin kitabını okumuş ol-

duğu anlaşılıyor, ancak 1880-1881 arasında Marx'ın bu konuda tuttuğu notları da okumuş olup olmadığı açık değil. Engels, Karl Kautsky'ye yazdığı 16 Şubat 1884 tarihli mektupta, Hollanda yönetiminin dayanıklılığını, o sırada "Hindistan ve Rusya'da olduğu gibi," köy düzeyinde mevcut olan "ilkel komünizm"in üstünde yükselen muhafazakâr bir "devlet sosyalizmi"ne örnek gösteriyordu (MECW 47, s. 102-103). Engels'in bu tespitleri, elbette, Money'nin, sömürgeci Hollanda yönetiminin İngilizlerinkine kıyasla daha sağlam olduğuna ilişkin temel teziyle bağlantılıydı.

Marx ise Money hakkında aldığı notlarda tam da bu çıkarımı görmezden gelme eğilimindedir, zira esas olarak kitabın sunduğu verilere odaklanmıştır. Cava'daki hayatın yüzeysel sayılabilecek bir kaydını tutan bu tarih yazıcısının görüş açısına dair doğrudan eleştirel bir yorumda bulunmaz; bunun tek istisnası Money'nin modern eğitimi köylere sokmama yolundaki Hollanda politikasını göklere çıkardığı bir bölümün sonuna iliştirdiği bir ünlem işaretinden ibarettir. Marx, temkinli bir nesnelliği koruyarak, Money'nin gözlemlerindeki en şüpheli kısımları dışarıda bırakırken, o dönemde sömürge Cava'daki hayat hakkında dışarıdan bir gözlemci tarafından sunulmuş ayrıntılı pek az kayıttan biri olan bir kitabı kendi işine yarayacak şekilde kullanmayı yine de başarmıştır.

Cezayir ise Marx'ın, hem sömürge öncesi hem sömürge dönemindeki ortaklaşmacı biçimleri değerlendirdiği Kovalevski'yle ilgili notlarında gündeme gelir. Görece kısa sayılabilecek, toplamda yedi bin sözcüklük bu alıntılarda, Marx, Mağrip bölgesinde ortak mülkiyetin gücüne dikkat çekerek işe koyulmaktadır. Osmanlılarla birlikte kayda değer miktarda özel toprak mülkiyeti ortaya çıkmış olsa da, Cezayir'deki toprakların büyük kısmı klanlar ve geniş ailelerin ortak mülkiyeti altında kalmıştır.

On dokuzuncu yüzyılda Fransız sömürgeciler bu durumu değiştirmeye çalışmış, fakat inatçı bir dirençle karşılaşmışlardır. Marx bu hususta, 1873 Fransa Ulusal Meclisi'nin ortak mülkiyeti dağıtma çabalarını, özel bir yere koymaktadır; aşağıda

Kovalevski'den alıntıladığı bölümün ilk cümlesinde parantez içine aldığı kendi yorumunu da görüyoruz:

> Siyasi ve toplumsal alandaki her tür ilerlemenin (Fransız burjuvazisinin gözünde) gerekli koşulu olarak, *özel toprak mülkiyetinin oluşturulması.* "Halkın zihnindeki komünist eğilimleri destekleyen bir biçim olarak" (*Ulusal Meclis Tartışmaları*, 1873) *ortak mülkiyetin devam ettirilmesi* hem sömürge hem de anavatan için tehlikeli; birincisi, *her daim başkaldırma dürtüsüne sahip olan boyunduruğa alınmış kabileleri zayıflatmanın bir aracı*, ikincisi, toprak sahipliğini yerlilerin ellerinden daha da çok alıp *sömürgecilere devretmenin tek yolu olarak, klan topraklarının* dağıtılması teşvik ediliyor, hatta emrediliyor. (Marx, [1879] 1975, s. 405; vurgular Marx'a aittir)[41]

Dolayısıyla, Fransız yasa koyucular da, Maine gibi, yerli ortak mülkiyetle çağdaş sosyalist hareketler arasında, ikisinin de burjuva mülkiyet ilişkilerinin yerleşikleşmesine karşı "hem sömürge hem de anavatan için" büyük engeller yaratması açısından bir bağ görüyordu.

Marx bu kez de Fransa Ulusal Meclisi'ne çatarak, bunların dönemin tabiriyle Taşralılar olduğunu vurgulamaktadır. "Taşralılar" ve "utanç meclisi" Versailles'daki Ulusal Meclis'le alay etmek için Fransız solunun taktığı isimlerdi. Meclisi modern bir ortaklaşmacı biçim olan 1871 Paris Komünü'nün bastırılmasını meşrulaştırmakla itham ediyorlardı. Aşağıda, Marx da, Kovalevski'nin oldukça eleştirel bir gözle sunulmuş olan Meclis tasvirini daha da sivrilten eklemelerle (italikle gösterilmiştir), öfke kusmaktadır:

> 1873. *1873 Taşralılar Meclisi*'nin başlıca kaygısı, Arapların *topraklarını çalmak* için daha etkili tedbirler keşfetmektir [[Bu *utanç meclisinde,* Cezayir'de "Özel Mülkiyetin Oluşturulması" projesiyle ilgili yürütülen tartışmalar, yapılmakta olan *alçaklığı* ekonomi politiğin güya ebedi, değişmez kanunlarının peçesi ardına gizlemeyi amaçlar. (224) *Bu tartışmalarda "Taşralılar" oy*

birliğiyle hedefe ilerler: kolektif mülkiyetin yok edilmesi. Tartışma sadece yöntem hakkındadır, bunun nasıl gerçekleştirileceği hakkında.]] (Marx, [1879] 1975, s. 419)

Burada Marx'ın, yine, Paris işçileri tarafından kurulmuş modern bir "komün"ü bastıranlarla Cezayir'deki yerlilerin kolektivist topraklarına el koyanlar arasında bir ilişki kurduğunu görüyoruz. Biraz daha ileride, Marx Kovalevski'nin, Fransızların sömürge karşıtı bir klan ayaklanmasından duyduğu korkudan söz ettiği bir bölümü alıntılamaktadır. Fransızlar "*Arapların toprakla aralarındaki doğal bağı koparmak yoluyla* dağılmakta olan *klan birliğinin* elinde kalan son gücü, dolayısıyla herhangi bir *isyan tehlikesini* ortadan kaldırarak" (229) bundan kaçınabileceklerine inanmaktadır (Marx, [1879] 1975, s. 412; vurgular Marx'a aittir).

Kovalevski notlarının bir başka kısmında Marx, sömürgeciliğin çok daha eski bir biçimini, İspanya'nın Yeni Dünya'daki sömürgeciliğini ele alırken, bir yandan da, Kolomb öncesi Latin Amerika ve Karayiplerdeki ortaklaşmacı biçimleri incelemektedir. Görece kısa sayılabilecek bu notlar ağırlıklı olarak Almanca, kimi yerlerdeyse Rusça ve İspanyolca yazılmış olup 7 bin 500 sözcük kadar tutmaktadır. Marx bu bölümde, yerli Amerikalı toplumlarda sürü benzeri bir yaşayıştan klanlara ve ailelere geçiş hakkında Kovalevski'nin sunduğu verileri kaydederek incelemesine başlar. Klanlardan aile içi üretime geçişi, mülkiyet biçimlerindeki ilgili değişimlerden önce gerçekleşmiş bir şey olarak ele almak için, Kovalevski'nin metnini kendine göre bir miktar eğip bükerek şöyle yazmaktadır: "Özel ailelerin oluşmasıyla birlikte bireysel mülkiyet de ortaya çıkar ve başlangıçta *yalnızca taşınabilir* malları içermektedir." (Harstick 1977, s. 19)[42] Marx ayrıca, Kovalevski'nin, Amerika kıtasındaki kimi göçebe toplumlarda fiilî olarak özel mülkiyet bulunmayışının üzerinde durduğu bölümü de defterine kaydetmiştir.

Buna ek olarak Marx, Kovalevski'nin tarıma geçiş üzerine yürüttüğü tartışmaya da epey yer ayırmıştır; buna göre, klanlar

çoğunlukla zor yoluyla ele geçirmiş oldukları topraklarda kalıcı olarak yerleşmişti. Kovalevski'nin aktardığı üzere, Meksika'da klanlara dayanan kentlileşmiş topluluklar *calpulli* adı verilen birimin arazisinde ortak hakka sahipti ve buranın sakinlerine *calli* deniyordu. Toprak bireyler tarafından alınıp satılamaz veya miras bırakılamazdı. Bir grubun ekip biçme yetisine sahip olması, elinde bulunduracağı toprağı belirlemekte gitgide daha önemli bir etmen haline gelmiş ve böylece toprak paylarında eşitsizlik doğmuştu. *Calli*, toprak üzerindeki haklarını sıkı sıkıya koruyor, klan üyesi olmayanları kesinlikle dışarıda bırakıyordu.

Kovalevski'ye göre, başka bir aşamada, Aztek veya İnkalar gibi fetihle gelen grupların beyleri, imparatorluk idaresinde benzer kolektivist ilişkileri kullanmıştı. Marx, Rus etnologdan alıntılarının yanına, "kırsal nüfus daha önce olduğu gibi toprak üzerindeki ortak haklarını sürdürüyordu, ancak aynı zamanda, gerçek gelirinin bir kısmını ayni ödeme olarak yöneticilere bırakmak zorundaydı," diye not düşmektedir (Harstick, 1977, s. 28). Bu ise, Marx'a göre, Rus etnologdan yaptığı başka bir alıntıda dendiği gibi, "geniş toprak mülklerinin gelişimi" için zemin hazırlamış ve "İspanyolların gelişiyle hızlanan" bir süreç içinde ortak toprak mülkiyetinin yok olmasının yolunu açmıştı (s. 28).

Marx'ın İspanyol sömürgeciliğinin başlarına denk gelen bir sonraki döneme ilişkin notları, ancak nadiren gerektiğinde, Kovalevski'nin kendi cümlelerine yorum eklemektedir. Muhtemelen bunun sebebi Kovalevski'nin, *Kolektivist Toprak Sahipliği*'nin tamamında belirgin olan sömürgecilik karşıtlığını, bu bölümde keskin bir şekilde ifade etmiş olmasıdır. Bu açıdan iyi bir örnek oluşturan aşağıdaki alıntıda, Marx'ın kendi ilaveleri italikle gösterilmektedir:

> İspanyolların ilk politikası kızılderilileri imha etmek. (s. 47) Sonra, *bulunan altın vb. talan edilince, Amerika yerlileri madenlerde çalışmaya mahkûm edildi.* (s. 48) Altın ve gümüşün değerinin düşmesiyle, İspanyollar tarıma dönerek, yerlileri de, kendile-

> ri için toprağı ekip biçecek kölelere dönüştürdü. (1.c.) (Harstick, 1977, s. 29)

Bu *repartimientos** sisteminde, yerli *cacique*'ler, yani klan liderleri İspanyollara tarım işçiliğinde çalıştırılacak insan tedarik etmek zorundaydı. Marx'ın kaydettiği bölümlerde bu sistemin gaddarlığı öyle bir boyuttaydı ki, *cacique*'ler yeterli tedarik sağlamadığında yerliler avlanarak ele geçiriliyordu.

Marx'ın notlarında yer alan aşağıdaki bölümde Kovalevski'nin açıkladığı gibi, kısa bir zaman sonra Kiliseye bağlı unsurların baskısıyla, İspanya devleti yerli halkın doğrudan köleleştirilmesini hafifletme yoluna gitmişti. Burada bile Marx, tam da din adamlarını desteklediği bir noktada, bunlara dönük küçük bir alaysılama duygusuna karşı koyamayarak araya "yaygara" sözcüğünü sokuşturmaktadır:

> Böylece, *Aziz Jacob Tarikatının keşişleri,* Amerika yerlilerinin köleleştirilmesine karşı *yaygara kopardı.* 1531, *Papa III. Paul*'un bildirisi, Amerika yerlilerinin "insan" olmaları sebebiyle "kölelikten azade" olduğunu ilan ediyordu. 1524'te kurulan ve yarısı ruhban sınıfının en rütbelilerinden oluşan *Batı Hint Adaları Kraliyet Konseyi,* yerlilerin özgürlüğünden yana olduğunu açıkladı. Buradan hareketle *V. Charles* (21 Mayıs 1542 tarihli kanun) şöyle bir yasak getirdi: "Savaşta olsun ya da olmasın, hiç kimse yerlileri, köle olarak yakalayamaz, tutamaz, zorla çalıştıramaz, satamaz, mübadele edemez veya kendi malı olarak sahiplenemez." Aynı şekilde, *26 Ekim 1546 tarihli kanun* da yerlilerin köle olarak satılmasını vb. yasaklamaktadır. (Harstick, 1977, s. 30; vurgular Marx'a aittir)

Bunun ardından Marx, sömürgecilerin bu kanuna direnmesi ve sonunda yasanın zor yoluyla uygulanmasına değinir. Gelgelelim, bu durum Yeni Dünya köleciliğinde gerçek bir azalma yaratmamıştı; italikle gösterildiği üzere, Marx, Kovalevski'den yaptığı alıntıda, sömürgecilere duyduğu tiksintiyi kendi söz-

---

* İspanyolca "dağıtım" *–çev.*

cükleriyle ifade etmektedir: "Bu kanuna karşı İspanyol sömürgecilerin direnci. (1.c.) *Bu köpeklere karşı* Las Casas, Don Juan Zumaraga ve başka Katolik piskoposların *mücadelesi.* (s. 54) Bunun sonucunda, kibar sömürgecilere bir 'telafi' sunmak üzere, Negro köle ticareti gelişti." (s. 30) Böylece piskoposların reformları, sonunda Afrikalı köle ticaretinin artmasıyla sonuçlanmış ve bu ticaret, Yeni Dünya'nın plantasyonlarındaki işgücünün başlıca kaynağı haline gelmişti.

Böylelikle, acımasız *repartimientos* sistemi *encomiendas** sistemiyle değiştirilmişti. *Encomiendas*, kolektivist köylerdeki hukuken özgür insanların bölgedeki İspanyol *encomendero*'lara mal ve emek yoluyla vergi ödediği bir tür serflik yaratmıştı. Genellikle bu vergiler köy başına bir *encomendero*'yu ve bir rahibi geçindirecek şekilde ayarlanıyordu. Bu yeni sistemin babacan, korumacı pek çok yönü vardı; örneğin *encomendero*'ların yerlileri korumak, Hıristiyanlaşma yolunda onlara yardımcı olmak vb. gibi zorunlu görevleri bulunuyordu. Diğer yandan, ödemelerde sıkıntı baş gösterirse *encomendero*'lar köyün yaşlılarını köyden çıkarma hakkına sahipti; bu ise kolektivist sistemi ciddi şekilde zayıflatan bir uygulama olmuştu. Kendi yükümlülüklerini yerine getirmediklerinde *encomendero*'ların da kendilerine hibe edilen arsadan çıkarılması mümkündü; bu düzenlemeler için yaptırım uygulamak tamamen İspanyol sömürgecilerin elindeydi; Marx bu duruma şöyle isyan ediyordu: "I. Carlos (V. Charles) ve II. Philip gibi devlet adamlarından bekleneceği gibi!" (Harstick, 1977, s. 32). *Encomiendas* sistemi altındaki yükümlülükler o kadar ağır bir hale gelmişti ki, pek çok yerli ya kaçmış ya da intihar etmişti. Yerliler bağlı bulundukları köy komünü yoluyla teknik olarak toprağın sahibi olsa da, bu fiilen ancak toprağın işlenmesi sırasında geçerli oluyor, İspanyollar da ekilmediği iddiasıyla toprağa el koymak için bu sayede bir açık bulabiliyordu. Bu ve benzeri yasal manevralarla, Amerika yerlileri en değerli tarım topraklarının büyük bölümünden yoksun kalmıştı.

* İspanyolca "hibe arsa" –*çev.*

Marx'ın özet ve alıntılarla tuttuğu notlar kapitalist özel mülkiyete geçişle devam etmektedir; aşağıdaki ilk cümlede parantez içinde yaptığı ekleme, Kovalevski'nin antropolojik kategorilerine daha kesin bir nitelik kazandırma amacını gütmektedir:

Akrabalık bağının (gerçek ya da kurgusal) dağılması, bazı yerlerde, *daha önce kolektivist nitelikteki parseller içinden küçük ölçekli toprak mülkleri oluşmasına* sebep oldu ve bunun sonucunda *-encomendero*'lara ödenecek vergilerin ve *İspanyolların getirmiş olduğu faizle borç sisteminin* yarattığı baskı altında– bunlar *azar azar sermaye sahibi Avrupalıların eline geçti.* Zurita şöyle diyor: "*Yerli liderlere bağlıyken Amerikan yerlileri tefecilik nedir bilmezdi.*" (Harstick, 1977, s. 36; vurgular metne aittir)

Bu durum, köy komünleri ve klanların, birbirleriyle ve kendi içlerinde yıkıcı çatışmalar yaşamasına sebep olmuş ve böylece, Amerikan yerlilerinin elindeki güç ve haklar daha da erimişti.

Marx, Kovalevski'nin Latin Amerika gözlemlerinden aldığı notları italikle gösterilmiş birkaç sözcüğü de ekleyerek aşağıdaki parçayla sonlandırmaktadır:

> Kırsal komünün *–büyük ölçüde–* devamı, bir taraftan yerlilerin sahip oldukları kültür düzeyine en uygun düşenin bu olması sebebiyle ortak toprak mülkiyetini tercih etmesine, diğer taraftan sömürge yasalarının, [[*İngiliz Doğu Hint Adaları'nın aksine*]] klan üyelerinin kendilerine ait olan parselleri satmasını mümkün kılacak düzenlemelerden yoksun olmasına bağlı. (Harstick, 1977, s. 38)

Marx'ın "büyük ölçüde" ifadesini eklemesi, Kovalevski'nin bu ortaklaşmacı biçimlerin yok olmakta oluşuna yaptığı vurguyu bir miktar zayıflatmaktadır. Hindistan'la ilgili düştüğü not ise, ortaklaşmacı biçimlerin Latin Amerika'da Hindistan'dan daha güçlü kaldığını düşündürmektedir; muhtemelen bunun sebebi, Hindistan'ın daha ileriki bir dönemde, gelişmiş kapitalist bir güç olan Britanya tarafından sömürgeleştirilmiş olmasıydı, zira Britanya yönetimi, köylerde şahsi özel mülkiyet yaratmak için yoğun bir çaba göstermişti.

1879-1882 arasında tutulmuş, Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlar hakkındaki bu notların birçok yerinde Marx'ın ilgisi ortaklaşmacı biçimlerin, üç asırlık sömürge yönetiminden sonra kendi yaşadığı yüzyıla dahi uzanarak nasıl sürdüğüne yönelmiş durumdadır. Bu konudaki değerlendirmeleri, hemen aşağıda devam edeceğimiz üzere, 1880'lerde Rusya'nın kırsal komününü sermayeye potansiyel bir direniş kaynağı olarak sahiplenmesi açısından son derece önemli bir arka plan oluşturmaktadır.

RUSYA: "KOMÜNİST BİR GELİŞİM İÇİN HAREKET NOKTASI" OLARAK ORTAKLAŞMACI BİÇİMLER

Bu kitapta tartışılan ana temaların birçoğu, doruk noktasına, Marx'ın 1877'yle 1882 arasında Rusya hakkında kaleme aldığı geç dönem yazılarında ulaşmaktadır. Birincisi, Marx'ın *Komünist Manifesto*'da benimsediği örtük doğrusal gelişim modelinden en çok uzaklaşmış gibi göründüğü yer burasıdır. İkincisi, Marx, kapitalist olmayan toplumların, önce kapitalizm aşamasından geçmeksizin, yerli ortaklaşmacı biçimleri temel alarak doğrudan sosyalizme ilerleme olasılığını, burada, diğer yazılarından çok daha açık biçimde ifade etmektedir. Ne var ki, *Manifesto*'nun 1882 Rusça basımının önsözünde Marx ve Engels'in belirttiği üzere, bu olasılık önemli bir koşula bağlanmıştır: Bu yeni devrim türleri, ancak sanayisi gelişmiş Batı'da yükselen işçi sınıfı devrimleriyle bağlantı kurabilirse başarılı olabilecektir.

Bu bölümde tartıştığımız diğer metinler gibi, Marx'ın geç dönem Rusya yazıları da yer yer kendi yorumlarına yer verdiği not defterlerinden oluşmaktadır. Bu notlar zengin bir içeriğe sahiptir. Birkaç yıldır Rusça öğrenmekte olan Marx, 1875 ve 1876 yıllarında, Rusça yazılmış kaynaklardan ülkenin 1861'den beri geçirdiği toplumsal ve siyasi gelişmeler üzerine notlar almaya başlamıştı.[43] 1880'lere kadar da Rusya hakkında notlar almaya devam eti. Bunların içinde MEGA² IV/$_{27}$'de yer alacak iki metin de bu-

lunmaktadır. Bu metinler, Rus tarımının kısa bir incelemesi ile Nikolay Kostomarov'un, on yedinci yüzyılda Stenka Razin'in önderlik ettiği Kazak ayaklanmasına odaklanan *Tarihî Monograflar* [*Historical Monographs*] adlı çalışması üzerine aldığı uzunca notlardan oluşmaktadır.

Ancak Marx'ın Rusya hakkındaki son dönem yazıları, kendi yorumlarının ister istemez kısıtlı olduğu not defterlerinden ibaret değildir. Bunların arasında ayrıca mektuplar, taslaklar ve yayımlanmış bir metin olarak *Komünist Manifesto*'nun az önce sözü geçen önsözü de bulunmaktadır. Bu yazıların büyük bölümü, en azından Rusya için, ortaklaşmacı biçimleri Marx'ın yaşadığı dönemde devrim olasılıklarıyla ilişkilendirmektedir. Not defterlerinin dışında kalan bu içerik çok uzun olmasa da –en tanınmış basımda toplam otuz sayfa kadar tutar (Shanin, 1983a)– Marx'ın Rusya'daki ortaklaşmacı biçimler üzerine yaptığı incelemelerden çıkardığı sonuçlar bu metinlerde ortaya konmaktadır. Daha geniş bir açıdan bakıldığında ise, burada, Marx'ın Batı dışı muhtelif toplumlar üzerine çalıştığı 1879-1882 alıntı defterlerindeki malzemeyi ne yönde geliştirmek niyetinde olduğu sorusuna açılan bir pencere bulabiliriz.

Daha önce değindiğimiz gibi, Marx'ın Rusya'ya karşı yeniden uyanan ilgisi, 1872'de *Kapital*'in Rusça'ya çevrilmesiyle tetiklenmişti. Bu, kitabın Almanca olmayan ilk basımıydı ve yayımlanmasının ardından, Avrupa'nın doğu ucundaki Rus toplumunun henüz kapitalizmden ciddi anlamda etkilenmemiş sayılabileceği göz önüne alındığında, şaşırtıcı ölçüde geniş bir tartışma yaratmıştı (Resis, 1970; White, 1996). 1873'teki ikinci Almanca basımın sonsözünde ise, Marx "mükemmel Rusça çevirisinin" aldığı ciddi değerlendirmeleri, "Alman bayağı iktisadının zevzek lafazanları"nın verdiği ideolojik tepkiyle kıyaslar. (*Capital* I, s. 99) Tarım Rusya'sındaki siyasi muhalefet, kapitalizmden uzak durarak Rusya'yı Batı'dan farklı bir çizgide geliştirecek bir tarım devrimini savunan Halkçıların nüfuzunda bulunuyordu.

1877'de Marx, sosyolog ve Halkçı önder Nikolay Mihailovski'nin aynı yıl *Kapital* hakkında *Otechestvennye Zapiski* [*Memleket Notları*] adlı Rus dergisinde yayımlamış olduğu bir makaleye cevap niteliğinde bir taslak hazırlamıştı. Mihailovski Marx'a yakın duruyordu; gerçekte de makalesi, bir başka Rus yazarın, Yuli Zhukovski'nin *Kapital*'e yönelttiği sert eleştiriye yanıt olarak yazılmıştı.[44] Görünen o ki, kendisini savunan Mihailovski'nin makalesinde Marx'ı rahatsız eden şey, diğer tüm toplumların İngiltere'nin peşinden kapitalizme ilerlemeye yazgılı olduğu bir gelişim kuramıyla bağlantılı olarak doğrusal bir insanlık tarihi teorisiyle ilişkilendirilmiş olmaktı. Mihailovski bu hususta şöyle yazmaktadır:

> *Kapital*'in altıncı bölümünde, "İlk Birikim" başlıklı bir altbölüm bulunuyor. Marx burada kapitalist üretim sürecinin ilk adımları hakkında tarihsel bir taslak çiziyor, ama aynı zamanda bize bundan çok daha büyük bir şey, bütünlüklü bir felsefi-tarihsel kuram sunuyor. Bu kuram genel açıdan ve özellikle de biz Ruslar için büyük önem taşımaktadır. ([1877] 1911, ss. 167-168)[45]

Marx, ayrıca, Mihailovski'nin diyalektik konusunda açıkça belirttiği çekincelerinden de hoşlanmamış olabilir:

> *Kapital*'in üstünden Hegel diyalektiğinin ağır, hantal ve gereksiz örtüsünü kaldırırsak, eserde, başka üstün niteliklerinden bağımsız olarak, biçimlerin, kendi varoluşlarının maddi koşullarıyla ilişkisi hakkındaki genel soruna çözüm olarak yetkince işlenmiş malzemenin yanı sıra, belli bir alanda sorunun mükemmel bir ifadesini de buluruz. (s. 186)

Marx'ın *Otechestvennye Zapiski*'ye cevap olarak yazdığı taslak, özellikle, Mihailovski'nin *Kapital*'in temelinde "bütünlüklü bir felsefi-tarihsel kuram" bulunduğu yolundaki ilk tespitine odaklanıyordu.[46]

Marx, mektubunda, 1870'ler boyunca Rus sorunlarıyla çok meşgul olduğunu aktarmaktadır: "Rusya'nın ekonomik gelişimi-

ne dair hakkıyla bir yargıya ulaşmak için Rusça öğrendim ve ardından birçok yıl boyunca konuyla ilgili resmî ve başka yayınları inceledim." (Shanin, 1983a, s. 135)[47] Marx, konumunun değiştiğini belirtmese de, ilk defa burada Halkçı Nikolay Çernişevksi'nin, farklı bir yoldan sosyalizme ilerlemek için kapitalizm aşamasını atlamayı savunan görüşüne açık olduğunu yazar: "Şu yargıya varmış bulunuyorum ki, eğer Rusya 1861'den bu yana izlemekte olduğu yolda devam ederse, tarihin bir halka sunmuş olduğu en güzel şansı kaybedecek ve kapitalist rejimin kaderindeki iniş çıkışları bir bir yaşayacaktır." (s. 135) Duruşunun ne kadar kararsız olduğunun bir göstergesi olarak Marx, konuya olumsuz yönünden yaklaşarak, 1861'de serflerin özgürleşmesinden sonra kapitalist kurumların köy komünlerinin içine sızmasının, Çernişevski ve diğer Halkçıların ortaya koyduğu alternatifin önünü hızla kapamakta olduğunu vurgulamaktadır.

Marx, *Kapital*'de, Rusya ve Batı dışı başka toplumların geleceğine dair bir taslak çizmeye çalıştığı tespitini ise reddetmektedir: "İlk birikim hakkındaki bölüm, kapitalist ekonomik düzenin, Batı Avrupa'da feodal ekonomik düzenin rahminden çıkarken seyrettiği yolu takip etmekten başka bir iddiada bulunmamaktadır." (Shanin, 1983a, s. 135) Açıklamasını desteklemek için Marx, metni daha çok doğrultulu bir bakış açısı yönünde değiştirmiş olduğu 1872-1875 Fransızca basımından alıntı yaparak, "tarım üreticisinin mülksüzleştirilmesi" hakkında şunları yazar: "Bu yalnızca İngiltere'de radikal bir şekilde gerçekleştirilmiştir. ... Fakat Batı Avrupa'nın tüm ülkeleri aynı gelişim sürecinden geçmektedir." (Shanin 1983a, s. 135; ayrıca bkz. Marx [1872-1875] 1985b, s. 169)

Marx, Mihailovski'nin değerlendirmesinde geçen "Hegel diyalektiğinin ağır örtüsü" hakkındaki ikinci hususa yalnızca kısa ve dolaylı bir karşılık verir. Bu bağlamda, *Kapital*'de, ilk birikim tartışmasının sonlarına doğru, tarihsel eğiliminin sonucu olarak kapitalist üretimin, "bir doğa yasasının şaşmaz zorunluluğu ile, kendi olumsuzlanmasını doğurduğunu" belirten bölüme atıfta

bulunarak, "bizzat kendisinin yeni bir ekonomik düzenin unsurlarını yarattığını" yazmaktadır (Shanin, 1983a, s. 135; ayrıca bkz. *Capital* I, s. 929). Burada varılan sonuç, sermayenin emeğin isyanıyla "olumsuzlanacak" oluşudur; Marx bu süreci "olumsuzlamanın olumsuzlanması" olarak nitelemektedir:

> Kapitalist üretim tarzının ürünü olan kapitalist mülk edinme tarzı, bağımsız bireyin kendi emeğine dayalı özel mülkiyetin *ilk olumsuzlanmasıdır.*[48] *Ne var ki, kapitalist üretim, bir doğa yasasının şaşmaz zorunluluğu ile, kendi olumsuzlanmasını doğurur. Bu, olumsuzlamanın olumsuzlanmasıdır.* Bu, özel mülkiyeti yeniden getirmez, ama kapitalist dönemde edinilmiş şeyler olan elbirliği ve toprak dahil bütün üretim araçlarının ortak mülkiyeti temeline oturan bireysel mülkiyeti getirir. (Marx, [1872-1875] 1985b, s. 207, vurgular eklenmiştir)[49]

Hegel karşıtları, Marx'ın bu kritik kavşak noktasında Hegel'in temel kavramı olan olumsuzlamanın olumsuzlanmasını kullanmasından ötürü birçok defa yakınmış,[50] kimileri Marx'ın kendi ekonomi yasalarını Hegelci çıkarımlarla kanıtlamak için dogmatik bir çaba sarf ettiğini öne sürmüştür. 1877'de yazdığı bu mektup taslağında Marx bunlara şöyle karşılık verir: "Bu noktada bir kanıt sunmuyorum, zira bu, kapitalist üretim hakkında önceki bölümlerde verilen uzun açıklamaların yalnızca kısa bir özetidir." (Shanin, 1983a, s. 135) Dolayısıyla, Marx'ın bu noktada Hegelci dile dönmesi bir kanıt özelliği taşımamakta, daha ziyade, her ne kadar tartışmanın kendisinde Hegel'e açık bir atıfta bulunmamış olsa da, okuyucuyu kapitalist üretim ve nihai çöküşüne dair yaptığı genel sunumun temelinde, Hegel diyalektiği bulunduğu konusunda bilgilendiren yöntemsel bir açıklama niteliği taşımaktadır. Görünen o ki Marx, diyalektiğin *Kapital*'e uygun olduğu görüşündedir; diyalektiği gerçekliğe dayattığı için değil, gerçekliğin kendisi diyalektik olduğu için.

Marx'ın *Otechestvennye Zapiski*'ye yazdığı mektuptaki üçüncü husus, karşılaştırmalı bir tarihsel referansla ilgilidir.

Marx'a göre "eğer Rusya, Batı Avrupa ulusları gibi kapitalist bir ulus haline gelme eğilimindeyse," o zaman ve ancak o zaman, (1) köylüyü mülksüzleştirmek ve bağı kalmamış proleterlere dönüştürmek durumunda kalacaktır, ve (2) her yönden "kapitalist rejimin saflarına çekilmiş olacak," bunun ardından da, "acımasız kanunlarının" eline düşecektir (Shanin, 1983a, s. 136). Bu noktada Marx, ilk birikime benzeyen, ancak sonu kapitalizm olmayan bir gelişim seyrinden örnek verir. Söz konusu örnek antik Roma'dır:

> *Kapital*'in I. cildi, birçok yerinde, antik Roma'da alt tabakanın yazgısını hatırlatır. Bunlar başta özgür köylülerdi, her biri kendi toprağını kendi hesabına işliyordu. Roma tarihi içinde mülksüzleştirildiler. Bunları sahip oldukları üretim ve geçim araçlarından koparan aynı hareket, yalnızca büyük toprak mülklerinin değil, aynı zamanda büyük para sermayesinin oluşmasını da içeriyordu. Böylece, bir sabah uyandıklarında, bir tarafta işgüçleri dışında ellerindeki her şeyden olmuş özgür insanlar, diğer taraftaysa, bunların emeğini sömürmeye hazır, edinilmiş servet sahipleri duruyordu. Ne oldu peki? Romalı proleterler ücretli işçilere değil, eskiden Birleşik Devletler'in güneyinde *yoksul beyaz* diye nitelenenlerden bile daha berbat, aylak bir "güruh"a dönüştü; onlarla birlikte ortaya çıkan [*se déploya*][51] şey de, kapitalist değil, köleliğe dayalı bir üretim tarzı oldu. (s. 136)[52]

Marx burada antik Roma ile Amerika'nın güneyi arasında bir paralellik kursa da, yaptığı vurgu başka bir yöne, Romalı ve modern kapitalist toplumsal biçimler arasındaki köklü farklılıklara işaret etmektedir.

Marx'ın ana iddiası, Mihailovski'nin savunduğu gibi topluma dair, tüm zaman ve yerlere uyarlanabilir "bütünlüklü bir felsefi-tarihsel kuram" geliştirmiş olmadığıydı:

> Böylece, çarpıcı benzerlikler taşıyan, farklı tarihsel bağlamlar içinde gerçekleşmiş olaylar, tamamen ayrı sonuçlar doğurmuştur. Bu gelişmelerin her birini bağımsız olarak inceleyerek, söz

> konusu olgunun anahtarı kolaylıkla keşfedilebilir; ama bütün marifeti tarih-üstü olmasında yatan genel bir tarihî-felsefi kuramın her kapıyı açan maymuncuğuyla [*avec le passe-partout*][53] buna ulaşmak, asla mümkün olmaz. (Shanin, 1983a, s. 136)

Marx'ın, Mihailovski'nin okumasıyla ilgili başlıca şikâyeti, "benim Batı Avrupa'da kapitalizmin doğuşuna dair çizdiğim tarihsel taslağı, içinde bulundukları tarihsel koşullar ne olursa olsun, kaçınılmaz biçimde tüm halklarca paylaşılacak genel sürece dair tarihî-felsefi bir kurama dönüştürmekteki ısrarı"dır (s. 136).

Dolayısıyla, Marx şunları reddetmektedir: (1) Doğrusal bir tarih kuramı ortaya koyduğunu, (2) determinist bir toplumsal gelişim modeliyle çalıştığını, (3) özgül olarak Rusya'nın, Batı kapitalizmiyle aynı şekilde gelişmeye yazgılı olduğunu. Bu tarz bir bakış açısı Marx için bir ölçüde yeni sayılabilirse de, esasen *Grundrisse*'den beri, daha çok doğrultulu bir çerçeveye doğru adım adım gerçekleştirdiği hamleler sonucu ortaya çıkmıştı.[54]

Marx bu hususlardaki fikirlerini açıklarken genel bir düzeyden konuştuğu için, sözünü ettiği özelliklerin sadece Rusya'ya değil, aynı zamanda, bu dönemde üzerinde çalıştığı Hindistan ve Batı dışı, sanayileşmemiş başka çağdaş toplumlara da uyarlanmasını amaçlamış olması muhtemel. Rusya gibi Hindistan'ın köylerinde de ortaklaşmacı biçimler mevcuttu, bu ise Krader'ın yazdığı gibi, Marx'ın "Hint ve Rus kırsal kolektif oluşumları için farklı seçenekler ortaya koymasına" sebep olmuştu (1974, s. 29). 1879-1882 defterlerinde işlenen Endonezya, Cezayir ve Latin Amerika da kırsal ortaklaşmacı biçimlere sahipti. Bu toplumlar, sömürgecilik yüzünden Rusya'ya kıyasla kapitalizmden daha doğrudan etkilenmişti. Buna karşın, yine de Marx'ın, Rusya için oluşturmaya çalıştığı taslağa benzer bir çizgide ilerleyerek, bu toplumların antikapitalist gelişim olasılığıyla ilgilendiği çıkarımında bulunmak mümkün.

Otechestvennye Zapiski'ye yazılmış 1877 tarihli bu mektup, Marx'ın çok doğrultulu bakış açısını öne çıkarıyordu; ancak Rus

toplumuna dair bir çözümleme, *Kapital*'in I. cildinde olmadığı gibi burada da yoktu. Fakat Mart 1881'de Rus devrimci Vera Zasuliç'e yazdığı mektup taslaklarında, 1877'deki mektubunda ve *Kapital*'in Fransızca basımında ortaya koyduğu çok doğrultulu çerçeve içinde, Rus toplumunun gelişim rotasının ne olabileceğine dair daha belirgin bir görüş oluşturmaya başlamıştı. David Smith, Marx'a göre toplumsal yapısıyla Asyalı toplumsal biçimlerin bir parçası olan Rusya için, meselenin ne olduğu konusunda şöyle yazar: "Marx'ın 'Asya tipi' gelişim eğrisinin benzersizliğine yaptığı vurgu, ortaya koyduğu kavramsallaştırma biçimini, sabit evrim aşamaları öngören ve yıllarca 'Marksist materyalizm' diye sunulmuş olan 'standart beden' bir teoriden ayırmakla kalmaz, aynı zamanda, Marx'ın kapitalizm sonrası toplum kavramının, geçmişi açıklarken benimsediği perspektif kadar çok doğrultulu olduğunu görmemize de olanak sağlar." (1995, s. 113) Kendisini Rusya "sosyalist parti"sinin bir üyesi olarak tanıtan Zasuliç, 16 Şubat 1881 tarihli mektubunda, Marx'a, "fahiş vergi yükünden, soylulara ödeme yapmaktan ve keyfî idari uygulamalardan kurtarılmış kırsal komünün, sosyalist bir yöne doğru gelişmesinin mümkün" olup olmadığını, komünün "yok olmaya mahkûm" mu olduğunu, dolayısıyla Rus sosyalistlerinin, kapitalizmin gelişmesini, proletaryanın başını kaldırmasını vb. beklemesi mi gerektiğini sormuştur (Shanin 1983a, s. 98). Zasuliç sorusunu sorarken, özellikle *Otechestvennye Zapiski* gibi yayınlardaki tartışmalara atıfta bulunarak, Marx'ın Rus takipçilerinin daha çok bu ikinci görüşten yana olduğunu sözlerine ekliyordu. Zasuliç, Marx'tan, Rusçaya çevrilip yayımlanacak bir yanıt istiyordu.

Marx, yazdığı 8 Mart 1881 tarihli cevapta, bir kez daha *Kapital*'in Fransızca basımında ilk birikim tartışmasını Batı Avrupa'ya mahsus bir şey olarak sunan bölümü alıntıladıktan sonra, şöyle bir sonuca varmaktadır: "Dolayısıyla bu seyir çizgisinin 'tarihsel kaçınılmazlığı' [*fatalité*] *açıkça Batı Avrupa ülkeleriyle* sınırlandırılmıştır." (Shanin 1983a, s. 124)[55] Ayrıca Batı Avrupa'da feodal mülkiyetten kapitalist mülkiyete geçişin

"özel mülkiyetin bir biçiminin, bir başka biçimine dönüşmesi" olduğunu, ancak kapitalist gelişimin Rus köylüler için "aksine, kolektivist mülkiyetlerini özel mülkiyete dönüştürme" mecburiyeti yaratacağını ilave etmektedir (s. 124). Dolayısıyla denebilir ki *Kapital*, Rusya'nın geleceği sorusu karşısında bilinemezci [agnostik] bir tavır sergilemektedir. Marx mektubunu, kendisinden pek emin olmayarak sunduğu şu birkaç tespitle noktalamaktadır:

> Bu konuda yaptığım özel çalışma ... komünün Rusya'da toplumsal canlanmanın dayanak noktası olduğu konusunda beni ikna etti. Fakat böyle bir işlev görebilmesi için, önce kendisine dört bir yandan hücum eden muzır etkilerin ortadan kaldırılması, sonra da, kendiliğinden gerçekleşecek bir gelişimin normal koşullarının güvence altına alınması gereklidir. (s. 124)

1877'deki mektubunda olduğu gibi, burada da Marx, Rusya için almaşık gelişim çizgilerinin mümkün olabileceğini savunmaktadır. Bu yargısını, büyük ölçüde, kolektivist toplumsal biçimlere sahip Rus köyünün toplumsal yapısı ile Batı Avrupa'nın Ortaçağ köyü arasında göze çarpan farklılıklara dayandırmaktadır. Dahası, az önce de belirtildiği gibi, "komünün Rusya'da toplumsal canlanmanın dayanak noktası olduğu konusunda ikna olmuş" durumdadır (Marx; Shanin, 1983a içinde, s. 124).

Marx'ın mektubu için hazırlık olarak yazdığı taslaklar, Zasuliç'e gönderdiği esas cevaba kıyasla hem bu hususları daha derinlikli olarak incelemekte, hem de mektuba almadığı başka noktalara da değinmektedir. Bu çerçevede Avrupa'nın sınırındaki büyük bir ülke olarak Rusya'nın sahip olduğu durumun özgül yönlerini tartışır: "Rusya modern dünyadan tecrit olmuş bir şekilde yaşamadığı gibi, Doğu Hint Adaları'nda olduğu gibi yabancı bir işgalcinin eline düşmüş de değildir." (Shanin, 1983a, s.106) Dolayısıyla, Rusya'nın kadim ortaklaşmacı biçimlerini modern teknolojiyle bir araya getirmek ve bunu kapitalizm kadar sömürücü olmayan bir yolla gerçekleştirmek mümkün olabilir.

Bu noktada, Marx'ın önerdiği şeyin bir otarşi değil, kapitalist modernitenin en üstün başarılarından faydalanacak şekilde, kadim ve modern biçimlerin bir bireşimi olduğunu vurgulamakta fayda var:

> Rusya'daki koşulların eşsiz bileşimi sayesinde, halihazırda ulusal ölçekte yerleşik bulunan kırsal komün, ilkel özelliklerini yavaş yavaş üstünden silkeleyerek, yine ulusal ölçekte, doğrudan doğruya kolektif üretimin bir unsuru olarak gelişebilir. Tam da kapitalist üretimin çağdaşı olması sebebiyle, kırsal komün, bütün o korkunç iniş çıkışlara sürüklenmeksizin, *olumlu tüm gelişimleri* kendine mal edebilir. ... Kapitalist sistemin Rus hayranları böyle bir gelişimin kuramsal olarak mümkün olduğunu reddederse, onlara şu soruyu sorardım: Rusya'nın makinelerden, buharlı gemilerden, demiryollarından vb. faydalanmak için önce Batı gibi, mekanik endüstriyi doğuracak uzun bir kuluçka döneminden mi geçmesi gerekti? Ayrıca Rusların, Batı'da yüzyıllar almış bir süreç olan bütün bir mübadele düzeneğini (bankalar, kredi kuruluşları vb.) göz açıp kapayıncaya dek nasıl getirebilmiş olduğunu da açıklamalarını isterdim. (Shanin, 1983a, s. 105-106)

Yukarıda vurgulanan nokta, doğrusal bir deterministliğe karşı, toplumsal gelişimin çelişkili ve diyalektik karakteriydi. Nesnel bir düzeyden bakıldığında, Batı kapitalizminin salt varlığı bile, Rusya'daki kırsal komünün kapitalizmin başarılarından faydalanabileceği anlamına geliyordu. Öznel düzeyde ise, bu, eski kapitalizm öncesi toplumlarda gelişmiş toplumsal hareketlerin karşılaştığından çok farklı bir durum yaratıyordu.

Marx'ın Zasuliç'e gönderdiği mektupta yer almayıp taslaklarda göze çarpan ikinci bir tema, Marx'ın antropoloji ve Hindistan üzerine çalıştığı not defterleriyle Rusya hakkındaki fikirleri arasındaki bağlantıyla ilişkiliydi. Örneğin Marx, Morgan'ın, Batı uygarlığının gelecekte ilkel komünizmin daha üstün bir biçimini yeniden hayata geçireceği düşüncesine değiniyor. Ayrıca ortaklaşmacı biçimlerin yüzyıllara yayılan varlığının altını çiziyor. "Son araştırmalar," diyor,

> (1) ilkel toplulukların kıyas kabul etmez biçimde Sami, Yunan, Romalı vb. toplumlardan ve *a fortiori*[56] modern kapitalist toplumlardan daha büyük bir canlılığa sahip olduğunu; (2) bunların zayıflama sebeplerinin, belli bir gelişim seviyesinin ötesine geçmelerini engelleyen ekonomik koşullarda yattığını ve bu koşulların ortaya çıktığı tarihsel bağlamın kesinlikle çağdaş Rus komünüyle karşılaştırılamayacağını, doğrulayacak noktaya gelmiştir. (Shanin 1983a, s. 107)

Marx ayrıca bu yeni araştırmaların bir kısmının komün karşıtı bir önyargı taşıdığını kaydederek yeniden Maine'e hücum eder:

> İlkel toplulukların tarihleri hakkında burjuva yazarların çalışmalarını okurken uyanık olmak gerekir. Bunlar gerektiğinde yalana başvurmaktan bile geri durmuyor. Örneğin, zamanında Hint komünleri vahşice imha edilirken İngiliz hükümetinin hevesli bir işbirlikçisi olan Sör Henry Maine, tam bir ikiyüzlülük içinde, bizleri, hükümetin komünleri sürdürmek için verdiği tüm o asil çabaların, ekonomi yasalarının kendiliğinden ortaya çıkan gücüne yenik düştüğüne inandırmaya çalışıyor! (Shanin, 1983a, s. 107)

Marx'a göre, İngiliz tipi özel mülkiyetin Hint köylerine dayatılması yoluyla gerçekleştirilen somut yıkıma rağmen, yüzeydeki bu komün karşıtı ideolojik eğilimin altına inilebilirse, bu ortaklaşmacı biçimlerin varlığını sürdürdüğüne dair kanıtlar bulmak mümkündü.

Marx, muhtemelen Kovalevski hakkındaki notlarına dayanarak, ortaklaşmacı biçimlerin farklı toplumlara uzanan genel bir tipolojisini çıkarmıştı. Klanlara dayanan en eski biçim yalnızca toprağın ortaklaşmacı biçimde dağıtılmasını içermiyordu; aynı zamanda "yüksek ihtimalle toprağın kendisi de gruplar tarafından, ortak biçimde işleniyordu." (Shanin, 1983a, s. 118) Bu eski komünler, klan yapısı içinde gerçek ya da kurgusal akrabalık bağlarına dayanıyordu: "Doğuştan ya da sonradan edinilmiş bir akrabalık olmadan aralarına katılmak mümkün değildir." (s. 119)

Bu erken biçim, daha sonraki bir aşamada, akrabalıktan çok ikamete dayanan kırsal komüne dönüşmüştü. Marx, sözünü ettiği "büyük canlılığın" işte bu daha sonraki biçimde gözlemlendiğini savunmaktadır (s. 118). Bu aşamada "ekilebilir toprak, yani devredilemez ve ortak nitelikteki mülk, düzenli aralıklarla kırsal komünün üyeleri arasında paylaşılmaktadır." (s. 119)

Daha geç biçimi içinde "kırsal komün" önemli bir ikilik içeriyordu. Komünü bir arada tutan ortak toprak mülkiyetiydi, ama aynı zamanda, diyor Marx; "Ayrı bir bireysel aile alanı oluşturan ev ve avlusu, bir de ürünü özel olarak sahiplenilen bahçe tarımı, eski ilkel toplulukların yapısına yabancı bir bireyselliği besliyordu." (Shanin 1983a, s. 120) Bu ikilik, söz konusu toplumsal biçimin canlılık ve dayanıklılığının kaynaklarından birini oluştursa da sonunda kırsal komün için "parçalanmanın tohumuna dönüşebilirdi." (s. 120) Genişletilebilecek nitelikteki küçük ölçekli özel toprak mülkiyeti, bu yolda bir etmendi. Bundan çok daha etkili bir nokta ise, bu üretim biçimi içinde kendini gösteren emek ilişkilerindeki değişimdi:

> Fakat temel etmen, özel sahiplenmenin kaynağı olan işgücünün bölünmüşlüğüydü. Bu durum, çiftlik hayvanları, para ve hatta bazen köle ya da serf gibi taşınabilir malların birikimini doğurmuştu. Kolektivist denetime tabi olmayan ve her türlü hile ile şansa geniş imkân tanıyan bireysel mübadeleye açık bu tür taşınabilir mal mülkiyeti, kırsal ekonominin bütünü üzerinde gitgide daha büyük bir ağırlık kazanmıştı. İlkel topluluklardaki ekonomik ve toplumsal eşitliği yok eden bu olmuştu. (s. 120)

Ne var ki, böylesi bir çözülme hiçbir şekilde kaçınılmaz değildi.

Taslaklardaki bu ikinci tema, Rusya'nın kırsal komünleri ile başka yer ve zamanlarda var olmuş olanlar arasındaki ortak özellikler etrafında toplanıyordu. Şurası kesin ki Marx, ne Rusya ne de Asya, Afrika ya da Latin Amerika'daki sık sık sömürgeleştirilmiş olan topraklar için, toplumsal gelişim ya da devrime yönelik

bir teori geliştirmiş değildi. Dahası, siyasi olarak bağımsız Rusya ile sömürgeleştirilmiş Hindistan arasındaki farkı açıkça vurgulamaktadır: "Rusya modern dünyadan tecrit olmuş bir şekilde yaşamadığı gibi, Doğu Hint Adaları'nda olduğu gibi yabancı bir işgalcinin eline düşmüş de değildir." (Shanin 1983a, s. 106) Fakat bu mutlak değil, göreli bir tezattı, çünkü ikisi arasında birtakım ortaklıklar da vardı; bunların başında ise her iki büyük tarım toplumunda da kırsal komünlerin varlığı geliyordu. Bu, hem Rusya'da hem de Hindistan'da modern kapitalist özel mülkiyetin gelişiminin, yarı-özel feodal köylü mülkiyetinden değil, ister istemez ortak mülkiyetten hareket eden bir dönüşümünü içeriyordu. Burada, hem 1877 taslağında, hem de 1881'deki bu yazılarında Marx'ın, *Kapital*'de sözü geçen ilk birikimi, Batı Avrupa topraklarıyla sınırladığını, Batı dışı toprakları ve sömürgeleri dışarıda bıraktığını hatırlamakta fayda var. Öyleyse, tarihin bu kritik kavşağında, Marx'ın Hindistan ve Batı dışı başka toplumları, en azından bir ölçüde, kapitalist modernite mantığının dışında bıraktığını söyleyebilir miyiz?

Marx'ın 1881'de yazdığı taslaklarda ortaklaşmacı biçimler için çizdiği tarihsel tipolojiyle 1879'da Sewell ve Kovalevski'nin Hindistan çalışmalarından çıkardığı notları yan yana koyduğumuzda, Hindistan'daki ortaklaşmacı biçimlerin sömürgecilik ve sermaye karşısında potansiyel birer direniş alanı yaratıp yaratamayacağı sorusu da doğmaktadır. Kovalevski hakkındaki notlar, sömürgeleştirilmiş Hindistan ve Cezayir'in yanı sıra Latin Amerika'daki ortaklaşmacı biçimlerin, Marx'ın Rusya'dakilere atfettiği kadar olmasa da, hâlâ bir canlılık taşıdığını düşündürmektedir. Marx'ın bu hususta Kovalevski'den yaptığı Cornwallis sonrası Hindistan'la ilgili bir alıntıya eklediği bölümü (italikle gösterilmiştir) hatırlayalım: "*Yine de, bu atomlar arasında belli bağlar varlığını sürdürür*; bu ise, uzaktan da olsa, köyde toprağın ortak mülkiyetine sahip olan önceki grupları anımsatmaktadır." (Marx, [1879] 1975, s. 388; vurgu metne aittir) Ayrıca, Marx'ın

Kovalevski'yle ilgili olanların arasına serpiştirmiş olduğu ve yine bu ortaklaşmacı biçimlere odaklanan Sewell hakkında aldığı notların da Hint halkının, hem Müslüman hem İngiliz işgalcilere karşı sürekli direnişini öne çıkardığını da hatırlayalım.

Zasuliç'e yazılan mektubun taslaklarında göze çarpan üçüncü bir tema, Rusya'daki devrim olasılıkları ve devrimin alabileceği biçimle ilgilidir. Burada Marx, sermayeden ve devletten kaynaklanan tehditler karşısında Rus ortaklaşmacı biçimlerinin gücünü tartmıştı. Rus komünleri belli bir canlılık taşımakla birlikte, "ülkenin muazzam yayılımı" üzerinde dağılmış olan köyler, tepelerine dikilmiş devletin "merkezî depotizmi"ne, yalıtılmış durumda maruz kalmaktaydı (Shanin, 1983a, s. 103). Fakat mevcut devlet yalıtılmışlıklarını beslese de, "hükümetin vurduğu zincirler kırıldıktan sonra bunun kolaylıkla üstesinden gelinebilirdi." (s. 103) Ne var ki, bir devrim olmadan bu mümkün değildi: "Dolayısıyla, 'kırsal komün'ün yalıtılmışlığını, farklı komünler arasındaki iletişim kopukluğunu, kısacası, tarihsel atılımına engel olan seddi, bulunduğu yere hapsolmuş mikro bir evren olarak var oluşunu, ancak genel bir ayaklanma kırabilir." (s. 112)

Ne var ki, kırsal komünün günü dolmaktayken, böylesi bir devrimi gerçekleştirmek kolay olmayacaktı: "Rus komününün hayatını tehdit eden, ne tarihsel bir kaçınılmazlık, ne de bir kuram değildir; devletin baskısı ve aynı devlet tarafından köylülerin karşısında güçlü kılınmış mütecaviz kapitalistlerin sömürüsüdür." (Shanin, 1983a, ss. 104-105) Fakat uluslararası ölçekten bakıldığında, başka nesnel etmenler daha olumlu bir yönde işliyordu: "Dünya pazarına hâkim olan Batılı üretimin *çağdaşlığı*, Rusya'nın, kapitalist sistemin aşağılayıcı darboğazlarına [*fourches caudines*][57] saplanmadan, bu sistemin getirdiği bütün olumlu kazanımları komün yapısına dahil etmesine olanak vermektedir." (s. 110) Ayrıca, merkezî devleti derebeyi konumundan çıkaracak daha güçlü bir demokratikleşme, komünlerin yalıtılmışlığını azaltabilirdi: "Gereken tek şey, bir hükümet birimi olan

volost'un yerine komünün kendisi tarafından seçilen bir köylü meclisi –kendi çıkarlarına hizmet eden ekonomik ve idari bir yapı– koymaktır." (s. 111) Bu olursa, Rusya'daki gelişme, Batı'da halihazırda gerçekleşmekte olan, kapitalist sistemin "hem Batı Avrupa, hem de Birleşik Devletler'de" kendisini "emekçi kitlelerle, bilimle ve kendi yarattığı üretici güçlerle çatışma içinde –kısacası, ancak kapitalist sistemin kendisinin ortadan kaldırılmasıyla ve modern toplumların, 'eski' tarzdaki kolektif mülkiyet ve üretimin daha yüksek bir biçimine dönmesiyle sona erecek bir krizle karşı karşıya– bulduğu süreç ile paralel şekilde ilerleyecek demektir." (s. 111)

Şunu belirtmek önemli: Burada Marx, Rusya hakkındaki ileri dönem yazılarında ilk kez, büyük bir öznel etmene değinerek Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da öz bilince sahip örgütlü bir işçi sınıfı hareketinin varlığına atıfta bulunuyordu. Dolayısıyla, kapitalist modernitenin nesnel başarılarının yanı sıra bu öznel etmen de Rusya'yı etkileme imkânına sahipti.

Peki bu Rus devriminin niteliği ne olacaktı ve toplumun gelecekteki gelişimini nasıl etkileyecekti?

> Rus komününü kurtarmak için bir Rus devrimine ihtiyaç vardır. Ayrıca, Rus hükümeti ile "toplumun yeni direkleri", kitleleri böyle bir yıkıma hazırlamak için ellerinden ne gelirse yapmaktadır. Eğer devrim tam vaktinde gerçekleşerek tüm güçlerini[58] kırsal komünün serbestçe gelişmesi [*essor libre*][59] için seferber ederse, komün kısa sürede kendiliğinden Rus toplumunun yenileyici bir unsuru ve kapitalist rejimin köleleştirdiği tüm toplumlara göre bir üstünlük unsuru olarak gelişecektir. (Shanin, 1983a, ss. 116-117)

Bu, Rusya'nın yerli devrim gizilgücüne ilişkin son derece açık bir beyandır. Ancak köylü temelli, kapitalist olmayan bir toplumsal düzen olasılığının böyle hararetli biçimde onaylanması bile, tamamen kendi ayakları üstünde yükselen bir Rus sosyalizminin savunulması olarak görülmemelidir, çünkü Zasuliç için yazılmış taslakların bir başka yerinde görüldüğü gibi, Marx

böyle bir yeni sistemin ancak Batılı işçi sınıflarını da içeren daha geniş bir toplumsal dönüşüm bağlamı içinde yükselebileceği görüşündeydi.

Marx'ın Rusya hakkındaki son dönem yazılarının sonuncusu, *Komünist Manifesto*'nun 1882'deki ikinci Rusça basımına Engels'le birlikte yazdıkları önsözdü. Bu, aynı zamanda, Marx'ın Mart 1883'teki ölümünden önce yaptığı son yayın olmuştu. Almanca hazırlanan 21 Ocak 1882 tarihli önsöz, neredeyse Rusçaya çevrilir çevrilmez Halkçı bir yayın olan *Narodnya Volya*'da [*Halkın İradesi*] ve yine aynı yıl, *Manifesto*'nun Georgi Plehanov tarafından hazırlanan yeni çevirisinde yayımlanmıştı.[60] Marx ve Engels, hazırladıkları yeni önsöze, *Manifesto*'nun ilk basımında, özellikle de komünist hareketler hakkındaki bölümde, ne Rusya'nın ne de Birleşik Devletler'in fazlaca yer tutmadığını belirterek başlıyordu. Ardından, Birleşik Devletler'de bağımsız küçük çiftçinin sermaye tarafından topraktan atılması yüzünden büyümekte olan krizin kısa bir analizini sunmuşlardı. Rusya'ya gelince, Avrupa'nın geri kalanı görece durgun bir haldeyken, Rusya'da ciddi bir devrimci hareketin yükselmekte oluşuna işaret ediyorlardı: "Rusya, Avrupa'da devrimci eylemin öncüsü [*Vorhut*] durumundadır." (Shanin, 1983a, s. 139)

Rusya'daki bir devrim hangi biçimi alacaktır? Marx ve Engels, bu noktada, Rus köyünün *obshchina* ya da *mir* denilen ortaklaşmacı biçiminin taşıdığı devrimci olasılıkları tartmaktadır.

> Epeyce tahrip edilmiş olmakla birlikte, kadim ortak toprak mülkiyetinin bir biçimi olan Rus *obshchina*'sı, doğrudan ortak mülkiyetin daha üstün, komünist bir biçimine geçebilir mi? Yoksa önce Batı'nın tarihsel gelişimine damgasını vuran çözülme sürecinin aynısından geçmesi mi gerek? Bugün bu soruya verilebilecek tek bir cevap vardır: Rus devrimi Batı'da proleter bir devrimin işareti olur ve böylece bu ikisi birbirini tamamlarsa, Rusya'daki köylülerin ortak toprak mülkiyeti, komünist bir gelişim için hareket noktası olarak hizmet edebilir. (Shanin, 1983a, s. 139)

Burada iki nokta göze çarpmaktadır. (1) Son cümle, Marx'ın daha önce Zasuliç'e yazdığı mektubun taslaklarında düşündürmüş olduğu bir noktaya açıklık getirmektedir: Modern bir komünizmin gelişmesi için tarımsal ortaklaşmacı biçimler üzerinde yükselen bir Rus devrimi gerekli, ancak yeterli olmayan bir koşuldur. Bunun yanında gerekli bir şey daha vardır, o da dışarıdan, öznel bir etmenin, Batılı işçi sınıfları tarafından gerçekleştirilecek bir devrimin yardımıdır.[61] Kapitalist modernitenin başarılarının, otokrat ve teknolojik yönden geri kalmış Rusya'yı sömürmek için değil de, bunları onunla paylaşmak için kullanılmasına imkân sağlayacak olan yalnızca budur. Ne var ki, öznel etmenler içten dışa da işlev görebilir: Olası bir Rus devriminin Batı'daki bir devrimi beklemesi gerekmez; gerçekte [Batı'daki] bir ayaklanma için "hareket noktası" olabilir. (2) Zasuliç için yazılmış taslaklarda örtük biçimde yer alan bir başka nokta daha burada açıklığa kavuşmaktadır: Rusya'daki bir devrim "komünist gelişim"e giden yolu açabilir.[62] Rusya'daki devrimin, daha demokratik ve teknolojik olarak daha gelişmiş dünyada bir işçi sınıfı ayaklanmasının fitilini ateşlemesi koşuluyla, Rusya'nın modern sosyalizmin meyvelerini toplamak için bağımsız bir kapitalist gelişim sürecinden geçmeye ihtiyacı olmayacaktır. Bu, Marx'ın 1850'lerde Çin'deki bir ekonomik krizin Avrupa'daki bir krizin, dolayısıyla da bir devrimin kıvılcımı olacağı ya da Hindistan'daki Sepoy isyancılarının Batılı işçi sınıflarının müttefiki olduğu yolundaki iddialarından farklı ve daha köktencidir. 1850'lerde Marx, Çin ve Hindistan'daki ulusal direnişi, en fazla, bu ülkelerde demokratik dönüşümün gerçekleştirilmesi için potansiyel taşıyan bir olgu olarak görüyordu. 1870'lerde, İrlandalıların komünist niteliğe sahip olmayacak ulusal bir devrim gerçekleştirmesini, Britanya'daki komünist bir dönüşümün önkoşulu olarak değerlendirmişti. Ancak Rusya hakkındaki son dönem yazılarında, Batılı işçi sınıfları tarafından yapılacak bir devrimle ittifak kurabilir ve böylece, işbirliği temelinde Batılı

modernitenin meyvelerine erişebilirse, Rusya gibi tarımsal ve teknolojik açıdan geri kalmış bir ülkede, modern komünist bir dönüşümün mümkün olduğunu savunmaktadır.[63]

Peki Marx, aynı dönemde, sahip oldukları ortaklaşmacı biçimler üzerinde çalıştığı Hindistan gibi yerlerde de benzer olasılıklar görüyor muydu? Kendisi bu soruyu hiçbir zaman açıkça ele almamıştır. Gördüğümüz gibi, Zasuliç'e yazdığı taslaklarda, kimi yerde Rusya'nın benzersiz oluşundan söz etmekte, kimi yerdeyse Hindistan ve sömürgeleştirilmiş, Batı dışı başka toplumlarla ortak noktalarına değinmektedir. Buna karşın, bu bölümde tartıştığımız not defterlerinin sunduğu kanıtlara dayanarak, benim bu konudaki tezim, Marx'ın yerli ortaklaşmacı biçimler temelinde komünist bir devrime ilişkin bu yeni düşüncelerini yalnızca Rusya'yla sınırlamak niyetinde olmadığıdır.

Sonuç

Umuyorum ki Marx'ın ulusçuluk, ırk, etnisite ve Batı dışı toplumlar hakkındaki yazılarına yaptığımız bu yolculuk, özellikle son yıllarındaki genel düşünsel tasarılarının çok boyutlu niteliğini ortaya koyabilmiştir. Görmüş olduğumuz üzere, Marx'ın sermaye eleştirisi, genellikle sanıldığından çok daha geniş bir çapa sahipti. Şüphesiz, esas olarak Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki emek-sermaye ilişkisine odaklanıyordu, fakat aynı zamanda, Batı dışı toplumları ve bunların yanı sıra ırk, etnisite ve ulusçuluğu çözümlemek için hatırı sayılır bir zaman ve enerji harcamıştı. Bu konudaki yazılarının bazıları sorunlu bir doğrusal bakış ve yer yer etnik-merkezcilik izleri sergilese de, bunların bütününde gördüğümüz genel seyir farklı bir yönde ilerlemektedir. Bu çalışmada yürüttüğümüz tartışma, Marx'ın çok doğrultulu ve indirgemeci olmayan bir tarih kuramı yaratmış olduğunu, Batı dışı toplumların karmaşık yönlerini ve farklılıklarını çözümlediğini ve tek bir gelişim ya da devrim modeline bağlanmayı reddettiğini göstermiştir.

1848'de Marx ve Engels'in kapitalist toplum ve içindeki temel çelişkilere dair ortaya koyduğu kuramsal model o kadar öngörülüydü ki, *Komünist Manifesto*'daki tasvir gücünün bugün bile bir dengi yoktur. Aynı *Manifesto*'da, toplumsal gelişmeye ilişkin sorunlu bir doğrusal kavrayışı da alttan alta benimsemişlerdi. Buna göre, kapitalizm öncesi toplumlar, özellikle de etnik-merkezci bir bakışla "çok barbar" bir toplum olarak niteledikleri Çin, bu yeni ve dinamik toplumsal sistem tarafından zorla içine girilerek mo-

dernleştirilmeye mahkûmdu. Marx, 1853'te *New York Tribune* için yazdığı yazılarda bu bakış açısını Hindistan'a da uygulayarak, Hindistan'ın kastlarca ele geçirilmiş ve "değişmez" geleneksel toplumsal düzeni karşısında, İngiliz sömürgeciliğinin o zamanlar ilerici olarak değerlendirdiği özelliklerini göklere çıkarmıştı. Bu bağlamda, Hindistan'ın, Araplardan İngilizlere uzanan yabancı fatihlerinin tarihi dışarıda bırakılırsa, tarihi olmayan bir toplum olduğunu savunuyordu. Dahası, Hint toplumunun, hem kast ayrımları, hem de toplumun genel edilginliği yüzünden, bu fetihlere direnmekte başarısız kaldığı görüşündeydi. Hint köyünün kolektivist toplumsal ilişkileri ve ortak toprak mülkiyeti, sonuç olarak ortaya çıkan "Doğu despotizmi" için sağlam bir temel sağlıyordu. Bütün bunlar Hindistan'ı İngiliz sömürgeciliğine özellikle açık bir halde bırakıyordu ve her halükârda bu sömürgecilik kendisiyle birlikte ilerleme getiriyordu. Edward Said'in başını çektiği postkolonyal ve postmodern düşünürler, *Komünist Manifesto* ile Marx'ın 1853 Hindistan yazılarını, temelde sömürgeci mantıkla benzerlik içinde bulunan, Oryantalist birikimin bir biçimi olarak eleştirmiştir.

Bu eleştirmenlerin çoğu, Marx'ın Asya'ya bakışının 1853'ten itibaren *Manifesto*'daki yönünden kaymaya başlayarak, gitgide daha incelikli ve daha diyalektik bir nitelik kazandığını görememiştir. Oysa Marx, 1853 *Tribune* makalelerinde, modernleşmiş bir Hindistan'ın, bu kez artık "barbarlığın" bir biçimi olarak tanımladığı sömürgecilikten, bir çıkış yolu bulacağını da yazmıştır. İster İngiliz işçi sınıfının yardımıyla, isterse Hindistan'da oluşacak bir bağımsızlık hareketiyle olsun, er ya da geç Hindistan'da sömürgeciliğin sonu gelecektir. İrfan Habib gibi Hint düşünürler, Marx'ın 1853 Hindistan yazılarındaki bu yönün, önde gelen Avrupalı bir düşünürün Hindistan'ın bağımsızlığına verdiği ilk destek örneğini oluşturduğuna dikkat çekmiştir.

1856-57 yıllarına gelindiğinde Marx'ın düşüncesindeki sömürgecilik karşıtlığı kendini daha belirgin biçimde göstere-

ye başlamıştı; nitekim yine *Tribune*'deki yazılarında, İkinci Afyon Savaşı sırasında Çinlilerin İngilizlere karşı direnişini ve Hindistan'daki Sepoy [sipahi] Ayaklanmasını destekliyordu. Bu dönemde, Hindistan hakkında geliştirdiği bu yeni düşüncelerin bir bölümünü, en önemli kuramsal çalışmalarından birini oluşturan *Grundrisse*'ye de (1857-1858) almaya başlamıştı. Bu ufuk açıcı ekonomi politik eleştirisinde Marx, Asyalı toplumların, Batı Avrupa için belirlemiş bulunduğu ardışık üretim biçimlerinden –antik Grek-Romalı, feodal ve kapitalist– farklı bir hatta geliştiği görüşünü içeren, gerçek anlamda çok doğrultulu bir tarih kuramı ortaya koymuştu. Ayrıca, eski Roma toplumuyla çağdaş Hindistan'ın ortak mülkiyet ilişkilerini ve bunun yanı sıra daha geniş çaplı kolektivist toplumsal üretimlerini karşılaştırmış ve farklarını belirlemişti. 1853'te despotizmin bir dayanağı olarak gördüğü Hint köylerindeki kolektivist toplumsal biçimlerin, artık despotça bir nitelik taşıyabileceği gibi, demokratik de olabileceğini vurguluyordu.

1860'larda Marx, Avrupa ve Kuzey Amerika'ya odaklanarak Asya hakkında pek az kalem oynatmıştı. *Kapital*'in I. cildinin ilk metnini bu dönemde tamamlamış, ayrıca II. ve III. cildin taslaklarının büyük bölümünü ortaya çıkarmıştı. Ancak buna bakarak Marx'ın bu sırada ulus, ırk ve etnisiteyi bir kenara bırakıp yalnızca sermaye ilişkisi ve sınıf mücadelesiyle meşgul olduğunu düşünmek son derece hatalı olur. *Kapital*'i tamamlamak için çalıştığı bu dönemde, Marx, uzun İç Savaş yıllarında (1861-1865) ırk ve sınıf diyalektiğiyle de ilgileniyordu. Kuzey, kapitalist bir toplum olsa da, Marx kölelik karşıtlığı davasına bütün gücüyle omuz vermiş, eleştirelliğini muhafaza etmekle birlikte Konfederasyon'a karşı Lincoln hükümetini desteklemişti. İç Savaş'la ilgili yazılarında, ırk ve sınıfı birçok önemli yönden birbiriyle ilişkilendiriyordu. Birincisi, beyazların ırkçılığının, bir bütün olarak işçi hareketinin ilerleyişini kösteklediği görüşündeydi. İkincisi, savaşın Kuzey'in lehine sonuçlanmasında, köleleştirilmiş Siyah

emekçi sınıfın öznelliğinin belirleyici bir güç olduğunu yazmıştı. Üçüncüsü, Kuzey'in Güney'den gelen pamuğa koyduğu ablukanın Manchester ve başka sanayi merkezlerinde yarattığı derin ekonomik acılara rağmen, –enternasyonalizmin en güzel örneklerinden biri olarak– İngiliz emekçilerinin Kuzey'e verdikleri şaşmaz desteğe dikkat çekiyordu. Son olarak, kuruluşuna katıldığı Birinci Enternasyonal'de, ileri görüşlü bir tavırla, Amerika'nın özgürleştirilmiş kölelerin siyasi ve toplumsal haklarını bütünüyle tanımaması halinde, ülkenin bir kez daha kana bulanacağı uyarısında bulunmuştu.

Bunun yanı sıra, Marx, uzun süredir acı çeken bu ülkede ulusal bağımsızlığın yeniden elde edilmesini amaçlayan 1863 Polonya ayaklanmasına da destek vermişti. Esasen Marx ve Engels, daha *Komünist Manifesto*'da, emekçi ve sosyalist hareketin temel bir ilkesi olarak, Polonya'nın bağımsızlığını desteklediklerinin işaretini veriyordu. Marx'ın Polonya ve Rusya hakkındaki yazıları da birbiriyle yakından ilişkiliydi. Marx ve onun kuşağı, Rusya'yı Avrupa'nın demokrat ve sosyalist hareketlerine karşı en büyük tehdidi oluşturan kötücül, gerici bir güç olarak görüyordu. Bu açıdan Marx, Moğol istilalarından devralınmış "Doğu despotizmi"nin bir biçimi olarak değerlendirdiği Rus otokrasisinin kökeninde ülkenin tarımsal karakterinin, özellikle de Rus köylerinde hâkim olan kolektivist biçimlerle ortak mülkiyet ilişkilerinin yattığı görüşündeydi. Fakat Hindistan ve Çin meselesinde olduğu gibi, 1858 yılına gelindiğinde Rusya hakkındaki fikrini de değiştirmeye başlayarak *Tribune* için yazdığı birçok makalede serflerin özgürleşmesinin ufukta belirmiş oluşuna ve bir tarım devrimi olasılığına dikkat çekmişti. Rus işgali altındaki Polonya, Rusya'nın asli toprakları ile Batı Avrupa arasında kaldığından, Polonya'daki devrimci hareket Rus İmparatorluğu içindeki derin bir çelişkiyi temsil ediyordu; nitekim bu çelişki, İmparatorluğun 1830 Avrupa devrimlerine ve bir ölçüde 1848'dekilere müdahale etme çabalarına güçlük çıkarmıştı. Marx aynı

zamanda Fransız ve Batılı diğer demokratları Leh müttefiklerini hakkıyla destekleyerek karşılık vermekte yetersiz kaldıkları için ağır biçimde eleştirmişti. Üstelik, Polonya'ya yapılan ihanet Batılı demokrat ve sosyalist hareketleri de zayıflatarak 1849'da yoğun şekilde gerçekleşen Rus müdahalesiyle aldıkları yenilgiye katkıda bulunmuştu. Hayatının son yıllarında Marx, Leh devrimci hareketi içindeki antikapitalist belirtileri öne çıkarmaya başlamıştı.

İşçi sınıfının İç Savaş'ta Kuzey'in mücadelesine ve ardından 1863 Polonya ayaklanmasına verdiği desteğin bir sonucu olarak, emekçi eylemciler arasında uluslararası bir ağ oluşmuştu. Bu ilişki ağı –başta İngilizler, Fransızlar ve Almanlar olmak üzere– 1864'te Uluslararası İşçi Birliği'nin (sonradan Birinci Enternasyonal adıyla anılır olmuştur) kurulmasına temel olmuş, Marx bu oluşumun baş örgütleyicisi ve kuramcısı olarak görev üstlenmişti. Böylelikle, Marx'ın hayatı boyunca emek hareketiyle en uzun süren bağlantısının perde arkasında kölelik, ırkçılık ve ulusal baskıya karşı verilen mücadeleler yer alıyordu. Ayrıca Enternasyonal, kuruluşundan sonraki birkaç yıl içinde İrlanda bağımsızlık hareketinin savaşına tamamen gömülmüştü. Enternasyonal'in İrlanda meselesine dahil olması 1867'de, *Kapital*'in ilk Almanca basımıyla matbaadan çıktığı yıl başlamıştı. Enternasyonal'deki İngiliz emekçi önderleri, Marx'ın hiç azımsanamayacak kuramsal ve siyasi tezlerinden de yararlanarak, takdire değer bir tavırla İrlanda üzerindeki İngiliz tahakkümüne karşı son derece güçlü bir konum almıştı. 1867-1870 yıllarında, İrlanda çatışmasının patlama noktasına ulaştığı sırada, Marx'ın ulusal kurtuluş ve sınıf mücadelesi arasındaki ilişkiyle ilgili tezleri, salt teori olarak değil, çağın en büyük işçi örgütünde yürütülen uzun tartışmalar ortamında kotarılmıştı.

Zaman içinde Marx, Britanya ve İrlanda hakkında, bu özgül tarihsel kavşak noktasının ötesinde sonuçlar doğuran yeni bir kuramsal bakış geliştirmişti. Bu dönemde İrlanda'yı kuramsallaştırma şekli; etnisite, ırk ve ulusçuluk konularındaki yazıla-

rının doruğunu oluşturuyordu. Önceleri, modernist bir tavırla, çağın en gelişmiş kapitalist toplumunun ürünü olan İngiliz emek hareketinin önce iktidarı ele geçireceğini ve bundan sonra İrlanda'nın bağımsızlığını yeniden kazanmasını sağlayarak, aynı zamanda, bağımsızlığını yeni kazanmış olan ülkeye maddi ve siyasi destek sunacağını öngörüyordu. Ancak 1869-1870 yıllarına gelindiğinde, bu konudaki görüşünü değiştirdiğini yazarak, artık İrlanda bağımsızlığının daha önce gelmesi gerektiğini savunmaya başlamıştı. Marx'a göre İngiliz işçiler, İrlandalılara karşı, öylesine milliyetçi bir gurur ve büyük devlet kibrine kapılmışlardı ki, kendilerini Britanya'nın egemen sınıflarına bağlı kılan ve böylelikle İngiliz toplumu içindeki sınıf çatışmasının etkisini azaltan yanlış bir bilinç geliştirmişlerdi. Bu çıkmaz ancak İngiliz emekçileri tarafından İrlanda ulusal bağımsızlığına verilecek doğrudan bir destekle kırılabilirdi; bu, aynı zamanda, bir alt-proletarya oluşturan İrlandalı göçmen işçilerle Britanya emekçilerini yeniden birleştirmek gibi bir işlev de görecekti. İngiliz işçiler sıklıkla, ücretlerinin aşağı çekilmesini, çaresiz bir yoksulluk içinde kıstırılmış olan İrlandalıların yarattığı rekabete bağlıyor, İrlandalı göçmenler ise, hem kendi ülkelerinde, hem de yurtdışında üzerlerinde tahakküm kuran İngiliz toplumunun bir başka ifadesinden ibaret gördükleri İngiliz emek hareketine genellikle güvenmiyordu. Marx, birçok kez, İngiliz ve İrlandalılar için geliştirdiği sınıf, etnisite ve milliyetçilik üzerine görüşlerini Birleşik Devletler'deki ırk ilişkileriyle bağlantılandırarak, Britanya'daki İrlandalıların durumunu Afrikalı-Amerikalıların durumuyla karşılaştırmıştı. Ayrıca, İngiliz işçilerin tavrı ile Amerika'nın güneyinde Siyah işçi yoldaşlarına karşı plantasyonların beyaz sahipleriyle haddinden fazla birlik kuran yoksul beyazlarınki arasında paralellikler kurmuştu. Bu anlamda Marx, ırk, etnisite ve sınıf kavramları arasında daha geniş çaplı bir diyalektik kavrayış oluşturuyordu. Diğer yandan, dar kafalı bir milliyetçiliği, özellikle İrlanda'da dinî kimliklere sığınan veya İngiliz halkına karşı

Enternasyonal'in yaptıklarını dikkate alamayacak kadar mesafeli duran biçimlerini eleştiriyordu.

Bu fikirlerin hemen hemen hepsi, kimi zaman yalnızca bir alt metin biçiminde olsa da, Marx'ın en önemli kuramsal çalışması olan *Kapital*'e bir şekilde dahil olmuştur. Eserin yayına bizzat kendisi tarafından hazırlanan son metni olan 1872-1875 Fransızca basımında Marx, Joseph Roy'un çevirisini yalnızca düzeltmekle kalmamış, aynı zamanda tüm kitabı baştan sona elden geçirmişti. Bu düzeltmelerin birçoğu, çok doğrultulu toplumsal gelişim sorunu üzerine eğiliyordu. Marx'ın Fransızca basım için değiştirdiği bazı kritik bölümler, kitaptaki "Sermayenin İlk Birikimi" başlıklı Sekizinci Kısmın merkezinde yer alan, Batı feodalizminden çıkan kapitalist gelişimin diyalektiğini ele alıyordu. Bu değişikliklerde Marx, artık dolaysız ve son derece açık bir dille, ilk birikim bölümünde ortaya konulan dönüşümün yalnızca Batı Avrupa için geçerli olduğunu belirtiyordu. Bu açıdan, Batı dışı toplumların geleceğinde ne olduğu, Batı Avrupa tarafından belirlenmeyen, ucu açık bir soruydu.

Kapital'in birçok yerinde Hindistan da epeyce boy gösteriyordu. Hint köyü kapitalizm öncesi toplumsal ilişkilere örnek olarak gösteriliyor, geleneksel Hint imalatının keskin düşüşü ile bunun sonucunda el emekçilerinin hayatını sürdüremez hale gelmesi, kapitalist küreselleşmenin insan hayatı üzerinde yarattığı korkunç tahribatı tasvir etmek için kullanılıyordu. Ek olarak, Marx *Kapital*'in I. cildinde önemli bir kısmı, İngiliz kapitalistlerin ülkeye nüfuz etmesiyle İrlanda'nın topraklarının ve halkının nasıl yıkıma uğradığını açıklamak için ayırmıştı. Marx, milyonlarca İrlandalının Amerika'ya zorunlu olarak göç etmesinin sonuç olarak tarihin bir intikamı olduğu görüşündeydi, zira İrlandalı emekçiler böylelikle kısa süre içinde Britanya'nın dünya üzerindeki hâkimiyetini sarsacak yeni bir kapitalist gücün temellerinin atılmasında yardımcı olmuştu. Son olarak, Marx *Kapital*'de kölelik ve ırkçılık meselelerine el atıyor, Amerika'nın yerli halkla-

rının yok edilmesi ve Afrikalıların köleleştirilmesinin, kapitalist gelişimin erken dönemleri için önemli etmenler oluşturduğunu açıklıyordu. Ayrıca birçok kritik noktada, kölecilik ve ırkçılığın Birleşik Devletler'de yeni gelişmekte olan işçi hareketine büyük zararlar verdiğine işaret ederek, "Siyah derili emeğin damgalandığı yerde, beyaz derili emek kendisini kurtaramaz," diye yazıyordu (*Kapital* I, s. 292). Marx, buna ek olarak, köleliğin sona erişinin Amerikalı emekçiler için önemli yeni olasılıklara kapı açtığını da belirterek tartışmayı sonlandırıyordu.

1870'lere gelindiğinde Marx, Asya üzerine yaptığı incelemelere yeniden dönmüş, bir yandan da Rusya konusundaki bilgisini derinleştirmek için çalışmaya koyulmuştu. Daha önceki araştırmalarında Rus dış politikasına odaklanırken, bu defa ülkenin iktisadi ve toplumsal iç ilişkilerini incelemek için Rusça öğrenmeye başlamıştı. Marx'ın Rusya'ya karşı bu ilgisi, 1872'de *Kapital*'in Rusça basımından sonra, özellikle kitabın Almanya'dakinden çok daha fazla tartışma yaratmasıyla artmıştı.

1879-1882 yılları arasında Marx, içlerinde Hindistan, Endonezya (Cava), Rusya, Cezayir ve Latin Amerika'nın bulunduğu Batılı ve Avrupalı olmayan çeşitli toplumlar hakkında yazılmış eserler üzerinde çalışmalar yaptığı bir dizi alıntı defteri tutmuştu. Ayrıca Amerika yerlileri ya da Avustralya Aborjinleri gibi yerli halklar hakkında yapılmış çalışmalardan notlar almıştı. Bu not defterlerinde beliren temel temalardan biri, bu toplumların çoğunda kolektivist toplumsal ilişkiler ve mülkiyet biçimlerinin görüldüğü idi. Başka yazarların araştırmalarından alınan bu notlar, Marx'ın kendi bakış açısına ancak ara ara yer veriyor olsa da, bunlara dayanarak geniş ölçekli birtakım temalar çıkarmak mümkün. Örneğin, Marx Hindistan üzerine çalışırken iki husus ortaya çıkıyordu. Birincisi, aldığı notlar daha önce tarihsiz bir toplum olarak gördüğü Hindistan'daki tarihsel gelişime dair yeni bir kavrayış geliştirdiğini gösteriyordu. Marx hâlâ Hint köylerindeki ortaklaşmacı biçimlerin yüz yıllardır görece süreklilik

içinde devam ettiğini düşünse de, klanlara dayalı topluluklardan yerleşim yerine bağlı komünlere evrilmiş olan bu ortaklaşmacı biçimler içinde, önemli değişiklikler gerçekleşmiş olduğunu da belirtiyordu. İkincisi, bu notlar Marx'ın bu sırada artık 1853'teki gibi Hintlilerin ne kadar edilgin olduğunu göstermekle değil, hem Ortaçağ'daki Müslüman istilalarında, hem de zamanındaki İngiliz sömürgeciliğinde, yabancı fetihlere karşı çatışma ve direnişle ilgili olduğunu gösteriyordu. Dahası, Marx bu direnişin bir bölümünün klanlara ve kolektivist toplumsal biçimlere dayalı olduğuna da işaret ediyordu.

Marx Hindistan, Cezayir ve Latin Amerika üzerine yaptığı çalışmalarda Batı sömürgeciliğinin özel mülkiyet biçimlerini yerleştirmek amacıyla ortaklaşmacı biçimleri yok etmek için gösterdiği çabalara karşılık, ortaklaşmacı biçimlerin varlığını sürdürdüğünü fark etmişti. Ayrıca Cezayir gibi bazı yerlerde ortaklaşmacı biçimler sömürgeciliğe karşı direnişle doğrudan bağlantılıydı. Marx'ın bu notları aldığı sırada, sömürgeciliğin ilericiliğine dair daha evvel öne sürdüğü fikirler artık geride kalmış, bunun yerini sert ve aman vermeyen bir kınama almıştı.

Daha önceki yazılarının bazılarında, özellikle 1840'larda yazdıklarında olduğu gibi, Marx'ın 1879-1882 arasında İrokualar gibi yerli halklar ve bunların yanı sıra Roma toplumu hakkında tuttuğu notlarda, bir tema olarak toplumsal cinsiyet göze çarpıyordu. Bu konuda Engels ve Marx'ı doğrudan kıyaslamak mümkün, çünkü Marx'ın antropolog Lewis Henry Morgan'ın yazdığı *Eski Toplum* üzerine aldığı notlar, 1880 ya da 1881 yılına aitti. Marx'ın ölümünden sonra Engels bu notları keşfetmiş ve kendi çalışması *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nin (1884) arka planı olarak bunlardan faydalanmıştı. Engels'in kitabı birçok kusura sahip olmakla birlikte, kadınların eşitliğini böylesine yüksek sesle savunması ve erken dönem sosyalist hareket içinde ileri gelen bir kuramcının yazdığı, tamamen bu konuya ayrılmış tek kitap olması itibarıyla övgüye değer bir çalışma olarak

öne çıkmaktadır. Ancak Marx, Engels'in aksine, İrokualar gibi yazı öncesi toplumların cinsiyet ilişkilerini yüceltecek herhangi bir yaklaşımdan kaçınma eğilimindeydi. Her daim diyalektiği özümsemiş biri olarak Marx, eşitlikçi ve yazı öncesi kolektivist toplumlar da dahil, her türlü toplumsal alan içindeki ikilik ve çelişkileri ayırt etmek konusunda Hegel'in izinden gidiyordu. Ayrıca Engels'in, "kadınların dünya tarihindeki yenilgisi"nin Avrupa ve Ortadoğu'da yazı öncesi klan toplumlarından sınıflı toplumlara geçiş sırasında gerçekleştiği yolundaki basite indirgeyen bakışını da paylaşmadığı görülüyordu. Marx'ın bu alternatif cinsiyet ilişkilerine bakarken, Engels'in aksine, yalnızca sınıf toplumunun kökeninin peşinde olmayıp kendi çağı için sermayeye direnişin potansiyel kaynaklarını da araştırıyor olması oldukça muhtemeldi.

Marx'ın ulusçuluk, etnisite ve sınıfa dair geliştirdiği kuramsal bakışın 1869-1870 İrlanda yazılarıyla zirveye ulaştığı kabul edilirse, Batı dışı toplumlar konusunda yazdıklarının en yüksek noktası, 1877-1882 yılları arasında Rusya üzerine geliştirdiği düşünceler olmalıdır. Engels'le birlikte *Komünist Manifesto*'nun 1882 Rusça basımına yazdıkları önsözün yanı sıra, Marx tarafından gönderilmiş birtakım mektuplar ve bunlar için hazırlanmış taslaklara bakıldığında, Marx'ın Rusya için çok doğrultulu bir toplumsal gelişim ve devrim teorisinin hatlarını çıkarmaya başladığı görülür. Bu yazılar *Kapital*'in Fransızca basımında yer alan çok doğrultulu temalardan yola çıkarak geliştirilmişti. Rusya hakkındaki bu yazılarında Marx, *Kapital*'in Rusya'nın geleceği hakkında kesin herhangi bir öngörü içerdiği iddiasını defalarca ve üstüne basa basa reddetmişti. Bu bağlamda, kolektivist Rus köyündeki toplumsal yapının Batı feodalizmindeki kapitalizm öncesi köyden ne kadar farklı olduğunun altını çiziyordu. Batı'da ve Rusya'daki kapitalizm öncesi toplumsal yapılar arasındaki bu farklılık, şayet kapitalizm tarafından yutulmaktan kaçınabilirse, Rusya için almaşık bir toplumsal gelişme ve modernleşme

biçiminin mümkün olabileceğini düşündürüyordu. Rusya'nın kırsal komünleri Batı'daki endüstriyel kapitalizmle aynı anda var olduğundan, Rusya'da bir yandan Batılı modernitenin kaynaklarından faydalanırken, diğer yandan kapitalist gelişimin acılarından uzak duracak köy tabanlı bir toplumsal devrim gerçekleşmesi belki de olanaklıydı. Ancak Marx burada kesinlikle Rusya için otarşi veya tek ülkede sosyalizmi önermiş değildi, zira böyle bir şey ekonomik ve kültürel gelişim düzeyinin düşük olduğu bir sosyalizm anlamına gelirdi, ki kendisi bu fikri daha 1844 gibi erken bir tarihte "kaba komünizm" olarak eleştirmişti. Engels ve Marx, *Manifesto*'nun 1882'deki Rusça önsözünde, Rusya'nın kırsal komünlerine dayanan radikal bir dönüşümün, ancak Batı Avrupa'daki işçi sınıfı hareketleri tarafından gerçekleştirilecek devrimci dönüşümlerin buna eşlik etmesiyle mümkün olacağını ileri sürüyordu. Bu önsözde, ayrıca, böylesi bir Rus devriminin komünist bir temeli olacağını savunmuşlardı. Marx daha önce Çin ve Hindistan'daki sömürgecilik karşıtı hareketleri Batılı işçi sınıflarının müttefiki olarak değerlendirmiş, Polonya ve İrlanda'daki ulusal hareketler için de benzer bir bakış açısını savunmuştu. Son yıllarında Rusya üzerine kaleme aldığı yazılarda ise bunun da ötesine geçerek, eğer yapılacak bir Rus devrimi Batılı işçi hareketine bağlı başka bir devrimle birleşebilirse, kapitalist olmayan Rusya'da komünist gelişimin gerçek bir olasılık olduğunu öne sürüyordu.

Özetle, bu çalışmada savunduğum fikir, Marx'ın toplumsal değişime dair geliştirdiği diyalektik kuramının, ne doğrusal ne de bütünüyle sınıfa dayalı olduğudur. Sunduğu toplumsal gelişim teorisi daha çok doğrultulu bir yöne doğru evrildikçe, devrim teorisi de gitgide sınıf, ırk ve ulusallık arasındaki kesişimsellik üzerinde daha çok toplanmaya başlamıştır. Elbette Marx, postmodern anlamda, farklılığı merkeze alan bir düşünür değildi, zira ortaya koyduğu entelektüel projenin tamamı, her şeyi saran tek bir şeyin, sermayenin eleştirisini merkezine alıyordu. Fakat

bir merkezin olması, tek bir sese izin verdiği ya da başka her şeyi dışarıda bıraktığı anlamına gelmiyordu. Olgunlaşmış haliyle Marx'ın toplumsal teorisinin etrafında şekillendiği bütünlük kavrayışı, yalnızca özgüllüğe ve farklılığa epey yer açmakla kalmıyor, aynı zamanda kimi durumlarda bu farklılıkları –ırk, etnisite ya da milliyet– bütünlüğün belirleyicisi olarak konumlandırıyordu. Sözgelimi, İrlanda'da yapılacak bir ulusal devrimin Britanya'da kapitalizmi alaşağı etmeye yardımcı bir "kaldıraç" olabileceğini ya da temelini Rusya'daki kırsal komünlerden alan bir devrimin tüm Avrupa'yı kapsayan komünist bir gelişim için hareket noktası olarak işlev görebileceğini ileri sürerken durum tam olarak buydu.

Bir tarafta, Marx sermayenin iktidarının tüm dünyayı nasıl hâkimiyet altına aldığını çözümlüyordu. Bu iktidar her topluma erişmiş ve dünya çapında evrenselleştirdiği bir sanayi ve ticaret sistemiyle beraber evrensel yeni bir ezilenler sınıfını, sınai işçi sınıfını yaratmıştı. Fakat aynı zamanda, Marx bu evrensel tarih ve toplum teorisini geliştirirken –bu kitapta vurgulandığı gibi– biçimci, soyut evrenselliklerden kaçınmak için çaba göstermişti. Özgül toplum ya da toplumsal gruplarda –bu ister kapitalizmin henüz tam anlamıyla girmediği Rusya ve Hindistan gibi Batı dışı toplumlar olsun, isterse sınai anlamda daha gelişmiş ülkelerde işçi sınıfı bilincinin etnisite, ırk ve ulusal hareketle girdiği özgül etkileşimler olsun– sermaye ve sınıfın evrenselleştiren gücünün kendini gösterdiği farklı biçimleri tekrar tekrar çözümlemeye çalışmıştı.

* * *

Ancak burada başka bir soru akla geliyor. Marx'ın bu çokkültürlü, çok doğrultulu toplumsal diyalektiği, bize günümüzün küreselleşmiş kapitalizmi hakkında ne söylüyor? Rusya –ve yaşadığı çağdaki kapitalist olmayan başka ülkeler– konusunda benimsediği çok doğrultulu bakış açısının, bugün için herhan-

gi bir geçerliliği var mı? Burada, bunun belli bir sınırı olduğunu savunacağım. Elbette dünyada yerli ortaklaşmacı biçimlerin hayatta kaldığı bazı bölgeler var –Meksika'nın Chiapas eyaleti, Bolivya ve Guatemala'nın dağları ya da Latin Amerika, Afrika, Asya ve Ortadoğu'daki benzer topluluklar gibi. Fakat bunların hiçbiri, Marx'ın yaşadığı sırada Rusya veya Hindistan'da mevcut olan ortaklaşmacı biçimlerle aynı ölçekte değildir. Ne var ki bu ortaklaşmacı biçimlerin kalıntıları zaman zaman köylülerin peşinden kentlere taşınmaktadır, ayrıca günümüzde, Meksika ve Bolivya gibi yerlerde, bu yerli ortaklaşmacı biçimlere dayanan önemli antikapitalist hareketler de gelişmiştir. Fakat geneline baktığımızda, bu bölgelerde bile sermayenin nüfuzu 1880'lerin Hint ve Rus köyleri için geçerli olduğundan çok daha ileri bir seviyededir. Ne var ki, genel bir kuramsal ve yöntemsel düzeyde düşünüldüğünde, Marx'ın Rusya, Hindistan ve kapitalist olmayan başka ülkeler karşısındaki çok doğrultulu yaklaşımı, günümüz için çok anlamlıdır. Geliştirdiği diyalektik toplum teorisinin önde gelen bir örneği olarak, önemli bir bilişsel araç hizmeti görebilir. Marx, bu yaklaşımda, bütün dünyanın sermaye ve değer biçiminin egemenliği altına girmekte olduğu yolunda genel bir ilkeyi temel alırken, aynı zamanda, yerküre üzerinde henüz bu egemenliğe tam anlamıyla girmemiş durumdaki başlıca toplumların birçoğunu, tarihsel açıdan ve son derece somut bir şekilde çözümlüyordu.

Marx'ın kuramsal çıkarımlarının birçoğu, sınıfın ırk, etnisite ve milliyetçilikle kesişimselliği açısından bakıldığında, bugün bizleri çok daha dolaysız bir biçimde ilgilendirir. Başlıca sanayi ülkelerinin tamamında, çoğu zaman göçle kıvılcımlanan etnik ayrımlar, emekçi sınıfların dönüşümüne yol açmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Marx'ın İç Savaş dönemi Amerika'sında ırk ve sınıf ilişkisi, Polonya bağımsızlığının geniş çaplı bir Avrupa devrimiyle ilişkisi ya da İrlanda bağımsızlık hareketinin İngiliz emekçileriyle ilişkisi hakkında yazdıklarının günümüzle daha

açık ve süregelen bir bağlantısı vardır. Marx'ın bu sorunlara ilişkin olarak yazdıkları, Amerika Birleşik Devletleri'ne hükmeden zehirleyici ırkçılık ve *hapishaneleştirme** bileşimini eleştirmede, 1992'de Los Angeles'ta patlayan ayaklanmayı çözümlemede ya da Paris banliyölerinde yaşayan göçmen gençliğin 2005'teki isyanını anlamada bize yardımcı olabilir. Burada da Marx'ın kuramsal bakış açısının gücü, söz konusu meseleleri sermaye eleştirisinden ayrı tutmayı reddetmesinden ileri gelmektedir; bu sayede, etnisite, ırk veya milliyet, sınıf içinde eritilmeden, daha geniş bir bağlama oturtulabilmektedir.

Sonuç olarak, Marx'ın bu kitabın odağını oluşturan yazıları, gerek (1) toplumsal gelişimin çok doğrultulu bir diyalektiği bakımından, gerek (2) küresel kapitalizm karşısında günümüzdeki yerli hareketlerinin kuramsallaştırılması konusunda ipuçları veren bir bilişsel araç örneği olarak, gerekse de (3) sınıfın ırk, etnisite ve milliyetçilikle ilişkili biçimde kuramsallaştırılması anlamında, inanıyorum ki, günümüz için kimi önemli görüş açıları sunmaktadır.

* 1940'ta Donald Clemmer'ın ortaya attığı "hapishaneleştirme" [*prisonization*] terimi, hükümlülerin ruhsal ve davranışsal açıdan hapishane hayatının toplumsal ve yapısal gereklerini benimseme sürecini anlatmaktadır. *–çev.*

EK

1920'lerden Bugüne *Marx-Engels Gesamtausgabe*'nin Geçirdiği Değişiklikler

Marx'ın yazdıklarının önemli bir bölümü, özellikle elinizdeki kitabın konusunu oluşturanlar, bugüne dek hiçbir dilde yayımlanmadı. Peki Marx'ın ölümü üzerinden bir yüzyıldan fazla zaman geçtiği halde durum neden böyle?

Sorun esasen Engels'le başlamıştır ve bugün hâlâ sürmektedir. 1890'da *Kapital*'in I. cildinin nihai olacak bir basımının editörlüğünü yapıp yayımlamak için ciddi olarak çalışmış, ayrıca 1885 ve 1894 yıllarında Marx'ın elyazması taslaklarını dikkatle elden geçirip düzenleyerek II. ve III. ciltleri ortaya çıkarmış olsa da, Engels hiçbir zaman Marx'ın tüm yazılarını yayımlamayı planlamamış, hatta böyle bir önerisi dahi olmamıştı. Dolayısıyla Engels sonrası İkinci Enternasyonal'de de bu konuda pek bir şey yapılmadı.

RIAZANOV VE İLK *MARX-ENGELS GESAMTAUSGABE*

Bu çıkmaz, 1917 Rus Devrimi'yle aşıldı. Lenin'in güçlü teşvikleri ve yeni kurulan Sovyet devletinin mali desteğiyle, 1920'lerin başlarında Sovyetler Birliği'nde seçkin Marx uzmanı David Riazanov ve arkadaşları birinci *Marx-Engels Gesamtausgabe*'nin (buradan itibaren MEGA[1] olarak anılacaktır) çalışmalarına başladı. O sırada, elyazmalarıyla Marx ve Engels'in mektupları komünist olmayan

İkinci Enternasyonal'e ait olduğundan, yeni kurulmuş Frankfurt Okulu'nun hem komünistlerle hem de sosyalistlerle ilişkisi olan direktörü Carl Grünberg arada elçilik görevini üstlenmişti. Resmî bir sözleşmeye göre, Riazanov'un Moskova'daki Marx-Engels Enstitüsü için "asıllarının, fotokopiyle kayıt altına alınamayacak tüm özgün niteliklerinin ve özel kısımlarının dökümüyle birlikte" Marx ve Engels'in Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin Berlin'deki arşivlerinde duran belgelerinin fotokopisini çekme sorumluluğu, Frankfurt Okulu'nun çalışanına aitti (alıntılandığı kaynak için bkz. Wiggershaus, [1986] 1994, s. 32). Riazanov MEGA[1] için çok geniş kapsamlı bir plan hazırlamış, bunun ancak küçük bir bölümü 1928-1935 yılları arasında yayımlanmıştı. Riazanov MEGA[1]'i üç bölüme ayırmıştı; bunların her birinde Marx ya da Engels'in yazıları, çoğunlukla Almanca, İngilizce veya Fransızca olmak üzere, kaleme alındığı özgün diliyle yer alacak, aynı zamanda, akademik yayıncılığın bütün kurallarına uyulacaktı.

Birinci Kısım. Felsefi, İktisadi, Tarihî ve Siyasi Eserler

MEGA[1] sonuç olarak bu kısma ait sekiz cilt yayımladı; 1850'ye kadar gelen bu ciltlerin içinde özellikle *1844 Elyazmaları* ile *Alman İdeolojisi* göze çarpar, çünkü bunların ikisi de o zamana dek Engels ya da İkinci Enternasyonal tarafından yayımlanmamıştı. Yalnız daha önce, 1927'de Riazanov *1844 Elyazmaları*'nın Rusça çevirisini yayımlamıştı.

İkinci Kısım. Kapital ve İlgili Elyazmaları

Bu kısım için tasarlanan şey, Marx'ın yazdığı veya Engels'in düzenlediği haliyle, 1867'deki ilk Almanca basımdan 1890'da Engels'in hazırladığı "nihai" dördüncü Almanca basıma kadar, *Kapital*'in I. cildinin tüm basımlarını kapsamasıydı. Ayrıca yine Engels'in düzenlediği II. ve III. ciltleri, bunların elyazması asılları ve *Grundrisse* ile *Artık Değer Teorileri* gibi metinler de burada yer

alacaktı. MEGA[1]'in bu kısmı hiç yayımlanmadı, fakat *Grundrisse* 1939-1941 arasında ayrı bir cilt olarak basıldı.

Üçüncü Kısım. Marx ve Engels Arasındaki Mektuplar

Bu bağlamda yalnızca Marx ve Engels'in 1844'le 1883 arasında birbirlerine yolladıkları bilinen tüm mektuplardan oluşan dört cilt yayımlandı, ancak bu, üçüncü kişileri içeren mektupları kapsamıyordu.

Marx'a ait her şeyi yayımlama niyetiyle yola çıkmasına rağmen, Riazanov bile bunların içindeki belli bir kümeyi yayımlamak istememişti: alıntı not defterlerini –örneğin *Etnoloji Defterleri* gibi, Marx'ın hayatı boyunca üzerinde çalıştığı pek çok metinden yaptığı alıntılar, çıkardığı özetler, eklediği yorumlar. Riazanov, 1923'te MEGA[1]'le ilgili planlarına dair Moskova'daki Sosyalist Akademi'ye sunduğu ve sonraki yıl Frankfurt Okulu'nun direktörü Grünberg tarafından Almanya'da da yayımlanan raporda, Marx'ın yazıları içinde dördüncü ya da "son bir grup" daha olduğunu, "defterler"den oluşan bu kısmın esas olarak Marx'ın yaşamöyküsünü yazacakların işine yarayacağını belirtiyordu. Özellikle "1857 ekonomik krizi üzerine üç kabarık defter..., on yedinci yüzyılın ortalarına kadar gelen dünya tarihinin kronolojik bir dökümü" ve bunların yanı sıra, "matematikle ilgili bazı defterler"den söz etmişti. Diğerlerinden farklı olarak, bu sonuncusunun yayımlanması planlanıyordu.

Genellikle son derece özenli davranan bu Marx editörü, ona karşı bu defa şaşırtıcı biçimde yukarıdan bakan bir çıkış gerçekleştiriyor ve şöyle diyordu:

> 1881-1882 yıllarında yoğun ve özgün bir düşünsel yaratım ortaya koyma becerisini yitirmiş olsa da, araştırma yeteneğini hâlâ koruyordu. Bu Defterleri yeniden değerlendirirken kimi zaman akla şöyle bir soru gelmektedir: Böyle sistematik, temel değerde bir özet çıkarmak için neden bu kadar zaman ayırmış veya 1881 gibi ileri bir tarihte, temel bir jeoloji kitabını bölüm bölüm

özetlemek için neden bu kadar emek harcamıştır? Ömrünün 63. yılında –bağışlanmaz bir ayrıntı düşkünlüğüdür bu. Başka bir örnek: 1878'de Morgan'ın çalışmasının bir kopyası eline geçmiştir. O küçücük el yazısıyla doldurduğu 98 sayfada (el yazısıyla yazdığı bir sayfanın basılı olarak 2,2 sayfa tuttuğunu akılda tutmalısınız), Morgan'ın son derece ayrıntılı bir özetini çıkarmıştır. İhtiyar Marx işte bu şekilde çalışıyordu.[1]

Riazanov'un bu tavrı, Marx'ın defterlerinin, MEGA[1]'in yayın planlarına neden dahil edilmediğini açıklamaktadır.

Bağımsız bir ruha sahip olan Riazanov, Leninist olmayan bir Marksist olduğunu açıkça ifade ediyordu. 1920'lerin sonuna doğru, Stalin rejiminin zorbalığını üzerinde hissetmeye başlamıştı. 1931'de Stalin'in emriyle tutuklanarak bir çalışma kampına gönderildi ve 1938'de burada idam edildi. Aynı şekilde MEGA[1] de, Stalinizme kurban gitti ve 1935'te yayını durduruldu.[2] Örneğin Marx'ın, genç Alman matematikçi Julius Gumbel'in basıma hazır hale getirmiş olduğu (kendisini öneren Albert Einstein'dı) ve 1927'de provaları bile hazır olan *Matematik Elyazmaları* [*Mathematical Manuscripts*] ancak 1968'de yayımlanabildi. Stalinist tavra uygun olarak, 1968'deki bu basımda Gumbel'in adı geçmiyordu (Vogt 1995).[3]

MARX VE ENGELS'İN *TOPLU ESERLERİ*

Riazanov, ayrıca, Marx ve Engels'in farklı çalışmalarını bir araya getiren, çerçevesi daha kısıtlı bir derleme için de planlama yapmış, bu derleme 1928-1946 arasında Rusça olarak basılmıştı. Bu basım, daha sonra yayımlanan Almanca Marx-Engels *Werke* [*Eserler*] (1956-1968) ya da İngilizce *Collected Works of Marx and Engels* [*Toplu Eserleri*] (1975-2004) gibi tek dilde çıkmış diğer basımlara da temel oluşturmuştu. İngilizce olanı örnek olarak inceleyecek olursak, bu derleme de yine üç bölümden oluşmaktadır:

I. Cilt 1-27: Marx ve Engels'in yayımlanmış ve yayımlanmamış kitapları, makaleleri ve elyazmaları.

II. Cilt 28-37: *Grundrisse*'den *Kapital*'e, Marx'ın başlıca iktisat yazıları.

III. Cilt 38-50: Marx ve Engels'in mektupları.

Bütün Stalinist dönem yayınları gibi, MECW'de de birçok atlamalar/çıkarmalar olmuş, başka sorunlar da yaşanmıştı. Önsözler ve açıklayıcı notlar çok zaman dogmatik ve hatta okuyucuyu yanlış yönlendirecek nitelikteydi. Marx ve Engels arasındaki ayrışmaların da yer yer üstü örtülüyordu. Rus İmparatorluğu'nun bölgesel hırslarına karşı takındıkları öfkeli tavrın yanı sıra, Leh ve Çeçenlerin oluşturduğu Rus karşıtı hareketlere verdikleri güçlü destek bazen gizleniyor, hatta bazen Marx ve Engels'in hatası olarak yorumlanıyordu. Ama İngilizce MECW, Almanca MEW ya da benzer basımlarla ilgili en büyük sorun, bunların birer MEGA olmayışıydı. Örneğin, *Kapital*'in I. cildinin yalnızca tek bir basımı derlemeye dahil edilmiş, böylece Marx'ın farklı basımlarla birlikte metni değiştirip geliştirdiği süreci takip etme imkânı ortadan kaybolduğu gibi, Fransızca basımda yer alıp Engels'in daha sonra çıkardığı pek çok önemli kısım da tamamen dışarıda bırakılmıştı. Marx'ın II. ve III. cilt için hazırladığı taslaklar da basıma konulmamış, yalnızca Engels'in yayına hazırladığı ciltler dahil edilmişti. Keza, Marx ve Engels'e yazılmış mektupların da çok küçük bir kısmı yayımlanıyordu. Son olarak, Marx'ın not defterlerinin neredeyse hiçbiri sözü geçen bu derlemelerde yer almıyordu.

RUBEL'İN YAYINA HAZIRLADIĞI MARX'IN ESERLERİ

1989'a dek Sovyetler Birliği ve Doğu Almanya'nın Marx'ın yazıları konusunda âdeta tekel uyguladığı uzun yıllar boyunca, Fransız Marx uzmanı Maximilien Rubel'in bağımsız olarak çıkardığı Marx derleme, kronoloji ve biyografileri, çok daha küçük bir ölçekte de olsa, özgürlükçü bir seçenek sunuyordu. 1952'de Rubel, Moskova'daki Marx-Engels-Lenin Enstitüsü'nün

"Riazanov'un hem girişiminin hem de kendisinin akıbeti" karşısındaki "sessizliğine" hücum eden ortak bir metne imza atmıştı; metinde ayrıca Stalin'in, "Marx ve Engels'in –Louis Napolyon'un, Prusya'nın, Çarlığın– polis devletlerine karşı verdiği ödünsüz mücadele yoluyla kendi despotizmini karalayan bir külliyatı *bütün halinde* yayımlamaya tahammül edemeyeceği," belirtiliyordu (Rubel & Bracke-Desrousseaux, 1952, s. 113; vurgu metne aittir). Bundan on yıl sonra, Fransa'daki akademik bir kurumdan mali kaynak bulmuş olan Rubel, Fransa'nın en prestijli yayınevi Éditions Gallimard'la birlikte Marx'ın *Tüm Eserleri* [*Oeuvres*] adıyla bir yayın için çalışmalara başladı. 1963'le 1994 arasında dört kalın cilt yayımlandı; her biri Marx'a ait yaklaşık 1.500 sayfa ile Rubel'in akademik bir yaklaşımla kaleme aldığı önsöz ve dipnotlarından oluşan yaklaşık 500 sayfa içeriyordu. Stalinist basımların aksine, bu kez Marx ve Engels arasındaki ayrımlar, özellikle *Kapital*'le ilişkili olanlar açıkça belirtilmişti.

Ne var ki Rubel'in yorumları çoğu yerde şiddetli bir Hegelcilik karşıtlığıyla gölgelenmişti (K. Anderson, 1992, 1997a). Başka bir sorun, Rubel'in de alıntı not defterlerini yayımlamaya karşı oluşuydu. 1996'da ölümünden hemen önce, bir muhabirin, az sonra tartışacağımız ikinci MEGA'ya bağlı olarak okuyucuların Marx'a ait önemli yeni bir metin çıkmasını bekleyip beklememesi gerektiği sorusuna şaşırtıcı derecede olumsuz bir yanıt vermişti: "Açıkçası, zannetmiyorum. Riazanov yalnızca kırk cilt yayımlamak niyetindeydi, çünkü alıntı defterlerinin tamamını (iki yüzden fazla!) basmanın bir faydası olmadığını düşünüyordu!" (Weill, 1995).

İKİNCİ *MARX-ENGELS GESAMTAUSGABE*: 1989'DAN ÖNCE VE SONRA

MEGA² 1975'te Moskova ve Doğu Berlin tarafından başlatıldı. Katıksız Stalinist bir tarzda, yayıncılar, şehit edilmiş olan onurlu selefleri Riazanov'un öncü çalışmasına hiçbir atıfta bulunmamıştı. Marx'ın metinleri yayına özenli bir şekilde hazırlanmış

olmakla birlikte, MECW ve benzeri diğer yayınlarda olduğu gibi, önsöz ve dipnotlar dogmatik bir şekilde kaleme alınmıştı.

1989-1991'de Doğu Almanya ve Sovyetler Birliği'nin çöküşünü takiben MEGA²'nin bütçesi ciddi şekilde kısıldı. Bir süre devam eden sıkıntılı dönemin ardından Batılı kurumlardan yeni kaynaklar gelmeye başladı; son yıllarda kaynak sağlayan başlıca kurumlar, Amsterdam'daki Uluslararası Toplumsal Tarih Enstitüsü ile Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi'nden oluşmaktadır. Şu anda sağlanan bütçe 1989 öncesine göre çok daha düşük tutulsa da ve edisyonun kapsamı biraz daraltılmış olsa da, editörlüğün denetimi ağırlıklı olarak Batılı Marx uzmanlarından oluşan karma bir grubun eline geçmiş durumdadır. Sözgelimi, 1989 sonrası danışma kurulunda Shlomo Avineri, Iring Fetscher, Eric Hobsbawm, müteveffa Eugene Kamenka, Bertell Ollman, müteveffa Maximilien Rubel (ölümünden hemen önce kuruldan çekilmiştir) ve Immanuel Wallerstein gibi uluslararası üne sahip isimler bulunmaktadır. Merkezî editörlük yetkisi, Uluslararası Toplumsal Tarih Enstitüsü'yle Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi'ne bağlı olan Uluslararası Marx-Engels Vakfı'nın elinde bulunurken, editörlüğü gerçekleştiren ekipler Almanya, Rusya, Fransa, Japonya, Birleşik Devletler ve başka ülkelerde çalışmaktadır.

MEGA², sonuncusu alıntı defterlerini içeren dört ana kısımdan oluşmaktadır:[4]

Kısım I. Eserler, Makaleler ve Taslaklar

Halihazırda planlanan otuz iki cildin on yedisi basılmış durumdadır. Bunların içinde özellikle Marx'ın *1844 Elyazmaları*'nı içeren Cilt $I/_2$ öne çıkmaktadır. İlk kez bu ciltle birlikte söz konusu elyazmalarının iki ayrı metni birden yayımlanmıştır; hem MEGA¹'in düzenlediği ve bu zamana dek İngilizce çevirilere temel oluşturan, hem de biçimsel olarak daha ham bırakılmış olsa da özgün metne daha yakın durumdaki yeni sürümdür. İlginç bir biçimde, Marx bu yeni sürümün ilk 10 sayfasında dikey sü-

tunlara ayrılmış olarak üç farklı makale kaleme almıştır. MEGA² I/$_2$'nin gösterdiğine göre, Marx'ın 1844'te yazdığı ve bugün "Hegel Diyalektiğinin Eleştirisi" adıyla bilinen metin, en az iki parçadan oluşmaktadır ve Feuerbach üzerine kaleme alınmış olan kısım, Hegel'in *Tinin Fenomenolojisi*'nde ortaya koyduğu "devindirici ve yaratıcı ilke olarak olumsuzluğun diyalektiği"ni göklere çıkaran metinden ayrılmıştır (MEGA² I/$_2$, s. 292).

Kısım II. Kapital ve Ön Çalışmalar

Bu kısımda planlanan on beş cildin on üçü basılmış durumdadır; dolayısıyla MEGA²'nin tamamlanmaya en yakın kısmı budur. Halihazırda yayımlanmış olan ciltler, *Kapital*'in I. cildinin hem Marx hem de Engels tarafından yayına hazırlanmış tüm basımlarını kapsamaktadır. Burada MEGA² II/$_{10}$ özel bir öneme sahiptir, 1890'da Engels'in yayımladığı dördüncü Almanca basımı içeren bu cilde dikkate değer bir ilave yapılmıştır: Marx'ın hazırladığı 1872-1875 Fransızca basımından, büyük kısmı son derece önem taşıyan yaklaşık altmış sayfalık metni bir araya getiren ek bölüm. Bu bölümün içeriği Engels tarafından I. cilde alınmamış olup hâlâ standart Almanca ve İngilizce basımlarda yer almamaktadır. II. kısmın diğer ciltleri ise Marx'ın, *Kapital*'in II. ve III. ciltlerini oluşturan elyazması taslaklarını içermektedir, bu sayede Engels'in yayımladığı metinlerle bunları karşılaştırmak artık mümkündür.[5]

Kısım III. Yazışmalar

Bu kısım için planlanmış olan otuz beş cildin 1865'e kadarki yılların büyük bölümünü kapsayan on ikisi basılmıştır. Marx ve Engels'in geride kalmış tüm mektuplarının yanı sıra, kendilerine gönderilmiş olanların tamamı MEGA²'de yer almaktadır.

Kısım IV. Alıntı Defterleri

Otuz iki cilt olarak planlanan bu kısmın on bir cildi yayımlanmış durumdadır. Bu kısımda en dikkat çekici olan şey,

burada daha önce hiçbir dilde yayımlanmamış metinlerin bulunmasıdır. "Bakunin'in 'Devlet ve Anarşi'si Üzerine Notlar" ve "Adolph Wagner Üzerine Notlar" başlıklı metinler MECW'de de yer almaktadır; Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlar hakkında kaleme alınmış 1879-1882 defterlerinin bir bölümü ile *Matematiksel Elyazmaları* ise daha önce ayrı olarak basılmıştır; buna karşılık, muazzam miktarda yeni içerik bu dördüncü kısım kapsamında yayımlanmayı beklemektedir. Halihazırda yayımlanmış ciltler içinde editörlüğünü Jürgen Rojahn'ın yönetiminde Georgi Bagaturia, Lev Curbanov, Olga Koroleva ve Ljudmilla Vasina'nın üstlendiği MEGA² IV/$_3$, 1998'de görücüye çıktığında yeni bir editörlük çizgisinde gerçekleştirilmiş ilk cilt olması itibarıyla büyük alkış toplamıştı. Bu cilt Marx'ın Jean-Baptiste Say, Jean-Charles-Leonard Sismondi, Charles Babbage, Andrew Ure ve Nassau Senior gibi siyasi iktisatçılar hakkında tuttuğu 1844-1847 defterlerini içermektedir. Bu metinlerin hiçbiri daha önce herhangi bir dilde yayımlanmış değildi.[6] Marx'ın basılması kararlaştırılmış olan defterlerinde, siyasi iktisada ilişkin hatırı sayılır malzemenin yanı sıra, şunlar bulunmaktadır: (1) 1853'ten notlar ile Endonezya üzerine çalıştığı 1880-1881 arası defterleri; ki bu ikincisi yakın bir zamanda MEGA² IV/$_{27}$ içinde ve ayrıca Marx'ın (yakında çıkacak) "Komün, İmparatorluk ve Sınıf: Batı Dışı ve Kapitalizm Öncesi Toplumlara Dair 1879-1882 Arasında Tutulmuş Defterler" [*Commune, Empire, and Class: 1879-82 Notebooks on Non-Western and Precapitalist Societies*] başlıklı çalışmasıyla okuyucunun karşısına çıkmayı bekliyor; (2) kadınların tarihi ve toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerine 1852'de tutulmuş notlar; (3) 1870'ler ve 80'lerden, Rusya'da tarım ve Birleşik Devletler'deki otlak tarımcılığı üzerine alınmış yığınla not; (4) 1860'larda İrlanda üzerine tutulmuş defterler; (5) Roma ve Karolenj İmparatorluğu döneminde tarıma ilişkin notlar; ve (6) 1880'lerde oluşturulmuş, dünya tarihine ait muazzam bir kronoloji.

Böylelikle, Marx'ın tüm yazdıklarını içeren eksiksiz bir yayın oluşturma projesi, hem Stalinizmi hem de Nazizmi atlatmış olarak yoluna devam etmektedir. Bir başka deyişle, MEGA²'nin sürmekte olan çalışmaları, zorlu yirminci yüzyıl boyunca Marx'ın yazdıklarını özgün haliyle toparlamak, korumak ve düzenlemek için bazen hayatı pahasına çalışmış olanların omuzlarında yükselmektedir.

Notlar

Giriş

1. Burada ve başka yerlerde "Siyah" ve "Afrikalı Amerikalı" sözcüklerini yazarken, bunlar belirli bir etnik gruba işaret ettiğinden, İrlandalı ve Polonyalı ya da Leh derken yaptığım gibi büyük harf kullanıyorum, buna karşılık sıradan "beyaz" sözcüğünü küçük harfle yazıyorum.
2. Hiç kuşku yok ki, Marx'ın düşüncelerini böyle tarihsel bir yaklaşımla ele almak, yalnızca vurgunun farklılaştığı yerleri, bakış açısı değişikliği olarak değerlendirme tehlikesini de beraberinde getirmektedir. Bu sorunu en güçlü şekilde ifade eden, *Diyalektik Soruşturmalar* [*Dialectical Investigations*] (1993) kitabında bizleri Marx'ın ifade ettiği fikirlerindeki değişim ya da tutarsızlıkların, genelleme düzeyindeki farklılıkların (Rus ya da İngiliz toplumuna odaklanmış, sınırları belli bir bakış, küresel kapitalizmi veya bir bütün olarak insanlık tarihini vb. ele alış gibi) veya farklı okuyucu kitlelerini hedeflemesinin (taslaklarında ve notlarında yalnız kendisi, polemik yazılarında Sosyalist hareket, *Kapital*'de olduğu gibi, hem bilim insanları hem de Sosyalist hareket) bir sonucu olduğu konusunda uyaran siyaset kuramcısı Bertell Ollman olmuştur. Bu tarz uyarıları akılda tutarak, Marx'ın fikirlerinde değişim ya da dönüşümlerden söz ederken dikkatli davranmaya çalıştım. Ancak bana kalırsa, eldeki veriler, Hindistan, Rusya ve İrlanda başta olmak üzere, Marx'ın kimi toplumlara bakışında önemli bir değişim ve dönüşüm olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Marx'ın aldığı konumda değişiklik olduğunu iddia ederken dikkatli davranmaya çaba göstermemin bir sebebi daha var: Marx'ın temel kavramlarının –diyalektik anlayışı, yabancılaşma ve fetişizm teorisi, sermayeyi ve emek sömürüsünü kavrayışı– 1840'lardan 1880'lere verdiği eserlerin bütünlüğü içinde oldukça tutarlılık gösterdiğini düşünüyorum. Bu açıdan, Marx'ın çalışmalarında değişim ve gelişim olduğuna ilişkin yürüttüğüm tartışma, en çarpıcı örneğini Louis Althusser'in yapısalcı Marksizminde gördüğümüz üzere, Marx'ın düşüncelerinde "epistemolojik kopuşlar" tespit etme yolundaki girişimlerle hiçbir ortaklık taşımamaktadır.
3. Bugüne dek Marx'ın herhangi bir dilde yayımlanmış kapsamlı bir düşünsel yaşamöyküsü mevcut değildir. Böyle bir çalışmanın, konunun hakkını verebilmek için elbette birçok ciltten oluşması gerekecektir. Bu kitabı yazarken, Maximilien Rubel ve Margaret Manale (1975), David Riazanov ([1927] 1973), David McLellan (1973), Jerrold Seigel (1978), Saul Padover (1978), Franz Mehring ([1918] 1962) ve Francis Wheen (2000) tarafından hazırlanmış tek ciltlik yaşamöyküleri benim için özellikle faydalı oldu. Ayrıca Hal Draper'ın *Marx-Engels Kronolojisi* [*Chronicle*] (1985a) ile *Terimler Sözlüğü* [*Glossary*] (1986), Rubel'in iki ayrı Marx bibliyografyası (1956, 1960), ayrıca Draper'ınki (1985b) ve Barbier'nin (1992) yorum literatürüne ilişkin açıklamalı bibliyografyasından da büyük yardım aldım. Editörlüğü Moskova'da yapılan Marx-Engels *Toplu Eserler*'indeki (MECW) çoğu kez anonim bırakılmış referans notları ve kavram açıklamaları da çok değerli olmakla birlikte, bunlar sık

sık aşırı ideolojik bir nitelik taşıyordu. 1920'lerde, Stalin iktidara gelmeden önce Ruslar, Marx'ın eserlerinin yüksek nitelikli yayınlarını yapıyor, bunların genel editörlüğü 1930'larda idam edilen David Riazanov tarafından yürütülüyordu. Marx'ın bunun ardından yapılan Sovyet basımları, Marx ve Engels arasındaki ayrılıklar, Marx'ın Hegel'le bağı ya da Marx'ın Rusya hakkındaki keskin eleştirileri gibi ortodoks Stalinizm açısından tartışmalı konuları kapsıyordu. Bu sorunlar Stalin'in ölümünden sonra da, ta 1991'de Sovyetler Birliği'nin çöküşüne dek sürdü. Marx'ın çalışmalarını derleyen çeşitli yayınların tarihi hakkında daha geniş bir tartışma için Ek bölümüne bakınız.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Yazar olarak Marx ve Engels'in adı birlikte geçse de, Engels 1888 yılında yazdığı bir önsözde *Komünist Manifesto*'nun "ortak bir üretim..." olmasına karşılık, "işin özünü oluşturan temel sav Marx'a aittir," diye belirtmektedir (MECW 26, s. 517).
2. *Manifesto*'nun başka açılardan değerli yeni bir İngilizce çevirisini hazırlayan Marx uzmanı Terrell Carver, belli ki "barbar" deyişi kendisini rahatsız ettiğinden, buradaki "en barbar" [*barbarischsten*] ifadesini haklı görülemeyecek biçimde yumuşatarak, "en ilkel" ifadesiyle değiştirmiştir (Marx, 1996, s. 5).
3. Marx'ın *Manifesto* üzerindeki son düzeltmelerini yaptığı 1848 Ocak'ında Engels de Çartist *Northern Star* [*Kuzey Yıldızı*] gazetesinde "Cezayir'in fethi, uygarlığın ilerlemesi açısından önemli ve talihli bir olgudur," açıklamasında bulunduğu bir makale yayımlamıştı (MECW 6, s. 471). Çalışmamda genellikle Marx ve Engels, *Toplu Eserler*'e sayfa numarasıyla referans vermekle birlikte, Marx'ın Avrupalı olmayan toplumlar hakkındaki yazılarını derleyen tek ciltlik iki ayrı çalışmadan da epey faydalandım; bunlardan biri, İsrailli siyaset kuramcısı Shlomo Avineri'nin öğretici önsözüyle basılmış bir derlemedir (Marx, 1968), diğeriyse Moskova'da kimliği belirsiz editörlerce hazırlanmıştır, önsözü bulunmamakla birlikte kapsamlı dipnotlar sunmaktadır (Marx & Engels, 1972a). Avineri, biraz yanlı bir şekilde, Engels'in Cezayir hakkında sözü geçen makalesine seçkisindeki ilk eser olarak yer verirken, Moskova'daki rakip çalışma buna hiç değinmemektedir.
4. Bu alıntının çevirisinde küçük bir değişiklik yaptım. Marx'la Engels, "den Menschen an seinen natürlichen Vorgesetzten knüpften" diye yazıyorlar; mevcut İngilizce çeviriler de bunu, "bound man to his 'natural superiors'" ["insanı 'tabii üstlerine' bağlayan"] diye aktarıyorlar. Bense burada ve kitabın başka yerlerinde, sık sık, Almanca *Menschen* sözcüğünü, cinsiyetçi "man" [insan anlamında, "erkek"] sözcüğü yerine "human beings" ya da "people" ["insan" ya da "insanlar"] olarak çevirdim. Ne mutlu ki, Alman dili, Marx'ın çevirisini, metnin ruhuna dokunmadan bu biçimde modernleştirmeye izin veriyor. Aslına bakılırsa, Almanca'da *Männer* ya da *Mann* ["erkekler" ya da "erkek"] sözcükleri de bulunduğuna göre, "Menschen"in karşılığı olarak "human beings" demek, daha sadık bir çeviri sayılmalı. Kitabın başka yerlerinde de, Almanca (ya da Fransızca) özgün metinlere baktıktan sonra, en yaygın ya da en nitelikli İngilizce çeviriyi alıntılarken, kimi zaman Marx çevirilerinde, bunu belirtmeden, değişiklikler yaptım. Özgün metin Almancaysa ve Marx-Engels *Werke*'de (MEW) yer alıyorsa genelikle alıntı yerine bir göndermeyle yetineceğim, buna karşılık Fransızcaysa, alıntıya daha sık başvuracağım.
5. Bu kitapta "Batı dışı" deyimini geniş anlamda kullanarak, dönemin ekonomik açı-

dan azgelişmiş Avrupa dışı toplumlarının (Latin Amerika, Afrika, Ortadoğu ve Asya) yanı sıra Avrupa'nın ekonomik yönden geri kalmış bölgelerini de (Polonya ve Rusya) kastediyorum.

6. Beşinci Bölümde tartışılacağı gibi, burada *Alman İdeolojisi*'ni de (1846) göz önünde bulundurmak gerekir; Marx ve Engels bu çalışmalarında, Marx'ın daha sonra ayrı bir üretim tarzı sayacağı "Asya tipi" üretim tarzını hesaba katmadan, devletsiz klan toplumları, Grek-Roma dünyasının köleliğe dayalı ekonomileri, Avrupa feodalizmi ve modern kapitalist toplumdan oluşan evrensel dört gelişim aşaması belirlemiştir.
7. Engels de *Tribune*'e yazıyordu, fakat makaleleri Marx'ın adıyla ya da Marx'ın birçok yazısı gibi adsız çıkıyordu. Yıllar içinde, Marx ve Engels'in yazılarını yayına hazırlayanlar, hangisinin kimin tarafından yazıldığını çıkarabilir hale gelmiştir.
8. Bu yersiz algıyı değiştirmek için yakın zamanda atılmış bir adım, Marx'ın seçilmiş *Tribune* yazılarından oluşan 2007 tarihli tek ciltlik bir derlemede yer almıştır. Kitabı yayına hazırlayan James Ledbetter'in belirttiği gibi, Marx'ın *Tribune* makaleleriyle "ciddi" yazıları arasında "kayda değer ve önemli bir örtüşme" bulunmaktadır (2007, s. xxii; ayrıca bkz. Taylor, 1996). Marx ve Engels'in *Tribune* için kaleme aldığı yazıları toplayan elle tutulur ilk çalışma, liberal gazeteci Henry Christman'ın Batı dışı toplumlar hakkındaki makalelere ağırlık veren derlemesi olup Charles Blitzer'ın akademik bir giriş yazısıyla sunulmuştur (Marx & Engels, 1966).
9. *Kapital*'in Fransızca basımını Beşinci Bölümde tartışıyorum. Ancak daha genel bir açıdan, Marx'ı Batı Avrupalı bir düşünürden çok bir Alman düşünür kabul eden genel kanıyı sorguya açmak isterim. Gerçekten de, Marx'ın hayatının İngiltere'de geçirdiği bölümü (1849-1883), Almanya'da yaşadığı dönemden (1818-1843, 1848-1849) daha uzundur. Marx ile Engels'in hayatları boyunca ürettikleri çalışmaların tamamı düşünüldüğünde, Marx uzmanı Gerd Callesen'in kestirimine göre, bunların "yüzde 60'ı Almanca, yüzde 30'u İngilizce, yüzde 5'i Fransızca'dır" (2002, s. 79). Marx, Paris Komünü üzerine yazdığı "Fransa'da İç Savaş" başlıklı önemli bir metni, İngilizce kaleme almış ve yayımlatmıştır ["The Civil War in France"]. *Kapital*'in I. cildinin yayına hazırladığı son metninin yanı sıra, özgün dili Fransızca olan öteki önemli metinleri, *Felsefenin Sefaleti* (1847) ile Vera Zasuliç'e yazdığı mektup ve bunun taslaklarıdır (1881).
10. Yine de Marx, bu ilk *Tribune* yazılarında yer yer sömürgecilik tartışmasına girmektedir. 1852'de yayımlanan "Çartistler" başlıklı dikkat çekici makalede, arkadaşı olan Çartist lider Ernest Jones'un Halifax'ta alkışlar içinde heyecanla kendisini dinleyen yirmi bin işçiden oluşan kitleye yaptığı konuşmayı ayrıntılarıyla aktarmaktadır. Jones coşkulu konuşmasının büyük bölümünü İngiltere'deki emek sömürüsüne ayırmakla birlikte, salvolarının hedefleri arasında Marx'ın "Whig zihniyeti ve sınıf egemenliği" diye sunduğu İngiliz sömürgeciliği de yer alıyor, Marx da bu kısmı titizlikle aktarıyordu: "*İrlanda'ya karşı baskıyı, ifade özgürlüğünü kısıtlayan yasayı ve İrlanda basınına müdahaleyi oylarıyla onaylayan kim?* Kim olacak, Whig! Orada oturuyor işte! Kovun gitsin! ... *Sömürgecilerin suistimallerinin soruşturulmasının aleyhine, İyonya ve Seylan'ın tiranları Ward ile Torrington'un lehine oy veren kim?* ... Fırıncıların gece vardiyasının kısaltılmasına karşı, tezgâh başındaki örücülerin çalışma koşullarının soruşturulmasına karşı, iş atölyelerine sağlık denetçileri gönderilmesine karşı, küçük çocukların sabah altıdan önce çalıştırılmasına karşı, Kilisenin yoksul hamile kadınlara destek sağlamasına karşı ve On Saat Yasa Tasarısına karşı oy veren kim? Kim olacak, Whig! Orada oturuyor işte! Kovun

gitsin!" (MECW 11, s. 340, vurgular eklenmiştir). Marx'ın Çartizmle ilişkisine dair yakın tarihli bir tartışma için bkz. Black, 2004.

11. Marx, Batı dışı toplumların toplumsal yapılarını araştırmaya 1840'larda başlamıştı; Gustav Gülich'in beş ciltlik ticaret ve tarım tarihi çalışmasını incelerken doldurduğu muazzam uzunluktaki 1846-1847 defterlerinin kimi yerlerinde bunu görmek mümkündür. İlk kez 1983'te MEGA² IV/$_6$ kapsamında yayımlanan bu notlar basılı olarak dokuz yüz sayfayı aşmakta ve epey yer ayrılmış olan Ortadoğu, Afrika, Asya ve Latin Amerika dahil, dünyanın çoğu bölgesini kapsamaktadır. MEGA² hakkında açıklama için ek bölümüne bakabilirsiniz.
12. Prusya ordusunda topçu subayı olarak eğitim almış olup Almanya'daki 1848-1849 devrimi sırasında Prusya ordusuna karşı silahlı direnişe katılan Engels, sık sık askerî ve coğrafi konular üzerine yazıyor, Marx bunları *Tribune*'e kendi adıyla gönderiyordu.
13. Bu mektup, kısmen, Engels'in eski Yahudi ve Arap toplumlarında klanlara dayalı sosyal yapıları tartıştığı bir mektuba cevap olarak yazılmıştır.
14. Ian Cummins de Marx'ın "temel olarak Avrupa-merkezci yaklaşımını" eleştirmekte, benzer şekilde o da bunu Hegelciliğin etkisine bağlamaktadır (1980, s. 63).
15. Hegel uzmanı Peter Hodgson'un belirttiği gibi, Alman filozofun "Hinduizm hakkındaki genel değerlendirmesi," Friedrich Schlegel'in yazıları başta olmak üzere "Alman entelektüel çevrelerinde yaygın olan, kendisinin eleştirellikten uzak bir heyecan olarak gördüğü tavra karşı düzeltici olmayı amaçlıyordu" (Hodgson, 1988, s. 46).
16. Elbette, matematiksel mantığı felsefi mantığın çok aşağısında gören Hegel için Hintlilerin bu başarılarını teslim etmek iki ucu keskin bir kılıçtı.
17. Birçok araştırmacı, Hegel'in Hindistan hakkındaki görüşleriyle Marx'ın 1853 yazıları arasındaki benzerliği, olduğundan daha büyük görme eğilimindedir. Örneğin, Hegel'in Hint köyünü çözümlememiş olmasına rağmen, sosyolog Daniel Thorner "Hint köyleri sabit ve değişmezdi" görüşünü Hegel'e atfetmiştir (Thorner, [1966] 1990, s. 440; ayrıca bkz. Nimni, 1994). Marx bu fikirleri başka kaynaklardan almıştır.
18. Marx yazılarını New York'a deniz yoluyla gönderiyor, bunların ulaşması yaklaşık iki hafta alıyordu. Bu makalenin tarihi 10 Haziran olarak gözükmektedir, ancak burada ve bundan sonra, referans verirken makalelerin yayımlandığı tarihi esas alacağım.
19. 1850'lerde Batılı aydınlar Hint toplumunun, birçok açıdan Avrupa toplumunun, aşırı gelenekselliği sayesinde kendini muhafaza etmiş, eski bir biçimi olduğu görüşündeydi. Thorner, bu sırada Sanskritçe ve birçok Avrupa dili arasındaki ilişkinin yeni keşfedilmiş olduğuna işaret ederek "Avrupa toplumsal tarihinin, aile biçimleri, komün vb. gibi pek çok yönünün Hintli köklere sahip olduğu yaygın bir görüştü," diye ekliyor ([1966] 1990, s. 450). Bu durum Marx'ın Hindistan ve Endonezya hakkındaki fikirlerini etkilemiş olmalı.
20. Marx'ın burada sömürge yönetimini anlatmak için "devrim" sözcüğünü kullanması bugün olduğu gibi 1853'te de oldukça tuhaftı, ancak Marx bunu kasıtlı olarak yapmıştı. 14 Haziran 1853'te Engels'e yazdığı üzere, *Tribune* editörlerinin "son derece şok edici bulacağı" bu deyiş, merkez-solcu Amerikalı iktisatçı Henry Charles Carey'nin gazetede alkış tutulan korumacı görüşlerine karşı açtığı "gizli savaşın" bir parçasıydı. Kuzeyli sermayenin izinde giden bu korumacı eğilim, Marx'a göre, "aynı zamanda Tribune'ün tüm o 'izmlerine' ve süslü sosyalist laflarına karşın Birleşik Devletler'in 'önde gelen gazetesi' olmayı nasıl başardığının sırrını da veriyor"du. (MECW 39, s. 346; ayrıca bkz. Perelman, 1987)

21. İrfan Habib'in de (2006; ayrıca bkz. P. Anderson, 1974) aralarında bulunduğu çağdaş Hint tarihçilerine göre, bu en iyimser bakışla bir abartıydı. Hint köyü ne Marx'ın burada iddia ettiği kadar yalıtılmış haldeydi, ne de özel mülkiyetten azadeydi. Fakat şu var ki Hint köyü, sadece modern kapitalizmden değil, Ortaçağ Avrupa köyünden de daha kolektifçi bir yapıydı. Bu meseleyi benimle tartıştığı için, iktisatçı ve Marx uzmanı Paresh Chattopadhyay'a teşekkür borçluyum.
22. Marx'ın en sorunlu Hindistan yazısı olan bu makale, aynı zamanda en çok atıfta bulunulan ve antolojilerde yer verilen makalesidir. Liberal siyaset kuramcısı Robert Tucker'ın hazırladığı Marx'ın yazılarını derleyen en yaygın antoloji (1978) içinde Hindistan hakkındaki tek makale de budur.
23. Said'in burada düştüğü hata, *Şarkiyatçılık*'taki daha genel bir soruna işaret etmektedir; o da, edebi ve kültürel ifade biçimlerini, emperyalizm gibi ekonomik temelli toplumsal yapıların kurucusu olarak görmektir.
24. Bu konuda, hem Almanya'da Goethe'nin yazılarını (Goethe 1949) yayına hazırlayan Erich Trunz'un açıklayıcı notlarına, hem de, Said'in yazdığı sırada el altında bulunan ve ne yazık ki oldukça gevşek olan daha eski bir İngilizce *Divan* çevirisindeki Edward Dowden'in çevirmen notlarına bakılabilir.
25. Bunların hiçbiri, şiirin Timur'la bir ilgisinin olmadığını göstermez –aslında şiir, Avrupalıların konumunda daha Timur zamanında başlamış olan bir eğilimi sürdürmektedir. Gerçekten de, Fransa ve başka Avrupalı güçler, Doğu'da en korktukları düşman olan Osmanlıların karşısına çıkarak Orta Avrupa'ya girme emellerine engel olduğu için, Timur'la ittifak kurmanın peşine düşmüştü (Rubel, *Oeuvres* 4).
26. Bir şiiri alıntılamakta olduğu açık olsa da Marx, muhtemelen Alman okuyucuları bu mısralara aşina olduğundan Goethe'nin adını zikretmez. Goethe'nin bu dörtlüğüne daha önceden yaptığı örtük bir atıf, *1844 Elyazmaları*'nın "Yabancılaşmış Emek" bölümünde bulunabilir (Marx, [1844] 1961, s. 104; ayrıca bkz. MECW 3, s. 278).
27. Söz konusu 1861-1863 elyazmalarının bir kısmı *Artık Değer Teorileri* olarak bilinirken, bahsi geçen bölüm, elyazmalarının, bunlar 1988'de MECW 30 kapsamında yayımlanana dek İngilizcede bilinmeyen, daha eski bir kısmına aittir.
28. Marx'ın burada "bireysel gelişim" ve "evrensel insan" deyişlerini kullanması, 1840'lardaki hümanist temaların düşünce biçiminde hâlâ çok merkezî bir yer tuttuğunu düşündürmektedir. MECW editörlerinin belirttiği gibi, bu sözler de dahil, bu geniş pasajın büyük bölümü Marx'ın elyazmalarında İngilizce olarak yer aldığından İngilizcede almaşık bir çeviri yapmak mümkün değil. Engels bu pasajın kısaltılmış bir sürümüne *Kapital* III'te yer vermiş (s. 182), ancak Goethe'nin dörtlüğünü kullanmamıştır. Yakın zamanda Chattopadhyay'ın (2006) tartıştığı üzere, Marx'ın III. cilt için hazırladığı ve bu kısımlara yer veren özgün taslak, MEGA² $II/_{4.2}$, s. 124-125 içinde görülebilir.
29. Karşıt bir görüş için, Marx'ın yazılarında aynı ilerleme diyalektiğini sürdürdüğünü savunan Chattopadhyay'ın 2006'daki çalışmasına bakılabilir.
30. Said'in Marx eleştirisini savunan çalışmalar için bkz. Inden (2000) ve Le Cour Grandmaison (2003).
31. Marx, 18 Ekim 1853'te yazdığı bir mektupta, *Tribune* editörlerinin "intikam" sözcüğünü "verdiği zarar" ile değiştirerek bu pasajı "sulandırmasından" şikâyet ediyordu (MECW 39, s. 390).
32. Bu gözlemi Raya Dunayevskaya'yla gerçekleştirdiğimiz bir sohbete borçluyum.

33. Krader, bu ifadeyi bir bağlam içine yerleştirmektedir: "Marx'ın burada göndermede bulunduğu 'tarihin değişmez yasası', ilk askerî zaferi kimin kazandığına bakılmaksızın, daha gelişmiş bir kültüre sahip olanın nihai olarak diğerini fethedeceği öngörüsüne ilişkindir ve son zamanlarda etnoloji kuramına dahil edilmiştir. Bunun sonucundadır ki, Çin, kendi fatihlerini, Mançuları fethetmiştir" (1975, s. 81).
34. *Catlar*, askerî geleneğe sahip, ağırlıklı olarak köylü bir kast olup Moğol İmparatorluğu'na karşı bir direniş kaynağı oluşturmuşlardır.
35. Bu işleyiş, *Tinin Fenomenolojisi*'nde Hegel'in kurduğu diyalektik yapıya benzer; buna göre, her bilinç aşaması, bir öncekinden daha üstün olarak takdim edilir, ancak her yeni aşama, kendi iç çelişkileri yüzünden parçalanarak bir sonraki aşamayı doğurur vb.
36. Raffles'ın çalışmasına göndermede bulunurken özgün metindeki sayfa numaralarını vermeme karşılık, Marx'ın kendisinin yaptığı alıntılar için, Amsterdam'daki Uluslararası Toplumsal Tarih Enstitüsü'nün arşivlerinde korunan el yazısı notlarından faydalandım. (Karl Marx, *Excerpt Notes on Thomas Stamford Raffles, The History of Java*. Marx belgeleri, Kutu 65 (Heft LXVI), s. 3-7. Amsterdam: Uluslararası Toplumsal Tarih Enstitüsü, 1853). Belgelerin deşifresine erişimimi sağladığından ötürü Rolf Hecker'e teşekkür ediyorum.
37. Marx'ın Çin hakkında yazdıklarının çoğu, İngilizce'de ilk kez, Dona Torr'un akademik bir yaklaşımla hazırladığı tek ciltlik bir derlemede yayımlanmıştır (Marx 1951). Torr'unki gibi yine bilimsel açıklamalar eşliğinde sunulmuş tek ciltlik daha geniş bir başka derleme, daha sonra Meksika'da, Lothar Knauth tarafından yayına hazırlanmıştır (Marx & Engels, 1975). Ayrıca Riazanov'un 1926'da sunduğu önceki tartışmaya da bakılabilir.
38. Marx'ın Palmerston'u sıklıkla hedef alan saldırıları İkinci ve Üçüncü Bölümde tartışılmıştır.
39. Burada "ilişki" olarak çevrilen Almanca *Verkehr* sözcüğü, on dokuzuncu yüzyıl bağlamında, ekonomik ilişkiler veya kültürler arası iletişim anlamına geliyordu.
40. Sepoy (ya da sipahi, sepahi), asker anlamına gelen bir Farsça-Türkçe sözcüktür.
41. Bu yazıların büyük bölümü, Moskova'daki editörlerin hazırladığı kısa bir giriş yazısı ve notlarla birlikte *Birinci Hint Bağımsızlık Savaşı* [*The First Indian War of Independence*] (Marx & Engels, 1959) başlıklı derlemede bir araya getirilmiştir.
42. Bu durum değişmekte olabilir. Marx'ın yazdıklarından oluşan daha eski iki derleme yalnızca 1853 Hindistan makalelerini içerirken (Tucker, 1978; McLellan, [1977] 2000), Robert Antonio'nun *Marx ve Modernite* [*Marx and Modernity*] (2003) başlıklı çalışması, 1857'de yazılmış olan iki makaleye yer vermektedir. Ayrıca, Ledbetter'ın *Tribune* yazılarını derlediği 2007 tarihli tek ciltlik seçki, 1853'ten 1859'a Hindistan yazılarının tamamı içinden oluşturulmuştur. Hindistan'da basılan daha yeni bir başka seçki ise, bu ülke üzerine yazılmış *Tribune* makalelerinin hepsini içermektedir (Husain, 2006). Yaygın dolaşıma sahip günlük *Hindu* gazetesinde çıkan bir değerlendirme, Marx'ın *Tribune* makaleleri hakkında "günümüz neoliberalizminin bir eleştirisi olarak çağdaş dönem açısından dikkat çekici öneme sahip," yorumunda bulunmuştur (Venkatesh Athreya, "Marx'ın İngiliz Yönetimindeki Hindistan Üzerine Fikirleri" ["Marx on India under the British"], *Hindu*, 13 Aralık 2006).
43. Marx burada, Benthamcı John Bowring'e atıfta bulunmaktadır. Bowring, 1856'da, II. Afyon Savaşı'nın başlarında Kanton'u topa tutma kararının alınmasında önemli rol oynamış bir İngiliz diplomattır.

44. General Aimable Pélissier, 1845'te Cezayir'deki bin kadar direnişçi Arap savaşçıyı, sıkıştıkları mağaranın girişini ateşe verdirerek dumanla boğdurmuş ve bu eylemden ötürü terfi ettirilmiştir. Bu pasaj, Fransızların Cezayir işgali hakkında Engels'in 1848'de ifade ettiği görüşlerden farklı bir bakış açısı sergilemektedir. 1857'ye gelindiğinde Engels de görüşlerini büyük ölçüde değiştirmişti; *New American Cyclopaedia* için yazdığı "Cezayir" ["Algeria"] maddesinde bu görülebilir. *Tribune* editörü Charles Dana, 1857'deki ekonomik bunalım yüzünden *Tribune*'ün uluslararası haber bölümünde kesintiye gitmesiyle uğradığı gelir kaybını kısmen telafi etme maksadıyla, Marx'ı ansiklopediye katkıda bulunmaya davet etmişti. *Tribune* makalelerinde olduğu gibi, bu ansiklopedi maddelerinin birçoğu, özellikle askerî konulardakiler, Engels tarafından yazılmış, ancak Marx'ın adıyla basılmıştır. Engels'in Cezayir hakkında 1857 sonbaharında hazırladığı madde, son derece etnik-merkezci birkaç ifade içermekle birlikte, genel olarak sömürgecilik karşıtı niteliktedir. "Kendileri için bağımsızlığın paha biçilmez, yabancı hâkimiyetine duyulan nefretinse canlarından bile önemli bir ilke olduğu Arap ve Kabyle [Berberi] kabileleri, evlerin ve mal mülkün yakılıp yıkıldığı, boy vermiş ekinlerin kırıldığı ve geride kalan zavallıların ya katledildiği ya da şehvet ve gaddarlığın her türlü dehşetine maruz bırakıldığı korkunç baskınlarla ezilmiş ve belleri kırılmıştır," diye yazar (MECW 18, s. 67). Engels ayrıca, direniş lideri Abdül Kabir'den "dur durak bilmeyen korkusuz kabile önderi" diye söz ederek hayranlığını belirtmektedir (s. 68).
45. Marx, daima, dünyanın çeşitli yerlerinde ezilen grupların deneyimlerini ayırmaktan çok ortaklaştırmaktan yanaydı. Marx ve Engels'in, Batılı orduların pek çoğu bu uygulamaya son vermişken, İngiliz ordusuna yazılmış askerlerin yaygın bir uygulama olarak ağır biçimde kırbaçlanmasını hedefine aldığı 1855'ten bir yazı için "Er Saflarındaki Cezalandırma" ["The Punishment in the Ranks"] başlıklı makaleye de bakılabilir (MECW 14, ss. 501-503).
46. Haiti Devrimi'ne atıf yapılmaktadır.
47. On altıncı yüzyılda Kutsal Roma İmparatoru V. Charles'ın Reform'u bastırma çabasıyla uygulamaya koyduğu aşırı sert ceza yasasından söz edilmektedir.
48. Blackstone'un *İngiltere Kanunları Üzerine Yorumlar* [*Commentaries on the Laws of England*] adlı çalışmasına atıf yapılmaktadır.
49. Bir Hindu şenliğinin parçası olarak Vişnu'yu temsilen bir Juggernaut [dev canavar] heykelinin savaş arabasıyla taşınması sırasında, tapınanlar bazen coşkuyla kendilerini devasa arabanın tekerleri altına atarak intihar ediyordu.
50. Marx'ın yakın arkadaşı Ferdinand Freiligrath, Komünist Lig'de etkin olmuş bir şairdi.
51. Bu meşhur mektubun, Hegel, iktisat kuramı ve Jones'la ilgili kısımları İngilizce olarak ilk kez Marx ve Engels'in yazışmalarını içeren genel bir seçki içinde yayımlanmış, ancak ne yazık ki Hindistan hakkındaki cümleye yer verilmemiştir. Bu kısım, Marx ve Engels (1959) kitabında ayrı olarak basılmıştır! Marx'ın yazdıklarının bu şekilde farklı konulara göre parçalanması, dünyayı algılayışının çok boyutluluğunu karartmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

1. Bu tavır, bilinen bir edebi eserde, Joseph Conrad'ın *Gizli Ajan*'ında [*The Secret Agent*] (1907) görüleceği gibi, yirminci yüzyılın başlarında da devam etmiştir. Leh

devrimcilerin soyundan gelen Conrad, Rus diplomat Vladimir'i, Rusya'nın Batı'yı şok ederek devrimci hareketi bastırtma hedefine ulaşmak için, anarşistler tarafından tezgâhlanan muhteşem bir terörist planını perde arkasından kontrol eden kişi olarak resmetmektedir.

2. Biraz ileride Engels ve Panislavizm hakkında daha çok bilgi verilmektedir. Marx ve Bakunin'in 1840'lardan beri süren önemli farklılıkları olsa da bu, Bakunin'in Rus ajanı olduğu yolundaki suçlamalara karşı Marx'ın 1853'te İngiliz gazetelerine kamuya açık mektuplar yazarak kendisini savunmasına engel olmamıştı (MECW 12, s. 284-286, 290-291). Bu suçlamalar, şiddetli bir Rus düşmanı olan İngiliz aristokrat ve eski diplomat David Urquhart'ın takipçileri tarafından dillendiriliyordu. Birkaç küçük gazetenin ve başka yayın organlarının denetimini elinde bulunduran Urquhart grubu, 1850'ler boyunca Marx'ın Rusya hakkında birçok yazısını yayımlamıştı.
3. Şubat 1853'te, o sırada hâlâ Avusturya yönetiminde bulunan Milan'da, İtalyan demokrat Giuseppe Mazzini'nin destekçileri tarafından çıkarılan ayaklanmadan söz edilmektedir. Marx'ın da hakkında *Tribune*'de yazdığı bu ayaklanma, hem İtalyan işçilerden hem de Macar göçmenlerden büyük destek görmüş, fakat Avusturya ordusu tarafından sert bir şekilde bastırılmıştır.
4. Marx burada Manchester Ekolü'nden liberal Richard Cobden'ın bir meclis konuşmasını onaylayarak özetlemektedir.
5. Aslen *Tribune* için hazırlanmış olan bu metin, gazetede kısaltılmış olarak yayımlanmıştır.
6. Marx'ın 1920'lerdeki büyük Rus editörü, sonradan Stalin'in idam ettirdiği David Riazanov, "Palmerston'u ilkeli bir Rusya dostu olarak tarif etmek... [Marx açısından] bir hataydı," diye yazmıştır; "[Palmerston'un] en önemli 'ilkesi', İngiliz oligarşisinin çıkarlarıydı." (Riazanov, Marx & Engels 1920 içinde, 1, s. 499)
7. August Nimtz (2000) ve Terrell Carver (1996), Marx'la Engels'in demokratik hareketler içinde yer alışlarına ışık tutmuşlardır.
8. Peşte, Buda'yla berlikte, Budapeşte'yi oluşturan ikiz kentlerden biridir.
9. Hal Draper (1996) bunun gibi pasajlara dayanarak, pek de ikna edici olmayan bir biçimde, Marx'la Engels'in eleştirel duruşlarını koruyarak dahi olsa İngiliz ve Fransızların Rusya'ya karşı savaşını hiçbir zaman desteklemediğini, yalnızca savaşın genel bir Avrupa devriminin fitilini ateşlemesi olasılığıyla ilgilendiklerini savunmaktadır. Bu ise, Rusya'yı demokrasi ve devrimin her biçiminin baş düşmanı olarak gören Marx ve Engels'in düşüncelerinin ne kadar derine indiğinin, eleştirel biçimde de olsa Rusya'nın düşmanlarını destekleme konusundaki iradelerinin açıkça görülmesini engellemektedir.
10. MECW'in 1858-1870 yıllarını kapsayan 16-21 arası ciltlerinin hepsi 1980-1985 arasında yayımlanmışken, 1856-1858 yıllarındaki çalışmaları ele alan 15. cilt 1986'ya kadar çıkmamıştır. İlginçtir ki, *Gizli Diplomasi Tarihi*'nin daha eski bir baskısı, Britanya ve Birleşik Devletler'de Komünist Parti'nin himayesinde yayımlanmıştı (Marx, 1969).
11. Yazdıkları girişin Rus "barbarlığı" gibi ifadelerle gölgelenmiş olması bir yana, çok temel bir metni, Marx'ın 1881'de Vera Zasuliç'e gönderdiği mektubun dört taslağını fazlasıyla yoğun biçimde elden geçirerek, Marx'ın kendi adına konuşmasına izin vermek yerine, tek bir taslak biçiminde birleştirmişlerdir. Ancak, tüm bu kusurlarına karşın, Blackstock ve Hoselitz'in çalışması, Marx ve Engels'in, daha yaygın

bir dolaşıma sahip olan Komünist Parti basımlarına alınmamış olan pek çok metnini İngilizce konuşan okuyucular için erişilebilir hale getirmiştir. Ayrıca Marx'ın Rusya hakkındaki *Tribune* makalelerinden, Soğuk Savaş ağzıyla, "Doğu'dan gelen tehditle başa çıkma konusunda Batı'ya, günümüz için de büyük geçerlilik taşıyan bir ders," diye söz eden Joseph Baylon'un çalışmasına da bakılabilir (1957, s. 23). Maximilien Rubel ve Margaret Manale ise, *Gizli Diplomasi Tarihi*'ni, eleştirellikten şaşırtıcı derecede uzak bir biçimde, Marx'ın, İngiliz liderlerlerin Rusya'yla suç ortaklığının yanı sıra "Rus Çarı'nın yayılmacı planlarını ifşa ettiği," "sağlam bir şekilde belgelenmiş bir çalışma" olarak değerlendirmiştir (1975, s. 129).

12. Marx'ın burada çizdiği, efendi olduğunda dahi birçok köle tutumunu sürdüren aşağılık eski köle tarifi, Friedrich Nietzche'nin köle ahlakı ve *hınç* kavramlarıyla, Frankfurt Okulu'nun otoriter kişilik söylemiyle veya Julia Kristeva'nın "aşağılık" [abject] kavramı hakkında yazdıklarıyla karşılaştırılabilir.
13. Bu tuhaf tutumun ayrıntılı bir tartışması için bkz. Roman Rosdolsky (1986).
14. Marx, 17 Nisan 1855'te *Neue-Oder Zeitung*'un editörü Moritz Elsner'e, yayımlaması için Engels'in Panislavizm makalelerini göndermiş (MECW 39, s. 534-535); Engels'e yazdığı 18 Mayıs tarihli mektupta *Tribune*'ün bunları bir bütün olarak yayımlamamasından yakınmış (MECW 39, s. 536) ve 26 Haziran tarihli bir mektubunda, Engels'in Panislavizm hakkında yazdığı bir kitapçığı bastırmak için Alman bir yayıncı aradığı konusunda kendisini bilgilendirmiştir (MECW 39, s. 538-539). Marx, 1852'de, Engels'in daha sonra *Almanya'da Devrim ve Karşı-Devrim* adlı kitapta bir araya getirilen bir dizi makalesinin *Tribune*'de kendi imzasıyla çıkmasını onaylamıştır. Bu dizide de, Panislavizme karşı, etnik-merkezci bir saldırı yer almaktadır. Bu konuda Marx'ı eleştiren Nimni, *Almanya'da Devrim ve Karşı-Devrim*'i yazanın Marx değil, Engels olduğunu gözden kaçırmaktadır (Nimni, 1994, s. 31, 200). Nimni'nin Marx eleştirisine verilmiş bir yanıt için bkz. Löwy, 1998.
15. 1870'lere gelindiğinde Engels, Güneydoğu Avrupa'daki Slav halkları hakkındaki konumunu değiştirmiştir. "1877'de Avrupa'nın İşçileri" başlıklı çalışmasında, "Doğu Avrupa'daki küçük Slav milliyetlerinin mevcut Rus hükümetinin yaydığı Panislavist düşlerden uyanışı"ndan söz etmektedir (MECW 24, s. 229).
16. Tarihçi Ronald Suny'ye göre, on dokuzuncu yüzyılda bu tavır, "Rusların sabrı, itaatkârlığı, bireylikten yoksun oluşları ve kadercilikleri" konusunda görüş paylaşan Batılı aydınlar arasında yaygındı (2006, s. 7).
17. Şamil, Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında çar düşmanı bir kahraman olarak görülse de, sonradan bu durum tersine dönmüştür (Henze, 1958).
18. Padover, Marx'ın Musevilik ve Yahudiler hakkındaki sorunlu tartışmalarının kullanışlı bir seçkisini oluşturmuştur (KML 5, s. 169-225). Fakat Padover, 4 Ocak 1856'da Yahudi bankerler hakkında *Tribune*'de çıkan, "Rus Kredisi" ["The Russian Loan"] başlıklı, özellikle rahatsız edici bir makaleyi Marx'a atfederken yanılmaktadır. MEGA I/14'ün açıklama kısmının bir bölümünü oluşturan "Marx ve Engels'in 'New York Tribune'deki İşbirliği" ["*Die Mitarbeit von Marx und Engels an der 'New York Tribune'* "] (2001) başlıklı aydınlatıcı yazıda, editörler (Hans-Jürgen Bochinski, Martin Hundt, Ute Emmrich ve Manfred Neuhaus), derinlikli bir metin çözümlemesinin, "Rus Kredisi"nin Marx'a yakıştırıldığı önceki iddiaları kesin biçimde temelsiz bıraktığını yazmaktadır (s. 903).
19. Marx'ın "Yahudi Meselesi Üzerine" başlıklı makalesi ve etrafında dönen geniş tartışma için özellikle Ingram (1988) ve Megill'in (2002) çalışmalarına bakılabilir.

20. Traverso (1994) ve başkaları, ikna edici biçimde, Marksist gelenekte ilerleyen Lev Troçki ve Walter Benjamin gibi daha sonraki kuramcıların, böyle bir katkıyı Nazizmle karşılaştıktan sonra gerçekleştirdiklerini savunmuştur.
21. Marx, Engels'i şoka uğratabilecek sözlerine, alaysılı bir tavırla hemen şu açıklamayı ekler: "Herzen, elbette, 'özgürlüğün' Paris'ten Moskova'ya göç ettiğini yeniden keşfetmiş bulunuyor." (MECW 40, s. 310)
22. Rus köylüsüne odaklanan bu makalelerden iki yıl önce, 16 Nisan 1856 tarihinde Engels'e yazdığı bir mektupta, Marx, Alman köylülerinin devrimci potansiyeline karşı yeniden canlanmış bir ilgi sergilemekte ve Engels'in on altıncı yüzyıldaki köyü ayaklanmaları hakkındaki kitabına atıfta bulunarak; "Almanya'daki bütün olay Proleter devrimi Köylüler savaşının ikinci bir sürümüyle desteklemenin mümkün olup olmayacağına bağlı olacak," diye yazmaktadır (MECW 40, s. 41).
23. Daha önce tartışıldığı gibi, burada, bir kez daha, Kırım Savaşı'nın "düzmece" niteliği ima edilmektedir.
24. Luxemburg'un Polonya bağımsızlığına karşı kaleme aldığı bazı yazılar Hudis ve Anderson'un (2004) çalışmasında bulunabilir; Lenin ve "ulusal kurtuluş" konusunu daha önce K. Anderson (1995) ve K. Anderson (2007) içinde tartıştım.
25. Bu meseleye açıklık getiren saygın akademik çalışmalar Solomon Bloom'un 1941'deki *Uluslar Dünyası* [*The World of Nations*] kadar geriye gitse de (ayrıca bkz. Lichtheim 1961), tarihçi Andrzej Walicki, Marx'ın milliyetçilik üzerine görüşlerini "yanlış okuyan klasik yaklaşımın inatla canlı kalmasından" yakınmıştır. Walicki'nin ifadesiyle, bugün dahi etkili olan bu yaklaşıma göre, Marx'ın, "Avrupa'daki sınai işçi sınıfının gerçek durumuyla ya da sınıfsal çıkarlarıyla güya ilişkisi olmadığından ötürü, ulusal sorunlara karşı tamamen ilgisiz kaldığı" ileri sürülmüştür (1982, s. 358). Erica Benner'ın Marx ve milliyetçilik konusunu titizlikle ele alan akademik çalışmasına (1995) karşı, Harvard'lı tarihçi Roman Szporluk'un küçümseyici değerlendirmesi (1997) bu sorunun devam ettiğini göstermektedir.
26. Burada her zamanki gibi MECW'e referans veriyorum, fakat konuşmaların, Rubel'in editörlüğünde Marx'ın yazılarını derleyen *Oeuvres* 4 içinde (s. 999-1004) bulunabilecek olan Fransızca asıllarına dayanarak, MECW'in metninde değişiklikler yaptım.
27. Marx ve Engels'in Polonya hakkındaki fikirlerini tartışırken sınıf indirgemeciliğinden uzak duran kimi değerlendirmelerde bile, Engels'in bu anlık bıkkınlığı haddinden fazla büyütülerek, 1848-1849 yıllarında Leh ulusal kurtuluşuna verilen desteğin, muhafazakâr Rusya'ya karşı komünist harekete müttefik temin etmek amacıyla başvurulmuş taktik bir fırsatçılıktan ibaret olduğu yargısına varılmıştır (MacDonald, 1941; Hammen, 1969).
28. Bem'in adı hem Polonya hem de Macaristan için önemini sürdürmüştür. 1956 Kasım'ında Macar devrimciler Budapeşte'deki ilk buluşmalarını Bem'in heykeli etrafında gerçekleştirmiştir.
29. Marx'ın Palmerston ve Britanya'nın Birleşik Devletler'deki İç Savaş karşısında gösterdiği tavır hakkındaki görüşleri bir sonraki bölümde tartışılmaktadır.
30. Marx'ın notları ve hazırladığı taslak yüz sayfayı aşmaktadır; bunlar yazıldıkları özgün dilde (Almanca, İngilizce ve Fransızca), Lehçe çevirileriyle birlikte yayımlanmıştır (Marx, 1971).
31. Fox, 1863 ayaklanması sırasında kurulmuş bir grup olan Polonya'nın Bağımsızlığı İçin İngiliz Ulusal Ligi'nin liderlerinden biriydi. Felsefi açıdan ateizmi savunuyor

ve Fransız pozitivist Auguste Comte'u takip ediyordu. 1860'larda, Comte ekolünün daha tanınmış bir üyesi olan, Fox'un arkadaşı ve Polonya destekçilerinin önde gelenlerinden Profesör George Spencer Beesly de, Marx'la yakınlaşmıştı; resmî olarak hiçbir zaman üye olmasa da, Birinci Enternasyonal'le birlikte çalıştığı anlaşılıyordu. Marx'ın pozitivizme karşı beslediği kişisel karşıtlık düşünülünce bu durum şaşırtıcı gelebilir, ancak Enternasyonal'in farklı eğilimler içeren bir örgüt olduğunu görmek gerekir.

32. 1792-1815 yılları arasında Fransız Devrimi'ni takip eden savaşlar için Marx bu deyişi kullanıyordu.
33. Fransızca ve Almanca kimi bölümler dışında ağırlıklı olarak İngilizce yazılmış bu notlar, Marx 1971 içinde yayımlanmıştır. Oldukça uzun bir alıntı, MECW 20 içinde dipnot olarak yer almaktadır (s. 490-494); çevirisinde yaptığım bazı değişikliklerle birlikte bu çalışmada kullandığım metin budur.
34. Pierre Joseph Proudhon, *1815 Antlaşmaları ortadan kalktı mı? Gelecek kongre için notlar* [*Si les traités de 1815 ont cessé d'exister? Actes du futur congrès*] (1863).
35. "Arkadaşlar" şeklinde çevirmek de mümkün.
36. Rusya, 1863 Polonya ayaklanmasını bastırmak için zor kullanmanın yanı sıra Leh köylüleri serflikten azat etmişti. Bu da köylülerle kimisi eşrafa ait olan ayaklanma önderlerinin arasını açmıştı (Blit, 1971).
37. *Neue Rheinische Zeitung*'dan söz edilmektedir.
38. Ayrıca bu konuşmanın MEGA $I/_{25}$, s. 211-212 içinde yer alan Fransızca aslına bakılabilir. Konuşma metninin altında Marx, Engels, Paul Lafargue (Marx'ın damadı) ve Friedrich Lessner'in (Marx'ın 1840'lardan beri zaman zaman işbirliği yaptığı arkadaşı) imzaları vardı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. Marx, İç Savaş'ı, demokrasiyle derinden bağlantılı bir devrim olarak görüyordu, ancak bu devrimin hedefi kapitalizmin sınırlarını yıkmak değildi. Bu bakımdan, sosyolog Barrington Moore'un İç Savaş'ı "son kapitalist devrim" olarak nitelemesi (1966, s. 112), Marx'ın benimsediği konumla örtüşmektedir. Tarihçi Malcolm Sylvers'ın çalışması (2004), ilk defa MEGA²'de yayımlanacak olan not defterleri dahil, Marx'ın Birleşik Devletler hakkında yazdıkları hakkında genel bir bakış sunmaktadır.
2. Schlüter'in kitabı, aynı zamanda, İç Savaş hakkında Amerikan sosyalistleri tarafından yazılmış metinlerde yaygın olarak görülen iktisadi indirgemecilikten de kaçınmıştır.
3. Du Bois, bundan daha otuz yıl kadar önce, *Siyahların Ruhu* [*The Souls of Black Folk*] kitabında, İç Savaş'la renk ayrım çizgisine ilişkin şu ünlü görüşünü bir araya getiriyordu: "Yirminci yüzyılın sorunu, renk ayrım çizgisi –Asya'da, Afrika'da, Amerika'da ve denizdeki adalarda, daha koyu tenli ırkların daha açık tenlilerle ilişkisi– sorunudur. İç Savaş'ı doğuran da bu sorunun bir aşamasıdır; 1861'de hem Güney hem de Kuzey'de ordulara koşanlar, istedikleri kadar birliğe ilişkin teknik hususlara odaklanmış veya parola olarak yerel özerkliğe sarılmış olsun, yine de, tıpkı bizim gibi, onların da hepsi çok iyi biliyordu ki çatışmanın gerçek sebebi Negro köleliği sorunuydu." ([1903] 1961, s. 23)
4. Dunayevskaya, *Amerikan Uygarlığı Sınavda* [*American Civilization on Trial*] ([1963] 2003) ile *Felsefe ve Devrim* [*Philosophy and Revolution*] ([1973] 1989) adlı

çalışmalarında, Birleşik Devletler'deki ırk ve sınıf ilişkisini derinlemesine incelemiştir. Benim gibi Dunayevskaya'nın bu fikirlerinden yararlanan başka çalışmalar için bkz. Turner ve Alan, 1986 ile Alan, 2003.

5. Daha sonraları, Aşırı Sol'dan neo-muhafazakârlığa yöneldikçe Genovese'in Güney'deki toprak kültürüne duyduğu yakınlık daha açık bir hale gelecekti. Genovese'in Marx'la olan ayrılıklarıyla kökten Stalinci politik duruşunu bu dönüşümle ilişkilendiren bir eleştiri için bkz. Roediger, 1994.
6. İç Savaş yazılarının ayrıntılı bir başka çözümlemesi için bkz. Runkle, 1964. Ne var ki bu çalışma da söz konusu yazıların genel Marx külliyatı içindeki önemini takdir edememekte, görünüşe göre, bu yazılarda doğmuş kavramların *Kapital*'e kadar uzandığını fark etmemektedir.
7. Bu, Proudhon'a yönelik eleştirinin bir parçasıdır. Marx Proudhon'u, "köleliğin kötü tarafı" kadar "iyi tarafı" da olduğundan söz ederek, böylece de "özgürlük ve köleliğin bir sentezine, hakikatin mekânı olan orta yolculuğa, başka bir deyişle kölelik ve özgürlük arasında bir dengeye" ulaşma amacıyla Hegel'in çelişki kavramını kötüye kullanmakla suçlamıştır (MECW 38, s. 101-102). Kısa süre sonra, *Felsefenin Sefaleti*'nde (1847) ithamlarını yeniden gözden geçirip iyice bileyerek Proudhon'u "köleliği kurtarma"yı istemekle suçlamıştır (MECW 6, s. 168).
8. MECW'e referans vermekle birlikte, burada (ve kimi başka yerlerde) Marx'ın İç Savaş yazıları için gerçekte daha berrak olan Saul Padover çevirisini (KML_2) alıntılamış ve de MEW (*Marx-Engels Werke*) içinde yer alan Almanca aslına da başvurarak çeviriyi kendim değiştirmiş bulunuyorum.
9. Bu dönemde Marx'ın yazılarının yayımlanacağı Almanca basılan herhangi bir sosyalist yayın yoktu. 11 Mart 1861'de Jenny Marx tarafından Amerika'daki "savaşçı yoldaşı ve sadık dert ortağına," Birlik ordusuna katılmış olan Joseph Weydemeyer'in eşi Louise Weydemeyer'e gönderilen bir mektup, Marx'ın o ilkbaharda "Berlin'e yaptığı gizli seyahat" sırasında "aylık veya haftalık bir yayın düzenleme" çabalarından söz etmektedir. "Eğer Karl yeni bir parti yayın organı kurmakta başarılı olursa," diye ekler, "muhakkaktır ki eşinize de yazıp Amerika'daki gelişmeleri bildirmesini isteyecektir." (MECW 41, s. 574-575) Ancak bu çaba başarılı olmamıştır.
10. Burada askerî bir lider olarak Komünist Lig'e katılmadan önce, 1840'larda topçu subayı olarak görev yapmış olan Weydemeyer öne çıkmaktadır (Roediger, 1978). Weydemeyer, aynı zamanda, 1860'ta, pamuk arzı savaş yüzünden kesintiye uğrarsa yaşanacak işten çıkarmalara işaret ederek işçi sınıfını Güney'e destek için galeyana getirmeye çalışan New York'lu fabrikacıların çabalarını sekteye uğratmak için mitingler düzenleyen Amerikalı Alman sosyalistlerdendi (Mandel, [1955] 2007).
11. Özgün metinde de İngilizce.
12. Marx bu mektubu Almanca yazmış olmasına rağmen, Kansas'ta çatışan "sınırdaki kabadayılar" için, kölelik karşıtlarının tercihi olan İngilizce "border ruffians" terimini kullanmıştır.
13. Marx'ın bu çekişmeli konular hakkındaki bilgisi, Frémont'un yardımcısı olarak görev yapan Weydemeyer'den geliyordu. Marx bu yazılarda Frémont'u överken, Kaliforniya'daki Amerikan yerlilerine ve Meksikalılara uyguladığı baskıdan söz etmez.
14. Marx, Londra'dan gönderdiği haberlerde sık sık yaptığı gibi buradaki alıntılar için de kaynak göstermediğinden, mitinge bizzat katılmış ve haberi kendi notlarından geçmiş olması mümkün.

15. William Makepeace Thackeray'in *The Yellowplush Papers* [*Yellowplush Vesikaları*] kitabındaki 1837 tarihli bir öyküye gönderme. Prawer şöyle yazıyor: "Marx'ın Thackeray'den ödünç aldığı Yellowplush, Londra'nın Batı ucunda görev yapan ve hayata uşak gözlükleriyle bakan bir hizmetçidir." (1967, ss. 252-253)
16. Burada *Economist*'ten söz edildiği aşikâr.
17. "Katolik Özgürlüğü", 1829'da Parlamentonun, İrlanda'daki kitlesel hareketin baskısıyla Katoliklere sınırlı siyasi haklar verilmesi yolunda aldığı bir karara atıfta bulunmaktadır; 1832 Reform Yasası, oy hakkını üst-orta ve imalatçı sınıflar için genişletmiştir; ithal tarım ürünlerine gümrük vergisi uygulayan korumacı Tahıl Yasaları 1846'da kaldırılmıştır; 1847'deki On Saat Yasası'yla kadın ve çocukların günlük çalışma saatleri azaltılmıştır (Marx, çalışma saatlerinin azaltılmasını talep eden hareketi daha sonra *Kapital* I'de ayrıntısıyla tartışacaktır); 1858'de reddedilen Komplo Tasarısı ise, siyasi mültecilerin Kıta Avrupası'na iade edilmesini amaçlıyordu.
18. Sözü edilen subay, "Jayhawker'lar" denilen ve kökü 1850'lerde kölelik yanlısı güçlere karşı John Brown'un verdiği mücadeleye uzanan gönüllü bir Kansas birliğinden Albay Charles Jennison'du. Alman dil ve edebiyat uzmanı Charles Reitz, Marx, Kansas ve İç Savaş üzerine yaptığı yakın zamandaki incelemesinde, Jennison'un kariyerini şöyle özetlemektedir: "Albay Jennison, 1862'de Missouri'de 'mülkiyet' konusu olan köleleri önemli oranda özgürleştiren cesur eylemlerinden dolayı vekâleten tuğgeneralliğe yükseltilmiş, fakat resmî görevlendirme sırasında ataması atlanmıştı. Jennison'un "köleliği uygulamada kaldıran" gözü kara askerî faaliyeti, muhafazakârlar tarafından, "koşullar henüz olgunlaşmadan kölelikle kavgaya tutuşmak" olarak görülüp taktikleri fazlasıyla baskınlara dayalı olduğu için (Missourililer buna talan diyordu) eleştirilince, Jennison adına leke sürüldüğüne ve Jayhawker'ların radikalliğine düşman bir komutanın altında şerefle savaşı sürdürmesinin mümkün olmadığına kanaat getirerek ordudan istifa etmişti. ... Birçoklarına göre, General William T. Sherman'ın ünlü Sahile Yürüyüş sırasında yol üzerindeki arazileri yakıp yıkma politikası, Jennison'ın ya da benzer şekilde (Baba) John Brown'ın kölelikten arınmış bir Amerika için verdikleri savaşta takındıkları acımasızlığı haklı kılıyordu." (2008, s. 9)
19. Engels'in Aralık 1861 ve Mart 1862'de *Volunteer Journal*'a ["Gönüllü Dergisi"] yazdığı makaleler (MECW 18, s. 525-534), anlaşıldığı kadarıyla, Marx'ın önerisiyle *Tribune*'e gönderilmesine karşın basılmayan askerî incelemenin başka bir sürümüydü. Bu makaleler daha çok teknik nitelikte olup makro siyaset açısından pek fazla tespit içermiyordu. Geride kalan belgeler, *Die Presse*'deki daha kapsamlı çözümlemelerin geliştirilmesinde Marx'ın rolünün tam olarak ne olduğu konusunda bize fazla fikir vermiyor, ancak yine de bu değişikliklerin Engels'ten çok Marx'ın eseri olduğu yolunda tahmin yürütmek mümkün.
20. İngilizce özgün metinde "ladies" ifadesi kullanılmaktadır.
21. Aralarındaki farklılıklar pek az araştırmacının dikkatini çekmiştir; Dunayevskaya ([1958] 2000) ve Handerson (1976) istisna oluşturan isimlerdendir.
22. Marx sıklıkla atıf yapılan bu mektupta, "Yahudi zenci Lassalle" [*der jüdische Nigger Lassalle*] ya da "arkadaşın densizliği de zencilere yaraşır türden [*niggerhaft*]" gibi çok sorunlu birtakım kişisel ifadeler de kullanmaktadır (MECW 41, s. 389, 390). Ancak Marx'ın özel yazışmalarda böylesi ırkçı ifadelerde bulunabiliyor olması, Lassalle'a duyduğu öfkenin büyük kısmının, onun İç Savaş ve Amerika'daki

kölelikle ırkçılık karşısındaki kayıtsızlığından kaynaklandığı gerçeğinin üzerini örtmemelidir.

23. 1860'ta Lincoln'e karşı seçime giren John Breckinridge, daha sonra Konfederasyon'da general ve kabine üyesi olmuştu.
24. Marx'ın güçlü bir etki yaratabilmek için yer yer "zenci" ["nigger"] sözcüğüne başvurması, Marx ve Engels'in *Birleşik Devletlerde İç Savaş* [*The Civil War in the United States*] (1937) başlıklı derlemesinde gizlenmiştir, ancak daha sonra, Padover'in hazırladığı KML_2 ve MECW içinde bu sözcük göze çarpmaktadır. MECW'nin konuyla ilgili 19 (1984) ve 41 no.'lu (1985) ciltlerini, Moskova'daki "bilimsel editör" Norair Ter-Akopian hazırlamıştır. Aynı zamanda Marx'ın Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlar hakkındaki 1879-1882 defterleri üzerinde uzmanlaşmış olan Ter-Akopian, daha sonra bu defterlerin $MEGA^2$ kapsamında yayımlanması için yapılan çalışmalara da katılmıştır.
25. Bu dönemde Marx, *Evening Post*'ta ["Akşam Postası"] ücretli bir muhabir olmayı umuyordu, fakat bu gerçekleşmedi.
26. Son dönemde Siyah ve solcu tarihçilerin Lincoln hakkındaki tutumu çok daha serttir; örnek olarak bkz. Bennett, 2000.
27. Metnin tamamı için bkz. Phillips, 1969, s. 448-462.
28. İngilizce yazılmış olan metinde geçen "niggers" sözcüğü Marx'ın ırkçılık karşıtı bir söylem içinde ırkçı bir ifadeye başvurduğu bir başka örnektir. Sözü geçen "meslekten silahşorlar" genellikle Güneyli, silahlı maceracılardı. 1850'lerde Nikaragua'yı istila ederek kısa bir süre için yönetimi ele geçirmiş ve köleliği yeniden tesis etmiş olan Tennessee'li William Walker da bunların arasındadır.
29. Bundan iki yıl sonra, 24 Kasım 1864'te Weydemeyer'e gönderdiği bir mektupta Engels şöyle yazar: "Savaşa katılan Almanlar içinde kendini göstermeyi en iyi beceren belli ki Willich oldu." (MECW, s. 42, 40) Devrimci mücadeleye gönül vermiş Prusyalı bir subay olan Willich, 1848-1849 Alman Devrimi'nde yer aldığı sırada Engels'le yakın bir işbirliği içinde olmuştur. Marx'ın büyük ölçüde aşırı sol olarak değerlendirdiği Willich hizbinin kontrolü ele geçirmesini engellemek amacıyla 1852'de Komünist Lig'i dağıtmasından kısa süre sonra, Willich Birleşik Devletler'e göç etmiş, burada Ohio'nun Cincinnati şehrinde bulunan hatırı sayılır büyüklükteki Alman topluluğu için çıkan bir gazetenin editörlüğünü üstlenmiştir.
30. Galileo'nun dinî mahkeme karşısında dünyanın döndüğü hakkındaki keşiflerini geri çekerken ağzının kenarından "Yine de dönüyor," diye mırıldandığı rivayet edilir; "tarihte akıl" ise Hegel'e bir atıftır.
31. Lincoln aslında taş kırıcılık değil, ray sökücülük yaptığını söyler; ayrıca Illinois adına senatörlük değil, Temsilciler Meclisi üyeliği yapmıştır (1847-1849).
32. Bu dönem, Marx ve Engels'in hayatları boyunca aralarında doğmuş herhalde en açık siyasi anlaşmazlığa ve aynı zamanda, aralarında kişisel bir çatışmaya denk gelmektedir; Draper (1985a) durumdan, "ikili arasındaki ilk ve son soğukluk dönemi" olarak söz eder (s. 115). Engels, 7 Ocak 1863'teki mektubuyla Marx'ı uzun yıllardır hayat arkadaşı olan Mary Burns'ün ölümü hakkında bilgilendirmiştir. Bu sırada mali dertlerle boğuşmakta olan Marx, 8 Ocak'ta esas olarak kendi sorunlarından söz eden baştan savma bir mektupla yanıt vermiştir. Engels 13 Ocak'ta arkadaşının duyarsızlığının kendisinde yarattığı acı hayal kırıklığını belirtince, Marx 24 Ocak'ta özür dilediği bir mektup yollamıştır. (Bu mektuplar MECW 41 içinde yer almaktadır.)

33. İkinci Bölümde tartışıldığı gibi, Engels, aynı mektupta, Polonyalı devrimcileri Rusya'ya karşı ayaklandıkları için coşkuyla övmektedir.
34. 1640'larda İngiliz Devrimi'nin bir ayağını oluşturan radikal Püritanizm kanadına gönderme.
35. Kimi kaynaklar Marx'ın toplantının düzenlenmesine yardım ettiğini belirtse de, Enternasyonal tarihçisi Henry Collins ve Chaim Abramsky bunu bir "efsane" olarak görmektedir (1965, s. 30; ayrıca bkz. Foner, 1981).
36. Bu konu, elinizdeki kitabın 67. sayfasında tartışılmaktadır.
37. İlginçtir ki, bu önemli metin, editörlüğünü Moskova'nın yaptığı, 1864-1868 arasını kapsayan ve 1985'te basılmış olan 20 no.'lu cilde dahil edilmemiştir. Bu durum Enternasyonal'le Lincoln hükümeti arasındaki ilişkilerin yakınlığını hafifseme yolunda bir çabayı yansıtıyor olabilir (Adams'ın mektubu 1992'de MEGA² $II/_{20}$ içinde basılmıştır.) Metin İngilizce olarak Marx'ın İç Savaş yazılarını bir araya getiren iki ayrı derlemede uzun süredir mevcuttur (Marx & Engels, 1937; KML_2).
38. Özgün metinde İngilizce [The Emancipation Society]. 1862'de İngiliz radikallerinin kurduğu Özgürleşme Topluluğu'nun önde gelen üyeleri arasında John Stuart Mill ve Marx'ın arkadaşı George Spencer Beesly de bulunuyordu. Topluluk, Amerika yanlısı mitinglerin düzenlenmesinde Londra Sendikalar Konseyi'yle elbirliği etmişti.
39. Marx burada İngiltere ve Fransa arasındaki 1337-1453 hanedanlık savaşlarından, Reform sırasında çıkan 1618-1648 Avrupa savaşından ve son olarak da Fransız Devrimi'ni izleyen 1792-1815 Avrupa savaşlarından söz etmektedir.
40. Konferans hakkında *Workmen's Advocate*'ta çıkan makale MEGA² $I/_{20}$'de tekrar basılmıştır (ss. 1524-1528).
41. Eylül 1865 "Hitabe"si Marx'ın İç Savaş yazılarından oluşan İngilizce derlemelerin ikisine de (Marx & Engels, 1937; KML_2) alınmamış, ayrıca MECW ile MEGA² de, Birinci Enternasyonal'in kimisi Marx'tan başka isimler tarafından yazılmış önemli pek çok belgesine eklerinde yer vermelerine rağmen, bu hitabeyi dışarıda bırakmıştır. Ben alıntım için, Birinci Enternasyonal'in toplantı tutanaklarından oluşan, Moskova'da yayımlanmış yedi ciltlik çok bilinmeyen bir derlemeden faydalandım; metin yakın zamanda Dunayevskaya'nın eserinde ([1963] 2003) ek olarak yeniden basılmıştır.
42. Ne var ki Schlüter "Hitabe"nin tamamını yeniden basmasına karşılık, Johnson'un politikalarına yöneltilmiş kınamanın ciddiyetini kavrayamamıştır. 1913'te, Güney'in ırk ayrımcılığı ve linç yasası doruk noktasındayken yazan Schlüter, basitçe, "Negro'ların siyasi eşitliğini onayan anayasal değişiklikler, Uluslararası İşçi Birliği'nin konferansı yoluyla Birleşik Devletler halkına seslenen hitabeyle uyumlu adımlardı," notunu düşmektedir ([1913] 1965, s. 201). Schlüter, 1913'e gelindiğinde bu değişikliklerin Güney'de onlarca yıldır kâğıt üzerinde bırakılmış olduğundan söz etmez. Ayrıca, Enternasyonal'in Amerika'daki ırk ilişkileri hakkında dile getirdiği acil uyarıların kendi zamanı için güncelliğini de kavrayamamıştır.
43. 1867'den sonra, tam da Yeniden Yapılanma ve ABD işçileri arasında renk ayrım çizgisi üzerine verilen mücadeleler taşma noktasına ulaşmışken, Marx başka konulara yönelmiş ve Amerika'daki ırk ve sınıf diyalektiğini bir daha ağırlıklı olarak ele almamıştır (Foner, 1977).
44. Enternasyonal'in 1864-1867 arasındaki Genel Konsey tutanakları MEGA² $I/_{20}$'de yeniden basılmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1. Marx'ın İrlanda hakkında yazdığı yazılarda bu tarz hakaretamiz ifadelere rastlamamış olsam da, bu durum, Marx ve Engels'in İrlanda ve İrlandalılar hakkındaki görüşlerinin temel bir örtüşme içinde olduğu gerçeğinin üzerini örtmemelidir.
2. Yazarı henüz yirmi dört yaşındayken yayımlanan bu kitap, *Kapital*'de Engels'in Marx tarafından en sık alıntılanan çalışması olacaktır.
3. Amerikalı edebiyat eleştirmeni Steven Marcus, Engels'in kitabını incelerken neredeyse yalnızca sınıf boyutuna odaklanmaktadır. Marcus "1840'ta Manchester işçi sınıfının yaklaşık yüzde 20'si İrlandalı'ydı" dese de (1974, s. 5) kitapta sınıf ve milliyet meselesinin nasıl iç içe geçtiğini tamamen ıskalamaktadır. Daha yakın bir tarihte *Emekçi Sınıfın Durumu*'nu inceleyen Anne Dennehy bu hususa dikkat çekerek Engels tarafından tasvir edildiği üzere İrlandalıların durumunun, "bugün Britanya'daki etnik azınlık gruplarının deneyimlediği benzer koşullarla" ilişkilendirilebileceğini savunmaktadır (1996, s. 114).
4. Burada göçmen işçilerle bağlantısı kurulmuş olan yedek işgücü fikri, Marx'ın *Kapital* I'deki yedek sanayi ordusu tartışmasını önceler; buna göre işçi sınıfının işsiz olan ve tamgün çalışmayan işçilerden oluşan geniş bir kesimi, işçilerin elini zayıflatmaktadır, çünkü böyle bir yedek ordunun tek başına varlığı bile "hak iddialarına gem vurmakta," böylelikle sermayenin elini güçlendirmektedir (*Capital* I, s. 792).
5. Marx'ın önemli yaşamöykülerinden yalnızca ikisi, Mehring ([1918] 1962) ile Rubel ve Manale'in (1975) kaleme aldığı çalışmalar, 1867-1870 yılları arasında İrlanda'ya bağlı meselelere gösterdiği yoğun ilgiyi etraflı bir şekilde ele almaktadır. Ayrıca Hal Draper'ın 1978'de basılan, Marx'ın devrim teorisi hakkındaki kısa, ancak faydalı incelemesine de göz atılabilir. Ne var ki Draper, Marx'ın İrlanda'daki "burjuva liberal-ulusal önderliği"ne getirdiği eleştirileri fazlaca öne çıkararak, Marx'ın 1867'den sonra sergilediği yeni düşünce biçimini geri plana itmektedir (1978, s. 400).
6. İrlanda'nın yeşil, beyaz ve turuncudan oluşan üç renkli bayrağı, olası bir Protestan ve Katolik birliğini simgeliyordu. İlk olarak Fransa'da 1848 Devrimi sırasında, Alphonse de Lamartine'in yönettiği bir törende ortaya çıkmıştır.
7. Fox'un hazırladığı ve Uluslararası İşçi Birliği Başkanı George Odger'in imzaladığı "İrlandalı Devlet Tutsakları. Sör George Grey ve Uluslararası İşçi Birliği" başlıklı metin, Londra'da çıkan, Enternasyonal'le bağlantılı bir gazete olan *Commonwealth*'te, 10 Mart 1866'da yayımlanmıştır. Daha sonra Marx & Engels, 1972b, s. 361-367'de tekrar basılmıştır.
8. Burada Marx'ın devlet hakkındaki fikirlerinin karmaşıklığını da kaydetmek gerekir. Marx'a göre, başında Tory Edward Derby'nin bulunduğu zamanın Londra hükümeti, İrlanda tarımında yaşanmakta olan değişimlerin farkında değildi; bu değişikliklerin hükümetten ve sınıfsal tabanından bir ölçüde ayrı güçler tarafından gerçekleştirildiğini varsaymak gerekiyordu. Marx'ın yine devletin kısmi özerkliğinden söz ettiği daha iyi bilinen bir metin için bkz. *Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i* (1852).
9. Bu konu yazışmalarda tekrar geçmediğinden, Engels'in bu değerlendirmeyi yazıp yazmadığı açık değildir. Bu dönemde Engels, Almanca gazetelerde *Kapital*'in birçok değerlendirmesini yayımlatmış, ayrıca İngilizce bir dergide yayımlatmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır.
10. Kapp'ın (1972) belirttiği üzere, on dört yaşındayken Eleanor da birkaç ay Engels'in

yanında kalmış, bu sırada Elizabeth Burns'ten Fenian'lar ve İrlandalı başka isyancılar hakkında birçok hikâye dinlemiştir.

11. Marx'ın, tarihçi Ernst Wachsmuth'un Avrupa'nın örf ve âdet tarihi üzerine 1833'te yayımlanan kitabından yola çıkarak oluşturduğu bu notların tamamı MEGA² $IV/_{11}$'de yayımlanacaktır.
12. Koreli akademisyen Jie-Hyun Lim, bu değişikliği yorumlarken, İrlanda'yla Hindistan'ı da birbiriyle ilişkilendiren incelikli bir çözümleme sunmaktadır: "19. yüzyılın ilerleyen yıllarında, İrlanda'nın kapitalist dünya sisteminin kıyısında kaldığı akılda tutulmalıdır; gerçekte Marx, Hindistan'ı da Doğu'nun İrlanda'sı olarak görüyordu." (1992, s. 170-171)
13. Marx-Bakunin anlaşmazlığının başlangıcına ilişkin genel bir temel edinmek için özellikle bkz. Stekloff, 1928; Braunthal, [1961] 1967; Rubel, 1964 ve Rubel, 1965. Ancak bu kaynakların hiçbiri İrlanda'yı anlaşmazlığın önemli bir konusu olarak ele almamaktadır.
14. Fakat Proudhon'un aksine Bakunin'in Polonya'yı güçlü bir şekilde desteklediğini, hatta 1863 ayaklanmasına katıldığını kaydetmek gerekir.
15. Programın tamamı, Marx'ın kenar notlarıyla birlikte MECW 21, s. 207-211 içinde yeniden basılmıştır.
16. Oylamadan önce metnin İngilizcesinin mevcut olup olmadığı açık değildir. Fransızca aslı *Birinci Enternasyonal Genel Konseyi, 1966*, s. 354-363 arasında bulunmaktadır.
17. İç Savaş yazılarındaki pek çok yerde olduğu gibi, Marx yine ırkçılık karşıtı bir görüş bildirmek için ırkçı bir terime başvurmaktadır. Burada daha sorunlu olan nokta, Marx'ın 1867'den sonra Amerika'da ırk meselesine görece kayıtsız kalışıdır. Philip Foner, görüşleri için birtakım destekler de sunarak, Marx'ın Britanya'daki İrlandalılar ile Birleşik Devletler'deki Siyahlar arasındaki "paralelliği", konuyu daha derinlemesine işleyerek, "yazıştığı Amerikalılar için açık hale getirmemesinin, siyah-beyaz ilişkilerinin bu sırada [Marx'ın] zihninde sınırlı bir yer tuttuğunu" gösterdiğinden yakınmaktadır (1977, s. 41).
18. Marx'ın ırk ve etnisiteye yaklaşımı üzerine yakın zamanda sunulmuş bir tartışmada Kanadalı siyaset kuramcısı Abigail Bakan, bu sürecin ekonominin dışında kalan yönlerine değinmiştir: "İşçilerin bir kesiminin diğeri karşısında duyduğu ayrıcalıklı olma hissine maddi bir menfaat eşlik edebilir veya etmeyebilir; ayrıca bu maddi menfaatin niteliği değişkendir. ... Bu üstünlük duygusunun sürdürülmesi, kapitalist toplumda tahakkümün işleyişinin bir parçasıdır ve egemen sınıf hegemonyası için verilen savaşta, çekişme konusu olan alanın içinde yer alır." (2008, s. 252)
19. Barbier, bu metinlerin bazılarını yakın incelemeye tabi tuttuğu halde, yalnızca sınıf merceğinden bakan oldukça dar bir okuma getirerek bunların, Marx'ın "ulusal bağımsızlık açısından araçsal bir kavramsallaştırma" oluşturduğunu ileri sürmektedir: Bu kapsamda "İrlanda'nın bağımsızlığı kendi başına bir amaç olarak değil, İngiltere'de proleter devrimi gerçekleştirmek için gerekli bir araç olarak sunulmuştur." (1992, s. 300, 302)

BEŞİNCİ BÖLÜM

1. Rubel ([1973] 1981), Marx'ın, 1859'da hazırladığı ekonomi politik üzerine altı kitaplık uzun planına bağlı kaldığını, dolayısıyla bu planın ancak küçük bir kısmı-

nı, I. cilt ile II. ve III. cildin taslaklarını tamamlayabildiğini savunmuştur. Ancak Marx'ın bu planı değiştirmiş olması mümkündür, zira 1867'de, *Kapital*'in önsözünde başka bir liste sunmuştur. 1867'deki bu listede I. cildi dolaşım hakkındaki ikinci kitap ile "bütün olarak sermaye süreci" hakkındaki üçüncü kitaptan oluşan II. cilt takip etmekte, arkasından, kuramın tarihini ele alan dördüncü kitaptan oluşan III. cilt gelmektedir. Engels, Marx'ın sermayeyle ilgili taslaklarına dayanarak dolaşım hakkındaki II. cilt ile sürecin tamamı hakkındaki III. cildi yayımlarken, 1867'deki bu listeyi esas almıştır; Engels'in ölümünden sonra *Artı Değer Teorileri* olarak basılan metin ise dördüncü kitaba denk düşmektedir. Bu metinlerin, daha sonra III. ciltte yer alan uzun toprak mülkiyeti tartışması gibi bazıları, Marx'ın 1859'da planını çizdiği konuları tamamlama konusunda Rubel'in öne sürdüğünden daha ileriye ulaştığını düşündürmektedir. Her halükârda, 1859'daki bu listeyi fazlaca resmîleştirmek yanlış olur, çünkü bunu yapmak, 1859'dan 1867 ve sonrasına dek Marx'ın tasarısının geçirdiği değişimleri görmeyi güçleştirir.

2. Asya tipi üretim tarzı konusunda Marx'ı değerlendirenler arasında en iyi bilinen çalışmalardan biri, taraflı bir bakış açısıyla, bu tarzı, tarihe aykırı biçimde daha sonraki Stalinist sistemlerle ilişkilendiren Wittfogel'e aittir (1957; ayrıca bkz. Gluckstein, 1957; Bahro, 1978). Daha dengeli çalışmalar için Lichtheim'a (1963), Krader'e (1975) ve Musto'daki (2008) kimi makalelere bakılabilir. Krader, Marx'ın Batı dışı toplumlar hakkında yazdıklarının tamamını Asya tipi üretim tarzı başlığı altında toplamaya çalışmıştır, bu ise Marx'ın bu kavramla özgül olarak ne kastettiğini açık biçimde açıklama konusunda yetersiz kaldığı düşünüldüğünde, sorunlu bir yaklaşımdır. Heinz Lubasz gibi eleştirmenler bu konuda şöyle bir görüş savunmuştur: "'Asya tipi üretim tarzı' teriminin kavramsallaştırdığı şey, Marx'ın hakkında pek az bilgi sahibi olduğu ve hiçbir zaman kuramsallaştırmak gibi bir girişime kalkışmadığı Asya toplumu değil, modern burjuva toplumunun varsayımsal kökenleridir." (1984, s. 457)Ancak Marx'ın Asya toplumları hakkında son yıllarında tuttuğu 1879-1882 not defterleri bir yana, 1850'lerde Hindistan ve Çin üzerine yazdığı yazıların kapsamı ve niteliği düşünüldüğünde, Lubasz'ın fazla ileri gittiği söylenebilir. Gerçek şu ki Marx, Asya toplumları üzerine antik Yunan ve Roma toplumları ya da Avrupa feodalizmi üzerine yazdıklarından çok daha fazla kalem oynatmıştır; buna karşın, Asya tipi üretim tarzının "unutulup gitmesini" (1984, s. 457) dileyen Avrupa-merkezci Lubasz, feodal ya da antik (köleci) üretim tarzları için böyle bir şeyi savunmamaktadır. Ben, Marx'ın Asya tipi üretim tarzı hakkındaki savlarını, Batı dışı toplumlara ilişkin çok yönlü yazılarının tamamını kapsayacak tek bir kavram olarak değil, tarihsel ve toplumsal gelişim üzerine 1850'lerin sonlarında geliştirmeye başladığı çok doğrultulu bakış açısının birçok göstergesinden biri olarak görmeyi tercih ediyorum.

3. Bu konuda Rosdolsky'yi çürüten titiz bir çalışma için bkz. Krader, 1975 (s. 174-175).

4. Burada ve sonraki alıntılarda, *Grundrisse*'nin Martin Nicolaus'a ait olan, bugüne dek ortaya konulmuş en iyi İngilizce çevirisine göndermede bulunuyorum (Marx [1857-1858], 1973). Ancak Almanca aslına (MEW 42) başvurduktan sonra kimi yerlerde çeviride değişiklikler yaptım. Ayrıca MECW (s. 27-28) içindeki İngilizce çevirinin yanı sıra kapitalizm öncesi oluşumlar hakkındaki bu bölümün Hobsbawm'ın editörlüğünde hazırlanmış ve çok etkili olmuş basımına da göz attım (Marx, 1965).

5. Marx, bir kez daha, ırkçılık karşıtı bir sav için ırkçı bir deyişe başvurmaktadır. Mevcut İngilizce çevirilerin ikisinde de bu durumun üzerini örtmek için parantez

içindeki bölüm "Jamaika'nın özgür Siyahları" şeklinde değiştirilmiştir (*Grundrisse*, s. 325; MECW 28, s. 251). Almanca aslı için bkz. MEW 42, s. 245 veya MEGA² $II/_{1.1}$, s. 242.

6. "İlkel" ya da "doğal olarak gelişmiş" biçiminde de çevrilebilir.
7. Marx bu içeriğin "göz önünde bulundurulması" gerektiğini belirttiğine göre, *Grundrisse* genişletilseydi bu son düşüncelerinin bu genişlemede önem taşıyacağını düşünmek mümkün.
8. Marx'ın buradaki hedefi, adını vermese de muhtemelen August Haxhausen'ın Rus köyleri hakkındaki yazılarıdır.
9. "İzi sürülebilir" veya "çıkarsanabilir" şeklinde de çevrilebilir.
10. *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ne ait taslakların bir yerinde Marx, hem İnka İmparatorluğu'nun hem de geleneksel Hint köyünün karmaşık bir işbölümüne sahip olduğuna değinmektedir. Ancak bu, kapitalizmin alameti farikası olan "mübadele değerine dayalı bir işbölümü" değildir. Daha ziyade, "aşağı yukarı doğrudan bir ortak üretim" söz konusudur (MECW 29, s. 464).
11. Hegel çelişki kavramını açıklığa kavuştururken, "akla dayalı düşünce ... çelişkiyi kavramayı ve ortaya koymayı ... gerektirir," diye yazar; oysa genelgeçer düşünme biçiminde çelişki, "benzerlikten benzemezliğe geçişe dışsal kalır"; bunların birbirine "dönüşümünü" kavramaz, oysaki "temel noktayı" tam da bu geçiş oluşturmaktadır ([1831] 1969, s. 441). Birinci Bölümde de değinildiği gibi, Marx tam da *Grundrisse*'de kapitalizm öncesi oluşumları yazdığı haftalarda, Hegel'in *Mantık Bilimi* üzerinde çalışıyordu.
12. Bunların tamamı İngilizce olarak ilk kez 1988-1994 arasında MECW 30-34 içinde yayımlanmıştır.
13. Ne yazık ki, 1994 gibi geç bir tarihte yayımlanmış olan Moskova kaynaklı bu cilt, tipik bir şekilde, dizinde "Asya tipi üretim tarzı"na yer vermemektedir. "Üretim tarzları"nın altında, yalnızca "köleci", "feodal" ve "kapitalist" maddeleri sıralanmıştır (MECW 34, s. 538); bu ise, Stalinist geleneğin, Marx'ın eserlerinde ayrı bir Asya tipi üretim tarzının bulunduğunun üzerini örtme yolundaki uzun çabalarının bir parçasıdır.
14. Başka bir noktada, Marx, Hindistan ile sömürgecilik öncesi Peru'yu birbiriyle ilişkilendirerek "doğal biçimde ortaya çıkmış Hint toplulukları ya da Perululların daha yapay biçimde gelişmiş komünizmi"nden söz etmektedir (*Capital* III, s. 1017). Başka bir yerde ise, Polonya ve Romanya'daki "eski ortak toprak mülkiyeti sistemi"ne değinmektedir (s. 939).
15. Marx, kapitalizm öncesi biçimlerin Batı Avrupa'da ticari sermayenin baskısı altında, ancak tam anlamıyla sınai kapitalizme yönelmeksizin çözüldüğü durumlarda, sonucu oldukça uğursuz görüyordu. Örneğin, ticari sermayenin boyunduruğu altına giren Fransız ipek işçileriyle İngiliz dantelcileri hâlâ "eski parçalı usulde çalışıyor"du: "Üretim tarzında devrim gerçekleştirilmedikçe bu durum ancak doğrudan üreticilerin koşullarını kötüleştirmekte, onları, sermayenin doğrudan kapsadıklarına göre çok daha kötü koşullarda çalışan ücretli emekçilere ve proleterlere dönüştürmektedir." (*Capital* III, s. 452, 453)
16. Bu eleştiri, daha sonra *Artı Değer Teorileri* olarak yayımlanan bölümler içindedir.
17. Lukács'ın, "tarihsel materyalizmin tamamı"nın burada yer aldığı yorumu meşhurdur ([1923] 1971, s. 170).

18. Bugüne kadar Fransızca basımla Engels'in hazırladığı Almanca basımı gerçek anlamda sistematik bir şekilde karşılaştıran bir çalışma gerçekleştirilmemiştir. MEGA²'nin yukarıda anılmış baskılarına konulan yayıncı açıklamaları dışında, Fransızca basımın önemini belirten daha önceki çalışmalar arasında Dona Torr'un, *Kapital*'in II. Dünya Savaşı öncesi bir baskısına ilave ettiği ekler (Marx, 1939); Dunayevskaya'nın *Marksizm ve Özgürlük* ([1958] 2000) ile *Rosa Luxemburg, Kadınların Kurtuluşu ve Marx'ın Devrim Teorisi*'nde [*Women's Liberation, and Marx's Philosophy of Revolution*] ([1982] 1991) Marx'ın Fransızca basım için yaptığı değişiklikler hakkında yürüttüğü tartışma, Rubel'in hazırladığı Marx'ın *Tüm Eserleri*'nin (1934-1994) I. cildinde yer verdiği yayıncı notları ve Christopher Arthur'un sunduğu kısa müdahale (1990) sayılabilir. Engels'in dışarıda bıraktığı başka kritik bölümler için bu konuyu ele aldığım daha önceki iki çalışmama da bakılabilir (K. Anderson, 1983; 1997b).
19. Marx'ın, "Mutlak ve Göreli Artık Değer" başlıklı bölümün sonundaki John Stuart Mill'in kâr açıklamasına eleştirisi, Fransızca basımda eklenmiş olup artık ölçünlü İngilizce sürümde de yer almaktadır (*Capital* I, s. 652-654).
20. 1969'da yapısalcı Marksist Louis Althusser, Engels'ten de ileri giderek, Fransızca basımda "Fransız okurlarının kuramsal kapasitesinden emin olamayan Marx'ın, özgün kavramsal ifadelerinden kimi zaman tehlikeli derecede ödün verdiğini" yazmıştır (Althusser, 1971; s. 90). Althusser'in bunu yazdığı yer, *Kapital*'in bugün itibariyle Fransa'da en yaygın dolaşıma sahip olan sürümlerinden birinin, Roy'un çevirip Marx'ın üzerinden geçtiği, Éditions Flammarion'dan çıkan metnin yeniden basımının önsözüdür (Marx [1872-1875] 1985a, [1872-1875] 1985b). Fransa'da *Kapital*'e ilişkin durum sonunda neredeyse komik bir hal almıştır. Bir yanda prestijli yayınevi Éditions Gallimard'ın La Pléiade adlı büyük kitaplar dizisi, editör Maximilien Rubel'in kararıyla Marx'ın metnindeki kimi kısımların sıralamasının değiştirildiği 1872-1875 Fransızca sürümü ile Éditions Flammarion'dan çıkan aynı çevirinin aslına daha sadık başka bir sürümü, Althusser'in önsözdeki saldırılarıyla birlikte halen dolaşımdadır. Diğer yanda ise, Komünist Parti'nin yayınevi Messidor/Éditions Sociales, 1983'te, Engels'e dayalı 1890 sürümünün titiz bir Fransızca çevirisini yayımlamıştır. Yayıncılar kitabın kapağında, Jean-Pierre Lefebvre'in öncülük ettiği bir kurul tarafından gerçekleştirilen bu çevirinin, "nihai" bir Fransızca basım oluşturduğunu iddia etmektedir (Marx, 1983). (Benim ilgilendiğim konu özgül olarak çeviriye ilişkin noktalardan ziyade almaşık metinler arasındaki seçim olduğundan, Pierre Fougeyrollas gibi Fransız eleştirmenlerin tartıştığı üzere ["Aventures et mésaventures de Marx 'en français'", *Le Monde*, 28 Ekim 1983] {Marx'ın Fransızca Serüveni ve Karşılaştığı Aksilikler}, yayıncıların, "artı değer [*Mehrwert*]" terimi için Marx'ın onayladığı *plus-valeur* sözcüğünü *survaleur* ile değiştirme kararı gibi hususları ele almayacağım.) Bu yeni basım daha sonra başka bir saygın yayınevi, Presses Universitaires de France tarafından yeniden yayımlanmıştır. Lefebvre, büyük bir bilgi birikimine dayandığı belli olsa da taraflı yazılmış bir giriş yazısında, Roy'un çevirmen olarak sınırlarının altını çizmiş, ancak bunu yaparken, bu kırk dört sayfalık metnin hiçbir yerinde, Marx'ın 1875'te yazdığı sonsözde bu Fransızca sürümün "aslından bağımsız olarak ayrı bir bilimsel değere sahip" olduğu yolundaki sözünü alıntılama fırsatını bulamamıştır. Lefebvre, bunun yerine, Marx'ın sözünü yine doğrudan doğruya alıntılamadan, bu sonsözü "Roy'un çalışmasının dolaylı bir eleştirisi" olarak nitelendirir, dayanağı da, Marx'ın Fransızca basımda "edebi kusurlar" bulunabileceğini söylemiş

olmasıdır (Lefebvre; Marx, 1983 içinde, s. xxx). Lefebvre, ayrıca, herhangi bir alıntıyla kanıt göstermeden ve Marx ile Engels'in kimi zaman farklılaşan görüşlerini eleştirellikten uzak bir tavırla birbirine katıştırarak, başta ikisinin de Fransızca sürüm hakkında son derece olumlu görüşleri olmasına karşın "Marx ve Engels zaman içinde fikir değiştirerek önemli kuramsal konuları içeren tüm bölümlerde Almanca basımı esas almanın gerekli olduğu konusunda birleşmişlerdir," demektedir (Lefebvre; Marx, 1983 içinde, s. xli). 1872-1875 Fransızca basımı kenara itme yolundaki bu tarz girişimler, 1989'da, editörlüğünü Engels'in yaptığı 1883'teki üçüncü Almanca basım MEGA² II/8'de yeniden basıldığında, ciddi anlamda sınanır olmuştur. Metne eklenen kapsamlı yayıncı notları, Fransızca basımdan, Marx'ın kendisinin hazırladığı ve sonraki basımlarda yer almasını arzu ettiği "Yapılan Değişikliklerin Listesi"ni de içeriyordu. Editörler –Rolf Hecker ve diğerleri– kimisi büyük önem taşıyan bu değişikliklerin hangilerinin Engels tarafından dışarıda bırakıldığını da belirtmeye özen göstermiştir. Bundan iki yıl sonra Engels'in dördüncü Almanca basımı MEGA² $II/_{10}$'da çıktığında, yukarıda belirtildiği gibi, Fransızca basımda bulunan, ama Engels'in üçüncü basıma almadığı bölümlerin altmış sayfalık bir listesi de eklenmiş bulunuyordu.

21. Bu iki kısım, "Meta ve Para" ile "Paranın Sermayeye Dönüşümü"dür.
22. Almanca aslında şöyle denilmektedir: "Das industriell entwickeltere Land zeigt dem minder entwickelten nur das Bild der eignen Zukunft" (MEGA²$II/_{10}$, s. 8).
23. "Anlatılan senin hikâyendir," Horatius'un *Satires*, I. kitabından alıntıdır (*Kapital* I'in notlarında belirtilmektedir).
24. Troçki, *Kapital*'in önsözündeki bu cümle hakkında, başka bir yerde daha da güçlü ifadeler kullanmıştır: "Bu fikir, hiçbir koşulda, harfi harfine kabul edilmemelidir." ([1939] 2006, s. 39)
25. Fransızca aslında şöyle yazar: "Le pays le plus développé industriellement ne fait que montrer à ceux qui le suivent sur l'échelle industrielle l'image de leur propre avenir" ([1872–75] 1985a, s. 36; ayrıca bkz. *Oeuvres* 1, s. 549 ile MEGA²$II/_{7}$, s. 12). Bu değişiklik, ne MEGA² $II/_{7}$'de ne de MEGA² $II/_{10}$'da belirtilmiştir.
26. Almanca aslı şöyledir: "Die Expropriation des ländlichen Producenten, des Bauern, von Grund und Boden bildet die Grundlage des Ganzen Processes. Ihre Geschichte nimmt in verschiedenen Phases in verschiedener Reihenfolge und in verschiedenen Geschichtsepochen. Nur in England, das wir daher als Beispiel nehmen, besitzt sie klassische Form" (MEGA² $II/_{10}$, s. 644).
27. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, Marx Ruslarla yazışmaları sırasında iki ayrı yerde bu kısma değinmiştir. Ek olarak, 1882 güzünde yeni bir Almanca basım için hazırladığı planda, bu bölümün "Fransızca basımdan çevrilmesi" gerektiğini özellikle belirtmiştir (MEGA² II/8, s. 17). (Bu noktaya dikkat çektiği ve ayrıca Marx'ın bu meseleye ilişkin kaleme aldığı el yazısı notlarını [kişisel iletişim, Moskova, 29 Mayıs 1998] gösterdiği için Rolf Hecker'a teşekkür ederim). Bu bağlamda, Engels'in bu kısmı almamış olması pekâlâ bilinçli bir seçim olarak düşünülebilir, zira 1883 Almanca basımını hazırlarken "yazardan geri kalan notlara" başvurduğunu belirtmiştir (*Capital* I, s. 110).
28. Fransızca aslında şöyle yazıyor: "Mais la base de toute cette évolution, c'est l'expropriation des cultivateurs. Elle ne s'est encore accomplie d'une manière radicale qu'en Angleterre: ce pays jouera donc nécessairement le premier rôle dans not-

re esquisse. Mais tous les autres pays de l'Europe occidentale parcourent le même mouvement, bien que selon le milieu il change de couleur locale, ou se resserre dans un cercle plus étroit, ou présente un caractère moins fortement prononcé, ou suivre [aynen; oysa Fransızca özgün basımdaki doğru yazım: "suive"] un ordre de succession différent" (Marx [1872–75] 1985b, s. 169; ayrıca bkz. *Oeuvres* 1, s. 1170–1171 ile MEGA² II/10, s. 778).

29. MEGA²'de ciltlerin başında yer alan genel giriş bölümlerinin sayfa numaraları yıldızla işaretlenmiştir.
30. Asya tipi üretim tarzına yapılan bu atıfın, *Kapital*'in meta fetişizmi üzerine yazılmış, hakkında en çok tartışılan bölümünde geçtiğinin altını çizmek gerekir. Perry Anderson, konuyu "hak ettiği bir törenle defnetme" amacıyla kaleme aldığı, sık sık alıntı yapılan iddianamesinde, pek de titizlik göstermeksizin, Marx'ın Asya tipi üretim tarzından "ilk ve tek kez" *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nde söz ettiğini yazar (1974, s. 478, 548). Bu, Perry Anderson'un bir yorum hatasına düşerek şöyle yazmasına sebep olmuştur: "*Kapital*'de, aksine, büyük ölçüde önceki konumuna geri dönmüştür," başka bir deyişle, ayrı bir Asya tipi üretim tarzının olmadığı tarihsel aşamalar (1974, s. 479). Tanınmış İngiliz tarihçi aynı zamanda Asya tipi üretim tarzı kavramının fazla geniş kullanılmasına oldukça haklı biçimde karşı çıkarak, "Asya'daki gelişim hiçbir şekilde Avrupa evrimini takip edenlerden arta kalmış tek tip bir kategoriye indirgenemez," diye yazar. (1974, s. 549).
31. Kapitalist olmayan bu dördüncü biçim, komünizmin "herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacına göre" sözleriyle tarif edilen "yüksek aşaması"na değil (MECW, s. 24, 87), kaba hatlarıyla Marx'ın *Gotha Programının Eleştirisi*'nde (1875) açıklanan komünizmin ilk aşamasına benziyordu.
32. Aynı zamanda, Birinci Bölümde belirtildiği gibi, Taiping isyancılarının gitgide artan gaddarlığı karşısında, onlarla kendi arasına mesafe koymakta da olabilir. Voltaire'in bu cümlesinin hukuki ve askerî söylemdeki tarihine –ve "ibretlik" ceza fikriyle bağlantısına– dair bir tartışma için bkz. Bowman, 2004.
33. Marx, Hintli zanaatçıları betimlerken bugün işitenler için kulağa etnik-merkezci ve aşağılayıcı gelebilecek birtakım benzetmeler yapar; bir yerde bu zanaatçıları kovandaki arılarla (*Capital* I, s. 452), bir başka yerde becerilerini örümceklerinkiyle (s. 460) kıyaslamaktadır. Ancak, bugünün okuyucusu, Marx'ın Batı Avrupalı lonca üyelerini de modern işçiyle kıyaslarken, "kabuğundaki bir salyangoz gibi" ifadesini kullandığına dikkat etmelidir (s. 480).
34. Marx'ın bu dönemde meydana gelen değişime dair fikirleri Moishe Postone'un *Zaman, Emek ve Toplumsal Tahakküm* [Time, Labor, and Social Domination] adlı kitabındaki (1993) "Soyut Zaman" bölümünde özgün bir şekilde kuramsallaştırılmıştır.
35. Daha önce de belirtildiği gibi, Marx modernlik öncesi Hint köylerinin daha geniş ticaret ağlarından yalıtılmış niteliğini abartma eğilimindeydi.
36. Marx tartışmanın sonunda, Hint köy sisteminin olumsuz özelliklerini ele alırken bile odaklandığı husus despotizm değil, özünde barındırdığı muhafazakârlıktı: "... bu kendine yeterli kapalı toplulukların basit üretim organizması, Asya devletlerinin durmadan yok olmaları ve yeniden kurulmaları ve ardı arkası kesilmeyen hanedan değişmeleri karşısında bu derece göze batıcı bir tezat oluşturan Asya toplumlarındaki değişmezliğin sırrının çözülmesi konusunda bir anahtar sağlar. Toplumun temel

iktisadi unsurlarının yapısı, siyaset bulutlarının yarattığı fırtınalardan etkilenmez." (*Capital* I, s. 479) Altıncı Bölümde tartışacağım gibi, Marx daha sonra 1879-1882 defterlerinde bu "değişmezlik" söyleminden uzaklaşacaktı.

37. Marx'a göre bu durum, sermayenin, insanlar için bunun bedeli ne olursa olsun, değeri azami düzeye çıkarma güdüsünü gösteriyordu. Modern sermaye ve ideologları teknolojiyi bu amaca götüren bir araç olarak görürken, Marx antik düşünürlerin farklı bir bakış açısına sahip olduğunu ileri sürmektedir: "Eski çağların en büyük düşünürü olan Aristo şöyle bir hayal kurmuştu: 'Her alet, zorunluluk gereği olarak ya da ... kendiliğinden ... kendisine uyan işi yapabilseydi ve böylece mekikler kendi kendilerine işleyip kumaş dokusalardı, ne ustaların çıraklara ve ne de efendilerin kölelere ihtiyacı olurdu.' Çiçero zamanında yaşamış Yunan şairi Antipatros, tahıl öğütmek için icat edilmiş olan su değirmenini, üretim işinde kullanılan bütün makinelerin bu ilk basit biçimini, kadın kölelerin kurtarıcısı ve altın çağın başlatıcısı olarak selamlamıştı! Şu Allahsızlara bakın! ... ekonomi politikten ve Hıristiyanlıktan hiç haberleri yoktu bunların. Örneğin, makinenin, işgününü uzatmanın en güvenilir aracı olduğunu da anlamamışlardı." (*Capital* I, s. 532-533)
38. Fransızca basımda Marx, Almanca basımdaki, ölçünlü basımda hâlâ korunan daha uzun "İlk Birikim Denen Şey" başlığını bir yana bırakmıştır. Ayrıca, daha önce de belirtildiği gibi, Fransızca basımda ilk kez, bu konuyla ilgili bölümleri ayrı bir kısımda toplamıştır.
39. Bu, alışılmış bir İngilizce terim değildir, ama Almancada [*Schwarzhäute*] ya da Fransızcada [*peaux noires*] yeterince yaygındır; iki terim de İngilizcenin, "redskins" [Kızılderililer] terimine göre daha az aşağılayıcı olan "redmen" [Kızıl adamlar] teriminin karşılığıdır. Bu açıklamayı Charles Reitz'a borçluyum.
40. 1976'daki Fowkes çevirisi (*Capital* I), Fransızca basım için eklenmiş olan bu paragrafın yer aldığı ilk İngilizce basım olup burada daha önceki MEW 23 (s. 662) basımı takip edilmektedir. Engels ise bu paragrafı dışarıda bırakmıştır.
41. Bu deyiş, siyasi iktisatçı Constantin Pecqueur'den bir alıntıydı.
42. Marx, merkezileşme hakkındaki bu bölümü Fransızca basım için eklemiş, neyse ki Engels de ölçünlü basımda buna yer vermiştir.
43. Gerçekte, Ellen Hazelkorn'un, Marx'ın İrlanda hakkındaki görüşlerini tartışırken belirttiği gibi (1980), İrlanda daha sonra Belfast'ta büyük bir sanayi merkezi geliştirmiştir.
44. Wade aslında Senato'nun başkan vekiliydi. Anayasaya göre, 1868'de radikal Cumhuriyetçilerin suçlamalarıyla neredeyse görevden alınacak olan Başkan Andrew Johnson'un yerini Wade alacaktı. Temmuz 1867'de Enternasyonal Genel Konseyi'nin yayımladığı bir hitabede Wade'in adı geçiyordu. Lafargue'ın yazıp Marx'ın üzerinden geçtiği bu metin, Marx'ın 1867 önsözündekine benzer bir dille, Wade'in verdiği sermaye ve toprak mülkiyetine ilişkin önergelere değinerek, kendisinden "radikal kanat"ın bir temsilcisi olarak söz ediyordu. Ek olarak, metinde "işçi sınıfı ... birçok yasama organını sekiz saatlik işgününe ilişkin kanun teklifini kabul etmeye zorlamıştır," deniliyordu (*Birinci Enternasyonal Genel Konseyi* 1964, s. 289). Du Bois ise Wade'i "köleliğin ortadan kalktığı bir demokrasinin aşırı uçtaki liderlerinden biri" ve "Batı radikalizmi"nin bir temsilcisi olarak betimlemektedir ([1935] 1973, s. 199).
45. Ayrıca, Üçüncü Bölümde de tartışıldığı gibi, işçi sınıfı erkeklerinin çoğu, 1870 gibi ileri bir tarihte dahi Britanya'da oy hakkından mahrumdu. Kıta Avrupası'nda du-

rum daha da kötüydü; tüm erkeklerin oy hakkına sahip olmasına en çok yaklaşmış olan Birleşik Devletler iken, 1870'e dek bu da beyaz erkeklerle sınırlıydı. Yirminci yüzyıla kadar hiçbir ülke kadınlara oy hakkı tanımamış, ayrıca Birleşik Devletler 1965'e değin Afrikalı Amerikalıların oy hakkının gerçek anlamda uygulanmamasını sağlamıştı.

46. 10 Şubat 1866 tarihli bir mektubunda Marx, Engels'e, yılın başından beri "'*İşgünü*' hakkındaki bölümü tarihsel bir bakış açısıyla geliştirdi"ğini, bu değişikliğin "baştaki planı[n]a dahil [olmadığını]" yazmaktadır (MECW 42, s. 224).

ALTINCI BÖLÜM

1. Kurtuluş teoloğu Bastiaan Wielenga, ikna edici bir gerekçeyle, bu dönüşte rol oynayan bir etmenin de, Paris Komünü üyelerinin devrimci hareketi Fransa'nın kırsal bölgelerine yayma konusundaki başarısızlığının nihai yenilgiyi belirlemesiyle, Marx'ın Batı dışı bu toplumlardaki köylülere yeni bir ilgi duyması olabileceğini ileri sürmektedir: "Paris Komünü, işçi sınıfının, köylülerle onların 'yaşamsal çıkarları ve gerçek isteklerine' dayanan bir ittifak kurması gerektiği içgörüsüne yol açmıştı." (2004, s. 913) Cümle içinde alıntılanan kısım Marx'ın "Fransa'daki İç Savaş" için yazdığı taslaklarda geçmektedir (MECW 22, s. 493).
2. Tamamı MEGA^2 IV/$_{27}$'de yayımlanacak olup büyük kısmı İngilizce olarak Smith (yayına hazırlanıyor) ve Marx (yayına hazırlanıyor) içinde yer alacak olan bu notlar, Marx'ın 1879 ile 1882 arasında tuttuğu defterlerin tamamı değildi. Ancak bunlar Marx'ın yeni araştırma alanlarına yönelmekte olduğunu gösterdiğinden özel bir öneme sahiptir. Grandjonc ve Rojahn'ın (1995) MEGA^2'nin editörlüğü hakkında kapsamlı raporlarında aktardıkları gibi, 1879 ile 1882 arasında başka konularda tutulmuş defterlerden de geride kalanlar mevcuttur. MEGA^2'nin şu ciltlerinde yer alanlar dışında, bu notlar henüz yayımlanmamıştır: MEGA^2 IV/$_{28}$ (Marx'ın Rus ve Fransız tarihi hakkında çalışmaları, özellikle tarımsal ilişkiler; toprak mülkiyetinin tarihine ilişkin Engels'in çalışmaları; her ikisi de 1879-1882 arasına aittir); MEGA^2 IV/$_{29}$ (Marx'ın çıkardığı dünya kronolojisi; 1881-1882 arasında yazılmıştır); MEGA^2 IV/$_{30}$ (Marx'ın matematiğe ilişkin notları; 1863, 1878 ve 1881'den); MEGA^2 IV/$_{31}$ (Marx'ın kimya notları ile Engels'in doğa bilimleri ve tarih üzerine daha önce yayımlanmış olan notları).
3. Dolayısıyla, bu notların birçoğu köylü toplumlara değinmektedir. Amerikalı antropolog Christine Ward Gailey'ye göre; "Basitçe söylemek gerekirse, Marx'ın köylüleri salt cahil ya da gerici olarak görüp onları küçümsediği yolundaki ... genel varsayımın Defterler'de dayanağı yoktur." (2006, s. 38)
4. Dunayevskaya, bu büyük Marx editörünün sergilediği bu kusura; "Marx'ın hayatı boyunca verdiği eserleri tamamlayan çığır açıcı bu Defterler'e karşı Riazanov'un yüzeysel yaklaşımı," sözleriyle dikkat çekmektedir ([1982] 1991, s. 178). Ek bölümünde tartışılacağı gibi, alıntı defterlerinin tamamını ilk MEGA'nın dışında bırakma talihsiz kararı da Riazanov'a aittir.
5. Örneğin, Marx'ın başka bakımlardan derinlikli olan bir yaşamöyküsünü kaleme almış olan Eric Hobsbawm, 1870'lerin Marx'ın "kuramsal çalışmalarının sonu" olduğunu yazmıştır (*Oxford Dictionary of National Biography, Vol. 37*, "Marx, Karl Heinrich" içinde).
6. Çok daha kapsamlı bir çalışmayla yayına hazırlanan tamamı İngilizce bir basım da bu çalışmalar arasında sayılabilir (Smith, yayına hazırlanıyor).

7. Klanlara dayalı, modernlik öncesi, devletsiz, sınıfsız toplumlar için, günümüzde her ikisi de aşağılayıcı görülen "ilkel" ya da "kabilesel" terimleri yerine genellikle "yazı öncesi" terimini kullanacağım. Başka bir seçenek, "ilk halklar" olabilirdi.
8. Bunların tamamı önümüzdeki birkaç yıl içinde MEGA² $IV/_{27}$ içinde, aslında olduğu gibi çok dilli bir şekilde yayımlanacaktır; büyük bölümü Almanca ve İngilizcenin bir karışımı olmakla birlikte Latince, İspanyolca ve Rusça kısımlar da içermektedir. MEGA² $IV/_{27}$'nin editör grubundaki isimler Kevin B. Anderson (ABD), Georgi Bagaturia (Rusya), Jürgen Rojahn (Almanya), David Norman Smith (ABD) ve müteveffa Norair Ter-Akopyan'dan (Rusya) oluşmaktadır. Tamamı İngilizce olan, Krader'in *Etnoloji Defterleri*'nde yer vermediği ve MEGA² $IV/_{27}$'de bulunan malzemenin büyük bölümünü içeren bir cilt de yolda (Marx, yayına hazırlanıyor).
9. Aynı defterleri Peter Hudis (1983) Marx'ın Üçüncü Dünya yazılarıyla ilişkilendirmiş, Franklin Rosemont (1989) bunların Amerikan yerlileriyle bağlantısı konusunda yorumlarda bulunmuş, David Norman Smith (1995) Rosa Luxemburg'un çalışmalarıyla bunlar arasında ilişki kurmuş, Paresh Chattopadhyay (1999) ise Marx'ın toplumsal cinsiyet konusundaki duruşunu savunurken görüşlerini ağırlıklı olarak bu defterlere dayandırmıştır. (Ayrıca bkz. Levine, 1973; Ito, 1996; Vileisis, 1996).
10. Bu, Engels'in, Marxla bir başka düşünür arasında kolayca paralellik kuruvermesinin ilk örneği değildi. 1883'te Engels, pek iyi bilindiği gibi, Marx'ın, *Kapital*'in I. cildinde İngiliz biyoloğu eleştirmiş olduğunu görmezden gelerek, dostunun mezarı başında aynı şeyi Charles Darwin'le ilgili olarak yapmıştır.
11. Marx toplumsal cinsiyet hakkında hiçbir zaman bir kitap yazmamış olmakla birlikte, biraz ileride tartışılacağı gibi, 1880-1882 *Etnoloji Defterleri* toplumsal cinsiyet ve aile konularına epey yer ayırmaktadır. *1844 Elyazmaları*'nın kimi kısımlarında, 1846'da intihar üzerine kaleme aldığı az bilinen bir deneme/çeviride (Plaut ve Anderson, 1999) ve Engels'le birlikte yazdıkları metinlerden *Kutsal Aile* (1845), *Alman İdeolojisi* (1846) ve *Komünist Manifesto*'da (1848) görüleceği gibi, Marx temel diyalektik ve tarihsel materyalizm kavramlarını geliştirdiği 1840'larda da bu konulara belli bir ilgi göstermişti. 1850'lerde yayımlanan *Tribune* yazılarının bir kısmı Britanya'da hem işçi sınıfından, hem orta sınıftan kadınların ezilişini ele alırken, *Kapital*'in I. cildindeki kimi bölümlerde, işçi sınıfı kadınlarının durumu ile kapitalizmin etkisiyle ailenin geçirdiği radikal dönüşüm tartışılmıştır. Marx'ın toplumsal cinsiyet hakkında yazdıklarını değerlendiren ve Engels'le aralarındaki kimi farkların altını çizen çalışmalar için bkz. Dunayevskaya, 1985, [1982] 1991; Rich [1991] 2001; Rubel, 1997; Chattopadhyay, 1999; K. Anderson, 1999 ve Leeb, 2007.
12. Aksi belirtilmedikçe, Marx'ın defterlerinden alınmış bölümlerdeki italik kısımlar kendisinin altını çizdiği yerleri göstermektedir. Marx'ın ilk cümlede geçen "modern" terimini ne anlamda kullandığı çok açık olmamakla birlikte, tarih öncesinin kapsadığı çok daha uzun zamana karşılık, son üç bin yıla atıfta bulunur gibidir. Buradaki alıntı tamamen Almancadır, ancak Marx'ın düştüğü kimi notlar (ve yaptığı özetler) Almanca ve İngilizcenin karışımından oluşmakta olup kimi zaman tamamen İngilizce yazılmıştır; burada ve aşağıda, genel olarak, (yayına hazırlanmakta olan) Smith içindeki titiz çeviriyi kullandım. Krader'ın hazırladığı basım (Marx, [1880-1882] 1974) bir çeviri değil, bir tıpkı aktarım olduğundan, özgün metinde kullanılmış tüm diller aynı şekilde sunulmaktadır.
13. Ayrıca bkz. Morgan, 1877, s. 455.

14. Burada ve aşağıda, çift köşeli parantezleri Marx için, tekleri ise kendi eklemelerim için kullandım.
15. Ayrıca bkz. Morgan, 1877, s. 474-475.
16. Ayrıca bkz. a.g.e., s. 477-478.
17. Marx, Ludwig Lange'nin *Antik Roma* [*Römische Alterthümer*] adlı eseri hakkında 1879'da tuttuğu notlarda kadınların değişen konumunu çok daha ayrıntılı bir şekilde ele almıştır; bunlar MEGA² IV/$_{27}$ ve Marx (yayına hazırlanıyor) içinde yayımlanacaktır.
18. Engels buna yalnızca kısa bir dipnotta yer vermiştir.
19. Burada ve sonraki alıntılarda parantez içindeki sayılar, genellikle Marx'ın atıfta bulunduğu kitabın sayfa numaralarıdır.
20. Maine, ayrıca, dönemin yaygın "Aryanizm" söylemine kapılmış, bu ise Marx'ı sinirlendirmişti: "Bu salak, '*modern araştırmaların ... Aryan ırkı ile başka soylara (!) dayanan ırklar arasında geniş bir ayrım bulunduğu konusunda şimdiye kadarkinden daha güçlü bir izlenim verdiği*' zannına kapılmış." (Marx, [1880–82] 1974, s. 290 [vurgu Marx'a aittir]; Maine, 1875, s. 96)
21. Kötü bir görenek.
22. Smith (yayına hazırlanıyor) Maine'in yazdığı bu satırlara dikkat çekmektedir. Marx'ın notlarında yer almasa da, eleştirilerini anlamak açısından bu satırlar büyük önem taşımaktadır.
23. Korkunç Ivan (1547-1584 arasında hüküm sürmüştür).
24. Marx'ın Kovalevski'ye yazdığı mektuplar olasılıkla burada tartışılan konulara ışık tutacak nitelikteydi, ancak bunların büyük bölümü polisin elinde suç unsuru oluşturacağı korkusuyla Kovalevski'nin arkadaşları tarafından Rusya'da yakılmıştır (White, 1996).
25. Burada ve aşağıda, Marx'ın Kovalevski'ye ilişkin notlarının büyük bölümünün İngilizce yayımlandığı tek çeviri olan Krader'e (Marx [1879] 1975) göndermede bulunuyorsam da, MEGA² IV/$_{27}$'de Norair Ter-Akopian ve Georgi Bagaturia'nın (Jürgen Rojahn'la birlikte) hazırladığı notlarla yayımlanacak olan tıpkı aktarıma, Marx (yayına hazırlanıyor) için Charles Reitz, Lars Lih ve benim tarafımdan yapılan çevirisi ve ek notlarıyla birlikte baktım. Marx'ın notları esas olarak Almanca, ancak içinde Rusça bölümler de var.
26. Serbest ve açık mülkiyet ilişkilerini koşullu sahipliğe dönüştüren bir sözleşme biçimi.
27. Harf çevirisiyle genel olarak *waqf* [vakıf] diye yazılır: Müslümanlarda dinî akar olarak ayrılmış toprak.
28. Örneğin, Meksika'dan söz ederken Morgan'ın İspanyol sömürgecilere yönelttiği tek eleştiri, bilim adına yerli kültürlere dair "bilgi"yi kayıt altına alma ve koruma konusunda "altın bir fırsat"ı "kaçırmış" olmalarıdır (1877, s. 184).
29. Bunlar, Kovalevski notlarından bir iki yıl sonra, fakat aynı defterde Phear'dan önce gelen Morgan hakkındaki notlarından muhtemelen çok uzun olmayan bir süre sonra tutulmuştu.
30. Ayrıca bkz. Sewell (1870), s. 6. Bu notların, 1960'ta Moskova'da çıkan tek çeviri yayınlarına göndermede bulunuyorum. Bununla birlikte, Norair Ter-Akopian ve Georgi Bagaturia'nın (Jürgen Rojahn'la birlikte) hazırladığı daha yeni tıpkı aktarıma ve bunun, Marx'ta (yayına hazırlanıyor) yayımlanmak üzere Ashley Passmore tarafından yapılan çevirisine de baktım.
31. Ayrıca bkz. Sewell, 1870, s. 66.

32. 1960'ta Moskova'da çıkan İngilizce çeviride *Stammvater* için daha genel bir ifadeyle "ata" ["forefather"] denilmiştir.
33. Ayrıca bkz. Sewell, 1870, s. 33.
34. Marx, Hindistan'ın Müslüman hükümdarlarına gösterilen direnişten ötürü duyduğu heyecan içinde, ne yazık ki hatalı bir şekilde, Delhi Sultanlığına karşı savaşan küçük Hint krallıklarının Hindular tarafından yönetildiğini varsaymaktadır; oysa bunların hükümdarları da Müslümandı.
35. Ayrıca bkz. Sewell, 1870, s. 32.
36. Burada da, Delhi'ye başkaldıranlar Hindu prensleri değil, Jaunpur'daki Sharqi sultanlığının üyeleriydi.
37. Yukarıda da değinildiği gibi, bu meseleyle ilgili olarak Sewell'dan aldığı epey bir içeriği, özellikle *zemindar*'ların toprak sahibi konumuna geçtiği Cornwallis'in "1793 nihai düzenlemesi"ni açıkladığı kısımları Kovalevski notlarına dahil etmişti.
38. İngiliz tefeciler.
39. Ayrıca bkz. Sewell, 1870, s. 145.
40. Ayrıca bkz. a.g.e., s. 268.
41. Burada da, Marx'ın Kovalevski'ye ilişkin notlarının en erişilebilir İngilizce çevirisi olan Krader'e (Marx [1880-82] 1975) göndermede bulunuyorum. Ancak, Norair Ter-Akopian ve Georgi Bagaturia'nın (Jürgen Rojahn'la birlikte) hazırladığı ve MEGA² IV/$_{27}$'de yayımlanacak olan daha yeni tıpkı aktarıma ve ayrıca, aynı metnin bütünüyle İngilizce bir yayın için Charles Reitz, Lars Lih ve benim tarafımdan yapılan çevirisine ve ek notlarına da baktım.
42. Kovalevski notlarının bu bölümü henüz İngilizce yayımlanmadı. Bu nedenle Almanca basıma (Harstick 1977) göndermede bulunuyorum. Ancak, alıntılarım için, MEGA² için Ter-Akopian ile Georgi Bagaturia'nın hazırladığı daha yeni tıpkı aktarımı, Marx'ta (yayına hazırlanıyor) yayımlanacak olan ve Annette Kuhlmann, Charles Reitz, Lars Lih ve benim tarafımdan, (İspanyolca için) C. J. Pereira'yla birlikte yapılan çevirisiyle kullandım.
43. MEGA² IV/$_{22}$'nin tamamının bu içerikten oluşması kararlaştırılmıştır.
44. Liberal bir kapitalizm taraftarı olan Zhukovski, başka şeylerin yanı sıra, emek değer teorisine de saldırmıştı.
45. Bu kısmı Rusçadan İngilizceye çeviren Lars Lih'e teşekkür ederim.
46. Marx'ın mektubunun, Rusça birkaç satır haricinde Fransızca hazırlanmış olan taslağı hiçbir zaman son hâline getirilmemiştir. Görünen o ki, bunun dergiyi tehlikeye atacağı konusunda Kovalevski kendisini uyarınca, Marx mektubu yollamaktan vazgeçmişti.
47. Burada Shanin tarafından derlenmiş olan, Marx'ın Rusya hakkındaki son yazılarının İngilizce en yaygın basımından alıntı yapmakla birlikte, kimi yerlerde MEGA² I/$_{25}$, s. 112-117 ve s. 655-677'de yayımlanan Fransızca aslına dayanarak küçük değişiklikler yaptım.
48. Bu olumsuzlanma, temel olarak, kapitalizm öncesi düzende tekil köylülerin elindeki toprak mülkiyetine ilişkindir.
49. Bu, Fransızca basımdan benim yaptığım çeviridir. İngilizce ölçünlü basımdaki çeviri biraz farklıdır (*Capital* I, s. 929).
50. Örneğin Althusser, *Kapital*'in 1969 Fransızca basımına yazdığı önsözde bunu "ihtiyatsız bir deyimleme" olarak nitelemekte, hatta "Stalin 'olumsuzlamanın olumsuzlanmasını' diyalektiğin yasalarından atarken bir kereliğine de olsa haklıydı," diye

eklemektedir (Althusser, Marx [1872-1875] 1985a içinde, s. 22; İngilizce çevirisi için bkz. Althusser, 1971, s. 95).

51. "was deployed" [sergilenen] olarak da çevrilebilir.
52. Marx'ın Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlar hakkında 1879 yılında tuttuğu defterde, yani ortaklaşmacı biçimler üzerine tutulmuş Kovalevski notlarıyla Hindistan tarihi üzerine Sewell'dan alınmış kronoloji notlarını içeren defterinde, aynı zamanda, dört tarihçinin antik Roma'yla ilgili olarak tam da bu soruları inceleyen çalışmaları hakkında notlar da bulunuyordu. Bunlar MEGA²IV/$_{27}$ ve Marx (yayına hazırlanıyor) içinde yayımlanacaktır.
53. Bir genel çerçeve anlamını da verebilir.
54. Marx'ın 1877'de doğrusal ve determinist herhangi bir çerçeveyi reddetmesinin, ne kadar yeni olduğu konusunda 1980'lerden bu yana yapılan yorumlar büyük farklılık göstermektedir. Kimileri, fazlaca tek taraflı bir şekilde, bunu öncesinden bir kopuş olarak görmüştür: Shanin bunu, *Kapital*'deki "doğrusal deterministlik"ten uzaklaşma olarak nitelemektedir (1983b, s. 4); Haruki Wada, Mihailovski'nin *Kapital*'de böylesi bir çerçeve olduğunu düşünmekte "tamamen hatalı olmadığı" görüşündedir, zira Marx "*Kapital*'in ilk Almanca sürümünü yazdıktan sonra kayda değer bir değişim geçirmiştir" (1983, s. 59-60); James White ise, iyice aşırıya kaçarak, bu açıklamanın, "yazılmış olduğu ruha tamamen aykırı bir yorumu geriye dönük olarak *Kapital*'e dayatmış," olduğunu savunmaktadır (1996, s. 242). Başka düşünürler, bir o kadar tek taraflı bir bakışla, köklü bir değişimin söz konusu olmadığını ileri sürmüştür: Sayer ve Corrigan, ikna edici bir biçimde, "Shanin ... 'ileri dönem Marx' ile ... öncesi arasındaki kopuşun ölçeğini abartmaktadır" diyor (1983, s. 79). Ancak bunun ardından, bu değişimleri "radikal bir kopuştan ziyade, daha ilk adımda 'olgun dönem' metinlerinin nasıl okunmuş olması gerektiği konusuna bir *açıklık getirme*" şeklinde değerlendirerek bunların önemini küçümsüyor (1983, s. 80). Chattopadhyay (2006), yakın zamanda sunmuş olduğu, derin bilgi birikimine dayanan çözümlemesinde, Shanin ve Wada'ya bazı ustalıklı eleştiriler yöneltirken, bir yandan da Marx'ın son dönem yazılarında sergilediği değişimin çapını azımsamaktadır. Dunayevskaya ise bu ikiliklerin ötesine geçerek, hem yeniliği hem de devamlılığı vurgulamaktadır: "Günümüzde bazı sosyoloji çalışmalarının inanmamızı istediğinin aksine, Marx'ın amacı, Batı Avrupa'da kapitalizmin gelişimini incelemek uğruna hayatını vakfettiği eserini bir yana bırakıp sıvışmak değil, açıktır ki, devrime giden yeni yollar araştırmaktı." (1985, s. 190)
55. 1877'deki mektubunda olduğu gibi, Marx Zasuliç'e cevabını ve taslaklarını Fransızca yazmıştı. Göndermede bulunduğum sayfa numaraları yine Shanin'e ait olmakla birlikte, burada da MEGA² I/$_{25}$, s. 219-242, 823-830, 871-877 ve 911-920 içinde yayımlanan Fransızca aslına dayanarak çeviride bazı küçük değişiklikler yaptım.
56. Yani, daha da kararlı biçimde.
57. M.Ö. 321'de Roma ordusunun, çatal biçiminde daralan "Caudium Geçidi"nde sıkışarak uğradığı utanç verici yenilgiye gönderme. [Fransızca, "passer sous les fourches caudines" –"Caudium çatalından geçmek"-, alçaltıcı, yüz kızartıcı durumlara düşmek anlamına gelen bir deyimdir. *-çev.*]
58. Marx, burada, Rus aydınlarının bu süreçte üstleneceği önemli role ilişkin ifadeleri metinden çıkarmıştır.
59. "free soaring" [özgürce havalanma] ya da "flight" [uçma] anlamına gelir.

60. Koyu bir doğrusalcı olan Plehanov, bu önsözden muhtemelen rahatsız olmuştu (White, 1996). Metin, 1882'de Almanca olarak da basılmış, ancak o zamandan bugüne dek Batılı Marksistler tarafından geniş ölçüde görmezlikten gelinmiştir. Marx'ın ardından gelen kuşak içinde kapitalizm öncesi komünal toplumlara kayda değer bir ilgi gösteren tek önemli Marksist düşünür, Alman Sosyal Demokrat Partisi Okulu'nda verdiği derslerde bu konulara geniş yer veren Rosa Luxemburg'tur. Ölümünden sonra, bu hususlaki yorumları -İnkalar, Rus köyü, Hint köyü, Güney Afrika ve antik Yunanlar üzerine- tamamlayamamış olduğu *Ekonomi Politiğe Giriş* [*Introduction to Political Economy*] kitabında yayımlanmıştır. Kitabın "İlkel Komünizmin Çözülüşü" başlıklı bölümünün İngilizce çevirisi Hudis ve Anderson (2004) içinde bulunmaktadır. Daha çok tarihsel bir bakış açısını benimseyen Luxemburg, bu komünal biçimlerin modern kapitalist üretim biçimine karşı inatçı bir direnci ayakta tuttuğunu ileri sürmüştür. Ancak Marx'ın -Rusya'da olduğu gibi- çağdaş komünal biçimlerin semayeye karşı Batılı işçi hareketiyle ittifak kurabilecek olumlu, özgürleştirici bir direniş türüne temel oluşturabileceği görüşüne katılmamış gözükmektedir.
61. Wada (1983), ikna edici olmayan bir şekilde, bu koşulu 1882'deki önsöze Engels'in koymuş olması gerektiğini ve Marx'ın hemfikir olmadığı bir metnin altına imza attığını savunmuştur. Ancak yukarıda görüldüğü gibi Marx'ın Zasuliç'e yazarken hazırladığı taslaklarda da bu düşünce mevcuttur.
62. Bu metinlere dair genel olarak titiz bir inceleme sunmuş olan Chattopadhyay, Rusya hakkındaki son dönem yazılarının "Rusya'da 'proleter' ya da 'sosyalist' bir devrime bir atıf içermediği," "salt 'Rus Devrimi'"ne değindiğini iddia ederek bu meselede tökezlemektedir (2006, s. 61). Chattopadhyay ayrıca Marx'ın son dönemlerinde komünal biçimler ve devrim üzerine yazdıklarının yalnızca Rusya'nın istisnai durumu için geçerli olduğunu iddia eden güçlü, ancak son kertede ikna edici olmayan bir tez ortaya koymaktadır. Buna karşılık, Amerikalı antropolog Thomas Patterson, tartışmayı şu şekilde bağlamaktadır: "Marx'ın [hayatının sonlarında] antropolojik çalışmalara bunca zaman ve enerji harcamasının sebeplerinden biri, gelecekte değişik rotalar ortaya çıkması olasılığıydı." (2009, s. 131)
63. Bu 1882 önsözüyle ilgili olarak Marx ve Engel arasında herhangi bir fikir alışverişi olduysa bile geride buna dair bir kayıt kalmamıştır. Ancak aynı meselelerin bir kısmı hakkında Engels'in de *Rusya'da Toplumsal İlişkiler* [*Social Relations in Russia*] (1875) başlıklı kitapçıkta yazmış olduğuna değinmek gerekir. Bu kitapçık, ağırlıklı olarak Rus Halkçıları ve Bakunincilerin, Rus köy topluluğunda beliren yapının gösterdiği gibi, Rus halkının içgüdüsel olarak komünist olduğu ve dolayısıyla kapitalist bir süreç geçirmeden doğruca ve kolaylıkla komünizmin modern bir biçimine yönelebileceği sonucunu doğuran tezlerine karşı yazılmıştı. Engels, bu komünal yapılarla modern komünizm biçimi arasındaki mesafenin hayli uzun olduğunu ve Rusya modernleştikçe bunların hızla çözülüp dağılmakta olduğunu savunuyordu. Ancak bunun yanında, "Batı Avrupa'da başarıyla gerçekleştirilecek bir proleter devrimin, Rus köylüleri için geçişin ön koşullarını yaratması" şartıyla "söz konusu toplum yapısını daha üstün [komünist] bir biçime yükseltmesi yolunda bir olasılığın bulunduğu inkâr edilemez," diye yazmıştı (MECW 24, s. 48). 1882 önsözü, Engels'in 1875'teki bu makalesiyle bazı hususlarda uyumlu olmakla birlikte, iki açıdan farklılık göstermektedir: (1) Köy komününün bir devrim kaynağı olarak potansiyelini vurgulamakta, böylesi fikirlerdeki olası sorunları tartışmamaktadır. (2) Batı Avrupalı proletarya

devrimini Rus devriminin ön koşulu olarak görmek yerine, Rus devriminin daha önce gelebileceğini ve Batı devrimi için "işaret" olabileceğini savunmaktadır. 1875'le benzerlik gösteren ise, sanayileşmiş Batı'da gerçekleşecek eş zamanlı bir devrimin yardımı olmaksızın Rus devriminin komünizmin modern biçimini tesis edemeyeceği fikriydi.

EK

1. Riazanov'dan yapılan bu alıntıların çoğu Dunayevskaya'nın İngilizce çevirisine ([1982] 1991, s. 177-178) dayanmaktadır. Almanca raporun tamamı için, bkz. Riazanov, 1925.
2. Alman Sosyal Demokratları ise Marx ve Engels'in el yazısı özgün metinlerini Nazizmin alevlerinden korumak için epey uğraşmak zorunda kalmıştır. Elyazmaları önce Hollanda'ya, ardından Britanya'ya gönderilmiştir. Bunlar, ki el yazısı asılların yaklaşık üçte ikisini oluşturmaktadır, bugün Amsterdam'daki Uluslararası Toplumsal Tarih Enstitüsü'nde saklanmaktadır. Marx'ın el yazısı metinlerinin geri kalanının büyük bölümü Moskova'da, Rus Sosyopolitik Tarih Devlet Arşivi'nde (önceki adıyla Marx-Engels-Lenin Enstitüsü) bulunmaktadır.
3. İngilizce çevirisi için bkz. Marx, [1968] 1983.
4. MEGA²'nin 1991'den sonra geçirdiği değişikliklere bir genel bakış için, bkz. Grandjonc & Rojahn, 1995; Rojahn, 1998; Hecker, 1998; Wendling, 2005 ve Musto, 2007. MEGA projesi ve tarihi hakkında düzenli olarak tutulmuş raporlar ve bilimsel tartışmalar için bkz. *Marx-Engels Jahrbuch* (Berlin), *MEGA-Studien* (Amsterdam) ve *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung* (Berlin).
5. Buna ilişkin bir tartışma için, bkz. Bellofiore & Fineschi, 2009.
6. Söz konusu cilt hakkında yürütülen bir tartışma için bkz. Chattopadhyay, 2004.

KAYNAKLAR

Adler, Victor. 1954. *Briefwechsel mit August Bebel und Karl Kautsky.* Viyana: Verlag der Wiener Volksbuchhandlung.

Ahmad, Aijaz. 1992. "Marx on India: A Clarification." *In Theory: Classes, Nations, Literature* içinde, ss. 221-242, 337-339. Londra: Verso.

Alan, John. 2003. *Dialectics of Black Freedom Struggles.* Chicago: News & Letters.

Althusser, Louis. 1971. *Lenin and Philosophy and Other Essays.* Çev. Ben Brewster. New York: Monthly Review Press.

Anderson, Kevin B. 1983. "The 'Unknown' Marx's Capital, Vol. I: The French Edition of 1872-75, 100 Years Later." *Review of Radical Political Economics* 15, no.4: ss. 71-80.

——.1992. "Rubel's Marxology: A Critique." *Capital & Class* 47: ss. 67-91.

——.1995. *Lenin, Hegel, and Western Marxism: A Critical Study.* Urbana: University of Illinois Press.

——. 1997a. "Maximilien Rubel, 1905-1996, Libertarian Marx Editor." *Capital & Class* 62: ss. 159-165.

——.1997b. "On the MEGA and the French Edition of Capital, Vol. I: An Appreciation and a Critique." *Beiträge zur Marx-Engels Forschung.* Neue Folge 1997: ss. 131-136. Berlin: Argument Verlag.

——.1999. "Marx on Suicide in the Context of His Other Writings on Alienation and Gender." *Marx on Suicide* içinde, ed. Eric A. Plaut & Kevin Anderson, ss. 3-27. Evanston, IL: Northwestern University Press.

——.2007. "The Rediscovery and Persistence of the Dialectic: In Philosophy and in World Politics." *Lenin Reloaded: Toward a Politics of Truth* içinde, ed. Sebastian Budgen, Stathis Kouvelakis & Slavoj Zizek, ss. 120-147. Durham, NC: Duke University Press.

Anderson, Kevin & Russell Rockwell, ed. 2012. *The Dunayevskaya-Marcuse-Fromm Correspondence, 1954-1978: Dialogues on Hegel, Marx, and Critical Theory.* Lanham, MD: Lexington.

Anderson, Perry. 1974. *Lineages of the Absolutist State.* Londra: New Left Books.

Antonio. Robert. J., ed. 2003. *Marx and Modernity: Key Readings and Commentary.* Malden, MA & Oxford: Blackwell.

Arthur, Christopher J. 1990. "Capital: A Note on Translation." *Science & Society* 54, no. 2: ss. 224-225.

——.ed. 1996. *Engels Today: A Centenary Appreciation.* Londra: Macmillan.

Avineri, Shlomo. 1968. *The Social and Political Thought of Karl Marx.* Cambridge: Cambridge University Press.

Bahro, Rudolf. 1978. *The Alternative in Eastern Europe.* Çev. David Fernbach. Londra: NLB.

Bakan, Abigail. 2008. "Marxism and Antiracism: Rethinking the Politics of Difference." *Rethinking Marxism* 20, no. 2: ss. 238-256.

Barbier, Maurice. 1992. *La pensée politique de Karl Marx.* Paris: Éditions L'Harmattan.

Baylen, Joseph O. 1957. "Marx's Dispatches to Americans about Russia and the West, 1853-56." *South Atlantic Quarterly* 56, no. 1: ss. 20-26.

Beauvoir, Simone de. [1949] 1989. *The Second Sex.* Çev. H. M. Parshley. New York: Vintage.

Bellofiore, Riccardo & Roberto Fineschi, ed. 2009. *Re-reading Marx: New Perspectives after the Critical Edition.* Basingstoke, Birleşik Krallık: Palgrave Macmillan.

Benner, Erica. 1995. *Really Existing Nationalisms: A Post-Communist View of Marx and Engels.* New York: Oxford University Press.

Bennett, Lerone Jr. 2000. *Forced Into Glory: Abraham Lincoln's White Dream.* Chicago: Johnson Publications.

Birinci Enternasyonal Genel Konseyi 1962. *General Council of the First International, 1864-1866, Minutes.* 1962. Moscow: Progress Publishers.

Birinci Enternasyonal Genel Konseyi 1962. *General Council of the First International, 1866-1868, Minutes.* 1964. Moscow: Progress Publishers.

Birinci Enternasyonal Genel Konseyi 1962. *General Council of the First International, 1868-1870, Minutes.* 1966. Moscow: Progress Publishers.

Black, Dave. 2004. *Helen Macfarlane: A Feminist, Revolutionary Journalist, and Philosopher in Mid-Nineteenth Century England.* Macfarlene'in 1850 *Komünist Manifesto* çevirisinin yeniden basımıyla birlikte. Lanham, MD: Lexington Books.

Blit, Lucjan. 1971. *The Origins of Polish Socialism: The History and Ideas of the First Polish Socialist Party 1878-1886.* New York & Londra: Cambridge University Press.

Bloom, Solomon F. 1941. *The World of Nations: A Study of the National Implications of the Work of Marx.* New York: Columbia University Press.

Bowman, Frank O. III. 2004. "*Pour encourager les autres?* The Curious History and Distressing Implications of the Sarbanes-Oxley Act and the Sentencing Guidelines Amendments That Followed." *Ohio State Journal of Criminal Law* 1, no. 2: ss. 373-442.

Bourdieu, Pierre. 1977. *Outline of a Theory of Practice.* Çev. Richard Nice. Cambridge & New York: Cambridge University Press.

Braunthal, Julius. [1961] 1967. *History of the International, Volume One:* 1864-1914. Çev. Henry Collins & Kenneth Mitchell. New York: Praeger.

Bright, John. [1865] 1970. *Speeches on the American Question.* Frank Moore'un önsözüyle. New York: Kraus Reprint Co.

Brown, Heather. 2012. *Marx on Gender and the Family: A Critical Study.* Leiden: Brill.

Callesen, Gerd. 2002. "A Scholarly MEGA Enterprise." *Tijdschrift voor de Geschiednis van Soziale Bewegingen* 4: ss. 77-89.

Carver, Terrell. 1996. "Engels and Democracy." Arthur 1996 içinde, ss. 1-28.

Chandra, Bipan. 1980. "Karl Marx, His Theories of Asian Societies and Colonial Rule." *Sociological Theories: Race and Colonialism* içinde, ss. 383-451. Paris: UNESCO.

Chattopadhyay, Paresh. 1999. "Review Essay: Women's Labor under Capitalism and Marx." *Bulletin of Concerned Asian Scholars* 31, no. 4: ss. 67-75.

——. 2004. "On 'Karl Marx—Exzerpte und Notizen: Sommer 1844 bis Anfang 1847,' in Gesamtausgabe (MEGA), vierte Abteilung, Band 3." *Historical Materialism* 12, no. 4: ss. 427-454.

——. 2006. "Passage to Socialism: The Dialectic of Progress in Marx." *Historical Materialism* 14, no. 3: ss. 45-84.

Collins, Henry & Chimen Abramsky. 1965. *Karl Marx and the British Labour Movement: Years of the First International*. Londra: Macmillan.

Cummins, Ian. 1980. *Marx, Engels and National Movements*. Londra: Croom Helm.

Curtis, Michael. 2009. *Orientalism and Islam*. New York: Cambridge University Press.

Debs, Eugene V. 1908. "The American Movement." *Debs: His Life, Writings and Speeches* içinde, ss. 95-117. Girard, KS: The Appeal to Reason.

Dennehy, Anne. 1996. "The Condition of the Working Class in England, 150 Years On." Arthur 1996 içinde, ss. 95-128.

Derrida, Jacques. 1994. *Specters of Marx*. Çev. Peggy Kamuf. New York: Routledge.

Draper, Hal. 1978. *The Politics of Social Classes. Vol. 2 of Karl Marx's Theory of Revolution*. New York: Monthly Review.

——. 1985a. *The Marx-Engels Chronicle. Vol. 1 of The Marx-Engels Cyclopedia*. New York: Schocken.

——. 1985b. *The Marx-Engels Register. Vol. 2 of The Marx-Engels Cyclopedia*. New York: Schocken.

——. 1986. *The Marx-Engels Glossary. Vol. 3 of The Marx-Engels Cyclopedia*. New York: Schocken.

——. 1996. *War and Revolution. Lenin and the Myth of Revolutionary Defeatism*. Ed. Ernest Haberkern. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press.

Du Bois, W.E.B. [1903] 1961. *The Souls of Black Folk*. New York: Fawcett.

——. [1935] 1973. *Black Reconstruction in America: An Essay Toward a History of the Part Which Black Folk Played in the Attempt to Reconstruct Democracy in America, 1860-1880*. New York: Atheneum.

Dunayevskaya, Raya. [1958] 2000. *Marxism and Freedom. From 1776 until Today*. Herbert Marcuse'ün önsözü ve Joel Kovel'in yeni sunuş yazısıyla. Amherst, NY: Humanity Books.

——. [1963] 2003. *American Civilization on Trial: Black Masses as Vanguard*. 5. basım. Chicago: News & Letters.

——. [1973] 1989. *Philosophy and Revolution: From Hegel to Sartre and from Marx to Mao*. Louis Dupré'nin önsözüyle. New York: Columbia University Press.

——. [1982] 1991. *Rosa Luxemburg, Women's Liberation, and Marx's Philosophy of Revolution*. 2. basım, yazarın ilave metinleri ve Adrienne Rich'in sunuş yazısıyla. Urbana: University of Illinois Press.

——. 1985. *Women's Liberation and the Dialectics of Revolution: Reaching for the Future*. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press.

——. 2002. *The Power of Negativity: Selected Writings on the Dialectic in Hegel and Marx*. Ed. Peter Hudis & Kevin B. Anderson. Lanham, MD: Lexington Books.

Dupré, Louis. 1983. *Marx's Social Critique of Culture*. New Haven, CT: Yale University Press.

Eaton, Henry. 1980. "Marx and the Russians." *Journal of the History of Ideas* 41, no. 1: ss. 89-112.

Ellis, Peter Berresford. 1996. *A History of the Irish Working Class*. Londra: Pluto.

Fetscher, Iring. 1971. *Marx and Marxism*. Çev. John Hargreaves. New York: Herder and Herder.

——. 1991. *Überlebensbedingungen der Menschkeit*. Berlin: Dietz Verlag.

Foner, Philip S. 1973. *When Karl Marx Died: Comments in 1883*. New York: International Publishers.

——. 1977. *American Socialism and Black Americans: From the Age of Jackson to World War II*. Westport, CT: Greenwood Press.

——. 1981. *British Labor and the American Civil War*. New York: Holmes & Meier.

Foucault, Michel. [1966] 1970. *The Order of Things* [Fransızca: *Les Mots et les choses*]. New York: Vintage.

Gailey, Christine Ward. 2006. "Community, State, and Questions of Social Evolution in Karl Marx's Ethnological Notebooks." *The Politics of Egalitarianism: Theory and Practice* içinde, ed. Jacqueline Solway, ss. 32-52. New York: Bergahn Books.

Genovese, Eugene. [1968] 1971. "Marxian Interpretations of the Slave South." *In Red and Black: Marxian Explorations in Southern and Afro-American History* içinde, ss. 315-353. New York: Pantheon.

Gluckstein, Ygael [Tony Cliff]. 1957. *Mao's China*. Londra: Allen & Unwin.

Godelier, Maurice. 1970. Preface, *Sur les sociétés précapitalistes: Textes choisis de Marx, Engels, Lénine*, ss. 13-142. Paris: Éditions sociales.

Goethe, Johann Wolfgang von. 1914. *West-Eastern Divan*. Çev. Edward Dowden. Londra: J.M. Dent & Sons.

——. 1949. *Gedichte und Epen*. Vol. 2, *Werke*. Erich Trunz'ın editör notlarıyla. Hamburg: Christian Wegner Verlag.

Gouldner, Alvin W. 1980. *The Two Marxisms*. New York: Oxford University Press.

Grandjonc, Jacques & Jürgen Rojahn. 1995. "Aus der MEGA-Arbeit. Der revidierte Plan der *Marx-Engels-Gesamtausgabe*." *MEGA-Studien* 2 (1995): ss. 62-89.

Habib, İrfan. 2006. "Introduction: Marx's Perception of India." *Karl Marx on India* içinde, ed. Iqbal Husain, ss. xix-liv. Yeni Delhi: Tulika Books.

Hammen, Oscar. 1969. *The Red '48ers. Karl Marx and Friedrich Engels.* New York: Scribner's.

Harstick, Hans-Peter, ed. 1977. *Karl Marx über Formen vorkapitalistischer Produktion.* Frankfurt: Campus Verlag.

Hazelkorn, Ellen. 1980. "Capital and the Irish Question." *Science & Society* 43, no. 3: ss. 326-356.

Hecker, Rolf. 1998. "The MEGA Project: An Edition Between a Scientific Claim and the Dogmas of Marxism-Leninism." *Critique* 30–31: ss. 188-195.

Hegel, G. W. F. [1807] 1977. *Phenomenology of Spirit.* Çev. A.V. Miller. New York: Oxford University Press.

——. [1831] 1969. *Science of Logic.* Çev. A.V. Miller, J. N. Findlay'in sunuş yazısıyla. Londra: Allen & Unwin.

——. 1956. *Philosophy of History.* Çev. J. Sibree. New York: Dover.

Henderson, F.O. 1976. *The Life of Friedrich Engels.* 2 cilt. Londra: Frank Cass.

Henze, Paul B. 1958. "The Shamil Problem." *The Middle East in Transition: Studies in Contemporary History* içinde. Ed. Walter Z. Laquer, ss. 415-443. New York: Praeger.

Hodgson, Peter. 1988. "Editorial Introduction" *Lectures on the Philosophy of Religion,* G.W.F. Hegel, 1-71. Berkeley: University of California Press.

Hudis, Peter. 1983. *Marx and the Third World.* Detroit: News & Letters.

——. 2004. "Marx Among the Muslims." *Capitalism Nature Socialism* 15, no. 4: ss. 51-67.

Hudis, Peter & Kevin B. Anderson, ed. 2004. *The Rosa Luxemburg Reader.* New York: Monthly Review Press.

Husain, Iqbal, ed. 2006. *Karl Marx on India.* İrfan Habib'in yazdığı giriş bölümüyle. Yeni Delhi: Tulika Books.

Inden, Ron. 2000. *Imagining India.* Bloomington: Indiana University Press.

Ingram, David. 1988. "Rights and Privileges: Marx and the Jewish Question." *Studies in Soviet Thought* 35: ss. 125-145.

Ito, Narihiko. 1996. "Überlegungen zu einem Gedanken beim späten Marx." *Materialien zum Historisch-Kritischen Wörterbuch des Marxismus* içinde, ed. Frigga Haug & Michael Krätke, ss. 38-44. Berlin: Argument Verlag.

Jacobs, Jack. 1998. "Friedrich Engels and 'the Jewish Question' Reconsidered." *MEGA-Studien* 2: ss. 3-23.

James, C.L.R. 1943. "Negroes in the Civil War: Their Role in the Second American Revolution." *New International* 9, no. 11: ss. 338-342.

Jani, Pranav. 2002. "Karl Marx, Eurocentrism, and the 1857 Revolt in British India." *Marxism, Modernity, and Postcolonial Studies* içinde, ed. Crystal Bartolovich & Neil Lazarus, ss. 81-97. New York: Cambridge University Press.

Kapp, Yvonne. 1972. *Eleanor Marx.* Vol. 1. New York: Pantheon.

Kelly, Brian. 2007. Introduction, *Labor, Free and Slave: Workingmen and the Anti-Slavery Movement in the U.S.*, Bernard Mandel, ss. xi-lxix. Urbana: University of Illinois Press.

Kiernan, Victor G. 1967. "Marx and India." *The Socialist Register* içinde, ed. Ralph Miliband & John Saville, ss. 159-189. New York: Monthly Review Press.

Krader, Lawrence. 1974. Introduction, *Ethnological Notebooks*, Karl Marx, ss. 1-93. 2. basım. Assen: Van Gorcum.

——. 1975. *The Asiatic Mode of Production: Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx*. Assen: Van Gorcum.

Krings, Torben. 2004. "Irische Frage" *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus* içinde. Vol. 6:2, ss. 1505-1518. Hamburg: Argument Verlag.

"Le Conseil Général." 1869. *L'Égalité* 47 (11 Aralık).

Le Cour Grandmaison, Olivier. 2003. "F. Engels et K. Marx: le colonialisme au service de 'l'Histoire.' " *Contretemps* 8: ss. 174-184.

Ledbetter, James. 2007. Introduction, Marx 2007, ss. xvii-xxvii.

Leeb, Claudia. 2007. "Marx and the Gendered Structure of Capitalism." *Philosophy & Social Criticism* 33, no. 7: ss. 833-859.

Lenin, V.I. [1916] 1964. "The Discussion of Self-Determination Summed Up." *Collected Works* içinde 22: ss. 320-360. Moskova: Progress Publishers.

Levine, Norman. 1973. "Anthropology in the Thought of Marx and Engels." *Studies in Comparative Communism* 6, no. 1 & 2: ss. 7-26.

Lichtheim, George. 1961. *Marxism: An Historical and Critical Study*. New York: Praeger.

——. 1963. "Marx and the 'Asiatic Mode of Production.' " *St Antony's Papers* XIV: ss. 86-112.

Lim, Jie-Hyun. 1992. "Marx's Theory of Imperialism and the Irish National Question." *Science & Society* 56, no. 2: ss. 163-178.

Löwy, Michael. 1996. "La dialectique du progrès et l'enjeu actuel des mouvements sociaux." *Congrès Marx International. Cent ans de marxisme. Bilan critique et perspectives* içinde, ss. 197-209. Paris: Presses Universitaires de France.

——. 1998. *Fatherland or Mother Earth? Essays on the National Question*. Londra: Pluto Press.

Lubasz, Heinz. 1984. "Marx's Concept of the Asiatic Mode of Production: A Genetic Analysis." *Economy and Society* 13, no. 4: ss. 456-483.

Lukács, Georg. [1923] 1971. *History and Class Consciousness*. Çev. Rodney Livingstone. Cambridge, MA: MIT Press.

——. [1948] 1975. *The Young Hegel*. Çev. Rodney Livingstone. Cambridge, MA: MIT Press.

MacDonald, H. Malcolm. 1941. "Marx, Engels, and the Polish National Movement." *Journal of Modern History* 13, no. 3: ss. 321-334.

Maine, Henry Sumner. 1875. *Lectures on the Early History of Institutions.* New York: Henry Holt and Co.

Mandel, Bernard. [1955] 2007. *Labor, Free and Slave: Workingmen and the Anti-Slavery Movement in the U.S.* Urbana: University of Illinois Press.

Marcus, Steven. 1974. *Engels, Manchester and the Working Class.* New York: Random House.

Marcuse, Herbert. [1948] 1972. "Sartre's Existentialism." *Studies in Critical Philosophy* içinde, ss. 157-190. Çev. Joris de Bres. Boston: Beacon Press.

Marx, Karl. [1843] 1994. "On the Jewish Question." *Early Political Writings* içinde. Ed. ve çev. Joseph O'Malley, ss. 28-56. New York and Cambridge: Cambridge University Press.

——. [1844] 1961. "Economic and Philosophical Manuscripts." Çev. Tom Bottomore. *Marx's Concept of Man* içinde, Erich Fromm, ss. 85-196. New York: Ungar.

——. [1857-1858] 1973. *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft).* Çev. Martin Nicolaus, Ben Fowkes'un hazırladığı notlar ve dizinle birlikte. New York: Penguin.

——. [1872-1875] 1985a. *Le Capital. Livre I. Sections I à IV.* Çev. J. Roy. Préface, Louis Althusser. Paris: Éditions Flammarion.

——. [1872-1875] 1985b. *Le Capital. Livre I. Sections V à VIII.* Çev. J. Roy. Préface, Louis Althusser. Paris: Éditions Flammarion.

——. [1879] 1975. "Excerpts from M. M. Kovalevskij (Kovalevsky)." *The Asiatic Mode of Production: Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx* içinde, çev. Lawrence Krader, ss. 343-412. Assen: Van Gorcum.

——. [1879-1880] 1960. *Notes on Indian History (664-1858).* Moskova: Progress Publishers.

——. [1880–82] 1974. *Ethnological Notebooks.* İkinci Basım. Ed. Lawrence Krader. Assen: Van Gorcum.

——. [1884] 1978. *Capital. Vol. 2.* Çev. David Fernbach, Ernest Mandel'in yazdığı giriş bölümüyle. Londra: Penguin.

——. [1890] 1976. *Capital. Vol. 1.* Çev. Ben Fowkes, Ernest Mandel'in yazdığı giriş bölümüyle. Londra: Penguin.

——. [1894] 1981. *Capital. Vol. 3.* Çev. David Fernbach, Ernest Mandel'in yazdığı giriş bölümüyle. Londra: Penguin.

——. [1897] 1969. *The Eastern Question.* Ed. Eleanor Marx Aveling & Edward Aveling. New York: Augustus Kelley.

——. 1939. *Capital: A Critical Analysis of Capitalist Production. Vol. 1.* Dona Torr'un çevirisi ve editöryel eklemeleriyle. New York: International Publishers.

——. 1951. *Marx on China, 1853-1860.* Ed. Dona Torr. Londra: Lawrence and Wishart.

——. 1963–94. *Oeuvres.* 4 cilt. Ed. Maximilien Rubel. Paris: Gallimard.

——. 1965. *Pre-Capitalist Economic Formations.* Ed. Eric J. Hobsbawm. New York: International Publishers.

—. 1968. *Karl Marx on Colonialism and Modernization.* Ed. Shlomo Avineri. New York: Doubleday.

—. [1968] 1983. *Mathematical Manuscripts.* Çev. C. Aronson & M. Meo. Londra: New Park.

—. 1969. *Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century and The Story of the Life of Lord Palmerston.* Ed. Lester Hutchinson. New York: International Publishers.

—. 1971. *Przyczynki do historii kwestii polskiej (Rekopisy z lat 1863-1864).* Celina Bobinska'nın yazdığı giriş bölümüyle. Varşova: Ksiazka i Wiedza.

—. 1971–77. *The Karl Marx Library.* 7 cilt. Ed. ve çev. Saul K. Padover. New York: McGraw-Hill.

—. 1983. *Le Capital. Livre 1.* Jean-Pierre Lefebvre'nin sorumluluğunda 4. Almanca basımın çevirisi. Paris: Messidor/Éditions Sociales.

—. 1996. *Later Political Writings.* Ed. ve çev. Terrell Carver. New York & Cambridge: Cambridge University Press.

—. 2007. *Dispatches for the New York Tribune: Selected Journalism of Karl Marx.* James Ledbetter'ın yazdığı giriş ve Francis Wheen'in yazdığı sunuş yazısıyla. Londra: Penguin.

—. 2008. *Capital. Vol. 1* [Farsça]. Çev. ve önsöz Hasan Murtazavi. Tahran: Agah Publishing. [Preface, çev. Frieda Afary, http://iranianvoicesintranslation.blogspot.com/2009/07/translators-preface-to-newpersian.html (erişim tarihi, 31 Temmuz 2009)].

—. Yayına hazırlanıyor. "Commune, Empire, and Class: 1879–82 Notebooks on Non-Western and Precapitalist Societies." Ed. Kevin B. Anderson, David Norman Smith & Jürgen Rojahn. Georgi Bagaturia & Norair Ter-Akopian'la birlikte.

Marx, Karl & Friedrich Engels. 1920. *Gesammelte Schriften 1852 bis 1862.* 2 cilt. Ed. David Riazanov. Çev. Luise Kautsky. Stuttgart: Dietz Verlag.

—. [1934] 1965. *Selected Correspondence.* 2. basım. Ed. S. Ryazanskaya. Moskova: Progress Publishers.

—. 1937. *The Civil War in the United States.* Ed. Richard Enmale [Richard Morais]. New York: International Publishers.

—. 1952. *The Russian Menace to Europe.* Ed. Paul W. Blackstock & Bert F. Hoselitz. Glencoe, IL: The Free Press.

—. 1956-1968. *Werke.* 42 cilt ile 2 ek cilt. Berlin: Dietz Verlag.

—. 1959. *The First Indian War of Independence 1857-1859.* Moskova: Progress Publishers.

—. 1966. *The American Journalism of Marx and Engels.* Ed. Henry M. Christman, Charles Blitzer'in yazdığı giriş bölümüyle. New York: New American Library.

—. 1972a. *On Colonialism: Articles from the New York Tribune and Other Writings.* New York: International Publishers.

——. 1972b. *Ireland and the Irish Question.* Moskova: Progress Publishers.

——. 1975. *China. Fósil viviente o transmisor revolucionario?* Lothar Knauth'ın yazdığı giriş bölümü ve notlarla. Mexico City: Universidad Nacional Autonoma de Mexico.

——. 1975-. *Gesamtausgabe.* I-IV. Berlin: Dietz Verlag, Akademie Verlag.

——. 1975-2004. *Collected Works.* 50 cilt. New York: International Publishers.

McLellan, David. 1973. *Karl Marx: His Life and Thought.* New York: Harper & Row.

——. ed. [1977] 2000. *Karl Marx: Selected Writings.* 2. basım. New York: Oxford University Press.

Megill, Allan. 2002. *Karl Marx: The Burden of Reason (Why Marx Rejected Politics and the Market).* Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

Mehring, Franz. [1918] 1962. *Karl Marx: The Story of His Life.* Çev. Edward Fitzgerald. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Mikhailovsky, Nikolai Konstantovich. [1877] 1911. "Karl Marks pered sudom g. Yu. Zhukovskogo" *Polnoe Sobranie Sochinie* içinde, 4: ss. 165-206. St. Petersburg: M.M. Stasiulevich.

Moore, Barrington. 1966. *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World.* Boston: Beacon.

Morgan, Lewis Henry. 1877. *Ancient Society.* New York: Henry Holt & Co.

Musto, Marcello. 2007. "The Rediscovery of Karl Marx." *International Review of Social History* 52, no. 3: ss. 477-498.

——. ed. 2008. *Karl Marx's Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy 150 Years Later.* New York: Routledge.

Newsinger, John. 1982. " 'A Great Blow Must Be Struck in Ireland': Karl Marx and the Fenians." *Race & Class* 24, no. 2: ss. 151-167.

Nimni, Ephraim. 1994. *Marxism and Nationalism: Theoretical Origins of a Political Crisis.* Ernesto Laclau'nun önsözüyle. Londra: Pluto Press.

Nimtz, August H. 2000. *Marx and Engels: Their Contribution to the Democratic Breakthrough.* Albany: State University of New York Press.

Ollman, Bertell. 1993. *Dialectical Investigations.* New York: Routledge.

Padover, Saul K. 1978. *Karl Marx: An Intimate Biography.* New York: McGraw-Hill.

Patterson, Thomas C. 2009. *Karl Marx, Anthropologist.* Oxford: Berg.

Perelman, Michael. 1987. "Political Economy and the Press: Karl Marx and Henry Carey at the New York Tribune." *Marx's Crises Theory: Scarcity, Labor, and Finance* içinde, ss. 10-26. New York: Praeger.

Phillips, Wendell. 1969. *Speeches, Lectures & Letters.* New York: New American Library; Negro Universities Press.

Plaut, Eric A. & Kevin Anderson, ed. 1999. *Marx on Suicide.* Çev. Eric Plaut, Gabrielle Edgcomb & Kevin Anderson. Evanston, IL: Northwestern University Press.

Postone, Moishe. 1993. *Time, Labor, and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory.* New York: Cambridge University Press.

Prawer, S.S. 1976. *Karl Marx and World Literature*. Londra: Oxford University Press.

Raffles, Thomas Stamford. [1817] 1965. *The History of Java*. 2 cilt. John Bastin'in yazdığı giriş bölümüyle. Kuala Lumpur: Oxford University Press.

"Refléxions." 1869. *L'Égalité* 47 (11 Aralık).

Reitz, Charles. 2008. "Horace Greeley, Karl Marx, and German 48ers: Anti-Racism in the Kansas Free State Struggle, 1854-64." *Marx-Engels Jahrbuch* 2008 içinde, ss. 1-24. Berlin: Akademie Verlag.

Resis, Albert. 1970. "Das Kapital Comes to Russia." *Slavic Review* 29, no. 2: ss. 219-237.

Riazanov, David. 1925. "Neueste Mitteilungen über den literarischen Nachlass von Karl Marx und Friedrich Engels." *Archiv für Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung* içinde, 11: ss. 385-400.

——. 1926. "Karl Marx on China." *Labour Monthly* 8: ss. 86-92.

——. [1927] 1973. *Karl Marx and Friedrich Engels: An Introduction to Their Lives and Work*. New York: Monthly Review.

Rich, Adrienne. [1991] 2001. "Raya Dunayevskaya's Marx." *Arts of the Possible: Essays and Conversations* içinde, ss. 83-97. New York: Norton.

Robinson, Cedric. [1983] 2000. *Black Marxism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Roediger, David, ed. 1978. *Joseph Weydemeyer: Articles on the Eight Hour Movement*. Chicago: Greenleaf Press.

——. 1994. *Towards the Abolition of Whiteness: Essays on Race, Politics, and Working Class History*. Londra & New York: Verso.

Rojahn, Jürgen. 1995. "Parlamentarismus-Kritik und demokratisches Ideal: Wies Rosa Luxemburg einen 'dritten Weg'?" *Die Freiheit der Andersdenkenden: Rosa Luxemburg und das Problem der Demokratie* içinde, ed. Theodor Bergmann, Jürgen Rojahn & Fritz Weber, ss. 11-27. Hamburg: VSA Verlag.

——. 1998. "Publishing Marx and Engels after 1989: The Fate of the MEGA." *Critique* 30-31: ss. 196-207.

Rosdolsky, Roman. [1968] 1977. *The Making of Marx's "Capital."* Çev. Pete Burgess. Londra: Pluto Press.

——. 1986. *Engels and the "Nonhistoric" Peoples: The National Question in the Revolution of 1848*. Glasgow: Critique Books.

Rosemont, Franklin. 1989. "Karl Marx and the Iroquois." *Arsenal: Surrealist Subversion* içinde, ss. 201-213. Chicago: Black Swan Press.

Rubel, Maximilien. 1956. *Bibliographie des Oeuvres de Karl Marx*. Friedrich Engels'in eserlerinin listesi ve dizin bölümüyle birlikte. Paris: Marcel Rivière.

——. 1960. *Supplément à la Bibliographie des Oeuvres de Karl Marx*. Paris: Marcel Rivière.

——. 1964. "Marx et la Première Internationale. Une Chronologie." *Études de Marxologie* 8 (Ağustos): ss. 9-82.

——. 1965. "Marx et la Première Internationale. Une Chronologie. Deuxième Partie." *Etudes de Marxologie* 9 (Ocak): ss. 5-70.

——. [1973] 1981. "The Plan and Method of the 'Economics.'" *Rubel on Karl Marx: Five Essays* içinde, ed. Joseph O'Malley & Keith Algozin, ss. 190-229. New York: Cambridge University Press.

——. 1997. "L'Emancipation des femmes dans l'oeuvre de Marx et d'Engels." *Encyclopédie politique et historique des femmes*, ed. Christine Faure, ss. 381-403. Paris: Presses Universitaires de France.

Rubel, Maximilien & [Alexandre] Bracke-Desrousseaux. 1952. "L'Occident doit à Marx et à Engels une édition monumentale de leurs oeuvres." *La Revue socialiste* 59 (Temmuz): ss. 113-114.

Rubel, Maximilien & Margaret Manale. 1975. *Marx without Myth: A Chronological Study of His Life and Work*. New York: Harper & Row.

Runkle, Gerald. 1964. "Karl Marx and the American Civil War." *Comparative Studies in Society and History* 6, no. 2 (Ocak): ss. 117-141.

Said, Edward. 1978. *Orientalism*. New York: Vintage.

San Juan, E. Jr. 2002. "The Poverty of Postcolonialism." *Pretexts: Literary and Cultural Studies* 11, no. 1: ss. 57-73.

Sartre, Jean-Paul. [1949] 1962. "Materialism and Revolution." *Literary and Philosophical Essays içinde*, 198–256. Çev. Annette Michelson. New York: Collier.

Sayer, Derek & Philip Corrigan. 1983. "Late Marx: Continuity, Contradiction, and Learning." Shanin 1983a içinde, ss. 77-93.

Schlüter, Hermann. [1913] 1965. *Lincoln, Labor and Slavery: A Chapter in the Social History of America*. New York: Russell and Russell.

Schumpeter, Joseph A. 1949. "The Communist Manifesto in Sociology and Economics." *Journal of Political Economy* 47, no. 3: ss. 199-212.

Seigel, Jerrold. 1978. *Marx's Fate: The Shape of a Life*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Sewell, Robert. 1870. *Analytical History of India: From the Earliest Times to the Abolition of the Honourable East India Company in 1858*. London: W.H. Allen & Co.

Shanin, Teodor, ed. 1983a. *Late Marx and the Russian Road: Marx and the 'Peripheries' of Capitalism*. New York: Monthly Review Press.

——. 1983b. "Late Marx: Gods and Craftsmen." Shanin 1983a içinde, ss. 3-39.

Slater, Eamonn & Terrence McDonough. 2008. "Marx on Nineteenth-Century Colonial Ireland: Analysing Colonialism as a Dynamic Social Process." *Irish Historical Studies* 23, no. 142: ss. 153-171.

Smith, David Norman, 1995. "The Ethnological Imagination." *Ethnohistorische Wege und Lehrjahre eines Philosophen. Festschrift für Lawrence Krader zum 75. Geburtstag* içinde, ed. Dittmar Schorkowitz, ss. 102-119. New York: Peter Lang.

——. ed. Yayına hazırlanıyor. *Patriarchy and Property: The Ethnological Notebooks of Karl Marx*. New Haven, CT: Yale University Press.

Spence, Jonathan. 1996. *God's Chinese Son: The Taiping Heavenly Kingdom of Hong Xiuquan.* New York: Norton.

Stekloff, G.M. 1928. *History of the First International.* Çev. Eden & Cedar Paul. Londra: Martin Lawrence.

Suny, Ronald Grigor. 2006. "Reading Russia and the Soviet Union in the twentieth century." *The Cambridge History of Russia.* Vol. III. *The Twentieth Century* içinde, ed. Ronald Grigor Suny, ss. 8-64. New York: Cambridge University Press.

Sylvers, Malcolm. 2004. "Marx, Engels und die USA—ein Forschungsprojekt über ein wenig beachtetes Thema." *Marx-Engels-Jahrbuch* 2004 içinde, ss. 31-53.

Szporluk, Roman. 1997. *Review of Really Existing Nationalisms*, Erica Benner. *American Journal of Sociology* 102, no. 4: ss. 1236-1238.

Taylor, Miles. 1996. "The English Face of Karl Marx." *Journal of Victorian Culture* 1, no. 2: ss. 227-253.

Thorner, Daniel. [1966] 1990. "Marx on India and the Asiatic Mode of Production." *Karl Marx's Social and Political Thought: Critical Assessments* içinde, ed. Bob Jessop & Charlie Malcolm-Brown, 3: ss. 436-465. New York: Routledge.

Tichelman, Fritjof. 1983. "Marx and Indonesia. Preliminary Notes." *Marx on Indonesia and India* içinde, ss. 9-28. Trier: Schriften aus dem Karl-Marx-Haus.

Traverso, Enzo. 1994. *The Marxists and the Jewish Question: History of a Debate, 1843-1943.* Çev. Bernard Gibbons. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press.

Troçki, Lev. [1933] 1967. "Appendix II: Socialism in a Separate Country?" *The History of the Russian Revolution* içinde, 3: ss. 349-386. Londra: Sphere Books.

——. [1939] 2006. "Presenting Karl Marx." *The Essential Marx* içinde, ed. Lev Troçki, ss. 1-43. New York: Dover (ilk basım, *The Living Thoughts of Karl Marx*, 1939).

Tucker, Robert, ed. 1978. *The Marx-Engels Reader.* 2. basım. New York: Norton.

Turner, Lou & John Alan. 1986. *Frantz, Fanon, Soweto & American Black Thought.* 2. basım. Chicago: News & Letters.

Vileisis, Danga. 1996. "Engels Rolle im 'unglücklichen Verhältnis' zwischen Marxismus und Feminismus." *Beiträge zur Marx-Engels Forschung.* Neue Folge 1996: ss. 149-179.

Vogt, Annette. 1995. "Emil Julius Gumbel (1891-1966): der erste Herausgeber der mathematischen Manuscripte von Karl Marx," *MEGA-Studien* 2 (1995): ss. 26-41.

Wada, Haruki. 1983. "Marx and Revolutionary Russia." Shanin 1983a içinde, ss. 40-75.

Walicki, Andrzej. 1982. "Marx, Engels, and the Polish Question." *Philosophy and Romantic Nationalism: The Case of Poland* içinde, ss. 359-391. Oxford: Oxford University Press.

Weill, Nicolas. 1995. "Un penseur du XXe siècle et non du XIXe. Un entretien avec Maximilien Rubel." *Le Monde des Livres*, 29 Eylül, s. viii.

Welsh, John. 2002. "Reconstructing Capital: The American Roots and Humanist Vision of Marx's Thought." *Midwest Quarterly* 43, no. 3: ss. 274-287.

Wendling, Amy E. 2005. "Comparing Two Editions of Marx-Engels Collected Works." *Socialism and Democracy* 19, no. 1: ss. 181-189.

Wheen, Francis. 2000. *Karl Marx: A Life*. New York: Norton.

White, James D. 1996. *Karl Marx and the Intellectual Origins of Dialectical Materialism*. New York: St. Martin's.

Wielenga, Bastiaan. 2004. "Indische Frage." *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus* içinde, Vol. 6:2, ss. 904-917. Hamburg: Argument Verlag.

Wiggershaus, Rolf. [1986] 1994. *The Frankfurt School: Its History, Theories, and Political Significance*. Çev. Michael Robertson. Cambridge, MA: MIT Press.

Wittfogel, Karl A. 1957. *Oriental Despotism*. New Haven, CT: Yale University Press.

Wolfe, Bertram D. 1934. *Marx and America*. New York: John Day.

Wood, Ellen Meiksins. 2008. "Historical Materialism in 'Forms which Precede Capitalist Production.'" Musto 2008 içinde, ss. 79-92.

Dizin

1844 Elyazmaları (Marx) 38, 45, 373, 378, 386, 406
1848 devrimi sırasında Almanya 46
1853 Hindistan yazıları. *Ayrıca bkz.* Hindistan 9, 44, 49, 58, 61, 65, 72, 85, 90, 245, 246, 262, 326, 359
"1861-1863 İktisat Elyazmaları" 256, 297
"1877'de Avrupa'nın İşçileri" (Engels) 390

Aborjinler 312, 365
"Açılış Konuşması", Birinci Enternasyonal'in kuruluş metni (Marx, 1864) 121, 177, 179, 201
Adams, Charles Francis 155, 159, 173, 180, 181, 182, 396
Adler, Viktor 108, 412
"Adolph Wagner Üzerine Notlar" (Marx) 380
Afganistan 330, 331
Afrikalı Amerikalılar 141, 146, 405
Afyon Savaşları 69, 76
aile 14, 42, 89, 90, 286, 306, 307, 313, 314, 320, 335, 351, 385, 406
Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni (Engels, 1884) 37, 303, 304, 306, 307, 366
Alexander, I. (Çar) 88, 96, 103, 132
Alexander, II. (Çar) 101, 103, 106
Allen, William 203, 206, 415, 416, 422
Alman İdeolojisi (Marx & Engels, 1846) 38, 245, 373, 384, 406
Alman İşçileri Eğitim Derneği 119, 210
Almanya'da Devrim ve Karşıdevrim (Engels, 1852) 114, 390
Almanya'da Köylü Savaşı (Engels, 1850) 36
"Almanya ve Panislavizm" (Engels, 1855) 96
Althusser, Louis 20, 22, 382, 401, 408, 412, 418
"Amerika Birleşik Devletleri Halkına" (Birinci Enternasyonal, 1865) 184
Amerika'daki ırk ve kölelik meseleleri 37
Amerika'daki İç Savaş 32
"Amerika'daki Kölelik Karşıtı Gösteriler" (Marx, 1862) 166
Amerika'daki Siyah işçiler 34
Amerika'da Siyahi Yeniden Yapılanma (Du Bois) 139, 186
"Amerika Meselesi İngiltere'de" (Marx, 1861) 154
Amerikan Ansiklopedisi 117
Amerikan Eğitim ve Araştırma Kurumları Konseyi 25
Amerikan Felsefe Topluluğu 25
"Amerikan İç Savaşı" (Marx & Engels, 1862) 22, 121, 122, 137, 138, 141, 142, 160, 162, 164, 169, 188, 206, 256, 263, 296, 297
Amerikan İşçi Federasyonu 21
"Amerikan İşleri" (Marx, 1862) 161
"Amerikan Meseleleri Üzerine Eleştiri" (Marx, 1862) 165
Amerikan Sosyoloji Derneği 26
"Amerikan Uygarlığı Sınavda" (Dunayevskaya) 20, 392
"Amerika'yı Destekleyen Bir Miting" (Marx, 1862) 158
Anglikan Kilisesi 214, 215
Annekov, Pavel V. 143
Antigone (Sofokles) 77
Arbeiterbund (İşçiler Ligi) 144, 145
Artı Değer Teorileri (Marx) 137, 151, 399, 400
Asya tipi üretim 10, 244, 245, 249, 253, 257, 303, 399, 400, 403
ataerkillik 306
Aurangzeb (Babür İmparatoru) 327
Avrupa-merkezcilik 9, 302
Avrupa'ya Rus Tehdidi (Blackstock and Hoselitz) 94
Avustralya 192, 199, 290, 312, 365

Avusturya 45, 47, 87, 88, 93, 96, 97, 102, 107, 109, 110, 112, 114, 117, 118, 123, 126, 131, 154, 389
Aztekler 311

Bagaturia, Georgi 25, 380, 406-408, 419
Bakunin, Mihail 10, 86, 90, 97, 232, 233, 235, 380, 389, 398
"Bakunin'in 'Devlet ve Anarşi'si Üzerine Notlar" 380
Bali 64, 65, 66, 69
Barrett, Michael 213
Batı dışı toplumlar 31-35, 37-39, 46, 62, 87, 243, 255, 256, 280, 284, 358, 367, 369, 384, 399
Beauvoir, Simone de 306, 413
Bem, Jozef 117, 118, 133, 391
Benjamin, Walter 155, 205, 296, 391
Bentham, Jeremy 315
Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi 378
Bernier, François 47, 48, 262
Birinci Enternasyonal 121, 127, 130, 137, 141, 174, 175, 177, 185, 186, 201, 207, 217, 219, 220, 241, 294, 295, 361, 362, 392, 396, 398, 404, 413
Birleşik Devletler 12, 32-35, 43-45, 92, 120, 121, 128, 137, 139, 140, 142-144, 147, 152, 156-160, 175, 178, 179, 181, 182, 201, 202, 225, 237, 240, 256, 265, 295, 298, 345, 354, 355, 363, 365, 378, 380, 385, 389, 391-393, 395, 396, 398, 405
"Birleşik Devletler'de İç Savaş" (Marx, 1861) 140, 152
Birleşik Krallık 159, 240, 413
Birleşmiş Polonya Sürgünleri 132
Birliğe Karşı: İrlanda, Olması Gerektiği Gibi (Ensor) 228
Blanqui, Auguste 127, 135
Bonaparte, Louis-Napoleon 78, 147, 213, 214, 240, 397
Bowring, John 387
Breckinridge, John 164, 395
Bright, John 121, 157, 175, 413
Britanya 15, 32, 34, 35, 47, 50, 53, 55, 57, 61, 63, 71, 76, 88, 93, 94, 137, 148, 151, 154, 157-159, 188-190, 193, 202, 208, 211, 226, 230-232, 293-295, 298, 303, 316, 323, 332, 339, 356, 362-364, 369, 389, 391, 397, 398, 404, 406, 411
Brown, John 15, 26, 146, 206, 207, 394, 413, 423
Burns, Elizabeth 215, 241, 395, 398
Burns, Mary 189, 198, 395
Büyük Britanya 61, 189, 226, 316

Cairnes, John 264, 265
Cameron, Simon 161
Candide ya da İyimserlik (Voltaire) 283
Carey, Henry Charles 385, 420
Cava. *Ayrıca bkz.* Endonezya 47, 50, 63-69, 291, 303, 332, 333, 365
Cava Tarihi (Raffles, 1817) 63, 291
Cezayir 32, 33, 38, 126, 300, 303, 332-335, 346, 352, 365, 366, 383, 388
Cluss, Adolph 45
Cobbett, William 228
Cobden, Richard 157, 389
Commonwealth (Birinci Enternasyonal yayını) 131, 132, 397
Comte, Auguste 392
Coningham, William 158
Conrad, Joseph 388, 389
Cornwallis, Charles (Lord) 58, 64, 66, 322, 332, 352, 408
Cremer, William 175, 180, 181, 185, 186
Cromwell, Oliver 162, 208, 211, 215, 216, 223, 229, 230, 232
Curran, John 226, 227, 229
Czartoryski, Adam 116
Çartistler 35, 108, 116, 192, 193, 200, 384
Çeçenistan 98
Çernişevski, Nikolay 343
Çin, *Ayrıca bkz.* Afyon Savaşları 10, 32, 33, 37, 41, 43, 45, 51, 54, 62, 69, 70-81, 91, 212, 255, 260, 261, 283, 290, 356, 358, 361, 368, 387, 399
"Çin Meseleleri" (Marx, 1862) 79
"Çin ve Avrupa'da Devrim" (Marx, 1853) 70

Danielson, Nikolay 271-274, 318

Darwin, Charles 17, 406
Deasy, Timothy 203, 206
Debs, Eugene 44, 414
Demokratik Panislavizm 97
Derby, Edward 397
devrim 12, 15, 16, 23, 33, 35, 55, 56, 80, 87, 90, 102, 106, 111, 113, 117, 118, 125, 128, 132, 134-137, 142, 157, 165, 168, 197, 201, 205, 211, 212, 230, 234-236, 260, 295, 340, 341, 353-356, 358, 367, 368, 385, 392, 397, 400, 410
Die Presse (Viyana gazetesi) 79, 148, 151-153, 157-159, 161-163, 165, 166, 169-171, 173, 174, 394
Disraeli, Benjamin 155, 157
diyalektik 9, 16-20, 23, 36, 39, 61, 62, 82, 85, 142, 232, 235, 254, 267, 271, 272, 290, 295, 298, 308, 309, 342, 344, 349, 359, 363, 368, 370, 387, 406
Diyalektik Soruşturmalar (Ollman) 382
doğrusal gelişim 340
Doğu-Batı Divanı (Goethe, 1815) 52, 54
"Doğu despotizmi" 51, 65, 89, 222, 245, 246, 247, 263, 287, 359, 361
"Doğu Hindistan Şirketi-Tarihi ve Sonuçları" (Marx, 1853) 58
Du Bois, W.E.B. 16, 139, 140, 142, 144, 186, 392, 404, 414
Dunayevskaya, Raya 16-23, 27, 37, 141, 142, 244, 297, 298, 303, 304, 307, 308, 311, 386, 392-394, 396, 401, 405, 406, 409, 411, 412, 414, 421
Dupont, Eugène 205

Eccarius, Johann Georg 128, 210, 212, 219
Ekber (Babür İmparatoru) 328, 329
Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı (Marx, 1869) 244, 245, 253, 279
ekonomi politik 10, 37, 38, 45, 144, 242, 243, 246, 302, 360, 398
emperyalizm 188, 386
Endonezya 11, 32, 33, 38, 41, 43, 47, 63, 64, 69, 300, 303, 332, 346, 365, 380, 385
Engels, Friedrich *Ayrıca bkz.* Marx-Engels ilişkisi 10, 12, 15, 16, 18, 22, 23, 25, 29, 32, 36, 37, 38, 41-47, 62, 69, 70, 75, 76, 79, 82, 83, 86, 88, 90-94, 96-100, 102, 104, 106-120, 122, 130-135, 138, 140, 142, 143, 146-152, 157, 162-165, 167, 168, 170-172, 174-179, 182-184, 186, 188-193, 198, 199, 202-210, 213-215, 220-224, 229-231, 236, 238-241, 244, 245, 256, 263, 268-274, 277, 290, 293, 301, 303-311, 332, 333, 340, 355, 358, 361, 366, 367, 368, 372-379, 382-397, 399-402, 404-407, 410-424
Ensor, George 228
"Er Saflarındaki Cezalandırma" (Marx & Engels, 1855) 388
Eski Toplum (Morgan) 14, 304, 318, 366
etnik-merkezcilik 98, 358
etnisite ve sınıf 363, 367
Etnoloji Defterleri (Krader) 22, 27, 302, 303, 307, 308, 374, 406

Felsefenin Sefaleti (Marx, 1847) 384, 393
feodalizm 85, 317, 322
Feuerbach, Ludwig 36, 100, 379
"Feuerbach Üzerine Tezler" (Marx, 1845) 100
Finlandiya 96
Flood, Henry 226
Fox, Peter 122, 127-129, 132, 202, 206, 207, 391, 392, 397
Frankfurt Okulu 16, 17, 373, 374, 390
Fransa 31, 45, 47, 85, 87, 88, 91, 93, 102, 121-128, 131, 132, 134, 135, 156, 158, 162, 169, 171, 178, 185, 191, 200, 205, 219, 222, 225, 227, 234, 236, 240, 241, 276, 332-334, 377, 378, 384, 386, 396, 397, 401, 405
Fransa'da İç Savaş (Marx, 1871) 135, 241, 384
Fransız Devrimi 54, 80, 81, 87, 105, 123, 125, 127, 132, 134, 171, 211, 226, 229, 392, 396
Frederick, Büyük (Prusya) 114
Frémont, John 153, 161, 393

"Gazetelerin ve Halkın Görüşü" (Marx, 1861) 158
Genovese, Eugene 142, 393, 415
Gizli Ajan (Conrad) 388

Gladstone, William 157, 170, 174, 213-220, 233, 240
Godelier, Maurice 223, 415
Goethe, Johann Wolfgang von 52, 53, 54, 56, 60, 386, 415
Gotha Programı'nın Eleştirisi (Marx, 1875) 301, 403
göreli artık değer 284, 285, 288
Grant, Ulysses S. 163, 176, 177, 179, 182
Grattan, Henry 226, 227, 229
Greeley, Horace 44, 421
Grundrisse (Marx, 1857) 10, 29, 33, 38, 39, 45, 79, 86, 243-254, 279, 321, 322, 346, 360, 374, 376, 399, 400, 418, 420
Grünberg, Carl 373, 374

Habib, İrfan 49, 50, 62, 359, 386, 415, 416
Haiti 124, 126, 166, 176, 388
Harney, Julian 108
Haxhausen, August 400
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Ayrıca bkz.* diyalektik 17-20, 23, 36, 48-50, 70, 71, 77, 80, 81, 86, 169, 267, 342-344, 367, 379, 383, 385, 387, 388, 393, 395, 400, 412, 415, 416, 417
"Hegel Diyalektiğinin Eleştirisi" (Marx, 1844) 379
Heine, Heinrich 101
Herr Vogt (Marx, 1860), 101, 106
Herzen, Aleksandr 90, 130, 391
Hindistan 9-12, 15, 16, 32-35, 37, 38, 41, 43-45, 47-51, 53-72, 76, 78, 81-87, 90, 94, 195, 201, 213, 222, 245-247, 252, 254-262, 276, 277, 279, 282, 284, 285, 286, 288, 290, 291, 303, 307, 313, 314, 318, 319, 321-330, 332, 333, 339, 346, 349, 352, 356, 357, 359-361, 364-366, 368-370, 382, 385-388, 398-400, 408, 409
"Hindistan'da İngiliz Egemenliği" (Marx, 1853) 50, 53, 56, 58, 60, 67
"Hindistan'da İngiliz Egemenliğinin Gelecekteki Sonuçları" (Marx, 1853) 59, 61, 62
"Hindistan'daki Ayaklanma" (Marx, 1857) 83
Hindistan tarihi üzerine 409
Hindistan ve Seylan'da Aryan Köyü (Phear) 318, 324
Hindistan yazıları 9, 44, 49, 58, 61, 62, 64, 65, 72, 81, 85, 90, 245, 246, 262, 326, 359, 387
Hindu Yasasının Öğeleri (Strange) 314
"Hint Ayaklanması" (Marx, 1857) 83, 85
Hobbes, Thomas 315
Hobsbawm, Eric 243, 245, 378, 399, 405, 418
Hollanda 50, 63, 64, 67, 68, 260, 290, 291, 292, 300, 332, 333, 411
Hollanda Doğu Hindistan Şirketi 50, 67, 68
Howell, George 175
hümanizm 16, 50

İç Savaş (ABD), 22, 32, 69, 92, 120, 135, 137-144, 147-150, 152, 154, 162, 164, 165, 168, 170-174, 177, 178, 179, 181, 182, 186, 202, 204, 239, 241, 291, 296, 298, 299, 360, 362, 370, 384, 391-396, 398, 405
İkinci Enternasyonal 372, 373
"İngiliz Kamuoyu" (Marx, 1862) 159
"İngilizlerin Tarafsızlığı-Güney Eyaletlerdeki Durum" (Marx, 1863) 173
"İngiliz Pamuk Ticareti" (Marx, 1861) 155
İngiltere 31, 36, 41, 45, 47, 50, 54, 56, 60, 61, 64, 70, 74, 76, 83, 86, 87, 91, 93, 100, 102, 109, 122, 123, 135, 136, 147, 148, 154-158, 160, 169, 174, 175, 178, 185, 188-193, 195, 196, 199-201, 204, 206, 207, 209-214, 216, 217, 219, 221, 223, 225, 228-240, 242, 260, 265, 266, 275-279, 288-290, 294, 298, 299, 323, 342, 343, 384, 388, 396, 398
İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu (Engels, 1844), 36, 189
"İngiltere'de Kriz" (Marx, 1861) 157
"İngiltere Hükümeti ve Fenian Mahkûmlar" (Marx, 1870) 240
İnkalar 336, 410
İrlanda 32-35, 37, 43, 45, 50, 122, 155, 156, 159, 172, 188-202, 204-242, 256, 265, 266, 279, 292-295, 300, 302, 313-315,

317, 323, 362-364, 367-370, 380, 382, 384, 394, 397, 398, 404
"İrlanda'da Galeyan" (Marx, 1859) 199
"İrlanda'nın İntikamı" (Marx, 1855) 196
İrokualar 366, 367
İslam 118, 332
İspanya 154, 187, 259, 265, 290, 291, 335, 337
işgünü 22, 56, 298, 299

Jakoben Terörü 80
Janiszewski, Jan 113
Jennison, Charles 394
Johnson, Andrew 182, 183, 184, 187, 396, 404, 413
Jones, Ernest 86, 108, 213, 261, 262, 285, 384, 388
Jones, Richard 261, 285
Josef, Franz 88
Jung, Hermann 205, 217, 219

Kapital (Marx) 15, 19, 22, 31, 33, 34, 36-39, 45, 46, 56, 80, 107, 112, 132, 137, 139, 142, 151, 186, 187, 200, 203, 210, 242-244, 255-257, 259, 263, 264, 266-268, 270-272, 274-276, 278-280, 283, 284, 287, 292, 296, 297, 298, 300-302, 318, 341-345, 347, 348, 352, 360, 362, 364, 365, 367, 372, 373, 376, 377, 379, 382, 384, 386, 393, 394, 397, 399, 401-403, 406, 408, 409, 421
kapitalizm öncesi toplumlar 9, 10, 11, 15, 22, 27, 32, 39, 224, 242, 244, 246, 300, 301, 303, 304, 340, 358, 380, 395, 409
Karl Marx ve Dünya Edebiyatı (Prawer) 54
Katolik Kilisesi 315
Kautsky, Karl 108, 333, 412, 419
Kelly, Thomas 203, 206, 417
Kırım Savaşı 91, 93, 96, 98, 99, 101, 105, 116, 159, 178, 391
kiracı çiftçilik 191
kiracı hakları 196, 218
klan toplumları 245, 308, 311, 317, 322, 367, 384
komünal biçimler 90, 223, 410
"Komün, İmparatorluk ve Sınıf" (Marx) 380
Komünist Lig 120, 168, 388, 393, 395
Komünist Manifesto (Marx & Engels, 1848) 12, 33, 41, 43, 56, 61, 62, 69, 70, 72, 79, 85, 108, 109, 135, 143, 255, 268, 278, 292, 301, 340, 341, 355, 358, 359, 361, 367, 383, 406, 413
Komünist Parti 21, 138, 140, 141, 389, 390, 401
komünizm 110, 196, 252, 262, 333, 368, 410
Kościuszko, Tadeusz 117, 123
Kovalevski, Maksim 12, 303, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 325, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 350, 352, 353, 407, 408, 409
Köle Gücü (Cairnes) 180, 264
"Kölelik Meselesinin Çıkardığı Kriz" (Marx, 1861) 161
Krader, Lawrence 22, 27, 49, 302, 303, 307, 313, 318, 346, 387, 399, 406, 407, 408, 417, 418, 422
Kriege, Hermann 144
Kristeva, Julia 390
Kugelmann, Ludwig 213, 216, 231, 236, 238
Kurumların Erken Tarihi (Maine) 312
"Kuzey Amerika'daki Olaylar Üzerine" (Marx, 1863) 168
"Kuzey Amerika İç Savaşı" (Marx, 1861) 151
Küba 74, 265, 297

Lafargue, Paul 187, 203, 392
Lafargue, François 404
Larkin, Michael 203, 206
Lassalle, Ferdinand 181, 394
Latin Amerika 11, 34, 38, 300, 303, 335, 339, 346, 351, 352, 365, 366, 370, 384, 385
Lee, Robert E. 18, 177
L'Égalité (gazete) 233, 234, 417, 421
Lelewel, Joachim 110, 111, 117, 124
Le Lubez, Victor 128
Lenin, V. I. 1, 16, 18, 21, 36, 108, 140, 188, 372, 376, 391, 411, 412, 414, 417
Lincoln, Abraham 22, 118, 138, 141, 142, 147-149, 153, 155, 161, 165-173, 175, 177, 179-184, 360, 395, 396, 413, 422

Lincoln, Emek ve Kölelik (Schlüter) 138
"London Times ve Lord Palmerston" (Marx, 1861) 156
"Lord Palmerston" (Marx, 1853) 92, 98, 99, 115, 116, 154, 156, 174, 419
Louis Philippe (Fransa kralı) 126
Lubbock, John 302, 311, 312, 318, 322
Lucraft, Benjamin 205, 217
Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu (Engels, 1886) 36
Lukács, Georg 16, 36, 77, 400, 417
Luxemburg, Rosa 22, 27, 108, 391, 401, 406, 410, 415, 416, 421

Macaristan 88, 97, 117, 118, 133, 134, 391
"Macar Mücadelesi" (Engels, 1849) 97
Magna Carta 297
Maine, Henry Sumner 302, 312-318, 322-324, 334, 350, 407, 418
Mantık Bilimi (Hegel, 1831) 18, 19, 400
Marksizm ve Özgürlük (Dunayevskaya) 19, 141, 401
Marx 9-25, 27, 29, 31-39, 41-83, 85-102, 104-130, 132-168, 170-184, 186-189, 192-424
Marx-Engels 10, 25, 29, 32, 37, 186, 372, 373, 375, 376, 378, 382, 383, 393, 411, 412, 414, 415, 421, 423, 424
Marx, Eleanor 46, 89, 93, 215, 216, 269, 397, 416, 418
Marx, Laura 187
Marx, Jenny (Karl Marx'ın kızı) 216, 240
Marx, Jenny (Karl Marx'ın eşi) 240, 241, 393
Marx ve Amerika (Wolfe) 138
Marx ve Modernite (Antonio) 387
Matematik Elyazmaları (Marx, 1968) 375
"Materyalizm ve Devrim" (Sartre, 1949) 36
Maurer, Georg 222, 321
Mazzini, Giuseppe 389
McClellan, George 161-164, 167, 173, 177, 179
Meksika 147, 154, 163, 222, 247, 336, 370, 387, 407
Metternich (Avusturya prensi) 88
Meyer, Sigfrid 236
Mieroslawski, Ludwik 117, 119
Mihailovski, Nikolay 342, 343, 345, 346, 409
Mill, John Stuart 175, 272, 396, 401
Milner, George 220
Moğol fethi 94
Money, J.W.B. 303, 332, 333
Morgan, Lewis Henry 14, 15, 22, 302-305, 307-311, 314, 317, 318, 322, 349, 366, 375, 406, 407, 420
Mottershead, Thomas 219, 221
Muhammed Ali (Üst düzey Babür yöneticisi) 330
Murtazavi, Hasan 419

Napolyon. *Ayrıca bkz.* Bonaparte, Napoleon 54, 63, 84, 87, 103, 117, 124, 125-127, 154, 163, 182, 377
Neue Rheinische Zeitung 88, 97, 112, 113, 392
Newman, Francis 173
New York Evening Post (gazete) 166
New York Tribune (gazete) 10, 31, 32, 44, 46, 230, 359, 390, 419, 420
Nikolay, I. (Çar) 88, 96, 103, 104, 132, 133, 138, 271, 318, 341, 342, 343
Nimni, Ephraim 72, 385, 390, 420
Nimtz, August 230, 389, 420
Northern Star (Çartist gazete) 383

O'Brien, Bronterre 192, 200, 203, 206
O'Brien, Michael 203
O'Connell, Daniel 189, 192, 193, 196, 200
O'Connor, Feargus 192, 197, 198, 200
Odger, George 121, 204, 214, 219, 220, 221, 397
O'Donovan Rossa, Jeremiah 204, 220, 240, 241
Œuvres (Marx; editör Rubel) 29, 101, 115, 377, 386, 391, 402, 403, 418, 421
Opdyke, George 174
Oryantalizm 9
Osmanlı İmparatorluğu 91, 92, 99, 118
Otechestvennye Zapiski (Memleket Notları) 342, 344, 346, 347
oy hakkı 156, 160, 184, 204, 213, 224, 405
"Özgürleşme Meselesi" (Marx, 1859) 104
Özgürleşme Topluluğu 182, 396
Özgürlük Bildirgesi 149, 168-171, 173, 174

Palmerston, Henry (Lord) 74, 78, 92, 93, 98, 99, 115, 116, 118, 154-158, 160, 173, 174, 194, 201, 387, 389, 391, 419
Panislavizm 96, 97, 131, 389, 390
Peel, Robert 192
Pélissier, Aimable 388
People's Paper (gazete) 45, 78, 92
Petro, Büyük (Çar) 87, 94, 95, 96, 106
Phear, John Budd 302, 318, 324, 325, 407
Philips, Lion 121, 147, 179
Phillips, Wendell 166, 167, 168, 395, 420
Pigott, Richard 213, 222
Pitt, William 58, 228-330
Plehanov, Georgi 355, 409
Polonya 32, 33, 34, 37, 43, 45, 87, 88, 92, 95, 96, 103, 107-136, 141, 185, 188, 193, 206, 219, 220, 233, 235, 256, 361, 362, 368, 370, 384, 391, 392, 398, 400
Price, John 145
Proudhon, Pierre Joseph 129-131, 304, 392, 393, 398
Proudhoncular 129, 130, 233
Prusya 87, 88, 93, 100, 103, 105, 107, 109-114, 118, 119, 123, 124, 131, 133, 198, 200, 241, 377, 385

Raffles, Thomas Stamford 47, 48, 50, 51, 63-69, 291, 387, 421
Razin, Stenka 341
Riazanov, David 121, 129, 301, 302, 372-375, 377, 382, 383, 387, 389, 405, 411, 419, 421
Ricardo, David 193, 194, 196
Roberts, William 202, 207
Roma 11-15, 42, 78, 93, 229, 248, 249, 254, 300, 302, 303, 305, 307, 310, 316, 320, 321, 345, 360, 366, 380, 384, 388, 399, 407, 409
Rousseau, Jean-Jacques 66, 113, 306
Römische Alterthümer (Lange) 407
Ruge, Arnold 112
Russell, John (Lord) 154, 155, 157, 174, 412, 422
Rusya 11, 12, 15, 16, 32-35, 37, 43, 45-47, 54, 87-99, 101-114, 116-120, 122-126, 128-131, 133, 134, 136, 138, 146, 157, 160, 178, 201, 213, 222, 255, 261, 276-279, 301, 303, 313, 323, 333, 340-343, 345-349, 351-357, 361, 365, 367-370, 378, 380, 382-384, 389-392, 396, 406, 407, 408, 410
Rusya'da Toplumsal İlişkiler (Engels, 1875) 410

Sahib, Nana 331
Said, Edward 9, 20, 52-54, 56, 57, 359, 386, 422
Say, Jean-Baptiste 380
Sayer, Derek 275, 409, 422
Schlüter, Hermann 422
Schumpeter, Joseph 42, 422
"Seçimler.-Finansal Kara Bulutlar.-Sutherland Düşesi ve Kölelik" (Marx, 1853) 89
Sepoy Ayaklanması 80, 85, 86, 255, 332
serflik 95, 251, 264, 338
Seward, William 161
Sewell, Robert 12, 303, 318, 322, 323, 325-332, 352, 353, 407, 408, 409, 422
Sherman, William T. 163, 177, 178, 394
sınıf mücadelesi 17, 221, 360, 362
Sismondi, Charles-Leonard 194, 380
Siyahların Ruhu (Du Bois) 392
Sovyetler Birliği 372, 376, 378, 383, 390
Spencer, Herbert 196, 392, 396
Stalin, J. 87, 108, 375, 377, 383, 389, 408
Stephens, James 202, 207
Strange, Thomas 314
Sumner, Charles 161, 302, 312, 418
Şamil (Çeçen lider) 98,99, 390
Şarkiyatçılık (Said) 9, 52, 53, 386

Tarih Felsefesi (Hegel) 48, 79
Times (Londra) 83, 154, 156, 159, 160, 166, 182, 205, 214, 252, 422
Timur 52, 54-56, 60, 328, 386
Tinin Fenomenolojisi (Hegel) 19, 77, 379, 387
Tone, Wolf 225
Toplu Eserler (Marx & Engels, 1975-2004) 10, 37, 82, 86, 92, 94, 112, 186, 256, 302, 382, 383

Tribune. Bkz. New York Tribune 10, 31-35, 37, 39, 44-47, 50, 69, 70, 73-79, 82, 89, 91-93, 98, 99, 102, 104, 143, 145-147, 149, 150, 154-156, 161, 184, 193-195, 199, 230, 332, 359, 360, 361, 384-390, 394, 406, 419, 420
Troçki, Lev 21, 276, 391, 402, 423
Türkiye 46, 47, 48, 89, 91

Uluslararası İşçi Birliği. *Bkz.* Birinci Enternasyonal 34, 121, 128, 129, 137, 177, 218, 238, 241, 362, 396, 397
Uluslararası Sosyalist Demokrasi İttifakı 233
Uluslar Dünyası 391
Urquhart, David 93, 157, 389
Urquhartçılar 116
Uygarlığın Kökeni ve İnsanın İlkel Durumu (Lubbock) 311
Ücretli Emek ve Sermaye (Marx, 1849) 144, 193

Victoria (İngiltere Kraliçesi) 31, 203
Vogt, August 46, 101, 106, 236, 375, 423
Voltaire 283, 403
Volunteer Journal 394

Wade, Benjamin 296, 404
Walker, William 73, 395
Weitling, Wilhelm 144
Weston, John 205, 219
Weydemeyer, Joseph 144, 170, 178, 179, 393, 395, 421
White, James 158, 318, 341, 407, 409, 413, 424
William, IV. (İngiltere kralı) 25, 26, 58, 73, 157, 158, 161, 163, 180, 202, 203, 228-330, 394, 395
Willich, August 168, 395
Wolff, Wilhelm 112
Wood, Fernando 174, 246, 424

"Yahudi Meselesi Üzerine" (Marx, 1843) 100, 390
Yedi Yıl Savaşı 123
Yeh Ming-chu 73
"Yellowplush Vesikaları" (Thackeray) 394
Yeniden Yapılanma (ABD) 139, 183-186, 396
Yunanistan 249, 309

Zasuliç, Vera 136, 301, 347-349, 353, 354, 356, 357, 384, 389, 409, 410
Zhukovski, Yuli 342, 408

Kevin Anderson, *Marx Sınırlarda* kitabında Marx'ın titizlikle kaleme almış olduğu, kapsamlı, ancak yıllar içerisinde ihmal edilmiş metinlerini farklı bir gözle ve ayrıntılı bir biçimde ele alarak, onun tüm eserleri hakkında gerçekte ne bildiğimiz sorusuna sarsıcı yeni bir ışık tutuyor.

Marx'ın *Kapital*'in Fransızca basımı için yaptığı değişiklikler, *New York Tribune* için yaptığı gazetecilik çalışmaları, diğer gazete yazıları ve tuttuğu kitap notları ile yorumları da dahil olmak üzere bütün metinlerini titizlikle inceleyen Anderson, alışageldiğimiz yorumlarla pek örtüşmeyen bir Marx portresiyle çıkıyor karşımıza.

Marx'ın Hindistan'dan Çin'e, Rusya'dan Polonya'ya, Amerika Birleşik Devletleri'nden İrlanda ve Cezayir'e, o dönem kapitalizmin çeperinde kalan ülke ve toplumlar hakkında kaleme aldığı binlerce sayfalık yazıyı didik didik ederek, "kapitalizmin farklı coğrafyalarda nasıl bir gelişim seyri izleyebileceği", "ilkel ortaklaşmacı biçimlerin yeni olanaklar yaratıp yaratamayacağı" gibi konularda 1848'den 1883'e değişen görüşlerini de özetliyor.

Anderson'un bize sunduğu Marx, fikirlerini salt sınıfa dayandıran bir düşünür değil, tam bir 21. yüzyıl aydını olarak beliriyor: Toplum eleştirisi insanın sosyal ve tarihsel gelişimindeki çeşitliliklere duyarlı, sınıfın yanında ulus, ırk ve etnisiteyi de değerlendiren bir teorisyen.

Marx'ın farklı çalışmalarının derinlikli bir okumasını sunan kitap, Marx çalışmalarını da aşan hararetli yeni tartışmaları ateşleyeceği muhakkak, çığır açıcı ve kabullerimizi değiştirecek yeni bir Karl Marx portresi ortaya koyuyor...

THG 0976918 LLD

30 TL. KDV DAHİL

ISBN 978-605-172-271-9

Yordam Kitap
YordamKitap YordamKitap YordamKitap